

मार्च १९९८ मध्ये साधने या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती प्रसिद्ध केली व सहा महिन्यांत ती संपलीही. अनेक अडचणींमुळे दुसरी आवृत्ती इच्छा असूनही निघू शकली नाही. पण मधल्या काळात इंग्रजी, हिंदी, बंगाली व गुजराती या भाषांमध्ये त्याचे अनुवाद प्रकाशित झाले. त्यापैकी हिंदी अनुवादाला उत्तम अनुवादाचे केंद्रीय मनुष्यबळ विकास मंत्रालयाचे एक लाख रुपयांचे पारितोषिकही मिळाले. हे सर्व यश कॅप्टन लक्ष्मी हयात असताना त्यांना पाहता आले याचा मला आनंद वाटतो. 'कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यापासून कॅप्टन लक्ष्मी आपल्या प्रत्येक भाषणात 'महाराष्ट्राचे राणी झांशी रेजिमेंटचा पुनर्जन्म केला' असे आवर्जून सांगत. मी व साधना प्रकाशनाचे त्यावेळचे प्रकाशक सदानंद बर्वे, ग.प्र.प्रधान व वसंत खापट आम्हा सर्वांच्या अंगावर मूठभर मांस यामुळे चढे. आजही कॅप्टन लक्ष्मी यांच्या जन्मशताब्दीला महाराष्ट्रात फक्त साधनाच आदरयुक्त श्रद्धांजली (पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाच्या स्वरूपात) देत आहे.

कॅप्टन लक्ष्मी

आणि
राणी झांशी रेजिमेंट

डॉ. रोहिणी गवाणकर

किंमत : २५० रुपये

साधना प्रकाशन

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

डॉ. रोहिणी गवाणकर

साधना प्रकाशन

Captain Laxmi ani
Rani Zanshi Regiment

कॅप्टन लक्ष्मी
आणि राणी झांशी रेजिमेंट

पहिली आवृत्ती :
२० मार्च १९९८

दुसरी आवृत्ती :
१७ नोव्हेंबर २०१४

अक्षररचना : नीला देशपांडे
मुद्रितशोधन : संगीता बापट
मुखपृष्ठ : गिरीश सहस्रबुद्धे

प्रकाशक :
साधना प्रकाशन
४३१ शनिवार पेठ, पुणे ४११०३०
दूरध्वनी : ०२०-२४४५९६३५
sadhana.prakashan@gmail.com

मुद्रक :
साधना प्रेस
४३१, शनिवार पेठ
पुणे ४११०३०

किंमत : रु. २५०/-

कॅप्टन लक्ष्मी
यांना
जन्मशताब्दिनिमित्त
श्रद्धांजली

विज्ञापना करितो ऐसाजे : वसंत बापट, ग. प्र.प्रधान	६
दुसऱ्या आवृत्तीच्या निमित्ताने	९
पहिल्या आवृत्तीचे मनोगत	१२
कॅ. लक्ष्मीचे पत्र	१९
■ आग्नेय व पूर्व आशियातील भारतीय	२०
■ इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग	३६
■ आझाद हिंद फौजेची कुळकथा	५७
■ हंगामी आझाद हिंद सरकार	८१
■ कॅ.लक्ष्मी : एक सळसळते व्यक्तिमत्त्व	१००
■ राणी झांशी रेजिमेंट : एक उपेक्षित महिला पलटण	१४०
■ नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची महिलानीती	२१७
■ काही अधिकारी राण्यांचा जीवनपरिचय	२३५
■ त्यांना नेताजी असे भेटले, असे दिसले (काही आठवणी)	२६७
■ राण्यांनी व्यक्त केलेले मनोगत- (मुलाखतींवरून संकलित)	२८०
परिशिष्ट १- कॅ. लक्ष्मीच्या स्मृतीतील अधिकारी राण्या	२८६
परिशिष्ट २- नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे सिंगापूर येथील महिलांच्या सभेतील भाषण	२८९
परिशिष्ट ३- राणी झांशी रेजिमेंट छावणीचे उद्घाटन करताना केलेले भाषण	२९३
परिशिष्ट ४- ध्वजगीत, कूचगीत व राष्ट्रगीत	२९७
परिशिष्ट ५- राणी झांशी पलटणीतील लष्करी आज्ञा	२९९
परिशिष्ट ६- आझाद हिंद फौजेच्या घोषणा व वैशिष्ट्ये	३०२
परिशिष्ट ७- स्वातंत्र्य युद्धातील तारखा	३०४
संदर्भ ग्रंथ- सूची	३०६

विज्ञापना करितो ऐसाजे...

डॉ.रोहिणी गवाणकर यांनी अपार परिश्रम घेऊन आणि व्यासंगाची पराकाष्ठा करून हे पुस्तक लिहिले आहे. इतिहासाचे थोडे अभ्यासक सोडल्यास कोणालाच विशेष माहिती नसते अशी आझाद-हिंद-फौजेची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लेखिकेने-बहुधा प्रथमच- विस्ताराने सांगितली आहे. ऐतिहासिक घटनांमध्ये तपशील अतिशय महत्वाचा असतो. आग्नेय आणि पूर्व आशियातील भारतीय समाज आणि याच विभागातील इंडिपेण्डन्स लीग यांची पहिल्या दोन प्रकरणांत दिलेली माहिती अभ्यासकांना अतिशय उपयुक्त वाटेल.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यातील अग्रगण्य नेते. आझाद-हिंद-फौज उभारण्याची कल्पना त्यांचीच आणि या फौजेच्या निर्मितीचा खटाटोप करण्याचे श्रेयही त्यांनाच आहे. या अचाट साहसात फौजी जवानांनी तर मोठी कामगिरी केलीच आहे. त्यांच्याबरोबर महिलांनी दाखवलेली इरेसरी काही कमी नाही. अनेकदा असे होते की वीर पुरुषांनी घडविलेल्या इतिहासाचा गौरव करतेवेळी त्यांच्या बरोबरीने सहभाग घेणाऱ्या स्त्रियांच्या कर्तृत्वाकडे अत्यल्प लक्ष दिले जाते. डॉ.गवाणकर यांच्या स्त्रीशक्तीचा शोध घेणाऱ्या मनाला ही गोष्ट खटकलेली असली तर त्यात आश्चर्य नाही. त्यांचे पुस्तक म्हणजे स्वातंत्र्य समरात उज्ज्वल काम करणाऱ्या 'कॅ.लक्ष्मी व राणी झांशी रेजिमेंट' यांच्या कार्याचे चित्रण करणारे इतिहासातील सोनेरी पानच आहे. या वीर महिलांची विक्रमगाथा या पुस्तकात शब्दबद्ध केली आहे. कॅ.लक्ष्मी यांच्याबरोबरच राणी झांशी रेजिमेंटमधील ज्या झुंजार स्त्रियांच्या कार्याची कल्पना लेखिकेने दिली आहे, त्यांच्यापैकी दोन सहकारिणी होत्या गांगुली भगिनी. रोहिणी गवाणकरांना त्या भेटल्या तेव्हा त्यांनी जे म्हटले त्याचे आपण सर्वांनीच मनन करण्याजोगे आहे. त्या म्हणाल्या, "प्रसिद्धी मिळावी म्हणून आम्ही झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झालो नव्हतो; पण देशाच्या

स्वातंत्र्य-संग्रामाच्या इतिहासात दोन चार शब्दही आमच्या वाट्याला येऊ नयेत, याचा खेद वाटतो. तू आलीस आणि बोललीस; आमच्याबद्दल लिहिणार असेही म्हणतेस. ते तू लिही किंवा नको, पण तू आमचा विचार केलास आणि शोध घेत आमच्यापर्यंत पोहोचलीस यातच आम्हांला सर्व काही मिळाले."

स्वातंत्र्याच्या सुवर्णमहोत्सवी वर्षात आणि नेताजींच्या जन्मशताब्दी-वर्षात डॉ.रोहिणी गवाणकर यांचे हे पुस्तक प्रसिद्ध होत आहे याचा सर्वांना खूप आनंद वाटेल.

समर्पणाची भावना ही मानवी जीवनाला उदात्त स्तरावर नेणारी भावना आहे. सामूहिक पुरुषार्थाच्या पूर्तीसाठी माणसे सर्वस्व समर्पण करतात, तेव्हा त्यांच्या विशालतर जीवनाचे दर्शन घडते आणि सर्व समाजाला या सर्वस्वसमर्पणाविषयी आदर आणि अभिमान वाटतो.

नेताजी, आझाद हिंद फौज आणि कॅ.लक्ष्मी यांच्यासारख्या, स्वदेशासाठी सर्वस्वाचा होम करणाऱ्या आणि अंतिम बलिदानासाठी सिद्ध असणाऱ्या वीरांची चरित्रे ही राष्ट्राला देशभक्तीची दिशा देणारी संजीवक सामग्री असते. 'तुमच्या राष्ट्रातील तरुणांच्या ओठी कोणती गीते असतात ते सांगा- म्हणजे मी त्यांचे भविष्य वर्तवितो, या वचनात थोडासा बदल करून असेही म्हणता येईल की, 'तुमच्या राष्ट्रातील तरुणांना देशासाठी त्याग करणाऱ्या व्यक्तींची चरित्रे किती अवगत आहेत ते सांगा म्हणजे तुमच्या समाजाची नैतिक उंची मोजण्यासाठी मला आयते मानदंडच मिळतील.' डॉ.रोहिणी गवाणकर यांनी चित्रित केलेली कहाणी जे वाचतील, त्यांना या उदात्त विचारांचा प्रत्यय येईल, असे आम्हांला प्रकर्षाने वाटले. त्यामुळे या पुस्तकाचे प्रकाशन करताना, 'साधना प्रकाशना'ला केवळ आनंद नव्हे तर अभिमानही वाटतो. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून महिला समरांगणात ठाकल्या. कॅ.लक्ष्मी सहलग यांच्यासारख्या वीर महिलेने त्यांचे नेतृत्व केले. या भगिनींनी अविचल धैर्याचे, निष्ठेचे आणि निर्भयतेचे आदर्शच जगाला दाखवले. पण आपला देश असा दुर्दैवी आहे की असा उज्ज्वल इतिहास आपण विस्मरणाच्या आणि अनास्थेच्या अंधारात झाकून ठेवला! नेताजींची कहाणी म्हणजे केवळ सुरस आणि चमत्कारिक गोष्ट नव्हे. ज्वलंत सत्य कल्पिताहून अधिक रोमांचकारक असते आणि महान त्यागाची कहाणी काल्पनिक भारुडापेक्षा अधिक उद्बोधक असते. कॅ.लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट यांच्या हकीकतीकडे या भावनेने वाचक पाहतील, अशी आम्हांला खात्री आहे.

किती अभागी आहे आपला देश! नव्वद वर्षांच्या स्वातंत्र्यसंग्रामाचा इतिहास, आमच्या विद्यार्थ्यांना अभ्यासक्रमाच्या कुठल्या स्तरावर कोणी सांगत नाही! ज्या कालखंडात आधुनिक भारताची प्राणप्रतिष्ठा झाली, तेजस्वी चरित्रांचे

अभिमानास्पद आदर्श निर्माण झाले, त्यांच्याविषयी समाज गाढ अज्ञानात रहावा असा आपल्या शिक्षणाचा ढांचा आहे. एरवी सर्व प्रकारची पोपटपंची सतत चालू असते; राष्ट्राच्या उज्ज्वल भविष्यासाठी झालेल्या लढ्यांचा अभ्यास व्हावा असे पढिक पंडितांना जराही वाटू नये का? डॉ.रोहिणी गवाणकर यांनी लिहिलेली कहाणी, म्हणूनच झाकोळलेल्या आकाशात प्रकाशाचा किरण आल्यासारखी वाटते. या पुस्तकाचे परिशीलन करताना मनात येते की, लेखिकेच्या मनात उत्कट ध्येयवाद तर आहेच, पण त्याबरोबरच परिश्रम घेण्याची आणि जाणकारीने इतिहासाचा धांडोळा घेण्याची वृत्तीही आहे. पुस्तकाची रचना करताना जी कहाणी सांगायची आहे तिची पूर्वसूत्रे त्या स्पष्ट करतात. घटनांचे क्रम आणि त्यांतील अनुबंध उलगडून दाखवितात. त्यातून निर्माण होणारे निष्कर्ष केवळ भावुकपणे नव्हे तर जाणकारीने नमूद करतात. कहाणीच्या शेवटी दिलेली परिशिष्टे पाहिली की लेखिकेने माहिती किती काटेकोरपणे दिली आहे ते ध्यानात येते. 'साधना प्रकाशना'ने पुस्तकाचे प्रकाशन श्रद्धेने केले आहे, तितकेच लेखिकेच्या जाणकारीने चकित होऊनही केले आहे. डॉ.रोहिणी गवाणकर यांनी समर्पणवृत्तीने घेतलेल्या आटोकाट परिश्रमांना सर्व देशप्रेमी वाचक दाद देतील अशी खात्री आम्हांला वाटतेच; पण त्यापेक्षाही महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे युवतींच्या अनेक पिढ्या या कहाणीपासून स्फूर्ती घेतील आणि स्त्रीशक्तीची तेजस्वी रूपे भविष्य काळातही प्रकट करण्याची प्रेरणा त्यांना मिळेल.

विद्यापीठाच्या शिक्षकाने राज्यकर्त्याला मार्गदर्शन करायचे असते, अशी प्राचीन भारतीय संस्कृती आहे. राज्य आणि राज्यकर्ता यांना आपल्या सौम्य, तरी करारी वाणीने आणि लेखणीने ज्या शिक्षकांनी विद्यमान काळात वैचारिक भूमिका दिली त्यांत डॉ.रोहिणी गवाणकर यांचे योगदान महत्त्वाचे आहे.

स्त्रीची दुर्दम्य स्वातंत्र्याकांक्षा सगळ्या दुनियेला प्रतीत व्हावी या इच्छेने डॉ.गवाणकरांनी कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंटची आणि त्या अनुषंगाने आझाद-हिंद-फौजेची स्फूर्तिदायी कहाणी आपल्या समोर मांडली आहे.

आपल्या तेजस्वी स्वातंत्र्यनिष्ठेने सर्व जगाला दिपवणाऱ्या राणी झांशी पलटणीची आज कोणाला यादसुद्धा नाही.

भारतीय स्वातंत्र्य युद्धातील 'स्त्री'च्या सहभागाचे हे महत्त्वाचे पर्व या पुस्तकात चित्रित झाले आहे.

ग. प्र. प्रधान वसंत बापट
मार्च १९९८

कॅ.लक्ष्मी व राणी झांशी रेजिमेंट या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती वाचकांच्या माती देताना आज माझी अवस्था एका डोळ्यात आसू व दुसऱ्या डोळ्यात हसू अशी काहीशी झाली आहे. आसू याकरता की, दुसरी आवृत्ती पाहायला प्रेमळ आशीर्वादाची थाप पाठीवर मारणारी माझी दीदी माझ्याबरोबर नाही. हसू पुढ्याकरिता की पुस्तकाची इतर भाषांतील भाषांतरे व मराठी पुस्तकाची आवृत्ती गाबाबत सतत आठवणीने विचारणा करणाऱ्या दीदींची इच्छा मी पूर्ण केली.

मार्च १९९८ मध्ये साधनाने या पुस्तकाची पहिली आवृत्ती प्रसिद्ध केली व मला महिन्यांत ती संपलीही. अनेक अडचणींमुळे दुसरी आवृत्ती इच्छा असूनही निघू शकली नाही, पण मधल्या काळात इंग्रजी, हिंदी, बंगाली व गुजराती भाषेत त्याचे अनुवाद प्रकाशित झाले. त्यापैकी हिंदी अनुवादाला उत्तम अनुवादाचे एक लाख कप्यांचे पारितोषिकही मिळाले. हे सर्व यश कॅ.लक्ष्मी हयात असताना त्यांना पाहता माले याचा मला आनंद वाटतो. कॅ.लक्ष्मी व राणी झांशी रेजिमेंट हे पुस्तक प्रसिद्ध झाल्यापासून कॅ.लक्ष्मी आपल्या प्रत्येक भाषणात 'महाराष्ट्राने राणी झांशी रेजिमेंटचा पुनर्जन्म केला असे आबर्जून सांगत.' मी व साधना प्रकाशनाचे त्यावेळचे प्रकाशक सदानंद वर्दे, ग.प्र.प्रधान व वसंत बापट आम्हा सर्वांच्या अंगावर मूठभर माम यामुळे चढे. आजही कॅ.लक्ष्मी यांच्या जन्मशताब्दीला महाराष्ट्रात फक्त गांध्याच कॅ.लक्ष्मींना आदरयुक्त श्रद्धांजली (पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाच्या स्वरूपात) देत आहे. साधनाप्रेमी सर्व वाचकवर्गाला त्यामुळे आनंद होणार आहे हे निर्विवाद.

पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती निघत असताना त्यातील मजकुरात मी नव्याने काही मजकुराचा अंतर्भाव केला आहे आणि मुखपृष्ठ बदलले आहे. मार्च १९९८ ते २००३ पर्यंत कॅ.लक्ष्मींच्या आयुष्यात काही महत्त्वाच्या गोष्टी घडल्या. १५.२००२ मध्ये डाव्या पक्षांनी राष्ट्रपतिपदासाठी त्यांची उमेदवारी जाहीर केली,

त्या गोष्टीला माझ्या मते खूप उशीर झाला होता. हा निर्णय त्यांनी निवडणूक जाहीर झाल्याबरोबर लगेच घेतला असता तर कॅ.लक्ष्मीची बिनविरोध निवड झाली असती. पहिली महिला राष्ट्रपती होण्याचा मानही त्यांना मिळाला असता. कॅ.लक्ष्मींनी वयाची ८ दशके पुरी केली असली तरी प्रचारासाठी उत्साहाने त्या देशभर फिरल्या व प्रभावी भाषणे दिली. त्या निवडून याव्यात अशी अनेकांची इच्छा होती, पण एकदा पक्षाचा उमेदवार ठरून त्याबद्दलचा फतवा निघाला आणि तो मान्य नसला तरी भल्याभल्यांची बोलती बंद होते. अनेक खासदार व आमदार खासगीत आपण कॅ.लक्ष्मी यांना मत देऊ शकलो नाही म्हणून खंत व्यक्त करीत.

कॅ.लक्ष्मी या जहाल व्यक्तिमत्त्वाच्या होत्या. भारत सरकारने त्यांना पद्मविभूषण ही पदवी राष्ट्रपती नारायण यांच्या हस्ते दिली. त्यावेळीही महिला चळवळीतील अनेक महिला नेत्यांना कॅ.लक्ष्मींना भारतरत्न मिळायला हवी होती असे वाटत राहिले. मीही त्याला अपवाद नाही. कॅ.लक्ष्मी आझाद-हिंद-फौजेमध्ये ले.कर्नलच्या हुद्यापर्यंत पोहोचल्या होत्या. डॉक्टर ही विद्यापीठाची पदवी होतीच. पद्मविभूषणही मिळाले, पण त्यांना लोकमान्य झालेली 'कॅप्टन' पदवीच अधिक मोलाची वाटे. त्यांच्या मते जगाला त्यांची ओळख कॅप्टन लक्ष्मी म्हणून झाली होती. त्याच नावाने ओळखले जाणे त्यांच्यासाठी अभिमानाची गोष्ट होती.

कट्टर गांधीवादी बाईची मुलगी व कट्टर साम्यवादी मुलीची आई असा

गंमतीदार योग नियतीने त्यांच्या जीवनात आणला. कॅप्टन लक्ष्मींनी आयुष्यात आपल्या तत्त्वांशी तडजोड केली नाही. असामान्य सौंदर्य, तीव्र बुद्धिमत्ता, धाडस, धैर्य, शौर्य, मार्दव, याबरोबरच कणखरपणा हे सर्व गुण एकाच व्यक्तीमध्ये आढळणे शक्य नसते. ते तिथे होते. माझी व त्यांची अखेरची प्रत्यक्ष भेट फेब्रुवारी २००८ मध्ये त्यांच्या घरी कानपूरला झाली. त्यावेळी ९६ वर्षांची ही डॉक्टर सकाळी ११ ते १ दवाखाना व बाळंतपणे यात गुंतलेली असे. संध्याकाळी ५ नंतर स्थानिक कार्यक्रम व गाठीभेटी असे रात्री ८ पर्यंत चालत असे. त्यानंतर जेवण व पहाटे ५ पर्यंत गाढ झोप. अशी उत्तुंग व्यक्तिमत्त्व असलेली ही भारतकन्या २३ जुलै २०१२ रोजी पंचत्वात विलीन झाली. २०१४ मध्ये त्यांच्या हयातीतच त्यांची शताब्दी साजरी करण्याचे माझ्यासारख्या अनेकांचे स्वप्न शताब्दिपूर्वी दोन वर्षे भंग पावले.

या पुस्तकाच्या पुनर्मुद्रणाचे सर्व श्रेय साधना साप्ताहिकाचे तरुण संपादक विनोद शिरसाठ यांना आहे. त्यांचा उत्साह व कॅप्टन लक्ष्मींबद्दलचा आदर यांमुळे त्यांनी कॅ.लक्ष्मींच्या जन्मशताब्दीच्या निमित्ताने ह्या पुस्तकाची दुसरी आवृत्ती काढण्याचा निर्णय घेतला. विनोदभाई यांचे आभार मानायला माझ्याकडे शब्दच नाहीत. संगीता बापट हिची व माझी ओळख पहिल्या आवृत्तीच्या निमित्ताने प्रथम झाली. ती मैत्रीत रूपांतरित झाली. दुसऱ्या आवृत्तीच्या प्रकाशनासाठी तिने त्याच उत्साहाने मला मदत केली. नीला देशपांडे यांनी अगदी थोड्या अवधीत पुस्तकाची प्रक्षररचना करून दिली. गिरीश सहस्रबुद्धे व सुरेश माने या दोघांच्या परिश्रमाने पुस्तक सजले. मी या सर्व नव्या मित्रांच्या ऋणातच राहू इच्छिते.

कॅ.लक्ष्मी अमर रहे! अमर रहे!

डॉ. रोहिणी गवाणकर

बी ३०५, अथश्री, बाणेर
बाणेर रोड, पुणे ४११०४५.

पहिल्या आवृत्तीचे मनोगत

१९४२ ते १९४६ हा पाच वर्षांचा काल- भारताच्या स्वातंत्र्याच्या आंदोलनातील अखेरचे पर्व. स्वातंत्र्य सैनिक तरुण-तरुणींच्या आयुष्यातील मंतरलेली वर्षे! १९४२ साली महात्माजींनी 'करेंगे या मरेंगे' ची घोषणा करून चले जावची चळवळ सुरू केली. महात्मा गांधी व काँग्रेसच्या प्रमुख नेत्यांच्या अटकेनंतर मुळातील अहिंसक चळवळीने हिंसक वळण केव्हा घेतले हे कळलेच नाही. सर्वच एकच शब्द घुमू लागला- क्रांती, क्रांती आणि क्रांती!

१९४१ मध्ये सुभाषचंद्र बोस नजरकैदेतून निसटून भूमिगत होऊन जर्मनीला पोहोचले. त्यांनी तिथून रास बिहारी बोस या जपानमध्ये राहत असलेल्या ज्येष्ठ भारतीय क्रांतिकारकामार्फत जपानशी संधान बांधले. सुमारे सहा महिने पाणबुडीतून प्रवास करून सुभाषबाबू जपानला पोहोचले. जपानी सरकारशी वाटाघाटी करून ते सिंगापूरला गेले. कॅ.मनमोहनसिंग यांनी स्थापन केलेल्या इंडियन नॅशनल आर्मीला त्यांनी संजीवनी दिली. भारतातील जनता ज्या वेळी अहिंसक व हिंसक या दोन्ही मार्गांनी इंग्रजांशी प्राणपणाने लढत होती, त्याच वेळी भारताबाहेर आझाद-हिंद-फौज भारतीय स्वातंत्र्यासाठी ब्रिटिश फौजेबरोबर निकराने व शस्त्रासह लढत होती. या काळात पूर्व व आग्नेय आशियात सिंगापूर, मलाया, थायलंड इत्यादी ठिकाणी स्थायिक असलेल्या भारतीय कन्याही मागे राहिल्या नाहीत. सुभाषबाबूंनी आझाद-हिंद-फौजेच्या महिला पलटणीची स्थापना करण्याचा विचार मांडला व हां हां म्हणता शेकडो मुली पलटणीत भरती झाल्या. राणी झांशी रेजिमेंटचे दोन बाहू होते- लढाऊ पथक आणि परिचारिका पथक. चार महिन्यांतच आपले लष्करी व परिचारिकेचे प्रशिक्षण संपवून ले. जानकी दावरच्या नेतृत्वाखाली ५०० राण्यांचा (महिला पलटणीतील प्रत्येक सैनिकेला 'राणी' म्हणत) जत्था ब्रह्मदेशात अधिक प्रशिक्षण घेऊन आघाडीवर

जाण्यासाठी निघाला. तत्पूर्वीच ब्रह्मदेशात भरती झालेल्या व प्रशिक्षण घेतलेल्या राण्यांची तुकडी आघाडीवर जाण्यासाठी खानाही झाली होती. कॅ.लक्ष्मी व त्यांच्या नेतृत्वाखाली राणी झांशी रेजिमेंटची ही अकथित कथा सांगण्याचा प्रयत्न हा या पुस्तकाचा हेतू आहे.

स्त्री चळवळ ही स्त्री-अभ्यासक म्हणून जेव्हा मी वाचू लागले, फुटकळ काही लिहू लागले तेव्हा लहानपणी हिरोईन वाटणाऱ्या कॅ.लक्ष्मी व राणी झांशी रेजिमेंट यांचीही आठवण येई. सुभाषबाबूंचा भक्त असलेल्या माझ्या स्वातंत्र्य सैनिक पतीचा मी कॅ.लक्ष्मी व राणी झांशी पलटणीबाबत संशोधन करावे असा आग्रह चालू असे. कॅ.लक्ष्मी व त्यांच्या सहकारी हयात आहेत तोपर्यंत शंभर टक्के मृत्यु संशोधनात उतरेल हे माझ्या पतीचे म्हणणे.

कॅ.लक्ष्मी यांची माझी पहिली भेट ७ ऑगस्ट १९९२ रोजी झाली. माझ्या मनात असलेले राणी झांशी पलटणीसंबंधीचे सर्व प्रश्न मी त्यांच्या समोर मांडले. प्रश्नांची उत्तरे मिळण्यासाठी आठ दिवस कानपूरला स्वतःच्या घरी येऊन राहण्याचे आमंत्रण जेव्हा कॅ.लक्ष्मींनी मला दिले तेव्हा आनंदामुळे मी वेडी होईन की काय असे मला वाटले. कानपूरला त्यांच्या घरीच राहिल्यामुळे कर्नल प्रेमकुमार सहगल व लक्ष्मीदीदी यांचा निकट संबंध आला व त्यांच्याशी एक वेगळेच नाते निर्माण झाले. अकथित कथा लिहिण्याची प्रेरणा स्त्री-अभ्यासातून मिळाली. सुभाषबाबूंना ही पलटण स्थापावी असे का वाटले असावे या प्रश्नापासून तो या पलटणीत कोणत्या स्त्रिया भरती झाल्या, त्यांची सामाजिक, आर्थिक व शैक्षणिक पार्श्वभूमी त्यांच्या भरतीसाठी साहाय्यकारी होती का? त्यांचा भरती होण्यात उद्देश कोणता होता? आपल्या प्राणावर पाणी सोडण्यास त्या कोणत्या प्रेरणेमुळे तयार झाल्या? लष्करात भरती होण्यास घरातून परवानगी मिळणे त्यांना कितपत सुलभ होते? त्यांचे पलटणीतील शिक्षण व दैनंदिन जीवन कसे होते? प्रत्यक्षात त्या पार्श्वभूमीवर पोहोचल्या का? त्यांनी खडतर लष्करी जीवन कसे झेलले, असे अनेक प्रश्न माझ्या मनात होते व त्यांची उत्तरे सहगल दांपत्याशी बोलताना मिळत होती.

भारताचा सांस्कृतिक इतिहास असो, राजकीय इतिहास असो की आर्थिक इतिहास असो, स्त्रियांचे कार्य नेहमी अदृश्यच राहिले आहे. समाजाच्या सर्व पांगांतील स्त्रियांच्या सहभागाचे व योगदानाचे विश्लेषण करून त्यावर प्रकाशझोत टाकणे पुरुषप्रधान चौकटीतील इतिहासकार करणे कधी शक्य नव्हते. त्यामुळेच त्यांच्या कर्तबगारी ही पती, पिता, पुत्र यांच्या छायेत जेवढी झळाळली, तेवढीच पाहिली. बाकी सामान्य स्त्रियांचा त्याग, कष्ट व सहभाग यांच्याकडे डोळे पाडून पाहण्याचे काम या देशातील विचारवंतांनी केले नाही. याच वैचारिक

परंपरेने राणी झांशी रेजिमेंट व डॉ.कॅप्टन लक्ष्मी यांच्या कार्यालाही गिळून टाकले.

जगाच्या लष्करी इतिहासात ले.कॅप्टन लक्ष्मी हुद्द्यापर्यंत चढलेली डॉ.कॅ.लक्ष्मी ही एकमेव स्त्री आहे. एक डॉक्टर म्हणून आपली करियर करण्यासाठी सिंगापूरला गेलेली डॉ.लक्ष्मी आपल्या व्यवसायाला रामराम ठोकून सैन्यात कशी भरती होते? आझाद-हिंद-सरकारमधील दोन नंबरचे कॅबिनेट मंत्रिपद कशी सांभाळते? युद्धाचा भडका उडाला असता व सिंगापूरहून कुटुंबकबिले घेऊन भारतीय मंडळी मायेदशी परतत असता धोका पत्करून व निग्रहाने सिंगापूरमध्येच का राहते? ... आझाद-हिंद-फौजेच्या महिला पलटणीत आपण भरती व्हायचेच असा निश्चय त्यांनी का केला? त्यांचे मन लहानपणापासूनच धाडसाकडे झुकणारे होते की त्यांना भरती होण्यासाठी नेतार्जींकडून प्रेरणा मिळाली? समाजाने स्त्रीवर लादलेले निर्बंध त्यांनी स्वतःच्या खासगी जीवनात कशाच्या जोरावर धुडकावले? त्यांचे जीवन पलटणीतल्या स्त्रियांना कितपत आदर्श वाटे? आपण डॉक्टर होऊन गोरगरिबांची सेवा केली पाहिजे या त्यांच्या ध्येयाच्या आड येण्याच्या पतीचा विवाहानंतर सहाच महिन्यांत त्याग करण्याइतकी असामान्य हिंमत त्यांनी कुठून मिळवली? त्यांच्या जीवनात डोकावून हे ही समजून घेणे अगत्याचे वाटले. कारण अशा असामान्य हिंमतीच्या स्त्रियांच्या जीवनातून व धडपडीतून स्त्री-मुक्तीच्या विचारांची बीजे रुजत गेली आहेत असे मला वाटते.

कॅ.लक्ष्मी व राणी झांशी पलटण यांच्या कार्याला मी संपूर्ण न्याय दिला आहे असे म्हणणे धाष्ट्याचे होईल. माझ्या संशोधनाला अनेक मर्यादा होत्या. आझाद-हिंद-फौज व नेतार्जींबद्दलच्या अनेक पुस्तकांत राणी झांशी रेजिमेंटबद्दल गौरवोद्गार काढले असले तरी त्यांच्या कार्याची प्रत्यक्ष वर्णने हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या लेखकांनी केली आहेत. स्वतः नेतार्जींना राणी झांशी पलटणीचे जे महत्त्व होते, ते त्यांच्या इतर अधिकाऱ्यांना वाटत होते असे दिसत नाही. त्यामुळे एखाद दुसरा फुटकळ लेख, मेजर जनरल शहानवाझ यांच्या आठवणी, अबीद हसन साफरानी, मेजर जनरल ए. सी. चतर्जी यांच्या पुस्तकातील उल्लेख, कॅ.लक्ष्मींनी लिहिलेले 'मेरी जीवन यात्रा' हे चरित्र व काही ग्रंथकर्त्यांनी विवेचनाच्या ओघात दिलेली मित्रोत्तराबद्दल यांचा पाठ ओळींची माहिती इतके तुटपुंजे साहित्य या विषयावर मज्या उपलब्ध आहे. सिंगापूर येथील नॅशनल लायब्ररीतील वर्तमानपत्रांचे प्रक, भारतीय राष्ट्रीय प्रचलनातील काही कागदपत्रे, नेतार्जी वीरचंद्र श्रीवास्तव, प्रसिद्धी आणि आशियातील व भारतातील शक्य झाल्या तितक्या संपादकांच्या प्रदीर्घ मुलाखती यांवर हे पुस्तक मुख्यतः आधारलेले आहे. त्या संपादकांना ज्ञात करून घेण्यात यश आले, त्या संपादकांना अज्ञात राहू नयेत, त्यांची देशभक्ती, त्याग, शहीदता इत्यादी कार्यावरची निष्ठा व

युद्धकौशल्य ह्या गोष्टी भारतीय समाजापुढे सदैव राहाव्या म्हणून हा अल्प प्रयत्न आहे.

कॅ.लक्ष्मी व राणी झांशी रेजिमेंटची अकथित कथा सांगण्याचा प्रयत्न सामान्य स्त्री-पुरुष व तरुण, तरुणी असा वाचक वर्ग डोळ्यांसमोर ठेवून केला आहे. अनेकांशी बोलताना हे लक्षात आले की, 'आझाद-हिंद-फौज' ही सुभाषबाबूंनी स्थापन केलेली एक फौज या पत्तीकडे विशेष माहिती कुणालाही नाही. कॅ.लक्ष्मीचे नावही नव्या पिढीने ऐकले नाही मग राणी झांशी रेजिमेंटची काय कथा? म्हणूनच ही कथा सांगत असता, रेजिमेंट व कॅ.लक्ष्मी या आझाद-हिंद-फौज वा आझाद-हिंद-सरकारचा एक भाग असल्यामुळे त्यांची तोंडओळख करून देणे गरजेचे होते. ही फौज व हे सरकार भारताबाहेर स्थापन झालेले असल्यामुळे त्यात समाविष्ट झालेले अनिवासी भारतीय व त्यांची पार्श्वभूमी, त्यांनी स्थापन केलेल्या इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची माहिती देणे आवश्यक वाटले. सुभाषबाबूंच्या पूर्वीही भारताबाहेर जाऊन भारतीय स्वातंत्र्यासाठी ज्यांनी प्रयत्न केले त्यांची पार्श्वभूमीही सुभाषबाबूंना होती हे नजरेआड करता येणार नसल्यामुळे त्यांचेही उल्लेख करणे मला जरूरीचे वाटते.

तुटपुंज्या साहित्यातून जे हाताशी आले, कॅ.लक्ष्मी, कर्नल प्रेम सहगल, ले. मानवती आर्या, कॅ.जानकी दावर, ले. डॉ.गौरी भट्टाचार्य-सेन, ले. गांगुली भगिनी प्रसाद रेजिमेंटच्या जवळजवळ पंचवीस महिला अधिकारी यांच्याशी झालेल्या मानमोकळ्या चर्चेतून जे माझ्या मनाला भिडले ते वाचकांपर्यंत पोहोचवण्याचा हा एक छोटा प्रयत्न आहे. हे करीत असता संशोधनपद्धतीची चौकट घट्ट पकडण्याचा मी प्रयत्न केला नाही. विद्वत्तापूर्ण प्रबंध मांडणे हा माझा उद्देश नसून कॅ.लक्ष्मी व राणी झांशी रेजिमेंटचे भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यातील योगदान प्रकाशात आणावे हा आहे. ह्या माझ्या छोट्या प्रयत्नांच्या पाऊलवाटेवरून या विषयावर संशोधन करून पाहणी करण्यासाठी माझ्या संशोधक मित्रांना मी मार्ग मोकळा करून ठेवीत आहे. त्यांनी या विषयाला आपल्या विद्वत्तेने जरूर अधिक न्याय द्यावा ही माझी मनोमन इच्छा आहे.

माझ्या या प्रयत्नास मदत करण्यात सिंहाचा वाटा आहे तो डॉ.लक्ष्मी व त्यांच्या सहकारिणी यांचा. मुलाखतीत सर्व संपादकांवर बोलत होत्या. ले. प्रहलाद व हवालदार माया यांचे उद्गार- "आम्हांला वाटत होते की या देशात आमच्या कामाची साधी माहिती मिळवावी असंही कुणाला वाटत नाही. प्रसिद्धी मिळाली म्हणून आम्ही भरती झालो नव्हतो, पण या देशाच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील इतिहासात दोन-चार शब्दही आमच्या वाट्याला येऊ नयेत याचा खेद वाटतो. तू आलीस व बोललीस, आमच्याबद्दल लिहिणार म्हणतेस. ते तू

लिही की नको, तू आमचा एवढा विचार केलास व शोधत शोधत आमच्यापर्यंत पोहोचलीस ह्यातच आम्हांला सर्व मिळाले” मला सतत माझ्या कामाची आठवण देत राहिले. मलेशियातील व भारतातील राण्यांनी दाखविलेले सौजन्य व आतिथ्य हा माझ्या आयुष्यातला एक महत्त्वाचा ठेवा आहे. त्यांनी आपल्या जवळची सर्व छायाचित्रे, नकाशे व इतर काही दस्तऐवज यांच्या प्रती काढून मला पाठवून दिल्या. त्यांनी जर मनापासून ही मदत केली नसती तर ही कथा कितपत पुरी झाली असती कोणास ठाऊक! त्यांचे आभार कोणत्या शब्दांत मानायचे?

नेताजी रीसर्च ब्यूरोचे डॉ.शिशिरकुमार बोस यांनी ग्रंथालयाच्या दुरुस्तीचे काम चालू असताही नेताजी भवनात बसण्यासाठी खोली व पुस्तके उपलब्ध करून दिली. सिंगापूर येथील नॅशनल लायब्ररीतील आशिया विभागाचे प्रमुख बाँग हिंग यांनी त्यांना त्या वेळी नुकत्याच उपलब्ध झालेल्या यंग इंडिया व आझाद हिंद या वर्तमानपत्रांच्या अंकांवरून माहिती झेरोक्स करून घेण्यास परवानगी दिली. त्यांचे ऋण मानावेच लागेल.

माझ्या अगदी जवळच्या माणसांच्या सहकार्याबद्दल मी लिहिणे त्यांना कुणालाही आवडणार नाही. परंतु त्यांचा उल्लेखही न करणे मला कृतघ्नपणाचे वाटते. कौलालंपूर मध्ये स्थायिक झालेला माझा धाकटा भाऊ डॉ.मंगलप्रसाद देसाई याने माझ्या या कामासाठी मलेशियात घेतलेले श्रम, दिलेला वेळ व माझ्या मलेशियाच्या वास्तव्यात सर्व सुविधा मला प्राप्त करून देण्यासाठी केलेल्या धडपडीला तोड नाही. स्वातंत्र्याच्या पन्नास वर्षांच्या उत्सवात व नेताजींच्या जन्मशताब्दीच्या काळात हे पुस्तक बाहेर आलेच पाहिजे असा वरून प्रेमळ दिसणारा पण आतून सज्जद दम देणाऱ्या माझ्या गुरू डॉ.उषा महेता, माझी मैत्रीण डॉ.उषा ठक्कर व मित्र प्रभुभाई संघवी यांचा लिखाणाबाबतचा लकडा व मदतीचा हात पुढे करणारी मैत्रीण प्रेमा पुरव, भगिनी सुशीला गवाणकर, कलकत्त्यातील माझे वास्तव्य सुलभ व्हावे म्हणून झटणारी तसेच बंगाली साहित्यातील रेजिमेंटसंबंधीच्या माहितीचा इंग्रजीत अनुवाद करून देणारी माझी मैत्रीण डॉ.प्रार्थना मुकर्जी, नेताजी सुभाष या विषयावर स्वतःचे काम चालू असतानाही आपल्या संग्रहातील कितीही पुस्तके बेमुदत वापरायला देणारे पानिपतकार विश्वास पाटील, प्रकरणे वाचून सुधारणा सुचवणारे श्री.अ.सु.थोरात व सुधा कारखानीस, कॅ.लक्ष्मींना त्यांच्यावर लिहिलेले प्रकरण तपासून देता यावे म्हणून त्यांचे इंग्रजीत भाषांतर करून देणारे माझे मित्र प्रा. एकनाथ मांजरेकर, संगणकावर इंग्रजी भाषांतर करून देणारे निरंजना गवाणकर, बकुल व अनिता देवरुखकर... किती नावे घ्यावी? साधना प्रकाशनाचे प्रा.ग.प्र.प्रधान व कवि वसंत बापट आणि डॉ.संगीता बापट यांनी पुस्तकाच्या अखेरच्या टप्प्यात जी मदत केली ती अजोड होय. या

मित्रमंडळीच्या अमोल साहाय्यामुळे त्यांच्याशी असलेला निःस्पृह प्रेमाचे गाठोडे या काळात अधिकच घट्ट बांधले गेले. इथे आभाराला स्थान नाही. या अकथित कथेच्या प्रकाशनाला एका त्रिवेणी संधीचा योग आला आहे. स्वातंत्र्याची सुवर्णजयंती, नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची जन्मशताब्दी व मला मुळाक्षरे शिकवणारी माझी आद्यशिक्षिका व जन्मदात्री कै. शांताबाई घनश्याम देसाई मोनवडेकर हिच्या जन्मशताब्दीचा योग साधून हे पुस्तक मी नेताजी सुभाषचंद्र बोस, कॅ.लक्ष्मी व आझाद-हिंद-फौजेच्या स्त्री-पुरुष जवानांना अभिवादनाच्या रूपाने अर्पण करते.

रोहिणी गवाणकर

मार्च १९९८

Dr. (Mrs.) Lakshmi Sahgal
M.B.B.S., D.G.O.
Reg. No. 7421

15/241, CIVIL LINES,
KANPUR- 208 001.
Tel.: 311393

January 15, 1998

My Dear Rohini,

On behalf of the members of Rani of Jhansi Regiment and myself, I thank you sincerely for the research you have done on Rani of Jhansi Regiment and are publishing a book on the same. Yours is the first attempt to research and record this unique contribution to our freedom struggle. All credit for this must go to Netaji Subhash Chandra Bose. I hope, your book will be translated into Hindi and other Indian languages and English so that it can reach out to a wide audience. I realise, you have spent your own resources and spent valuable time in this venture.

With my sincere thanks and appreciation.

JAI HIND

Yours affectionately,

LAXMI DIDI

आग्नेय व पूर्व आशियातील भारतीय

भारताच्या स्वातंत्र्याचे प्रयत्न भारतात अहिंसक मार्गाने तर भारताबाहेर सशस्त्र मार्गाने झाले. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग व आझाद-हिंद-फौज यांच्या नेतृत्वाखाली आग्नेय आशियातील (South East Asia) व पूर्व आशियातील भारतीय नागरिकांनी भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणपणाने लढा दिला. मूळ भारतीय असलेल्या यांपैकी अनेक लोकांनी कधी भारत पाहिला नव्हता. त्यांच्यापैकी काहींच्या कित्येक पिढ्या त्याच प्रदेशात जन्मल्या व निवर्तल्या. असे असले तरी हे सर्व लोक भारतीय संस्कृतीच्या रेशमी गाठीने बांधले गेलेले होते. जावा, सुमात्रा, मलाया, कंबोडिया, सयाम, इंडोचायना, हाँगकाँग, जपान, ब्रह्मदेश इत्यादी देशांत भारतीय लोक आपल्या उपजीविकेकरिता चांगले साधन मिळावे म्हणून गेले व तिथेच स्थायिक झाले. आग्नेय व पूर्व आशियातील भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील त्यांचे कार्य पाहण्यापूर्वी या भागातील भारतीय नागरिकांचा थोडा पूर्वतिहास पाहणे जरूरीचे आहे.

ब्रह्मदेश : भारतीय, ब्रह्मदेशात फार प्राचीन काळापासूनच जाऊ लागले होते. बुद्ध धर्माचे प्रचारक ब्रह्मदेशात गेले व तिथेच स्थायिक झाले. ब्रह्मदेशावर भारतीय यांचा सांस्कृतिक प्रभाव फार मोठा होता. ब्रह्मी राजांनी भारतीय व्यापाऱ्यांना व्यापाराच्या संदर्भात व्यापक विशेषाधिकार दिले होते. ब्रह्मदेशाच्या निर्यात व्यापारात भारतीयांचा मोठाच सहभाग होता. इ.स.च्या १७ व्या व १८ व्या शतकात पूर्व भारतातील कारोमांडेल किनाऱ्यावरच्या मुसलमान व्यापाऱ्यांचा ब्रह्मदेशाशी नियमित व्यापार सुरू झाला होता. व्यापारी व त्यांच्याबरोबर गेलेले मुसलमान लोक ब्रह्मदेशात स्थायिक झाले. पण त्यांची संख्या नगण्य होती. मुंबईचे १२ पार्सी व्यापारी ब्रह्मदेशात स्थायिक होण्याच्या उद्देशाने गेल्याचा उल्लेख सापडतो. ब्रह्मदेशात भारतीयांच्या संख्येत १८५२ नंतर हळूहळू वाढ होऊ

लागली. इ.स. १८८१ च्या खानेसुमारीत भारतीयांची संख्या ४.१ टक्के होती. इ.स. १९३१ मध्ये ती ६.९% पर्यंत गेली. (महाजनी पृ.३) या संख्येचा मोठा हिस्सा मजूर व व्यापारी समाजाचा होता. ब्रह्मी शासनव्यवस्थेत दुय्यम दर्जाच्या मजूर जागांवर भारतीय नागरिक होते. ब्रह्मदेशातील शिक्षण व्यवस्था बुद्धभिक्षूंच्या हाती होती. त्यांना पोंगाजी म्हणत. ब्रह्मदेशात इंग्रजी शिक्षण पद्धती रुजली नव्हती. पोंगामी थोडेफार इंग्रजी शिक्षण घेतलेल्या भारतीयांना ब्रह्मदेशात नोकरीची जागली संधी होती. सरकारी कचेऱ्या बंगाली व मद्रासी लोकांनी व्यापलेल्या प्रमत. ब्रह्मी लोक इंग्रजी शिकू लागल्यावर या परिस्थितीने वेगळेच वळण घेतले. या वेळेपर्यंत विसाव्या शतकाची तीन दशके उलटून गेली होती.

कष्टाची कामे करणारा सर्व मजूरवर्ग भारतीय होता. ब्रह्मी समाजात त्यांची मुळे जातकी खोलवर रुजली होती की त्यांची हिंदुस्थानी भाषा ही ब्रह्मदेशात 'दुवा भाषा' (Link Language) म्हणून उपयोगात येऊ लागली. ही हिंदुस्थानी शुद्ध स्वरूपाची नसून तिच्यावर ब्रह्मी भाषेचा प्रभाव होता व ते साहजिकच होते. ब्रह्मदेशात नगरपालिकांच्या महसुलात पन्नास टक्के कर हा भारतीयांकडून वसूल केला जाई. ब्रह्मदेशात ब्रह्मी लोकसंख्या खूप कमी होती. औद्योगिक व कृषिविषयक मागण्या पुर्या करण्याइतकीही ती पुरेशी नव्हती. ही कमतरता भरून काढण्याकरिता ब्रिटिशांनी ब्रह्मदेशाच्या जवळपासच्या प्रदेशातून मिळणारे व कमी मजुरीवर काम करणारे मजूर आयात करावयाचे ठरविले. भारत हा ब्रह्मदेशाच्या सीमेलगतचा देश असल्यामुळे भारतातून मोठ्या प्रमाणावर मजूर ब्रह्मदेशात नेले जाऊ लागले. भारतातून गेलेल्या मजुरांच्या स्थलांतरित संख्येने ब्रह्मी मजुरांना केव्हाच प्रत्यसंख्य बनविले. दुसऱ्या महायुद्धापर्यंत ब्रह्मदेशात भारतीय शेतमजुरांची संख्या अधिक होती. त्यातील बहुसंख्य शेतमजूर हे कनिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या जातींचे होते. उत्तर हिंदुस्थानी कुरमी, अहीर, गवळी, दक्षिणेकडील तमीळ व तेलुगू शेतमजूर हिन्दू होते. वरिष्ठ हिंदू जातींत स्त्रियांनी देशांतर करणे वर्ज्य होते. ओरिसा व आंध्र प्रदेशातून कनिष्ठ जातीच्या स्त्रिया मात्र मोठ्या संख्येने येत. हाल अपेष्टांना तोंड देत त्या झोपडपट्टीत राहत. ब्रह्मदेशात भारतापेक्षा बरे दिवस दिसतील या आशेने हे शेतमजूर ब्रह्मदेशात आले होते, हे एक कारण त्यांच्या स्थलांतराला होतेच. त्याशिवाय भारतात त्यांना मिळणारी स्पृशास्पृश्यत्वाची भेदभावपूर्वक मागणूक व वरिष्ठ समजल्या जाणाऱ्या जातींकडून होणारी त्यांची पिळवणूक हेही त्यांच्या स्थलांतरास एक कारण होते. ब्रह्मदेशात आल्यावर त्यांचे समाजातील वळणवळण वाढले. आर्थिक संधीही भारताच्या मानाने ब्रह्मदेशात अधिक मिळाली. ब्रह्मदेशात आलेला कोणीही भारतीय बेरोजगार राहत नसे. त्याला लगेच काम मिळे. पैसे घरी पाठविता येत असत. दरवर्षी ब्रह्मदेशातून भारतात सरासरी ३

कोटी रुपये मनिऑर्डरद्वारे येत असत. (उमाशंकर सिंधी पृ. १०२) १८७० पासून ब्रह्मदेशाची राजधानी रंगून ही या भारतीयांच्या श्रमामधून उभारली जाऊ लागली.

प्रशासनातील लिपिक व रेल्वेतील कर्मचारी वर्ग हा बहुतांशी बंगाली हिंदू होता. बंगालमधून ब्रह्मदेशात आलेल्या लोकांपैकी ४०% लोक चितगाव व आराकानच्या उत्तर भागातील होते. त्यांच्यापैकी काहींनी दुकाने थाटली होती, काही व्यापारात शिरले होते तर काही ब्रह्मदेशात आपल्या तंत्रज्ञानाचा फायदा करून घेत होते. बंगाली मुसलमान लहान लहान उद्योगधंदे, हस्तोद्योग, वाहतूक नियंत्रण अशा कामांत होते. जहाजामध्ये खलाशी, गिरणी कामगार, गोदीमध्ये वाहन चालक अशा नोकऱ्यांतही मुसलमानांची संख्या उठून दिसत असे.

मद्रास प्रांताच्या पूर्व किनारपट्टीवरील सात जिल्ह्यांतून उपजीविकेकरिता भारतीय ब्रह्मदेशात येत. १) तंजावर २) गंजम ३) गोदावरी ४) विशाखापट्टण ५) मद्रास शहर ६) दक्षिण अर्काट व ७) कृष्णा हे ते ७ जिल्हे होते. मद्रासमधील सुशिक्षित तमिळ भाषिक रेल्वे व नौकानयन कचेऱ्यात लिपिक (Clerk) म्हणून काम करीत होते तर अशिक्षित व तळागाळातील तमीळ कनिष्ठ वर्ग शेती व कांड्यांच्या गिरणीत काम करीत होता. ओरिसा व बिहारमधून नोकरीच्या शोधात स्थलांतरित झालेले लोक, सार्वजनिक काम विभाग व रेल्वेमध्ये सामावले गेले होते. तेलुगू हे बहुतांशी गिरण्या, कारखाने, जहाज कंपन्यांमध्ये नोकरीला होते तर काही तेलुगू भाषिक गोदीत मजूर म्हणून काम करीत होते. हजारो तेलुगू माणसे हातगाड्या व हातरिक्षा ओढून आपली उपजीविका करीत. वरिष्ठ वर्गातील तेलुगू फार मोठ्या पदावरही असत. संयुक्त प्रांतातून आलेले लोक कचेरीत शिपाई, हरकामे व पहारेकरी, संतरी अशी कामे करीत या प्रांतातून आलेले काही लोक फेरीवाले म्हणूनही काम करीत. रंगूनमधील किंमती जमिनी, मोठ्या इमारती, दुकाने ही सर्व भारतीयांच्या मालकीची होती. व्यापार उदीमही मोठ्या प्रमाणावर भारतीयांच्याच हातात होता. (बहादुर सिंग पृ. १०६)

चार भारतीय समाजांतील लोक प्रामुख्याने ब्रह्मदेशातील उद्योगधंद्यांत होते. ब्रह्मी अर्थव्यवस्थाही या चार समाजांतील तसेच चिनी समाजातील लोकांच्यामुळे उभी होती. १) मारवाडी २) मुलतानी ३) गुजराती ४) चेडियार हे ते चार भारतीय समाज. मारवाडी, मुलतानी व गुजराती हे मंडाले, प्रोम, रंगून व मोलमीन या नागरी भागात राहत. त्यांचा धंदा या शहराच्या वाणिज्य व्यवहारात अग्रस्थानी होता. ७० टक्के घाऊक व ४० टक्के किरकोळ व्यापार मारवाड्यांच्या हातात होता. मोलमीनमध्ये लाकूड व तांदूळ यांच्या निर्यातीसाठी आर्थिक साहाय्य करण्यात ते अग्रेसर होते.

मुलतानी लोकांचा व्यापार वायव्य (Northwest) भारत, अफगणिस्तान,

बलुचिस्तान, समरकंद येथे पूर्वीपासूनच होता. त्यांनी बँकिंग व्यवहारात पदार्पण केले व रंगूनमध्ये आपला जम बसविला.

ब्रह्मदेशात गेलेल्या भारतीयांमध्ये गुजराती व्यापाऱ्यांची संख्या कमी होती. परंतु त्यांनी तांदूळ व हिरे हे दोन कळीचे उद्योगधंदे हाती धरून ठेवल्यामुळे त्यांचे महत्त्व वाढले. त्यांच्यापैकी काही सावकारीही करीत.

इ.स. १८५० पासून मद्रासमधील चेडिनाडहून चेडियार हे ब्रह्मदेशात नशीब काढण्यासाठी जाऊ लागले. चेडियार हे अनेक शतके समुद्रावरील व्यापारासाठी प्रसिद्ध होते. ब्रह्मदेशात ते प्रथम मोलमीनमध्ये स्थायिक झाले. हळूहळू त्यांच्या उद्योगाचा पसारा वाढत गेला. त्यांचा मुख्य धंदा म्हणजे सावकारी व पतपेढ्यांचा. मंडाले (Myingnan), मैक्टिला (Meiktila), श्वेबो (Shwebo) इत्यादी शहरांतून चेडियारांच्या पेढ्याच पेढ्या स्थापन झाल्या होत्या. त्यांचे व्यापारी संबंध मद्रास, कलकत्ता, सिलोन, ब्रह्मदेश, मलाया, सयाम, जावा, सुमात्रा व मॉरिशसपर्यंत बांधलेले होते. सावकार हे सर्वत्र अप्रियच असतात. चेडियारही त्याला अपवाद नव्हते. पण याच चेडियारनी इंडिया इंडिपेण्डन्स लीग व आझाद-हिंद-फौज यांना हातचे राखून न ठेवता मदत केली हे विशेष.

कृषिव्यवसाय व उद्योगधंदे यांच्याशी संबंध नसलेला भारतीय समाजही ब्रह्मदेशात मोठ्या प्रमाणावर होता. व्यवसायानुसार त्याचे पाच विभाग पडतात १) सरकारी नोकर २) पोलीस व कारकून ३) वकील, डॉक्टर, शिक्षक वगैरे व्यावसायिक ४) व्यापारी ५) घरकाम करणारे. कायस्थ व ब्राह्मण सरकारी नोकरीत, राजपूत व शीख पोलीसदलात व लष्करात होते. आर्थिक व नौकानयनात तमीळ चेडियार, तेलुगू चेडि होते. धोबी व कहारांचा फार मोठा वर्ग घरकाम करी.

चार भारतीय समाजांबरोबरच इतर धर्मीय भारतीयांची संख्याही ब्रह्मदेशात होती.

मुसलमान- एक धर्माधिष्ठित समाज या दृष्टीने विचार केला तर मुसलमानांची संख्या अल्पसंख्याकांमध्ये मोडणारी होती. पूर्व बंगालला जवळ असणाऱ्या ब्रह्मदेशातील 'आराकान' भागात त्यांची वसाहत होती. मुसलमान व ब्रह्मी लोक यांच्यामध्ये लग्ने होऊन झेरबादी नावाचा एक नवा संकरित समाज निर्माण झाला होता. भारतीय मुसलमान हे थोडेसे सुशिक्षित व आर्थिक दृष्ट्या बरे होते. त्यामुळे त्यांचा सांस्कृतिक प्रभाव या संकरित समाजावर राहणे साहजिकच होते.

दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी मुसलमानांचा राष्ट्रवाद हा उघडपणे भारतीय राष्ट्रवादाच्या विरोधात नव्हता. ब्रह्मदेशात भारतीय मुसलमान हे सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यक्रमांत भाग घेत. मुलांसाठी त्यांनी उर्दू भाषेतून शाळा सुरू केल्या. १९३० नंतर भारतीय व ब्रह्मी मुसलमानांनी अनेक परिषदा आयोजित केलेल्या दिसतात.

जीविताला धोका चालूच राहिला. ब्रह्मदेशामध्ये इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची स्थापना झाली होती. जपानने ब्रह्मदेशाचा ताबा घेतल्यावर याच लीगच्या साहाय्याने त्यांना कायदा व सुव्यवस्था स्थापण्यात यश आले. भारतीय संस्कृती व हिंदुस्थान देश यांचा अभिमान असलेल्या या ब्रह्मदेशातील उरलेल्या भारतीयांच्या मनात लीगने भारतीय स्वातंत्र्याची ज्योत लावली. सुभाषबाबू बोस यांच्या आझाद-हिंद-फौजेला ब्रह्मदेशात मार्ग सुकर झाला. हजारोंच्या संख्येने भारतीयांनी कोटी कोटी रुपये लीगच्या व आझाद-हिंद-फौजेच्या मदतीला स्वखुशीने दिले. आझाद-हिंद-फौज, आझाद-हिंद-सरकार व आझाद-हिंद-बँक यांची मुख्यालये ब्रह्मदेशात स्थलांतरित झाली याचे कारणही ब्रह्मदेशातील भारतीयांची या स्वातंत्र्याच्या लढाईवरील निष्ठा हे होय.

मलाया- भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढाईत पूर्णपणे उतरलेला दुसरा देश मलाया. आज आपण मलायाला मलेशिया म्हणतो. सिंगापूर पूर्वी मलायात होते. आज ते स्वतंत्र आहे.

मलायामध्ये जास्तीत जास्त भारतीय हे दक्षिण भारतीय होते. त्यांना समुद्रमार्गे मलाया तसां जवळ होता. मलायामधील रबराच्या बागांत काम करण्यासाठी मजुरांची भरती याच मार्गाने होत होती. त्यामुळे बहुसंख्य तमिळी कनिष्ठ वर्गीय व कनिष्ठ जातीय लोक मलायामध्ये कामधंदा करण्यासाठी गेले होते व तिथेच स्थायिक झाले होते.

सिंगापूरमध्ये व त्या वेळच्या मलायामध्ये भारतीय फार मोठ्या संख्येने होते. युद्धपूर्व मलायाच्या निर्मिती व विकासामध्ये भारतीयांचा वाटा मोठा होता. (कॅ.लक्ष्मी- मुलाखत) हा विकास घडवून आणणारा भारतीय समाज उच्चवर्गीय व सुशिक्षित होता. सडका बांधणे, रस्ता दुरुस्ती, सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या इमारती बांधणे, कॉफी व रबराच्या मळ्यांमध्ये अधिकतर भारतीय काम करीत होते. उत्तर प्रदेशातील गवळी दुधाचा धंदा करीत. पंजाबचे तगडे शीख पोलीस व सुरक्षा विभागात भरती होत. सुशिक्षित भारतीय इंग्रजी कंपन्यांमध्ये कारकुनी, सरकारी शाळांतून शिक्षक म्हणून काम करीत. डॉक्टर व वकीलही भारतीयच होते पण त्यांची संख्या तशी कमी होती. (पूर्वोक्ति)

मलायामध्ये एकूण तीन संस्कृतींचे लोक होते. १) चिनी २) मलायी ३) भारतीय. हे तिन्ही वर्ग आपले वेगळे अस्तित्व टिकवून होते. ते टिकून राहावे म्हणूनच की काय ते एकमेकांत फारसे मिसळतही नसत. ब्रह्मदेशात भारतीय व ब्रह्मी लोकांमध्ये लग्ने झाली. मलायात मात्र मलायी व भारतीय लोकांमधील लग्नांचे प्रमाण तुलनेने कमी होते. कॅ.लक्ष्मी यांच्या मताने अशी लग्ने कमी होण्याची काही कारणे आहेत. १) मलायातील मलायी लोकांची वस्ती ही

शहरापेक्षा खेड्यांत व समुद्रकिनारी होती. पाश्चात्य संस्कृतीचे त्यांना आकर्षण नव्हते. त्याचप्रमाणे पैसा हेच दैवत असे ते मानीत नव्हते. पैसे मिळवण्यासाठी जे शहराचे आकर्षण असते ते त्यांना नव्हते. अशा परिस्थितीत त्यांचा भारतीयांबरोबर परिचय होणे वा प्रेम इत्यादी भावनिक गोष्टींची वाढ होणे कठीण होते. काही मुसलमानांनी मलायी मुलींशी लग्ने केली होती. परंतु भारतात ते ज्या वेळी परत जात त्या वेळी आपली मलायी पत्नी व मुले यांना तिथेच सोडून एकटेच मायदेशी परतत. कारण तिथेही त्यांची बायका-मुले असतच. मलायातील लोक आपल्या परित्यक्त्या मुलींना व त्यांच्या मुलांना आपल्या कुटुंबात मोठ्या प्रेमाने सामावून घेत याचे कॅ.लक्ष्मींना कौतुक वाटते. त्यांचा या स्त्रियांच्या अगर त्यांच्या मुलांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेला धक्का लागता नसे. मलायी समाजात स्त्रियांना ही जी वागणूक मिळत असे तशी भारतात मिळत नसे. मलायी समाज या बाबत बराच पुढारलेला होता असे कॅ.लक्ष्मी यांचे मत आहे.

सामान्यपणे मलायातील भारतीय रहिवाशांकडे चिनी व मलायी लोक चांगल्या नजरेने पाहत नसत. मध्यम व उच्चवर्गीय भारतीय रबराच्या मळ्यांत काम करणाऱ्या आपल्या कनिष्ठ वर्गीय देशवासीयांकडे बांधव या नात्याने प्रेमाने पाहत नसत. १९४१च्या जानेवारी महिन्यात सेलंगोर, इपोह येथील रबराच्या मळ्यांतील मजुरांनी संप केला. युद्धामुळे रबराचे भाव दामदुप्पट झाले होते. वाढत्या महागाईबरोबर मजुरांची मजुरी मात्र वाढत नव्हती. ती दुप्पट करून मिळावी हा संपाचा उद्देश होता. इंग्रज बागायतदारांनी सर्व मजुरांना कामावरून दूर केले व संप चिरडून टाकला. मजूर नेत्यांना सिंगापूरहून हद्दपार केले. या घटनेचा निषेध करण्याकरिता इतर भारतीयांची एक सभा भरली. या सभेत सर्व वक्त्यांनी मजुरांना तोंडी सहानुभूती दाखविली. निषेध प्रस्तावावर सही करण्यास मात्र एकही मध्यमवर्गीय पुढे आला नाही. मलायातील भारतीय किती दबून राहणारे व आत्मकेंद्री होते याचे हे बोलके उदाहरण आहे. भारतीयांच्या अशा प्रकारच्या वागणुकीमुळेच मलायी व चिनी लोक भारतीयांच्याकडे 'कणा नसलेले लोक' म्हणून पाहत असत. अशा या लोकांमध्ये स्वातंत्र्याचा स्फूर्तिग टाकण्याचे काम इंडिया इंडिपेण्डन्स लीग व नेताजी सुभाषबाबू बोस यांनी केले. ह्याच लोकांनी आग्नेय व पूर्व आशियातील भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ बघाला आणली.

मलायामध्ये रबराच्या मळ्यांमध्ये काम करण्यासाठी जे बहुसंख्य मजूर मद्रास व केरळमधून आयात केले जात, त्या आयातीचे दोन प्रकार होते. १) सरकारकडून केली जाणारी आयात २) बागायतदारांकडून केली जाणारी आयात. सरकार मद्रासमधून अधिक प्रमाणावर मजूर आयात करीत असे. तसेच पंजाब, राजपुताना व बंगाल या प्रांतांतूनही सरकारकडून त्यांची आयात होई. रेल्वेकरिता लागणारे

कुशल कारागीर तसेच सुरक्षा व पोलीस दलाकरिता लागणाऱ्या तगड्या तरुणांची, राजपुताना व पंजाब येथून सरकारद्वारा आयात केली जाई. १९ व्या शतकापासून मजुरांच्या भारतीसाठी आयातीची एक समांतर व्यवस्था अस्तित्वात आली होती. तिला कांगनी पद्धती (Kangany) असे म्हणत. काही काळ मलायात स्थायिक झालेल्या व ज्याला आपल्या भारतातील गावात थोडा मान व महत्त्व असे अशा व्यक्तीला तिच्या खेड्यातून मजूर भरती करण्याचे कंत्राट दिले जाई. मजुरांचा पासपोर्ट व येण्याचे तिकीट यांचा खर्च दिला जाई. ह्या खर्चाची परतफेड मजुरांना नंतर आपल्या पगारातून करावी लागे. कॉफी व रबर बागायतदार कांगनीच्या मार्फतच मजूर भरती करीत असत. कांगनीचा या मजुरांवर मोठाच दबाव असे. हे स्थलांतरित मजूर आपल्या खेड्याशी असलेली आपली नाळ तोडत नसत. आपण पैसे मिळवून आपल्या देशातील आपल्या खेड्यात परत जाणार आहोत ही भावना सतत त्यांच्या मनात असे. मातृभूमीपासून दूर राहिल्यामुळे जातीपातीची बंधने आपोआपच शिथिल होत गेली. हा फार मोठा फायदा या स्थलांतराचा झाला. हळूहळू मलायात भारतीयांच्या सामाजिक व धार्मिक संस्था उभारल्या जाऊ लागल्या. कळत नकळत हे मजूर मलायात रुळू लागले. ब्रह्मदेशापेक्षा मलायातील लोकांची पार्श्वभूमी वेगळी असल्यामुळे आझाद-हिंद-फौज व इंडिया इंडिपेण्डन्स लीग यांकडे ते अधिक आकर्षित झाले.

इ.स. १९४२ पासून मलायातील रबराच्या मळ्यांतील तसेच खाणीतील काम जवळजवळ ठप्प झाले होते. हाताच्या बोटार मोजण्याइतके काही भारतीय बागायतदार होते, त्यांच्या मळ्यात थोडेसे काम चाले. तेही १९४२ च्या फेब्रुवारी महिन्यात ठप्प झाले. मलायातील भारतीय मजूर मोठ्या संख्येने बेरोजगार झाले. पूर्ण उन्हाळा व पावसाळ्याच्या सुरुवातीपर्यंत मलेरियाच्या साथीने थैमान घातले. इतके रामायण घडले तरी मलेरियाविरोधी मोहीम सरकारने उघडली नाही. परिणामी हजारो मजूर व त्यांचे कुटुंबीय मृत्युमुखी पडले. या मलेरियाग्रस्त लोकांना आर्थिक व वैद्यकीय मदत तातडीने पोहोचविण्याची आवश्यकता होती. बँकॉक परिषदेहून इंडिया इंडिपेण्डन्स लीगचे प्रतिनिधी परत आल्याबरोबर मलायातील लोकांनी त्यांच्याकडे आपले शिष्टमंडळ पाठविले. या शिष्टमंडळाने साथीच्या रोगांबाबत तातडीची उपाययोजना करण्याची लीगला विनंती केली. लीगने ही कामगिरी उत्तम बजावली. लीगच्या महिला विभागातील कार्यकर्त्यांनी स्वच्छता व आरोग्यविषयक सामान्य माहिती देण्याची मोहीम उघडली. मलायातील लोकांचा लीगवरील विश्वास दृढावला. लीगच्या आंदोलनात भाग घेणे व आझाद-हिंद-फौजेत भरती होणे या दोन्ही गोष्टी आपल्या स्वातंत्र्यासाठी व उत्तम जीवनासाठी आवश्यक आहेत याची त्यांना खरी पटली. भारतात परत जाण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षा

मलायात राहूनच स्वातंत्र्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत असा त्यांनी निश्चय केला. सुभाषबाबूंच्या आगमनाने तर मलायातील भारतीयांच्यात चैतन्य सळसळू लागले.

ब्रह्मदेश व मलाया या दोन देशांत हजारोंच्या संख्येने भारतीय होते. आझाद-हिंद-फौजेचा जन्म मलायात झाला. ब्रह्मदेशाच्या सरहद्दीवर या सैन्याने लढत दिली. म्हणून इथल्या लोकांची पार्श्वभूमी अधिक सविस्तर पाहणे आवश्यक होते. जावा, सुमात्रा, सयाम, शांघाय, इंडोनेशिया व जपान या देशांतही उद्योगधंद्यांच्या निमित्ताने भारतीय गेले होते. या देशात स्थायिक झालेल्या भारतीयांची संख्या ब्रह्मदेशातील व मलायातील भारतीय रहिवाशांच्या संख्येपेक्षा किती तरी पटीने कमी होती. जपानी सैन्य मलायात उतरले त्या वेळी सामान्य माणसाच्या मनात त्यांच्याबद्दल चीड व तिरस्कार होता. जपान्यांनी चिन्यांवर केलेले अत्याचार व अमानुष वागणुकीसंबंधी बातम्या सर्वत्र पसरल्या होत्या. मलायातील लोकही त्याच दृष्टीने जपान्यांकडे पाहत होते. मलाया द्वीपकल्पावर मोठ्या प्रमाणात ब्रिटिश व भारतीय सैन्य होते. जपान्यांनी मलायाचा जो जो भाग जिंकला त्या प्रत्येक भागातील भारतीय सैन्य जपान्यांना शरण गेले होते. जपानी त्यांच्याशी शत्रूसारखे वागत नाहीत, मित्राप्रमाणे वागतात ही बातमीही मलायाभर पसरली. जपान्यांबरोबर जपानमध्ये आश्रयाला गेलेले भारतीय क्रांतिकारक रास बिहारी बोस आहेत ह्या बातमीनेही मलायातील लोकांना मोठाच धीर आला होता. जपानने आशियातील जो जो भाग जिंकला त्या त्या सर्व भागांत इंडिया इंडिपेण्डन्स लीगची स्थापना करण्यात रास बिहारी बोस यशस्वी झाले होते. या सर्व गोष्टींची नोंद मलायातील भारतीयांनी घेतली होती. १५ फेब्रुवारी १९४२ला सिंगापूर पडले. ब्रिटिश भारतीय फौज व ऑस्ट्रेलियन फौज विनाअट जपानी सैन्याला शरण गेली. एका रात्रीत मलायातील भारतीय समाज पूर्व आशियातील राजकीय हालचालींचे केंद्र बनला. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या नेतृत्वाखाली या भागातील लोकांनी इंग्रजांशी अपूर्व टक्कर दिली.

कॅ.लक्ष्मी म्हणतात- आग्नेय व पूर्व आशियातील लोक एकदिलाने व ताकतीने आझाद-हिंद-फौज व आझाद-हिंद-सरकार यांच्या मागे उभे राहिले. त्यांच्या सहकार्यामुळेच फौजेला व सरकारला आपले उद्दिष्ट साधण्याचा प्रयत्न करता आला. आग्नेय आशियातील बहुसंख्य लोक तिथे अनेक वर्षे स्थायिक होते. ज्यांच्या कायम नोकऱ्या होत्या त्यांना जपानी शासनातही त्याच नोकऱ्या चालू ठेवता येणार होत्या. त्यांचे दैनंदिन जीवन त्यामुळे तसेच चालू राहणार होते. नेताजी आले, त्यांनी आपल्या भाषणातून त्यांच्याशी संवाद साधला आणि हेच लोक, जे चिन्यांच्या व मलार्थींच्या दृष्टीने कुचकामी होते, त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासाचे एक पान सुवर्णाक्षरांनी लिहिले.

कै.कर्मल सहगल यांनी सांगितलेले रबराच्या मळ्यांमध्ये काम करणाऱ्या मजुरांच्या हालांचे वर्णन ऐकून अंगावर काटा येतो. “रबराच्या झाडांच्या रांगा इतक्या आडव्या पसरलेल्या की त्यातून सूर्यप्रकाशाचा एक किरणही जमिनीवर येत नसे. पावसात दलदल इतकी होई की गुडघाभर पाय खाली चिखलात जाई. झोपड्या खांबावर बांधीत व त्याही एक प्रकारच्या झाडांच्या फांद्या व पाने यांच्या. जंगलात जळवांचे राज्य, मलेरियाचे श्रेमान. अशा ठिकाणी दक्षिण हिंदुस्थानी मजूर पोटाची टीचभर खळगी भरण्यासाठी येऊन राहिले. त्यांना संघटना बांधता येत नव्हती. अहोरात्र कष्ट, कष्ट आणि कष्ट. अशा परिस्थितीत, सिंगापूर पडल्यावर जेव्हा इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग त्यांच्या साहाय्याला आली तेव्हा त्यांना देवदूत भेटल्यासारखे वाटले तर नवल काय! अशा परिस्थितीत जगण्यापेक्षा मातृभूमीच्या मुक्तीसाठी मानाने मरणे पत्करायचे त्यांनी ठरविले. म्हणून आझाद-हिंद-फौजेत पुढे त्यांची भरती मोठ्या प्रमाणावर झाली. १९३० मध्ये मलायातील हिंदी लोकवस्ती ८,००,००० पर्यंत जाऊन पोहोचली होती. रबर उत्पादनात २,००,००० व ३,००,००० लोक टिन खाणींमध्ये, इतर उद्योगधंदे, कृषिउद्योग व सरकारच्या विविध खात्यांत काम करीत होते. युद्धापूर्वीच अखिल मलाया राष्ट्रीय काँग्रेस, सेंट्रल इंडियन असोसिएशन अशा संस्था स्थापन होऊन त्या राजकीय हक्कही मागू लागल्या होत्या. दुसऱ्या महायुद्धापूर्वीच अनेकांनी आपली बायका मुले हिंदुस्थानातून आणून आपल्या जीवनाला मलायातच स्थैर्य आणले होते. मलाया हेच आपले घर आहे असे अनेकांना वाटू लागले होते. त्यामुळे इथेच राहायचे असेल तर संघर्षाला पर्याय नाही हेही त्यांना कळून चुकले. सिंगापूर पडले, इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग मलायातील भारतीयांच्या मदतीला धावून आली. पुढे सुभाषबाबू बोस मलायात आल्यावर तर या भित्र्या, अपमान सहन करीत कण्हत कुंथत जगणाऱ्या, मलायातील स्त्री-पुरुषांचा संपूर्ण कायापालट होऊन ते स्वाभिमानी, निडर बनले व भारतीय स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्व अर्पण करण्यास सर्वांत प्रथम पुढे आले.

पूर्व व आग्नेय आशियातील युद्ध सुरू होण्यापूर्वी मलायात ८,००,०००, सयाम (थायलंड) मध्ये ४०,०००, ५०,००० इंडोचायना, जावा व सुमात्रामध्ये, बोर्नोमध्ये ५,०००, फिलिपाईन्समध्ये ३,००० व चीनमधील हाँगकाँग, शांघायमध्ये सुमारे २०,००० व जपानमध्ये सुमारे १५०० भारतीय होते. (सिदकी पृ.६४)

सयाम- आग्नेय आशियातील सयाम (थायलंड) हे एकुलते एक स्वतंत्र व अर्ध-वसाहतवत् (Semi-Colonial) राज्य होते. या राज्यात चिनी व भारतीय संस्कृती व सभ्यता या दोन्हीचे वास्तव्य होते. सयाममधील कला, भाषा व

मंस्कृतीवर भारताची अधिक छाप होती. दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी सयाममध्ये पंचावन्न हजार भारतीय होते. (इ.नं.आर्मी पृ.४) बहुसंख्य भारतीय व्यापारी होते. काही पोलीसमध्ये होते व काही पहारेकरी, निरोप्ये म्हणून काम करीत. दुसऱ्या महायुद्धाच्या वेळी सयाममध्ये बऱ्याच भारतीय संस्था होत्या. १९३० मध्ये इंडियन असोसिएशन ऑफ सयामची स्थापना झाली. सयाममधील भारतीयांना एकत्र आणण्याचे काम प्रफुल्लकुमार सेन यांनी केले. सयाममधील लोक त्यांना स्वामी सत्यानंद पुरी या नावाने ओळखत. रवीन्द्रनाथ टागोर व म.गांधी यांचे भक्त असलेले तत्त्वज्ञानाचे प्रोफेसर सेन गुरुवर्य टागोरांच्या सांगण्यावरून सांस्कृतिक दूत म्हणून सयामला गेले. त्यांनी सयामी भाषा शिकून भारतीय संस्कृतीबद्दल विपुल ग्रंथनिर्मिती केली. सयाममधील भारतीयांचे ते नेते बनल्यास नवल नव्हते.

सयाममधील भारतीयांचा राष्ट्रीय काँग्रेसच्या ध्येयधोरणाशी परिचय होता, परंतु त्याची शाखा मात्र सयाममध्ये नव्हती. स्वामी पुरी व त्यांच्यासारख्याच विचारांच्या स्थानिक भारतीयांना जपानमधील राष्ट्रवादी भारतीयांच्या कार्याविषयी आस्था व रस वाटू लागला. सयाममध्येही इंग्रजविरोधी गुप्त कारवाया करणारा गट स्थापन झाला होता. युद्ध सुरू झाल्याबरोबर स्वामी व त्यांच्या सांस्कृतिक संघटनेने आपले ध्येय बदलले. सांस्कृतिक गोष्टीपेक्षा राजकीय कृति-कार्यक्रमांमध्ये भाग घेणे हे भारतीय लोकांच्या दृष्टीने महत्वाचे आहे असे त्यांना वाटले. १९३३पासून सयाममध्ये असलेले शीख धर्मप्रचारक प्रीतम सिंग व ज्येष्ठ क्रांतिकारक बाबा अमर सिंग या दोघांनी मिळून इंडिपेण्डन्स लीग ऑफ इंडिया या नावाची एक गुप्त संघटना स्थापन केली होती. गदर पक्षाशी त्यांचे संबंध होते असे सांगितले जाते. या इंडिपेण्डन्स संस्थेचे किती सदस्य होते हे कळायला मार्ग नव्हता. कारण ती संघटना गुप्त होती. त्या संस्थेशी संबंधित बरेचसे लोक फाशी गेले असावेत.

सयाममध्ये ‘स्वतंत्र भारत आकाशवाणी कार्यक्रम’ सयामी रेडिओ स्टेशनवरून सुरू झाला. स्वयंसेवकांचे एक पथकही तयार झाले होते. त्यात यु.पी.मधून आलेल्या गवळ्यांची अधिक भरती होती. ईशार सिंग, रघुनाथ शास्त्री, मौलवी मोहमद अकबर, शुक्ल इत्यादी नावांच्या तरुणांनी सयाममधील भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीत पुढाकार घेतला होता. आकाशवाणीवरून स्वदेशवासीयांना युद्धाचा फायदा उठविण्याची विनंती ते करीत असत. ग्यानी प्रीतम सिंग यांनी थाय-मलाया सरहद्दीवरील भारतीय जवानांना उद्देशून लिहिलेली पत्रे ब्रिटिश हिंदी सैन्यात वाटली. सयाममधील इंडियन नॅशनल काँग्रेस व इंडिपेण्डन्स लीग ऑफ इंडिया या दोन्ही संस्था पुढे इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग ऑफ ईस्ट एशिया या संस्थेत विलीन झाल्या. थाय सरकारनेही भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला

बरेच मोठे साहाय्य केले.

पूर्व व आग्नेय आशियातील भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा उदय व विकास यासाठी अनेक कारणे सांगता येत असली तरी जपान्यांचे उत्तेजन व मदत हेही कारण फार महत्वाचे आहे. असे असले तरी ही चळवळ (आशियातील) इतर देशांतही पसरल्यामुळे तेथील लोकांसंबंधीही माहिती आपल्याला अवश्य हवी.

जपान— कॉमनवेल्थ रिलेशन्स डिपार्टमेंट ऑफ गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया यातील माहितीप्रमाणे १९३९ मध्ये जपानमध्ये ८७४ भारतीय राहत होते. (गियानी पृ. १) बहुसंख्य भारतीय हे व्यापारी, विद्यार्थी होते व त्यामुळे त्यांची वस्ती टोकिओ, योकोहोमा, कोबे, ओसाका वगैरे शहरांत होती. जपानमधील भारतीयांची वस्ती ही पूर्व आशियातील इतर देशांतील भारतीयांच्या वस्तीपेक्षा कमी होती. असे असले तरी महायुद्धापूर्वीपासून भारतीय व्यापाऱ्यांनी आपले मळे तिथून विकायला सुरुवात केली होती. मौलवी बरकतुल्ला, हरिहरनाथ धुलाल अटल हे दोन क्रांतिकारक २० व्या शतकाच्या सुरुवातीसच जपानमध्ये पोहोचले होते. भारतीयांना एकत्र करण्याचे काम करून इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची स्थापना रास बिहारी बोस या भारतातून लॉर्ड हार्डिंग या व्हाइसरॉयच्या खुनाचा प्रयत्न करून निसटून राजकीय शरणार्थी म्हणून जपानला आलेल्या क्रांतिकारकांनी केली. जपान जर ब्रिटिशांविरुद्ध शस्त्र उगारेल तर भारतीयांचे स्वातंत्र्य नक्कीच जवळ येईल असे त्यांना वाटे. राजा महेन्द्र प्रताप हा आणखी एक भारतीय नेता जपानमध्ये १९३६ पासून भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीला खतपाणी घालत होता.

जपानमध्ये इंडियन स्टुडण्टस् असोसिएशन स्थापन झाली होती. तिची स्थापनाही रास बिहारी बोसमुळेच झाली होती. रास बिहारी बोस यांनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची स्थापना (१९२९) केली होती. या संस्थेचा उद्देश भारतीय संस्कृती व राजकीय स्थिती यांची ओळख जपान्यांना करून देण्याचा होता. त्यासाठी त्यांनी मासिक काढले. अनेक पुस्तके लिहिली. पुस्तिका व पत्रके काढली. जपानमधल्या भारतीयांचे हितसंबंध जपणे हे त्यांचे मुख्य काम होते. डी. एस. देशपांडे या महाराष्ट्रातून जपानमध्ये गेलेल्या गृहस्थांनी रास बिहारींना लीगच्या वाढीसाठी अतुलनीय मदत केली.

इंडियन नॅशनल असोसिएशन ही जपानमधली आणखी एक भारतीय संस्था. तिची स्थापना आनंदमोहन सहाय यांनी केली. आनंदबाबू बिहारचे. १९२९ मध्ये जपानमध्ये त्यांनी राजा महेन्द्र प्रताप यांची सत्कार सभा आयोजित केली. याच सभेत त्यांनी काँग्रेसच्या जपान शाखेची घोषणा केली. जपानमध्ये असलेले बहुसंख्य भारतीय विद्यार्थी या काँग्रेसचे सदस्य झाले. या शाखेचे 'व्हाईस ऑफ इंडिया' या नावाने एक मुखपत्रही त्यांनी सुरू केले. १९३१-३२ मध्ये

आनंदबाबूंनी भारतीय विद्यार्थ्यांकरिता 'इंडिया लॉज' नावाचे वसतिगृह सुरू केले. याच वर्षी जपानमधील भारतीयांच्या विविध समस्यांवर विचार करण्यासाठी इंडो-जपानी असोसिएशन सुरू केली. पुढे भारतातील काँग्रेसच्या धोरणामुळे जपानमधील काँग्रेसच्या शाखेला आपले नाव बदलून 'इंडियन नॅशनल कमिटी ऑफ जपान' असे द्यावे लागले, तरी ध्येयधोरणे व प्रचार भारतीय काँग्रेसच्याच पद्धतीचा होता. भारतीय चळवळीचे असे प्रमुख अध्वर्यू जपानमध्ये होते व त्यांना जपानी शासनाचे साहाय्य होते.

चीन-चीनमध्ये भारतीय वस्ती असलेली प्रामुख्याने दोनच शहरे होती. शांघाय व हॉंगकाँग. शांघायमध्ये भारतीयांची संख्या १९३० च्या सुरुवातीला सुमारे १८४२ इतकी होती तर हॉंगकाँगमध्ये त्यांची संख्या ४७४५ झाली होती. (Indian Minorities in South East Asia पृ. ३३)

पहिल्या महायुद्धापासून शांघायमध्ये ब्रिटिशविरोधी कारवायांचा विकास होऊ लागला होता व त्याची मुळे भारतातील दहशतवाद्यांच्या चळवळीत होती. कॉमिंग्टन नॅशनलिस्ट चळवळीने हॉंगकाँग व शांघायमधील भारतीयांना एक जबरदस्त प्रेरणा दिली. चीनमध्ये स्थापन झालेल्या ईस्टर्न ऑप्रेस्ड पीपल्स असोसिएशनचे इतर आशियावाल्या लोकांप्रमाणे भारतीयही सदस्य होते. इंडियन यूथ लीग ऑफ चायना ही संस्थाही राजकीय कृतीसाठी काम करीत होती. १९३० मध्ये भारतात जेव्हा सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली, त्या वेळी या यूथ लीगने ब्रिटिशांच्या निषेधाची अनेक पत्रके प्रसिद्ध करून सर्व भारतीयांना त्यांच्या स्वातंत्र्यासाठी एक होण्याचे आवाहन केले.

शांघाय— आनंदमोहन सहाय यांनी शांघायला येऊन इंडियन नॅशनल असोसिएशनची स्थापना केली होती. आनंदबाबू व डी. एस्. देशपांडे यांनी २६ जानेवारी १९४२ रोजी स्वातंत्र्यदिनानिमित्त भारतीयांची सभा आयोजित केली होती. या सभेत इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची स्थापना झाल्याचे व पूर्वीच्या सर्व भारतीय संस्था त्यात विसर्जित केल्याचे जाहीर केले. शांघायचे महत्त्व म्हणजे भारतीय व्यवस्थापनाखाली नियमितपणे भारतीय कार्यक्रम देणारे पूर्व आशियातील पहिले रेडिओ स्टेशन तिथे सुरू झाले. या स्टेशनवरून पुढे आझाद-हिंद-रेडिओचा कार्यक्रम रोज रात्री ८ वाजता प्रसारित केला जात असे.

हॉंगकाँग— हॉंगकाँगमध्ये भारतीय नागरिक निरनिराळ्या उद्योगधंद्यांत, विशेषतः पोलीस दलात अधिक होते. २५ डिसेंबर १९४१ ला हॉंगकाँग पडल्यावर ७००० भारतीय सैनिक जपान्यांचे युद्धबंदी झाले.

जपान्यांनी हॉंगकाँग जिंकल्यानंतर तिथले भारतीय संघटित होऊ लागले. विद्यार्थी वर्ग तर मोठ्या संख्येने चळवळीत सामील झाला. २६ जानेवारी १९४२

ला इथेही स्वातंत्र्य दिनादिवशी मोठी सभा होऊन इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची स्थापना करण्यात आली. हाँगकाँग हे बेट. त्यात चिन्यांची वस्ती अधिक. चिनी हे जपान्यांचे नंबर एकचे शत्रू. त्यामुळे त्यांचे अधिकाधिक हाल कसे होतील इकडे जपान्यांचे लक्ष होते. त्यात भारतीयही भरडले जाऊ लागले. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या पुढाकारामुळे भारतीयांना अन्न, वस्त्र व औषधे यांचा पुरवठा होत राहिला. त्याचे श्रेय डॉ.पी. एन्. शर्मा या विद्यार्थ्याला होते. या विद्यार्थ्याचे नाव पुढे कुठेही आले नसले तरी त्याचे कार्य फारच मोठे आहे. हाँगकाँग रेडिओ स्टेशनही डॉ.शर्मा चालवीत असे. श्री.डी. एस्. खान, डॉ.नायडू, पी.ए.कृष्णा इत्यादी पुढारी हाँगकाँगमध्ये काम करीत होते.

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे हाँगकाँगमधील सुदृढ संघटन व मलायामधील कॅ.मोहन सिंगच्या नेतृत्वाखालील भारतीय राष्ट्रीय सेनेची (इंडियन नॅशनल आर्मी) स्थापना याचा हाँगकाँगमधील ७००० भारतीय युद्धकैद्यांवर परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाही. त्यांनीही आपली एक स्वयंसेवी संघटना कॅप्टन हकीम खान यांच्या नेतृत्वाखाली उभारायला सुरुवात केली. त्याचप्रमाणे कॅन्टन व मकाय येथेही इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची स्थापना झाली व ती त्यांनी उत्स्फूर्तपणे केली.

जपान्यांनी जेव्हा शांघाय व हाँगकाँग जिंकले तेव्हा त्यांनी दोन्ही ठिकाणी भारतीयांना संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. परंतु भारतीयांचा ओढा चीनमधल्या कॉमिंग्टन पक्षाकडे असल्यामुळे जपान्यांना उपयुक्त होईल असा उल्हास चीनमधल्या भारतीयांत जपानी उत्पन्न करू शकले नाहीत.

इंडोनेशिया, फिलिपाईन्स व इंडोचायना- या तिन्हीही ठिकाणी भारतीय वस्ती होती. १९४२ च्या जानेवारीमध्ये जपानी इंडोनेशियात विजयी झाले. इथली भारतीय प्रजा टोकियो रेडिओवरून होणारी रास बिहारी बोस यांची भाषणे मोठ्या उत्साहाने ऐकत असे. पूर्व आशियातील राजकीय व युद्धविषयक घडामोडींशी ते लोक परिचित होते. जपान्यांचा इतर लोकांपेक्षा भारतीयांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन उदार होता. या सर्वांचा परिणाम होऊन इंडोनेशियातील भारतीय नागरिक संघटित होऊ लागले. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या शाखा सुरू होण्यापूर्वीही काही संस्था इंडोनेशियात स्थापन झाल्या होत्या. जावामध्ये श्री.हक, सुमात्रामध्ये श्री.मालवनी व बोर्नोमध्ये श्री.व्ही.एन्.के.पिल्लई यांनी भारतीयांच्या संघटना बांधण्यात पुढाकार घेतला होता.

फिलिपाईन्समध्ये जपानला यश मिळण्यास वेळ लागल्यामुळे मे १९४२ पर्यंत भारतीयांची संघटना होऊ शकली नाही.

इंडोचीनमध्ये फ्रेंच शासन होते. त्यांनी भारतीय संस्थेच्या स्थापनेला कडवा विरोध केल्यामुळे १९४४ पर्यंत इथे भारतीय संस्था उभी राहू शकली नाही. संपूर्ण

आशियातील इंडोचीन हे एकच ठिकाण होते की जेथे भारतीय स्वातंत्र्यसैन्यांनी आपली संघटना बांधू शकले नाहीत. त्यांची व्यापारविषयक संघटना होती. इथे जवळजवळ २७००० भारतीय होते पण त्यांतले बहुसंख्य मजूर व श्रमिक व्यापारी होते.

कॅ.लक्ष्मी यांनी आग्नेय आशियातील लोकांच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीतील सहभागाबद्दल मोठे मार्मिक उद्गार काढले. त्या मला म्हणाल्या, “पूर्व व आग्नेय आशियातील लोक एकदिलाने व ताकदीने आझाद-हिंद-फौज व आझाद-हिंद-सरकार यांच्यामागे उभे राहिले. त्यांच्या सहकार्यामुळेच फौजेला व सरकारला आपले उद्दिष्ट साधण्याचा प्रयत्न करता आला. आग्नेय आशियातील बहुसंख्य लोक अनेक वर्षे तिथे स्थायिक झाले होते. त्यांना कायम नोकऱ्या होत्या. जपानी शासनातही त्यांच्या नोकऱ्या चालू राहणार होत्या. नेताजी आले, त्यांनी आपल्या भाषणातून त्यांच्याशी संवाद साधला आणि हेच लोक, जे चिन्यांच्या व मलार्यांच्या दृष्टीने कुचकामी होते, त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासाचे एक पान सुवर्णाक्षरांनी लिहिले. याच समाजाने भारतीय महिलांना अभिमान वाटावा अशा मुली राणी झांशी रेजिमेंटला देऊन त्यांना अजरामर केले.”

या सर्वांच्यावर नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचा फार मोठा प्रभाव पडला. आझाद-हिंद-चळवळ त्यांनी उभारली. जाति-धर्म, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, स्त्री-पुरुष असे भेदाभेद विसरून त्यांनी नेताजींच्या नेतृत्वाखाली देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी देशाबाहेर राहूनही प्रचंड ताकद ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधात उभी केली. आपले तन-मन-धन आझाद-हिंद-सरकारला अर्पण करून भारतीय स्वातंत्र्याच्या इतिहासाला एक मानाचा मुजरा करायला लावला.

✱

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग

रास बिहारी बोस. एक बंगाली क्रांतिकारक. व्हाईसरॉयचा खून करण्याच्या अयशस्वी प्रयत्नानंतर भूमिगत होऊन १९१५ मध्ये जपानला जाऊन पोहोचले. जपानी भाषा व संस्कृती आत्मसात केली. जपानी मुलीशी लग्न करून जपानी समाजाचाच रास बिहारी बाबू जणू एक घटक बनले. जपानमध्ये राहून त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याचा विचार सोडला नव्हता जपानमध्ये त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्यासाठी झटणाऱ्या लोकांची इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग या नावाची एक संस्था १९२४ साली स्थापन केली. हळूहळू दक्षिण-पूर्व-आशियात लीगच्या नावाने गट स्थापन होऊ लागले. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या कामाला वेग आला तो मात्र जपान्यांनी मलायात मुसंडी मारल्यावरच.

आग्नेय व पूर्व आशियातील भारतीयांशी संपर्क ठेवणारा किकान नावाचा जपानचा राजकीय विभाग होता. मेजर फुजिवारा हे मलायातील किकानचे प्रमुख होते. भारतीय पुढारी रास बिहारी बोस व जपानी शासन यांच्यामध्ये एक समजुतीचे वातावरण निर्माण करण्यात फुजिवारांचा मोठाच भाग होता. मलायामधील प्रमुख भारतीयांमध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध उभे राहण्याची चेतना फुजिवारा यांनी निर्माण केली. त्यातूनच मलायामध्ये इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या स्थापनेचा मार्ग बनत गेला. मलायाच्या पूर्वी थायलंडमध्ये या नावाने एक गट काम करीत होताच. ता. ९ व १० मार्च १९४२ रोजी मलायामध्ये भारतीयांची एक परिषद भरली. या परिषदेत जपानला भारतीयांचे एक शिष्टमंडळ पाठविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. जपान जर खरोखरच लीगला मदत करू इच्छित असेल तर प्रथम त्याने सर्वच्या सर्व भारतीय युद्धबंद्यांची ताबडतोब सुटका करावी अशी शिष्टमंडळाची मागणी होती.

२८ मार्च १९४२ रोजी टोकियो परिषदेत गेलेल्या शिष्टमंडळाकडून इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची विधिवत् स्थापना करण्याचा निर्णय घेण्यात आला. आग्नेय

आशियातील हिंदी नागरिकांमधील राष्ट्रवादाच्या निर्मितीचा एक महत्त्वाचा टप्पा हा निर्णय ठरला. प्रथमच आग्नेय आशियातील भारतीयांनी हिंदी स्वातंत्र्याराढी एकत्र येऊन काम करण्याची व त्यासाठी लष्करी व नागरी फळी उभी करण्याची शपथ घेतली. टोकियो परिषदेनंतर एप्रिल १९४२ च्या अखेरीस सिंगापूरला लीगची परिषद भरली. या परिषदेने आरोग्य, सामाजिक सेवा, औषधांची मदत भारतीय रहिवाशांना देण्याकरिता निरनिराळे विभाग सुरू केले. या विभागांवर लक्ष ठेवण्याकरिता एक मध्यवर्ती समिती (Central Committee) बनविली गेली. लीगच्या कामाचा प्रसार करण्यासाठी रास बिहारी बोस यांनी संपूर्ण मलायाचा दौरा केला. परिणामी १० मे १९४२ पर्यंत लीगचे ९५००० सदस्य झाले. एप्रिल १९४२ पर्यंत हजारो भारतीय युद्धबंदी या चळवळीत सामील झाले व मोहनसिंगच्या नेतृत्वाखाली त्या सर्वांची इंडियन नॅशनल आर्मी स्थापन झाली. सदस्यत्व शुल्क होते फक्त १ डॉलर किंवा १ रुपया. मलायातील मजुरांना तेवढेही पैसे देणे कठीण म्हणून त्यांच्यासाठी ही रक्कम चार हप्त्यांत देण्याची सवलत ठेवली. लीगच्या शाखा पेनॅंग, परक, केदा, सेलंगोर, नेगरी, सेमबिलन, जोहोर, मलाक्का व इपोह इत्यादी ठिकाणी पसरल्या. युद्धामुळे विस्थापित झालेल्या भारतीयांना आवश्यक असलेली सर्व मदत लीगकडून मिळू लागली. मदत देताना तो लीगचा सदस्य आहे की नाही याचा विचार केला जात नसे.

लीगचे काम प्रचंड वाढले. त्या कामाची शिस्तबद्ध योजना करणे जरूरीचे वाटले. म्हणून बँकॉक येथे आग्नेय आशियातील लीगच्या सर्व शाखांची एक परिषद १५ जून १९४२ ते २३ जून १९४२ पर्यंत आयोजित केली. सयाम सरकारने (आत्ताचे थायलंड) मनापासून या परिषदेला साहाय्य केले. या परिषदेत भाग घेण्यासाठी मलाया, थायलंड, इंडोचायना, फिलिपाईन्स, जपान, चीन, बोर्नो, जावा, सुमात्रा, हाँगकाँग येथून प्रतिनिधी आले होते. बँकॉक परिषद एक आठवडा चालली. परिषदेत लीग व भारतीयांचे लष्कर या दोन्हीकरिता एक संवैधानिक चौकट (Constitutional Frame) बनविण्यात आली. आग्नेय व पूर्व आशियातील अनेक भौगोलिक घटक लीगच्या प्राधिकाराखाली (Authority) आणले गेले. लीगचे कार्य व भारतातील अंतर्गत क्रांती यांमध्ये समन्वय आणण्यासाठी एक कृती समिती (Council of Action) बनविण्यात आली. ही समिती लीगची कार्यकारिणी (Executive) होती. इंडियन नॅशनल आर्मीतील प्रत्येक सैनिक हा लीगचा सदस्य होता. लीगचे अध्यक्ष म्हणून रास बिहारी बोस व लष्कर प्रमुख म्हणून कॅ.मोहनसिंग यांची निवड झाली. लीगच्या चळवळीचे ध्येय भारताचे संपूर्ण स्वातंत्र्य हे होते. लीगला जपानचे साहाय्य होणार होते. ते निरपेक्ष साहाय्यच असेल ही गोष्ट बँकॉक परिषदेत स्पष्ट केली गेली. आग्नेय आशियातील लीग व इंडियन

नॅशनल आर्मी यांच्याशी संबंधित कोणीही भारतीय नागरिक भारतीयांच्या राजकीय व आर्थिक स्वातंत्र्याच्या विरोधी जपानचा हस्तक्षेप सहन करणार नाही. रास बिहारींना जसे हे स्पष्ट होते तसेच पुढे नेताजींनाही स्पष्ट होते. असे असूनही इंग्रजांच्या व भारतातील प्रचार (Propaganda) व प्रसार माध्यमांनी (Media) रास बिहारी व नेताजींवर जपानचे व फॅसिस्टांचे हस्तक असा शिक्षा मारला. भारतातील व ब्रिटिश भारतीय सैन्यातील अधिकाऱ्यांना तो खराच वाटू लागला.

लीगच्या घटनेने कृती समितीला (Council of Action) लीगच्या सर्व शाखांवर सर्वसाधारण पर्यवेक्षण (General Supervisor) व नियंत्रण ठेवण्याचा अधिकार देण्यात आला होता. त्याचप्रमाणे इंडियन नॅशनल आर्मी ही लीगच्या नियंत्रणाखाली राहणार होती. कॅ.मोहनसिंग यांनी लष्कर प्रमुख (Chief of the Army) या नात्याने युद्धबंद्यांना (Prisoners of War) व ब्रिटिश भारतीय फौजेतील जवानांना इंडियन नॅशनल आर्मीत भरती होण्याचे आवाहन करावे असे ठरले. बँकॉक परिषदेतील सर्वच ठराव एकमताने पारित झाले. पूर्ण पूर्व व आग्नेय आशियातील प्रदेशांचे विभाग (नेपशी) पाडले. १) ब्रह्मदेश २) मलाया ३) जावा-बाली, फिलिपाईन्स, सुमात्रा, सयाम, फ्रेंच, इंडोचायना, हाँगकाँग, मॅको (चरलरे) कॅंटॉन, बोर्नो, शांघाय, नानकिंग, मांचूरिया व जपान. सयाम सरकारने तर लीगला सर्वतोपरी मदत केली.

रास बिहारी बोस यांनी परिषदेचा समारोप केला. ते म्हणाले, “संपूर्ण आग्नेय आशियामध्ये जवळ जवळ तीस लाख भारतीय आहेत. जपानच्या विजयामुळे पूर्वीची सर्व सरकारे कोसळली आहेत. नवीन सरकारे स्थापन होऊन स्थिरस्थावर होईपर्यंत वेळ लागणार आहे. जिकलेल्या भागाची व्यवस्था करायला जपानला वेळ नाही कारण ते युद्धात गुंतले आहे. बहुतेक प्रदेशांतील जनता वाऱ्यावर सोडून दिली गेली आहे. सगळीकडे बजबजपुरी माजली आहे. कोणाचा पायपोस कोणाच्या पायात नाही. मलायात लोकांना कोणी वाली उरला नाही. त्या प्रदेशातील भारतीयांचे आपण संरक्षण केले पाहिजे. त्यासाठी संघटना हवी. जपान आपल्याला संरक्षणासाठी फौज उभी करायला मदत द्यायला तयार आहे. आपली मातृभूमी परकीय जोखडापासून मुक्त करण्याची ही सुवर्णसंधी आहे. इंग्रज जाऊन जपान्यांनी भारतावर राज्य करणे ही कल्पनासुद्धा आपण सहन करणार नाही. आपल्याला आपला देश स्वतंत्र करायचा आहे तो आपल्या फौजेच्या जोरावर, जपान्यांच्या नव्हे.” लीगची ही भूमिका अशा तऱ्हेने सुरुवातीपासूनच स्वच्छ व स्पष्ट होती. नेताजींनी जर्मनीमध्ये मांडलेल्या भूमिकेशी ती सुसंगत अशीच होती.

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग ही एक सामर्थ्यशाली शक्ती होती. या संघटनेने

आग्नेय आशियातील भारतीय नागरिकांच्या देशप्रेमावर फुंकर घालून ते प्रचलित करण्याचे काम केले. वसाहतवादी सरकारविरुद्ध शस्त्र उगारण्याची प्रेरणा दिली. लीगचे दोन भाग होते. एक नागरी व दुसरा लष्करी. हे दोन भाग म्हणजे जणू काही लीगचे दोन हातच. नागरी विभागाने लोकांचे कौटुंबिक जीवन पुन्हा सुरू करण्यास मदत केली. अन्न, वस्त्र व निवारा यांची सोय विस्थापितांकरिता केली. रोगी व पीडितांच्या औषधांची सोय केली. जपानी शासनाकडून लीगच्या सदस्यांना एक ओळखपत्र (Identity Card) दिले जाई. ते ओळखपत्र जपानी अधिकाऱ्याला दाखवले की त्यांना आवश्यक असलेली मदत व देशात इतरत्र फिरण्याची व व्यापार करण्याची सुविधा प्राप्त होई. त्यांच्या मालकीहक्काचेही संरक्षण होई. लीगच्या या कार्यामुळे आग्नेय आशियामध्ये लीगचा दबदबा वाढला. जपानी सरकारकडून या सर्व सोयी-सवलती मिळविण्यात रास बिहारी बोस यांचा सिंहाचा वाटा होता. लीगच्या या मदतकार्यामुळे लीग आग्नेय आशियातील नागरिकांच्या जीवनाचा एक अविभाज्य भाग बनली.

लीगचे काम वाढण्याच्या व पक्के होण्याच्या दृष्टीने लीगची मुख्य कचेरी बँकॉकहून हलविण्याची आवश्यकता वाटू लागली. बँकॉकमध्ये आनंदमोहन सहाय यांच्या नेतृत्वाखाली एक लहानसा कर्मचारी वर्ग ठेवून मुख्य कचेरी सिंगापूरला हलविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. भारतीय स्वातंत्र्याचे आग्नेय आशियातील आंदोलन इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या नेतृत्वाखाली सुरू झाल्याचे बँकॉकच्या आकाशवाणीवरून जाहीर झाले.

सिंगापूरच्या मालकॉम रोडवर लीगचे आशियाचे मुख्य कार्यालय सुरू झाले. या कार्यालयाच्या सचिवालयाचे ५ विभाग होते. १) सर्वसामान्य प्रशासन विभाग (General Administration) प्रमुख ले. कर्नल ए. सी. चतर्जी २) समाजकल्याण विभाग (Social Welfare Dept.) डी. एम्. खान ३) माहिती व हेरखाते (Intelligence Dept.) देशपांडे साहेब ४) वित्त विभाग (Finance Dept.) ले. क. ए. सी. चतर्जी ५) आवास व वाहन विभाग (Accommodations & Transport) मुख्य सचिवाच्या नियंत्रणाखाली होता.

सर्वसामान्य प्रशासन विभागाचा एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे प्रचार यंत्रणेचा. लीगच्या या प्रचार (Propaganda) विभागाचे प्रमुख सिंगापूरचे के. पी. केशव मेनन होते. केशव मेनन हे पूर्वी भारतातच राहत व त्या वेळी ते एक नावाजलेले काँग्रेस कार्यकर्ता होते. मेनन यांनी जपान्यांच्या नियंत्रणाखालील सिंगापूर आकाशवाणीवर लीगच्या प्रसारणाकरिता वेळ मागून घेतला होता. त्याशिवाय त्यांचा स्वतःचाही एक प्रसारण विभाग होता. या दोन्ही विभागांतून लीग व इंडियन नॅशनल आर्मीच्या निर्मितीबद्दल तसेच जपानी शासन व लीग, जपानी

शासन व इंडियन नॅशनल आर्मी यांच्यातील संबंधांबद्दल भारतीयांना संपूर्ण व स्पष्ट कल्पना दिली जात असे. कोणत्या ना कोणत्या कारणाने सैनिक व लष्करी अधिकाऱ्यांची नावे माहितीत हेतुपूर्वक बेमालूम गुंफली जात. भारताबाहेर दूर असलेल्या युद्धभूमीवरील योद्ध्यांची खुशाली त्यांच्या कुटुंबीयापर्यंत पोहोचविण्याची ती एक खास युक्ती होती. सिंगापूर प्रमाणेच बँकॉक व सेगोन आकाशवाणीवरूनही असेच प्रसारण होई. डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन् व इंडियन नॅशनल आर्मीचे काही अधिकारी व लीगचे नेते प्रसारणात भाग घेत.

लीगमध्ये काम करणारे सर्व कर्मचारी मानद (Honorary) होते. बहुतेक सर्वजण अर्धवेळ काम करीत व त्याबद्दल त्यांना अत्यंत तुटपुंजे मानधन दिले जाई. जसजसे काम वाढू लागले तसतसे कर्मचाऱ्यांकडून तुटपुंज्या मानधनावर काम करून घेणे अयोग्य वाटू लागले. म्हणून पूर्णवेळ कर्मचारी नेमून त्यांना त्यांचा संसार चालविण्याला पुरेसे वेतन सुरू करण्यात आले. ह्याचा सुयोग्य परिणाम लवकरच जाणवू लागला.

लीगचा दुसरा हात होता लष्कर. लष्कर व लीगची कृती समिती यांच्यामध्ये लष्करासंबंधीचे निर्णय कुणी घ्यायचे या संदर्भात वाद निर्माण झाला. कॅ.मोहनसिंगचे म्हणणे होते की, लष्कराच्या संदर्भातील निर्णय हे लष्करी डावपेच जाणणारी तज्ज्ञ मंडळीच घेऊ शकतात. कृती समितीने त्याबाबत आदेश दिले तर लष्कर प्रमुख ते पाळू शकणार नाहीत. आपली भूमिका मान्य होत नाही हे पाहून कॅ.मोहनसिंगनी लष्कराचा राजीनामा दिला. त्यांचा राजीनामा हे लीगच्या आंदोलनासमोर एक मोठेच संकट उभे राहिले. युद्धबंद्यांचे नवे जत्थे (Squads) इंडियन नॅशनल आर्मीत सामील होण्यासाठी येत होते. आग्नेय आशियातील तरुणांचा उत्साह तर अवर्णनीय होता. युवा मंच (Youth League) स्थापन आपणच हे आंदोलन चालवावे असे त्यांना वाटू लागले. तेव्हा युवकांचा विचार करून त्यांच्यासाठी लष्करी प्रशिक्षणाचा (Training) कार्यक्रम लीगने आखला. युवकांच्या लष्करी प्रशिक्षणासाठी शिबिरांचे आयोजन करून त्यात सामील होण्याचे आवाहन युवकांना करण्यात लीगचे मोठेच कौशल्य दिसून आले. आपण देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लष्करात भरती व्हायचेच या वेडाने युवक वर्ग इतका झपाटला होता की आपण सैनिक व्हायला योग्य आहोत की अयोग्य आहोत हा विचारही ते करत नव्हते. युवक इतक्या मोठ्या प्रमाणावर शिबिरात दाखल झाले की त्यांना ठेवायला शिबिरे अपुरी पडू लागली. प्रवेश न मिळालेल्या युवकांसाठी अर्धवेळ शिबिरे सुरू करावी लागली. उत्साहाच्या भारात अनेक तरुण आपल्या नोकरीचे राजीनामे देऊन मोकळे झाले होते. याच वेळी भारतात १९४२ चे चले जाव आंदोलन (Quit India Movement) सुरू झाले होते. भारतावर धडक

मारण्याची हीच वेळ आहे असे आग्नेय आशियातील युवकांना वाटत होते. परंतु शिस्त व प्रशिक्षणाच्या अभावी त्यांना आघाडीवर पाठविणे म्हणजे मृत्यूच्या जबड्यात ढकलून देण्यासारखे होते असे लीगला वाटले. तरुणांना हे पटत नव्हते. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राणार्पण करायला निघालेल्या या युवकांचा उत्साह व निष्ठा मात्र अपूर्व होती.

आग्नेय आशियातील भारतीयांचा हा लढा वसाहतवाद्यांविरुद्ध (Colonialist) असल्यामुळे जपान लीगला हवी तितकी व हवी तेव्हा मदत द्यायला तयार होते. असे असले तरी राष्ट्रप्रेमी लीगने मात्र मनुष्यबळ, पैसा व युद्धोपयोगी साहित्य हे स्वतःच्या हिंमतीवर उभे करायचे ठरविले होते. आग्नेय आशियातील लोक युद्धानंतर नव्याने आपले आयुष्य सुरू करीत होते. लीगच्या शाखोपशाखांत लोक स्वयंसेवी भावाने काम करीत होते. पूर्णवेळ काम करणे त्यांना शक्य नव्हते. चांगल्या कार्यपद्धतीसाठी लीगची घटना (Constitution) बदलावी असाही एक विचार पुढे येऊ लागला. या विचाराची चर्चा करण्याकरिता एप्रिल १९४३ मध्ये सिंगापूरला एक परिषद बोलाविली गेली व घटनेत आवश्यक ते फेरफार केले गेले.

सिंगापूर येथील परिषदेत खालील महत्त्वाचे निर्णय घेण्यात आले : पहिला निर्णय होता लीगच्या अध्यक्षाच्या अधिकारासंबंधीचा. या निर्णयानुसार १) अध्यक्षाला आपला वारस ठरविण्याचा अधिकार देण्यात आला. २) प्रादेशिक शाखांचे प्रमुख नेमणे, कोणत्याही प्रदेशातील लीगच्या अधिकारपदाच्या संदर्भातील निवडणुका स्थगित अगर लांबणीवर टाकणे व भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ अधिक तीव्र करण्यासाठी आवश्यक ते नियम बनविणे असे सर्व महत्त्वाचे अधिकार अध्यक्षांच्या हाती केंद्रित करण्यात आले. ३) फौजेतील जवानांना राजकीय समजल्या जाणाऱ्या कृतीत सहभागी होण्याची मनाई. ४) सुभाषचंद्र बोस यांचा पूर्व व दक्षिण पूर्व आशियातील चळवळीचे नेतृत्व करण्यासाठी आशियाखंडात आणण्याची व्यवस्था करण्याची जपान शासनाला विनंती करणे. अध्यक्षासाठी मान्य झालेले वरील अधिकार पाहता तो सर्वेसर्वा होण्याची भीती होतीच. ही भीती एका प्रतिनिधीने बोलून दाखवली. तो म्हणाला, 'अध्यक्ष जर आपल्या अधिकारांचा गैरवापर करू लागला तर काय करायचे?' यावर सच्च्या लोकशाही देशभक्ताप्रमाणे रास बिहारी बाबूंनी उत्तर दिले की, अशा अध्यक्षास त्याच्या सहकाऱ्यांनी ताबडतोब गोळ्या घालाव्या. रास बिहारी बाबूंच्या या उत्तराचा श्रोत्यांवर फार मोठा परिणाम झाला. जपाननेही सुभाषचंद्र बोस यांना पूर्व आशियात पाठविण्याची जर्मनीला विनंती करण्याचे लीगला कबूल केले.

यानंतर लीग वेगाने कामाला लागली. लीगच्या प्रधान कार्यालयाचे पुनर्संघटन करण्यात आले. निरनिराळ्या विभागांकडे निरनिराळे कार्यक्रम सोपविण्यात आले.

सामान्य सचिवालय, प्रचार विभाग, समुद्रावरील विभाग यांची निर्मिती झाली. प्रत्येक विभागाकरिता सचिव, उपसचिव, कार्यालय अधीक्षक (Superintendent) व लिपिक यांच्या नेमणुका प्रधान कार्यालयात केल्या गेल्या. अशीच व्यवस्था लीगच्या प्रादेशिक शाखा व उपशाखांबाबत केली होती. मलाया, ब्रह्मदेश व जावा यांच्या राज्य शाखांकडून त्यांच्या राज्यांतील उपशाखा नियंत्रित केल्या जात. ब्रह्मदेशात १००० तर मलायात ७०० उपशाखा होत्या. राज्य शाखा या घटक शाखा व प्रधान कार्यालय यांच्यामधील दुवा होत्या. या सर्व शाखांना व उपशाखांना वेळोवेळी परिपत्रके, सूचना व आज्ञा पाठविल्या जात. उलटपक्षी सर्व शाखा नियमितपणे आपल्या कामाचे अहवाल प्रधान कार्यालयाकडे पाठवीत. लीगच्या एकूण हालचाली, निर्णय, यशापयश यांची माहिती सर्व सदस्यांना व्हावी म्हणून मासिक मुखपत्रही लीगने सुरू केले होते. ओव्हरसीज विभाग दूरवर पसरलेल्या शाखांशी संपर्क साधून होता. चळवळीच्या गरजा व यश त्यांच्यापर्यंत पोहोचविले जात होते. उलटपक्षी त्यांच्याकडूनही अहवाल प्राप्त करून घेतले जात असत.

प्रचार माध्यम हे जितके शक्तिशाली असेल तितकी चळवळ अधिक यशस्वी होते हे लीगने जाणले होते. गोबेल्सच्या प्रचाराची मदत हिटलरला कशी होत आहे त्याचे उदाहरण त्यांच्यासमोर होते. गोबेल्सच्या प्रचाराची दिशा त्यांना अभिप्रेत नसली तरी त्याचा उपयोग तो किती प्रभावीपणे करतो व तो जनमानसावर कसा होतो, त्या प्रभावाच्या पद्धतीचा प्रचार होणे आवश्यक होते. लीगचा प्रचार व प्रसिद्धी विभाग एस. एम. अय्यर (Unto him a witness या पुस्तकाचे लेखक) यांच्याकडे होता. त्यांनी मलायाभर दौरा करून भारतीय वर्तमानपत्र मालकांशी बोलणी केली. युद्धपूर्व काळातील भारतीयांची वर्तमानपत्रे लीगच्या आंदोलनाची मुखपत्रे बनविण्यात त्यांना यश आले. ब्रिटिशांकडून हस्तगत केलेला कागदाचा साठा जपान्यांनी लीगला दिला. इ. इ. लीगचा प्रवक्ता (Spokesman) श्री. शिवराम यांच्याकडे सिंगापूरहून प्रसिद्ध होणाऱ्या वर्तमानपत्रांवर देखरेख व नियंत्रणाचे काम दिले. इंग्रजीतून Voice of India & Azad Hind, रोमन लिपीतील हिंदुस्थानीमध्ये आझाद हिन्द व आवाज़-इ-हिन्द, तमीळ भाषेत स्वतंत्र भारत अशी वर्तमानपत्रे सिंगापूरहून व त्याशिवाय कौलालंपूर व पेनंगहूनही आणखी दोन वर्तमानपत्रे लीगच्या देखरेखीखाली प्रसिद्ध होऊ लागली. त्याशिवाय मध्यवर्ती कार्यालयातून हिन्दी, तमीळ व इंग्लिश साप्ताहिके, मासिके व पत्रके निघू लागली. अगदी तळागाळात वर्तमानपत्रे पोहोचावी अशी यंत्रणा लीगने उभी केली होती. त्याशिवाय प्रचार खात्याचा एक विभाग घोषणा तयार करणे, पोस्टर्स बनविणे या कामात गुंतलेला असे. त्याला प्रचार माध्यमांचा कला विभाग म्हणत.

लीगचे दुसरे प्रसार माध्यम म्हणजे आकाशवाणी. मलाया, थायलंड, ब्रह्मदेश, इंडोचीन, जपान या देशांच्या आकाशवाणीवर लीगच्या प्रचाराकरिता वेळ राखून मिळाला होता. त्यातून लीगच्या बातम्या, इतर युद्ध बातम्यांचे विश्लेषण, प्रमुख नेत्यांची भाषणे, भारतीय संगीत, महत्त्वाच्या घोषणा, विधाने, भारतीय जनतेकडून आलेले संदेश, भारतात पाठवायचे संदेश अशी वृत्ते प्रसृत केली जात. एक पथक केवळ लष्कराच्या बातमीपुरते मर्यादित होते. या पथकातील लोकांना ह्या कामावर रुजू होण्यापूर्वी लष्करी शिक्षण देणे आवश्यक होते. बातम्या काढण्याचे त्यांचे काम धोकादायकही होते.

कॅ. कर्नल इशान कादिर यांच्या नेतृत्वाखाली सिंगापूरला एक संस्था लीगद्वारा स्थापन झाली. ज्यांना पूर्णवेळ अगर अर्धवेळ प्रशिक्षण घेऊन लीगच्या कामात सहभागी व्हावयाचे होते अशा तरुण व मध्यमवर्गीय पुरुषांना या संस्थेत प्रवेश दिला जाई. ही संस्था आपल्या विद्यार्थ्यांना शारीरिक व मनोवैयर्थीचे शिक्षण देई. या संस्थेतून तयार झालेले स्वयंसेवक प्रशिक्षक म्हणून मलायाच्या वेगवेगळ्या भागात कामासाठी पाठविले जात. काही काळानंतर प्रशिक्षकांची मागणी कमी झाली. त्यामुळे या प्रशिक्षण संस्थेचे रूपांतर नॉन कमिशनड ऑफिसर्सच्या प्रशिक्षण संस्थेमध्ये करण्यात आले. कादिर अर्थात् प्रमुखच होते.

आग्नेय आशियातील नागरिकांना आता स्वस्थ बसणे मानवणारे नव्हते. भारतीय नागरिकाला- मग तो फौजेत स्वयंसेवक म्हणून येणारा असो की नसो- एक सुरक्षिततेचे कवच (Safety Valve) म्हणून लष्करी शिक्षणाचे प्राथमिक ज्ञान आवश्यक वाटत होते. वस्त्यांतील, शहरांतील व खेड्यांतील लोक आपले वय, प्रकृती इत्यादी गोष्टींचा विचार न करता रोज संध्याकाळी अशा प्राथमिक लष्करी शिक्षणासाठी जमा होत. त्यांत अधिकारी, व्यापारी, दुकानदार, कारकून-कोणाकोणाची म्हणून नावे घ्यावीत?- सर्वच हजेरी लावीत. हे शिक्षण लीगने स्थापन केलेल्या आझाद शाळा देत व त्यासाठी कर्नल कादिर यांच्या संस्थेकडून प्रशिक्षक पुरवले जात. ब्रिटिशांनी हातात शस्त्र धरायला भारतीयांना मनाई केली होती. लीगने आम जनतेला बिनशर्त शस्त्रे वापरण्यास परवानगी दिली. याचे भारतीयांना मोठेच अप्रूप वाटले. लीगच्या या सर्व कार्यकर्त्यांना 'कार्यकर्ता' असा छाप व भोवती निळी रेषा असलेली फीत देण्यात येई. अशी फीत धारण करणारे कार्यकर्ते पूर्णवेळ काम करणारे असत. इतरांना ही फीत मिळत नसे. ही फीत धारण करणाऱ्या सर्वांचा दर्जा समान मानला जात असे. त्यांच्या कामाचे कमी अधिक महत्त्व लक्षात न घेता समान बंधुत्वाच्या नात्याने ते सर्व राहत. माणसामाणसांतील कृत्रिम भेदभाव नष्ट करण्याचे फार मोठे कार्य लीगने केले होते.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांना जर्मनीतून जपानमध्ये आणण्यात जपान यशस्वी

झाला. पाणबुडीतून सहा महिने प्रवास करून नेताजी जपानला पोहोचले. (जून १९४३) जपानमध्ये त्यांनी जपानी शासनाशी आपल्या पुढील कार्याबाबत चर्चा केली व जपानी विमानाने २ जुलै १९४३ ला ते सिंगापूरला पोहोचले. ४ जुलै १९४३ रोजी अध्यक्ष या नात्याने त्यांनी लीगची सूत्रे होती घेतली. ता. ५ जुलै १९४३ रोजी त्यांनी इंडियन नॅशनल आर्मीचे संचलन पाहिले व त्याच दिवशी जगाला आपले अस्तित्व जाहीर केले. ता. ८ जुलै १९४३ ला त्यांनी लष्कर प्रमुख या नात्याने इंडियन नॅशनल आर्मीला नवीन आकृतिबंध दिला. इंडियन नॅशनल आर्मीचे 'आझाद-हिन्द-फौज' असे भारतीय नामकरण केले. (मुलाखत कर्नल सहगल) ९ जुलै १९४३ रोजी लीगच्या नव्या अध्यक्षांच्या नेतृत्वाखाली लीगची एक भव्य सभा भरली. ६०,००० स्त्री-पुरुष सभेला हजर होते असे कॅप्टन लक्ष्मी सांगतात. जुलै महिन्याचे दिवस! भर पावसात लोक कानात प्राण आणून नेताजींचा शब्द न शब्द कानात साठवीत होते. नेताजींनी लोकांना सर्वांगीण एकत्रीकरणासाठी आवाहन केले. मनुष्यबळ, पैसा व सर्व प्रकारच्या इतर सामग्रीचे एकत्रीकरण (Total Mobilisation) त्यांना अभिप्रेत होते. लोकांचा अमाप उत्साह नेताजींना सुखावून गेला. (याच सभेत त्यांनी राणी झांशी रेजिमेंटची कल्पना मांडली.) आग्नेय व पूर्व आशियाच्या इतर भागांतून लीगचे प्रतिनिधी सिंगापूरला नेताजींच्या स्वागतासाठी आले होते. नेताजी सर्व प्रतिनिधींच्या बरोबर वैयक्तिकरीत्या बोलले. प्रतिनिधी नेत्यांचे प्रत्येक म्हणणे त्यांनी शांतपणे ऐकून घेतले. लोकांच्या भावना जाणून घ्यायच्या असतील तर लोकांच्यापर्यंत आपण पोहोचले पाहिजे असे नेताजींना वाटले. आदर्श लोकनेत्यापासून तेच अपेक्षितही असते. नेताजींनी मलायातील लीगच्या सर्व प्रादेशिक शाखांना भेटी देऊन जनतेशी प्रत्यक्ष संपर्क साधला. आपला नेता आपल्यासाठी आपल्या गावापर्यंत येतो याचे लोकांनाही अप्रूप वाटले. नेताजींचा मलाया दौरा लीगच्या दृष्टीने व एकूणच आग्नेय आशियातील स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या दृष्टीने अत्यंत उपयुक्त ठरला, याला इतिहास साक्ष आहे.

नेताजींनी लीगची सूत्रे हातात घेतल्यावर पूर्व आशिया व आग्नेय आशिया यांच्या शाखांतील परस्पर संबंध घनिष्ट केले. त्यांनी लीगच्या पुनर्गठनाची योजना बनवून ती सर्व शाखांना पाठविली. त्यांनी स्वतःच्या कामाचे दोन भाग केले होते. पहिला भाग लीगच्या कामासाठी ऊर्वरित सर्व दिवस आझाद-हिन्द-फौजेसाठी. या योजनेप्रमाणे-

१) आर्थिक खाते- फंड गोळा करणे.

२) प्रचार व प्रसिद्धी खाते- लोकांना चळवळीची माहिती देणे. त्याद्वारे चळवळीत काम करण्याची त्यांना प्रेरणा देणे, राष्ट्रीय दिवस सणासारखे साजरे

करून सर्वांना एकत्र आणून एकतेची भावना वाढीस लावणे.

३) पुरवठा खाते- आझाद-हिन्द-फौजेसाठी सामान गोळा करणे.

४) भरती व प्रशिक्षण खाते- अ) नागरिकांना अर्धवेळ लष्करी शिक्षण देणे.

ब) आझाद-हिन्द-फौजेत भरती होऊ इच्छिणाऱ्या स्त्री-पुरुषांची नोंदणी करणे.

वरील प्रमाणे लीगचे पुनर्गठन करून मलाया, ब्रह्मदेश, सायगांव, जावा, सुमात्रा, सयाम, हाँगकाँग, शांघाय व जपान येथे लीगचे प्रमुख पदाधिकारी नेमले. परिणामी पूर्व व आग्नेय आशियातील वातावरण चैतन्यमय व नेताजीमय बनले. मोठ्या संख्येने स्त्रियाही लीगच्या या राणी झांशी रेजिमेंटच्या कामासाठी पुढे आल्या. पुनर्गठनानंतर लीगची कार्यकक्षा विस्तारली. लीगने मुलांसाठी राष्ट्रीय शिक्षणाच्या धर्तीवर शिक्षण सुरू केले. मुले व प्रौढांसाठी शाळा सुरू झाल्या. भारताचा इतिहास, शारीरिक शिक्षण व हिंदुस्थानी भाषेचे शिक्षण दिले जाऊ लागले. या शाळांना जनतेने मोठा प्रतिसाद दिला व ही शिक्षण पद्धती यशस्वी झाली.

लीगसाठी समाजातील सर्व थरांतील लोकांनी आर्थिक मदत केली. जपानकडून लीगला एक पैचीही मदत घ्यावी लागली नाही. आग्नेय आशियातील भारतीय व्यापारी तरी कसे मागे राहणार? लीगला व पुढे आझाद-हिन्द-सरकारला मालाचा पुरवठा करताना खुल्या बाजारापेक्षा ते कमी भाव लावीत असत. अनेक वेळा चळवळीला साहित्य सामग्री व्यापाऱ्यांनी विनामूल्य भेट म्हणून दिली. लीगने व नंतर आझाद-हिन्द-सरकारने वितरण यंत्रणेचे उत्तम जाळे विणले होते. त्याद्वारे जरूरीप्रमाणे वितरण केले जाई. युद्धाच्या धामधुमीत इतकी उत्तम व्यवस्था व पद्धती आखून अंमलात आणणाऱ्यात लीगचे व पर्यायाने नेताजींच्या नेतृत्वाचे खरोखर कौतुक वाटते.

लीगच्या कार्याचे वर्णन विस्तृत होण्याचे भय असले तरी ते करणे आवश्यक वाटले. एक तर लीगने आग्नेय व पूर्व आशियामध्ये स्वातंत्र्य आंदोलन सुरू करून ते सर्वांगांनी बहरून आणले. आझाद-हिन्द-फौज व आझाद-हिन्द-सरकार यांच्या कामासाठी उत्तम पार्श्वभूमी तयार करून ठेवली. दुसरे म्हणजे ज्या राणी झांशी रेजिमेंटची अकथित कथा पुढे येणार आहे त्या रेजिमेंटच्या निर्मितीतही लीगचा सिंहाचा वाटा आहे.

लीगचा महिला विभाग-

लीगच्या इतर विभागांप्रमाणेच एक महिला विभाग होता. स्त्रियांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी त्यांना सामाजिक व राजकीय जीवनाच्या मुख्य प्रवाहात आणण्यासाठी जगातील कोणत्याही भागात त्या काळात असा शासकीय किंवा

बिनशासकीय विभाग अपवाद म्हणूनही दिसत नाही. आशियात तर ही कल्पनाच नवी होती. महिला चळवळ अशी अक्षरेही जगाच्या पटलावर अजून उमटली नव्हती. म्हणूनच लीगच्या नेत्यांना महिलांसाठी वेगळा विभाग सुरू करावा असे वाटले, यात लीगच्या नेत्यांचा शुद्ध व स्वच्छ दृष्टिकोन व स्त्रियांबद्दलचा विश्वास व आदर स्पष्ट दिसून येतो. त्यातून त्यांचे पुरोगामित्वही सिद्ध होते.

भारतीय व भारताबाहेरील भारतीय स्त्रिया परंपरावादी, अंधश्रद्धा, आपण बरे व आपला संसार बरा अशा वृत्तीच्या होत्या. या वृत्तीच्या स्त्रियांनी आपापल्या घरातील पुरुषांना आज्ञाद-हिन्द-दल अशा मृत्यूशी जवळीक असलेल्या कामांमध्ये आनंदाने पाठविले. यावरून लीगच्या स्वातंत्र्य आंदोलनाने केलेल्या समाजाच्या मानसिक परिवर्तनाची कल्पना येते. लीगच्या आंदोलनाने स्त्रियांना घराबाहेर पडायला शिकवले, धैर्याने संकटाला तोंड द्यायला शिकवले. स्त्री एक समाजाचा दुय्यम घटक म्हणून नव्हे तर पुरुषांच्या बरोबरीची व चळवळीची अर्धी शक्ती या दृष्टिकोनातून लीग स्त्रियांकडे पाहत होती. लीगने स्त्रियांची दृष्टी विशाल केली. लीगच्या आंदोलनामुळे स्त्रियांना जाणीव झाली की जोपर्यंत भारतभूमीवरून परकीय सत्तेचे उच्चाटन होऊन एतद्देशीय सत्ता तिथे प्रस्थापित होत नाही तोपर्यंत शांतता व सुरक्षितता या गोष्टींचा लाभ भारतीयांना होणे शक्य नाही. लीगच्या चळवळीतील कोणतेही क्षेत्र आपल्याला वर्ज्य नाही, ही जाणीव महिलांचा आत्मविश्वास वाढवायला कारणीभूत ठरली. आपल्याला काय केले पाहिजे, चळवळीत आपली भूमिका कोणती हे महिलांच्या लक्षात आले. त्यांनी पूर्ण विचाराने आंदोलनात उडी घेतली नंतर परत मागे वळून पाहिलेच नाही. (मुलाखत कॅ.लक्ष्मी)

फौजेकरिता कपडे शिवणे, कपडे जमवणे, स्वेटर विणणे, कपड्यांची दुरुस्ती करणे, मच्छरदाण्या बनवणे, सैन्याबरोबर देण्यासाठी टिकाऊ अन्नाच्या पिशव्या (Food Packet) बनवणे, नर्सिंग करणे, साड्या व धोतरांची बँडेजेस् बनवणे. पुढे राणी झांशी पलटण स्थापन झाल्यावर त्यात भरती होण्याकरिता मुलींना तयार करणे इत्यादी अनेक कामे त्या करित. जुन्या कपड्यांचे गट्टे बांधून विस्थापितांची शिबिरे व इस्पितळे यांमध्ये पाठवले जात. पुढे पुढे तर कपडे कमी पडू लागले म्हणून ठेवणीतल्या साड्याही फाडून त्यांची बँडेजेस् बनवली गेली. स्वयंपाकघरातील भांडी आघाडीवर पाठविली गेली. लीगने स्थापन केलेल्या इंडियन नॅशनल स्कूलमध्ये भरती होऊन त्यांनी शिक्षण घेतले व तशा प्रकारच्या शाळा सुरू केल्या. इस्पितळातील जखमी जवानांची सेवा करणे, त्यांची करमणूक करणे, त्यांना दिलासा देणे हे काम तर त्या निष्ठेने व अथकपणे करित. काही स्त्रिया मजूर वस्तीत, आरोग्य, स्वच्छता इत्यादी शिकवण्यासाठी जात. विविध

करमणुकीचे कार्यक्रम, संगीताचे कार्यक्रम, देशभक्तिपर नाटके इत्यादी कार्यक्रम करून त्यांनी चळवळीला अमाप पैसा मिळवून दिला. लीगच्या महिला विभागाचे काम मानवती पाण्डेय (आता आर्या) यांनी बनविलेल्या योजनेप्रमाणे पद्धतशीरपणे सुरू होते. (मुलाखत- मानवती, कानपूर, सप्टेंबर १९९३)

ब्रह्मदेशातील लीगच्या महिला विभागात कु.बेला मुकर्जी यांचे कार्य उल्लेखनीय आहे. बेला मुकर्जी रंगूनच्या महिला विभागाच्या प्रमुख सचिव म्हणून काम करित. ४ फूट १० इंच उंची व किरकोळ शरीरयष्टी असलेली ही सावळी मुलगी एम. ए.च्या दुसऱ्या वर्षात शिकत असतानाच लीगच्या कामात सहभागी झाली. बेला मुकर्जीबद्दल माझ्याकडे बोलताना मुलाखत घेतलेल्या सर्वच राण्यांनी तिच्या कामाचे कौतुक केले. ती अविश्रांत काम कसे करू शकते याचे कोडे सर्वांना पडले होते. भारतीय स्त्रियांत चळवळीचा प्रसार व प्रचार करणे राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती करण्याकरता मुली तयार करणे, युद्धपीडित नागरिकांना मदत मिळवून देणे, मेर्यांग इस्पितळाच्या रोग्यांकरिता सुविधा मिळवून देणे, गोड पदार्थांचे वाटप करणे, आघाडीवर पाठविण्यासाठी टिकाऊ अन्नपदार्थांचे पुडे बनवून घेऊन आठवड्यातून एक दिवस ते पाठवून देणे, बँडेजेस् बनवून घेणे इत्यादी कामे बेला मुकर्जी करित. राणी झांशी रेजिमेंटमधील राण्या सांगतात की रोगी सैनिक व घायाळ जवान तिची नेहमीच प्रशंसा करित. वरील सर्व कामे लीगला एक पैशाचीही तोशीस पडू न देता बेलाबाईंनी केली हे त्यांचे खास वैशिष्ट्य. बेलाबाई आजही आपल्या त्या मंतरलेल्या दिवसांबद्दल भरभरून बोलतात. पंचाहत्तर वर्षांच्या आसपास वय असलेल्या बेलाताई हल्ली भारतात दिल्लीला राहतात.

बाल सेना-

भारतात १९४१-४२ साली सुशिक्षित स्त्रियांचे प्रमाण कमी होते. आग्नेय आशियातील भारतीय विशेषतः ब्रह्मदेशातील सधन व व्यापारी वर्गीयांची संख्या लक्षणीय होती. सधन व सुशिक्षित वर्गातील मुलींना शिक्षणाची संधी सहज मिळे. (मुलाखत- माया व अरुणा गांगुली भगिनी. कलकत्ता, डिसेंबर १९९३) नॅशनल स्कूल व नर्सिंग स्कूल यांमध्ये त्या काळात मुलींची संख्या स्पृहणीय होती. मानवती पाण्डेय व बेला मुकर्जी यांच्या प्रयत्नाने नॅशनल स्कूलमधील दहा ते चौदा वर्षे वयाच्या मुला-मुलींकरिता बालसेना स्थापन झाली होती. बालसेना हे लीगचेच अपत्य. स्वातंत्र्याच्या चळवळीत आपलाही सहभाग असावा असे वाटणाऱ्या मुलामुलींचा उत्साह लक्षात घेऊन या सेनेतील मुलामुलींना नेतृत्वाचे एक खास प्रशिक्षण दिले जाई. (रास बिहारी बोस चरित्र, पान ४६६) आजूबाजूच्या व गरीब वस्तीतल्या मुलांना लिहा-वाचायला शिकवणे, शिरन

शिकवणे, व्यायाम शिकवणे, राष्ट्रीय व चळवळीची गाणी शिकवणे, सभेमध्ये शांतता ठेवायला मदत करणे इत्यादी कामे हे बालसैनिक करीत, बालसैनिकांना खास बॅचेस व गणवेश असे. या मुलांचे स्त्री-पुरुष शिक्षक या मुलांच्या मनात देशभक्तीची ज्योत सतत तेवत ठेवण्याचे काम परिश्रमपूर्वक करीत असत.

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग स्थापन करून भारतीय स्वातंत्र्याची चळवळ आग्नेय आशियामध्ये रास बिहारी बोस यांनी उभी केली. सुभाषचंद्र बोस पूर्व आशियात वेऊन पोहोचेपर्यंत रास बिहारी बोस या भारतीय भीष्माने आग्नेय आशियातील स्वातंत्र्याच्या लढ्याची छिड सांभाळली. इंडियन नॅशनल आर्मी ही लीगच्या साहाय्यानेच उभी राहिली होती. आझाद-हिन्द-सरकार हेही लीगचेच अपत्य. राणी झांशी रेजिमेंट या महिला पलटणीची बीजे लीगच्या महिला विभागाच्या कार्यात विखुरलेली दिसतात. दहा बारा वर्षांच्या मुलापासून ते वृद्धापर्यंत प्रत्येकाला आपला हातभार स्वातंत्र्याच्या चळवळीला लागतो आहे असा अभिमान वाटावा असे कार्यक्रम लीगने त्यांना दिले, हे लीगचे मोठेच कार्य आहे. जपानमध्ये १९२४ मध्ये स्थापन झालेल्या लीगची पाळेमुळे दूरवर पसरण्यास व त्यांच्या कार्याला गती येण्यास पुढे दोन दशके लागली. १९४२ ते १९४५ या तीन वर्षांत लीगने जी कामगिरी या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी बजावली ती निश्चितच स्पृहणीय म्हणावी लागेल.

अभ्यासिकेत सुभाषबाबू

काँग्रेसचे अध्यक्ष सुभाषचंद्र बोस

गांधी, सुभाष, सरदार

नेहरूंसोबत सुभाषबाबू

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

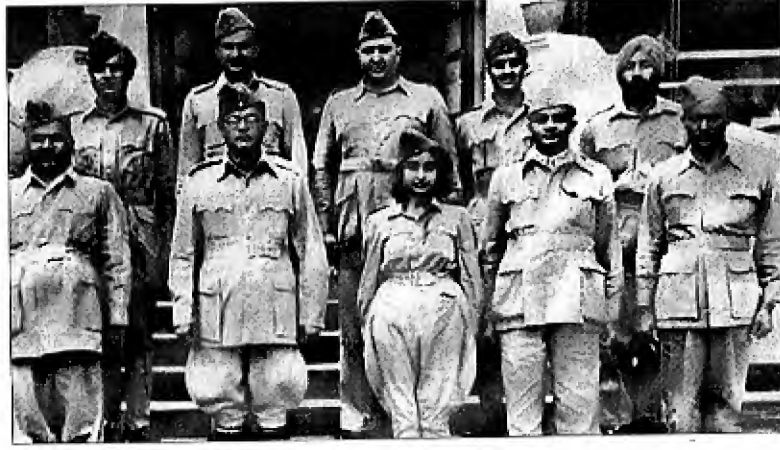

जर्मनीत भारतीय सैनिकांसमोर बोलताना...

जर्मन पाणबुडीच्या कॅप्टनसोबत...

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

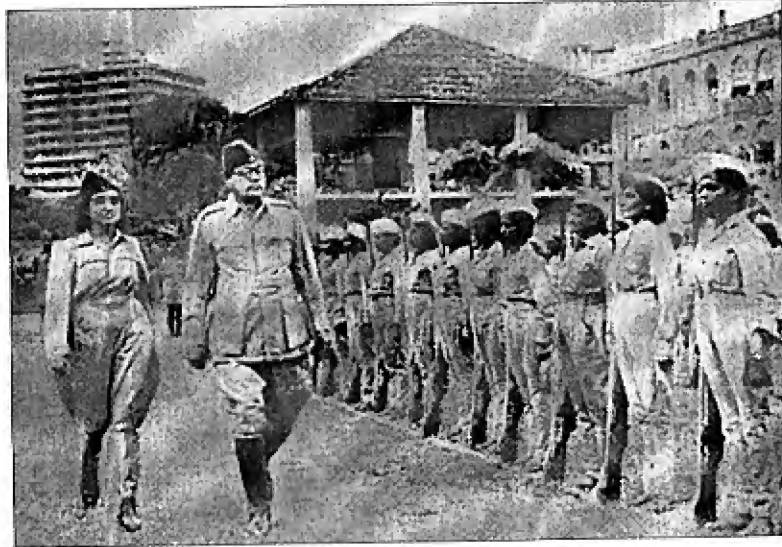

आझाद हिंद सरकारचे मंत्रिमंडळ...

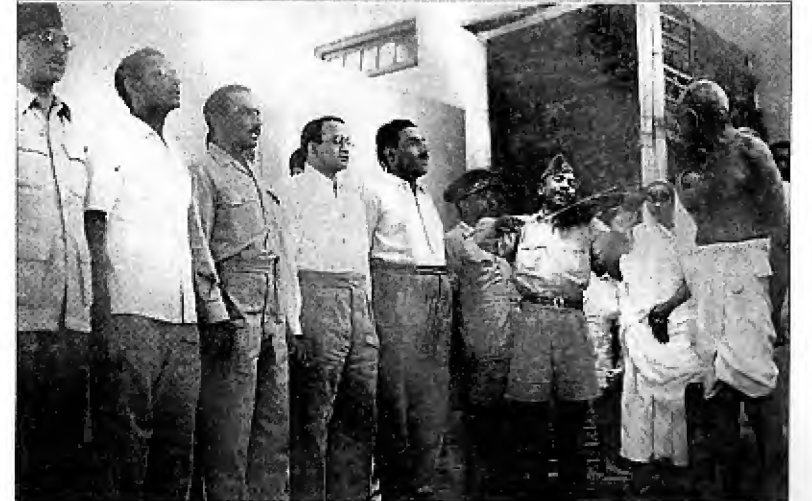
आझाद हिंद सैनिक परतीच्या मार्गावर...

राणी झांशी रेजिमेंटची पाहणी करताहेत सुभाषबाबू आणि कॅप्टन लक्ष्मी

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

गांधींना मानवंदना देत आहेत आझाद हिंद सेनेचे माजी सैनिक

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

नेमबाजीचे प्रशिक्षण

राण्यांच्या प्रशिक्षणाची सुरुवात...

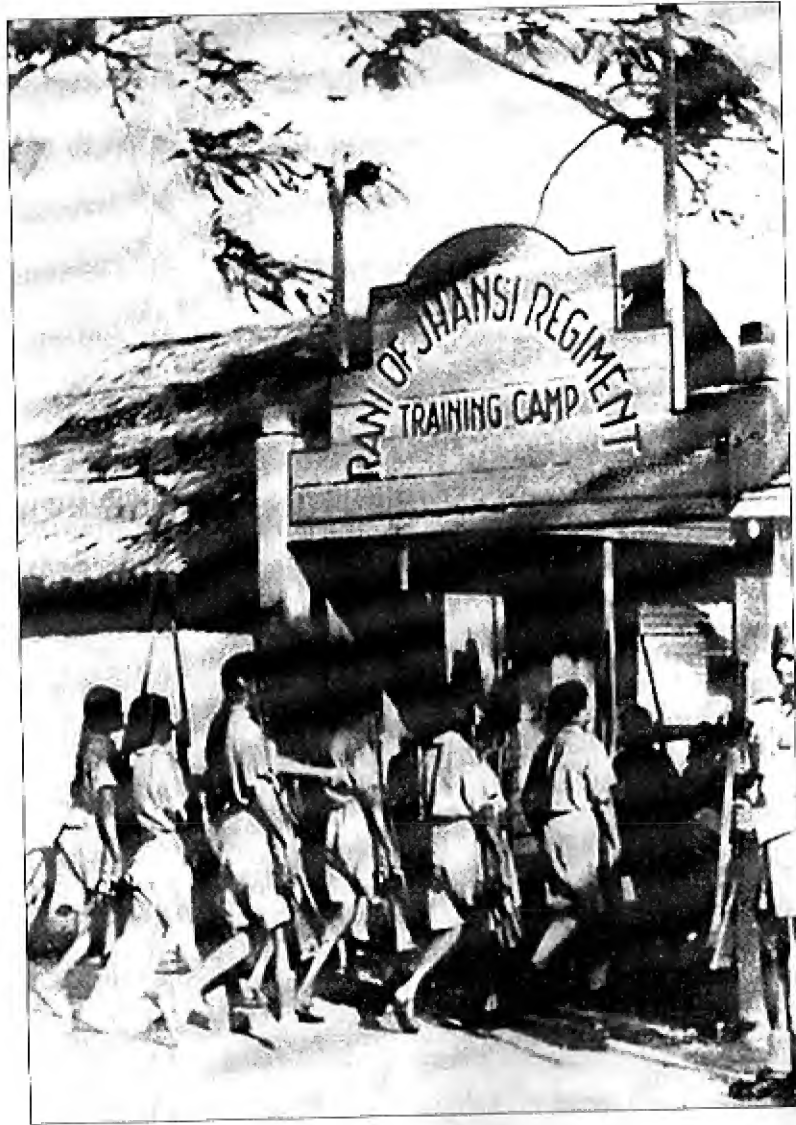

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

आई व लहान बहिणीसोबत...

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

राणी झांशी रेजिमेंटचा ट्रेनिंग कॅम्प...

आझाद हिंद फौजेची कुळकथा

१९४१ - जानेवारी महिन्याच्या १७ तारखेला नेताजी सुभाषचंद्र बोस आपल्या घराभोवतीच्या सक्त पहाऱ्यातून निसटून गेले. अफगाणिस्तानमार्गे रशिया व रशियातून बर्लिनला ते जाऊन पोहोचले. इंग्रजांवरील आपत्तीचा फायदा उठवून सशस्त्र मार्गाने भारताचे स्वातंत्र्य मिळवायचे असा त्यांचा निर्धार होता. भारताबाहेर जाऊन परकीयांची मदत घेऊन सशस्त्र क्रांती करण्याचे प्रयत्न व योजना सुभाषबाबूंच्या पूर्वी काही लोकांनी केल्या होत्या. त्यांचे प्रयत्न हे नेतार्जीच्या प्रयत्नांची पार्श्वभूमी आहेत. म्हणूनच ते लोक कोण व त्यांनी काय केले हे पाहणे उचित ठरेल. लाला हरदयाळ, राजा महेन्द्र प्रताप, रास बिहारी बोस, गदर पार्टी, इंडियन लीग ऑफ अमेरिका यांचा संक्षिप्त परिचय म्हणूनच हवा.

श्यामजी कृष्ण वर्मा नावाचा भारतीय तरुण हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठी इंग्लंडमध्ये धडपडत होता. काही आयरिश मित्रांच्या मदतीने त्यांनी 'गॉलेक अमेरिकन्स' या वृत्तपत्रात लेख लिहून भारताची स्वातंत्र्याची मागणी पश्चिमेकडील देशांसमोर मांडली. मादाम कामा, डॉ. नारायण कृष्णन् या त्यांच्या सहकाऱ्यांनी अमेरिकेचा दौरा करून भारतीय लोकांवर ब्रिटिशांनी चालविलेल्या जुलमाचे चित्र तेथील लोकांसमोर उभे केले. तारकानाथ दास, सोहनसिंग भाखना व पांडुरंग खानखोजे या तीन क्रांतिवादी तरुणांनी अमेरिकेतल्या अनेक भारतीयांना स्वातंत्र्याच्या चळवळीत भाग घेण्यास प्रेरणा दिली. इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स येथे भारतीय क्रांतिकारकांचे वेगवेगळे गट कार्यरत होते. त्या सर्व गटांचा एक समान धागा घेऊन त्यांचा गोफ विणण्याच्या विचाराने लाला हरदयाळ नावाचा पंजाबी तरुण अमेरिकेत गेला. हरदयाळ लाहोर विद्यापीठाचे द्विपदवीधर होते. पुढे इंग्लंडमध्ये शिकत असता ते श्यामजी कृष्ण वर्मा यांच्या संपर्कात आले व त्यांना क्रांतीची लागण झाली. हरदयाळ व त्यांचे मित्र पांडुरंग खानखोजे यांनी

अमेरिकेतल्या भारतीयांना संघटित केले. गदर (बंड) नावाचे सामाहिक सुरू केले व त्यातूनच पुढे गदर पक्षाच्या स्थापनेला प्रेरणा मिळाली. ही गोष्ट १९१३ सालची म्हणजे पहिल्या महायुद्धाच्या पूर्वीची. 'गदर' या सामाहिकाच्या पहिल्या अंकात हरदयाळ यांनी लिहिले; 'आज विदेशी, भारतातील ब्रिटिश राजवटीविरुद्ध युद्ध सुरू होत आहे. आमचे नाव काय आहे? बंड. आमचे कार्य काय आहे? बंड. हे बंड केव्हा व कुठे होईल? भारतात. काही दिवसांतच अशी वेळ येईल की लेखण्या व शाई यांच्या जागा बंदुका व रक्त ही घेतील.' (ग.प्र.प्रधान पृ.१२०) गदर पक्षाचे ध्येय भारतात स्वातंत्र्य व समता यांवर आधारलेले प्रजासत्ताक स्थापन करणे हे होते. हरदयाळना पकडण्यासाठी अमेरिकन सरकारवर दबाव आणण्यात ब्रिटिश सरकार यशस्वी झाले. हरदयाळना अटक झाली. त्यांच्या अमेरिकन व आयरिश मित्रांनी त्यांना जामीनावर सोडवून आणून स्वित्झर्लंडला पळून जाण्यास मदत केली. अमेरिकनांची भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याला अनुकूलता मिळविण्यास केवळ हरदयाळ व त्यांचे मित्र पांडुरंग खानखोजे हेच कारणीभूत आहेत.

गदर पक्षाचे कार्य-

भारतीय सेनेत राजद्रोहाची भावना पेटविणे, शस्त्रे गोळा करणे, बाँब तयार करणे, क्रांतिकार्यांमध्ये तरुणांना सतत सामील करून घेणे, ब्रिटिशांचे शत्रू असलेल्या देशांशी मैत्री करणे व राजद्रोही विचार मांडणाऱ्या साहित्याचा प्रसार व प्रचार करणे ही गदर पक्षाची उद्दिष्टे होती. गदर पक्ष हा धर्मातीत विचारावर आधारलेला होता. गदर पक्षाने दिलेली जाहिरात वाचली की पक्षाची ध्येयधोरणे लक्षात येतात.

“पाहिजेत, भारतात बंडाचा वणवा पेटवण्यासाठी शूर सैनिक पाहिजेत. पगार- मृत्यू, किंमत- हुतात्मा. निवृत्तिवेतन- स्वातंत्र्य. लढ्याची भूमी- भारत.”

गदर सामाहिकाच्या हजारो प्रती पंजाबमध्ये पाठविण्यात आल्या. हरदयाळ यांनी विदेशात प्रथमच भारतीय स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र क्रांतीचा नारा दिला. १९१४ मध्ये पहिले महायुद्ध सुरू झाल्यावर गदर पक्षाचे काही नेते अमेरिकेहून अतिपूर्वेकडे निघाले. तिथे केंद्रे स्थापन करण्याचा त्यांचा विचार होता. भारताबाहेर लढणाऱ्या भारतीय सेनेशी संबंध प्रस्थापित करण्याचे त्यांचे प्रयत्न सुरू झाले. हाँगकाँगला सव्वीसाव्या पंजाब पलटणीत त्यांना काही प्रमाणात यश आले. गदर पक्षाच्या आवाहनाप्रमाणे जवळ जवळ ८००० भारतीय अमेरिकेतून भारतात परतले. हिंदुस्थान सरकारच्या हे लक्षात आल्याबरोबर भारतात मोठ्या प्रमाणावर धरपकड झाली. भारतातील क्रांतीची सूत्रे विष्णू गणेश पिंगळे व रास बिहारी बोस यांनी उचलली. पिंगळे यांचे व्यक्तिमत्त्व उमदे व वाणी दुसऱ्यावर छाप पाडणारी

होती. महायुद्ध सुरू झाल्याबरोबर ब्रिटिश हिंदी सैनिकांशी रास बिहारी बोस हा तुरुंगवासी बनला. रास बिहारी बोस हा तुरुंगवासी भारतीय सैनिकांची मदत मिळविण्यासाठी धडपडत होता. भाई परमानंद यांनीही सैन्याच्या अनेक छावण्यांमध्ये स्वातंत्र्यलढ्यात सामील होण्याची पत्रके वाटली. २१ फेब्रुवारी १९१५ ला उठाव होणार याची बातमी फितुराने पोहोचवल्यामुळे त्यांचा हा डाव उधळला गेला. गदर पक्षाचे अनेक नेते पकडले गेले. लाहोर कटाचा हा खटला एकूण २९१ जणांवर चालला. त्यांतल्या ४२ जणांना फाशी, ११४ जणांना जन्मठेप व ९३ जणांना दीर्घ मुदतीच्या सक्तमजुरीच्या शिक्षा देण्यात आल्या.

भारतीय सैन्याच्या परदेशातील पलटणींपैकी काही पलटणींबरोबर संबंध जोडण्यात गदर पक्षाच्या लोकांना यश आले. सिंगापूर येथील ५ व्या लाइट इन्फंट्रीमध्ये जमादार चिस्तीखान व सुभेदार दण्डेखान यांच्या नेतृत्वाखाली ७०० सैनिकांनी बंड केले. १२ ब्रिटिश अधिकारी मारले गेले व अनेक सोजीर जखमी झाले. चिस्तीखान व दण्डेखान व त्यांचे आणखी पंचेचाळीस सहकारी यांना एका रांगेत उभे करून गोळ्या घालण्यात आल्या. गदर पक्षाची चळवळ भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र क्रांतीच्या मार्गाने प्रयत्न करणारी पहिली धर्मातीत चळवळ होय. (ग.प्र.प्रधान, पृ.१२८)

राजा महेन्द्र प्रताप-

राजा महेन्द्र प्रताप हे उत्तर प्रदेशातील वृंदावनजवळचे एक श्रीमंत जहागीरदार. भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी परदेशी मदत मिळवणे अत्यंत आवश्यक आहे असे त्यांचे दृढ मत होते. महेन्द्र प्रताप यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यावर एक विस्तृत टिपण करून जर्मनीच्या परराष्ट्र खात्याकडे दिले. जर्मनीने त्या टिपणाला मान्यता देऊन महेन्द्र प्रताप यांच्या नेतृत्वाखाली इंडो-जर्मन मिशन काबूलला पाठविले. काबूल येथील यशस्वी वाटाघाटीनंतर १ डिसेंबर १९१५ रोजी काबूल येथे भारताचे हंगामी सरकार स्थापन झाल्याची घोषणा झाली. महेन्द्र प्रताप हे अध्यक्ष व प्रा. बरकतुल्ला ह्यांनी पंतप्रधान म्हणून सूत्रे हाती घेतली. त्यांच्या अपेक्षेप्रमाणे रशिया व भारतीय संस्थानिक यांची मदत मिळाली असती तर महेन्द्र प्रताप निश्चितपणे यशस्वी झाले असते. अपयश ही यशाची पहिली पायरी आहे असे म्हणतात. पुढे दुसऱ्या महायुद्धात सुभाषबाबू हंगामी सरकार स्थापण्यात यशस्वी झाले व भारतीयांचा आपल्या शक्तीवरचा विश्वास नव्याने निर्माण झाला. भारताच्या स्वातंत्र्य लढ्याचे नेतृत्व हे अस्सल भारतीय असले पाहिजे असा महेन्द्र प्रताप, रास बिहारी, लाला हरदयाळ यांचा आग्रह होता. जपान, जर्मनी, रशिया यांच्या मैत्रीचा हात त्यांना हवा होता. मात्र त्यांचे नेतृत्व व आधिपत्य मान्य नव्हते.

भारताला स्वातंत्र्य हवे आहे, व भारतीयांनी आपले रक्त सांडूनच मिळवले पाहिजे, दान घेऊन नाही ही वैचारिक भाषिका पुढे सुभाषबाबूंनीही अंमलात आणली ती आझाद हिंद सरकार व आझाद हिंद फौजेच्या रूपाने.

ब्रिटिश भारतीय फौज -

इ.स. १७५७ प्लारसीच्या लढाईपासून ब्रिटिश भारतीय फौज या नावाने ओळखली जाणारी फौज वाढत गेली. या फौजेतील पदाधिकारी सर्व इंग्रजच असत. छोटे अधिकारी व शिपाई सर्व भारतीय. या फौजेच्या जोरावरच तर इंग्रजांनी सर्व भारत गिळंकृत केला. पहिल्या महायुद्धाच्या साम्राज्य विस्ताराच्या महत्वाकांक्षेच्या पूर्तीसाठी युरोपच्या भूमीवर आपले रक्त सांडले. सर्व युरोपने भारतीय फौजेच्या पराक्रमाचे कौतुक केले. भारतीय फौजेमुळेच इंग्रजांना युरोपच्या भूमीवर विजय मिळवणे सोपे झाले, हे इंग्रजही समजून चुकले होते. हे सर्व भारतीय सैनिक पोटाथी लढणारे होते. देशाभिमान, स्वदेश निष्ठा यांनी प्रेरित होऊन स्वतंत्र देशातला माणूस सैन्यात भरती होतो. परंतु भारतीय ब्रिटिशांच्या आज्ञेनुसार, ब्रिटिशांचे हितसंबंध जपण्यासाठी प्राण अर्पण करायला निघालेले भाडोत्री सैनिक होते. पगार व पदव्या देऊन या लोकांना खूष करण्याची कला इंग्रजांना चांगलीच अवगत झाली होती. अशा या फौजेला भारतीय फौज असे म्हणणेही चुकीचे होते. या फौजेतील जवानांनी भारतावर प्रेम करणे, काँग्रेस अगर भारतीय नेत्यांबद्दल आदराने बोलणे हा गुन्हा मानला जात असे. परक्या राष्ट्राच्या ध्वजाला आपला ध्वज मानून त्याला मानवंदना द्यावी लागे. ब्रिटिशांच्या राष्ट्रीताचा मान राखावा लागे. भारतीय फौज ही भाडोत्री, खऱ्या लष्करी मूल्यांचा पाया नसलेली अशी फौज होती. अशी फौज फार काळ कुणाच्या गुलामीत राहू शकत नाही हे इतिहासाने अनेक वेळा सिद्ध केले आहे. मनातून ती संधीची वाटच पाहत असते. १९४२ मध्ये मलायाच्या युद्धभूमीवर नेमके हेच घडले. सिंगापूरमध्ये इंग्रजांचा पराभव झाल्याबरोबर ब्रिटिश भारतीय फौजेने आपली कात टाकली व स्वदेशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राण अर्पण करण्यासाठी इंडियन नॅशनल आर्मीचा नवा अवतार तिने धारण केला. त्यापूर्वी निरंजन गिल नावाच्या लष्करी अधिकाऱ्याने अधिकाऱ्यांच्या मेसमध्ये गांधीजींबद्दल आदराचे उद्गार काढले म्हणून त्यांना मेसमध्ये येण्याची बंदी करण्यात आली होती. (निरंजन गिल पृ. १९२)

युरोपमधील युद्धकैद्यांनी आझाद-हिंद-सेना ही जर्मनीत स्थापन करण्यात नेता जी सुभाषचंद्र बोस यशस्वी झाले होते.

आशय भाषयात इंडियन नॅशनल आर्मीचा जन्म तिथल्या युद्धजन्य परिस्थितीमुळे मूलभूत झाला. घडले ते असे- १५ फेब्रुवारी १९४२ ला सिंगापूर पडले. सिंगापुरी प्रचंड हानी होऊन ते अभेद्य समजले जाणारे शहर पार उद्ध्वस्त

झाले. पराभूत इंग्रज जपान्यांना बिनशर्त शरण गेले. सिंगापूरमध्ये ब्रिटिश भारतीय फौज सुमारे ४०,००० होती. १६ फेब्रुवारी १९४२ या दिवशी कर्नल हंट या ब्रिटिश अधिकाऱ्याने सिंगापूरच्या फेरर पार्कमध्ये या फौजेपुढे आपले निवेदन दिले. हे निवेदन ब्रिटिश शासनाच्या वतीने होते. कर्नल हंट याने ब्रिटिशांचा पराभव जाहीर केला व फौजेला उद्देशून हंट म्हणाला,

“दुदैवाने आपण पराभूत झालो. आजच्या दिवसापर्यंत तुम्ही जसे ब्रिटिशनिष्ठ होता तसे आता जपाननिष्ठ बनले पाहिजे.” या वाक्यानंतर गुलामांचे सैन्य हस्तांतरित झाले. दुसऱ्या मालकाची गुलामी करण्यासाठी. मुकी बिचारी कुणीही हाकावी. जपान्यांच्या वतीने मेजर फुजिवारा यांनी ब्रिटिशांकडून ताब्यात घेतलेल्या या युद्धकैद्यांमध्ये एकही ऑस्ट्रेलियन अगर ब्रिटिश सैनिक नव्हता. त्यावरून ब्रिटिशांच्या लेखी हिंदी सैनिकांना कोणते स्थान होते हे आता हिंदी सैनिकांना पुरते कळून चुकले.

हिंदी सैनिकांना व त्यांच्या अधिकाऱ्यांना ब्रिटिश फौजेत नेहमीच दुज्या भावाने वागविले जात असे. ब्रिटिश व ऑस्ट्रेलियन सैनिकांना सर्वोत्तम सुविधा दिल्या जात. भारतीय सैनिक व अधिकारी मात्र त्यापासून वंचितत असत. गुलाम राष्ट्रातून पोटासाठी राबण्यासाठी आणलेले गुलाम! त्यांना चांगली वागणूक देण्याची गरजच काय? ब्रिटिश फौजेत भारतीय अधिकारी १) किंग्ज कमिशन २) हिंदी कमिशन ३) आपत्कालीन कमिशन ४) व्हाईसरॉय कमिशन अशा चार वर्गांत विभागलेले होते. या चारांपैकी भारतीय अधिकाऱ्यांना कमी पगार असे. इंग्लंडचे स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी प्राण अर्पण करण्यास निघालेल्या या सैनिक व अधिकाऱ्यांकडे ब्रिटिश अधिकारी तुच्छतेने पाहत. मलायामधील क्लबचे सदस्यत्व त्यांना दिले जात नसे. इतकेच नव्हे तर सिंगापूरमधल्या काही हॉटेल्समध्येही भारतीय अधिकाऱ्यांना प्रवेश नसे. ज्या ज्या भारतीय सैनिकांना आपल्याला दिल्या जाणाऱ्या या वागणुकीचा अपमान वाटला त्यांनी बंड केले नसते तरच नवल! अशा बंडखोरांना लष्करी कायद्याप्रमाणे देहांताच्या शिक्षा झाल्या होत्या. अशा प्रकारच्या अनेक जुलुमांना आझाद-हिंद-फौज स्थापन झाल्यानंतर वाचा फुटली. युद्धकाळात मुद्रण व भाषण स्वातंत्र्य असणे शक्य नव्हते. (कर्नल सहगल सप्टेंबर १९९३) त्यामुळे ते हुतात्मे कोण होते ते शेवटी अज्ञातच राहिले. कर्नल हंट यांनी युद्धबंदी म्हणून फौजेला जपान्यांच्या ताब्यात दिल्याबरोबर कॅप्टन मोहनसिंग या १/१४ पंजाब रेजिमेंटमधील अधिकाऱ्याने उत्स्फूर्त भाषण केले. फौजेला उद्देशून केलेल्या आपल्या भाषणात त्यांनी ब्रिटिशांच्या नीतीवर सडकून कोरडे ओढले. श्रोते सैनिकांना वाटत होते की कॅ.मोहनसिंग हा प्रत्येक जवानाचेच जणू मन उघड करीत आहे. या मर्णात काही

अधिकारी असेही होते की ज्यांना मातंगगिरीच्या बोलण्याचा खूप राग आला. कारण ते ब्रिटिश भारतीय फौजेची एकनाम होते. स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी व लष्करी महत्वाकांक्षेने झपाटलेल्या अशा अधिकाऱ्यांपासून यापेक्षा वेगळे काय अपेक्षित असणार?

इंडियन नॅशनल आर्मीचा जन्म-

मार्च १९४२ मध्ये टोकिओ परिषद भरली. या परिषदेला मलाया, थायलंड, चीन, हाँगकाँग येथून प्रतिनिधी गेले होते. लष्कराच्या वतीने कॅप्टन मोहनसिंग व मेजर निरंजन गिल हजर होते. याच परिषदेत युद्धबंदांतून इंडियन नॅशनल आर्मीचे रीतसर संघटन करावे हे ठरले. हे लष्कर फक्त भारतीय स्वातंत्र्यासाठी लढेल, जपानच्या धोरणाकरिता नाही, हेही ठरले. जून १९४२ मध्ये बँकॉक येथे आग्नेय व पूर्व आशियातील नागरिक व लष्कर यांची परिषद भरली. या परिषदेने कॅ.मोहनसिंग यांना इंडियन नॅशनल आर्मीचे जनरल ऑफिसर कमांडिंग (जी.ओ.सी.) नेमण्यात आले. लोकांच्या उत्साहाला उधाण आले होते. आतापर्यंत कॅ.मोहनसिंग यांच्या विरोधात बोलणारे भारतीय युद्धबंदी आता भराभर इंडियन नॅशनल आर्मीला येऊन मिळू लागले. या फौजेत भरती होण्याकरिता नागरिक कसे उत्सुक होते हे आपण इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या प्रकरणात पाहिले आहेत. प्रीतम सिंग या नावाच्या एका नेत्याने ब्रिटिशांच्या बाजूने लढण्याच्या सैनिकांना एक पत्र लिहून त्यांच्या प्रती ब्रिटिश छावणीत वाटण्याची व्यवस्था केली होती. त्या पत्रात प्रीतम सिंगने भारतीय सैनिकांनी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांचे आदेश न पाळता इंडियन नॅशनल आर्मीमध्ये सामील होण्याचे आवाहन केले होते.

इंडियन नॅशनल आर्मी १ सप्टेंबर १९४२ पासून संघटित होऊ लागली व दोनच महिन्यांत ४०,००० ची फौज तयार झाली. नोव्हेंबर अखेरीला निरंजन गिल यांच्या नेतृत्वाखालील इंडियन नॅशनल आर्मीच्या पहिल्या तुकडीने ब्रह्मदेशकडे कूच केले. जपान्यांनी इंडियन नॅशनल आर्मीला सर्वतोपरी मदत देण्याचे कबूल केले होते. भारतीय स्वातंत्र्याशिवाय अन्य कोणत्याही कारणासाठी इंडियन नॅशनल आर्मी लढणार नाही असे लीगने जपानकडून कबूल करून घेतलेले असताही जपानने विमान पाडणारे १००० कसबी भारतीय सैनिक स्वतःच्या स्वार्थासाठी वापरले. कॅ.मोहनसिंग यांनी जपान्यांच्या या वागणुकीविरुद्ध आवाज उठविला. परिणामी जपान्यांनी निरंजन गिल व मोहनसिंग या दोघांनाही मलायाबाहेर नेऊन गजाआड केले. आपल्याला अटक झालीच तर इंडियन नॅशनल आर्मीचे विसर्जन होईल असे कॅप्टन मोहनसिंग यांनी पूर्वीच जाहीर केलेले असल्यामुळे ता. २२ डिसेंबर १९४२ रोजी ती विसर्जित झाली. इंडियन नॅशनल आर्मी ही कॅ.मोहनसिंग यांची खाजगी मालमत्ता नाही. स्वतःच्या अधिकारात ते आर्मी विसर्जित करू

शकत नाहीत असे लीगचे अध्यक्ष रास बिहारी बोस यांनी जाहीर करून त्यांना जनरल जगन्नाथराव भोसले यांनी फौजेची सूत्रे होती घेण्याचे कबूल केले.

इंडियन नॅशनल आर्मीच्या बाबतीत जपानकडे खालील महत्वाच्या मागण्या होत्या.

- १) इंडियन नॅशनल आर्मीला मान्यता देऊन तिचे अस्तित्व जाहीर करावे.
- २) इंडियन नॅशनल आर्मी ही स्वायत्त व स्वतंत्र फौज मानावी.
- ३) पूर्व आशियातील व आग्नेय आशियातील सर्व भारतीय व त्यांची संपत्ती लीगच्या मालकीची आहे असे जाहीर करावे.

सुभाषचंद्र बोस यांचे जर्मनीतील प्रयत्न-

या काळात हिंदुस्थानात 'चले जाव'ची चळवळ जोरात चालू होती. सुभाषचंद्र बोस १९४१ च्या जानेवारी महिन्यात भारतातून नजरकैदेतून निसटून जर्मनीला पोहोचले होते. जर्मनीत त्यांनी काही भारतीय तरुणांच्या मदतीने फ्री इंडिया सेंटर व पुढे आझाद हिंद रेडिओ सुरू केला. याच रेडिओवरून नोव्हेंबर १९४१ मध्ये त्यांनी भारतीयांना उद्देशून एक अत्यंत प्रभावी भाषण केले. आपल्या भाषणात ते म्हणाले, "भारताला स्वतंत्र करणे हे माझ्या आयुष्याचे एकमेव सर्वश्रेष्ठ ध्येय आहे. भारत गुलामगिरीच्या बेड्या तोडून मुक्त झालेला पाहावा हीच एक माझ्या मनीची आस आहे." आझाद हिंद रेडिओद्वारे स्वातंत्र्याच्या भावना चेतवण्यास फारच मोठी मदत झाली.

रणावीण स्वातंत्र्य कोणा मिळाले- या पंक्तीवर सुभाषबाबूंचा विश्वास होता. जर्मनीला पोहोचल्यावर हिटलरची भेट मिळण्यात बरेच दिवस गेले. १९४२च्या जानेवारीमध्ये जर्मनीच्या ताब्यातील भारतीय युद्धकैदी व जर्मनीतले भारतीय रहिवासी यांची फौज बनविण्याची चर्चा झाली व ही फौज आझाद हिंद फौज या नावाने अस्तित्वात आली. (शहानवाझ)

युरोपमध्ये ब्रिटिशांची पीछेहाट होत होती. उत्तर आफ्रिकेतील युद्धात ब्रिटिशांचा पराभव झाला. ब्रिटिश सेनेतील १६ हजार भारतीय सैनिक व त्यांचे अधिकारी युद्धकैदी झाले. त्यांना जर्मनीत आणण्यात आले. या युद्धबंदांना सुभाषबाबू भेटले. त्यांचे प्रभावी व्यक्तिमत्त्व व अमोघ वक्तृत्व यांनी भारलेल्या या जवानांनी यापुढे भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी लढायचा निश्चय केला. सुभाषबाबूंनी ३५०० जवान व काही अधिकारी निवडले व जर्मनीत आझाद हिंद फौजेची स्थापना जाहीर केली. (ए.सी.चतर्जी, पृ. १४६) ही फौज ब्रिटिशांविरुद्ध भारतीय सरहद्दीवर लढेल असे सुभाषबाबूंनी जर्मनीला स्पष्ट केले. त्यांच्या रेडिओवरच्या भाषणांतूनही आपली भूमिका ते स्पष्ट करित. फौजेला जर्मन अधिकाऱ्यांकडून उत्तम प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था झाली. हे प्रशिक्षण कार्ल्सबर्क या ड्रेसजवळील

गावात होते. आझाद हिंद फौजेवर जो खर्च जर्मनी करेल तो पै नू पै परत फेडण्याची हमी सुभाषबाबूंनी दिली होती. त्यांना जर्मनीच्या उपकाराखाली दबणे मान्य नव्हते. जर्मनीची मदत घेतानाही त्यांच्या फॅसिस्ट भूमिकेला सुभाषबाबूंचा विरोध होता, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

सुभाषबाबूंना नेताजी ही उपाधी जर्मनीतील फौजेने उत्स्फूर्तपणे दिली. (कॅ.प्रेम सहगल सप्टेंबर १९९२) 'जय-हिंद' या मानवंदनेचा जन्मही जर्मनीतलाच. सुभाषबाबूंनी नजरकैदेत असताना युद्धशास्त्रावरच्या अनेक पुस्तकांचा अभ्यास करून टिपणे काढली होती. लष्करासंबंधी जितक्या म्हणून गोष्टी शिकून घेता येतील तितक्या त्यांनी आत्मसात केल्या होत्या. जर्मन भाषेचा अभ्यास करून त्यांच्या लष्करी साहित्याचे वाचन केले. युरोपमध्ये ज्या ज्या ठिकाणी जर्मन सैन्य लढत होते, त्या त्या ठिकाणी जाऊन पोहोचण्याची संधी त्यांनी मिळवली होती. युद्धकार्यासाठी मदतरूप होणाऱ्या उद्योगधंद्यांचीही त्यांनी पाहणी केली. जर्मन लष्करी यंत्रणेची अशा तऱ्हेने त्यांनी पूर्ण माहिती करून घेतली व त्यातील तपशील पाहून त्यांचे मन प्रभावित झाले. फौजेतील प्रत्येक सैनिकाला तोंड द्याव्या लागणाऱ्या सर्व गोष्टी स्वतःला आल्या पाहिजेत असे त्यांचे मत बनले. जर्मनीत त्यांनी स्वतः सैनिकासाठी आवश्यक असणारे शारीरिक शिक्षण घेतले. अधिकाऱ्याप्रमाणे पिठू (sack) पाठीवर मारून लांब पल्ल्याचे व छोट्या पल्ल्याचे संचलन केले. या सर्व गोष्टींमुळे युरोपमधील आझाद-हिंद-फौजेत त्यांच्याबद्दलचा आदर शतगुणित झाला. जपानने जर्मनी व इटलीच्या बाजूने महायुद्धात उडी घेतल्यावर जगाच्या पूर्व विभागात महायुद्धाला एक वेगळीच व अनपेक्षित कलाटणी मिळाली. या युद्धाचे स्वरूप जागतिक झाले. ब्रिटिशांच्या सत्तेला मोठाच हादरा बसला. आग्नेय व पूर्व आशियातील लष्करी हालचालींशी सुभाषबाबू परिचित झाले होते. पुढे आग्नेय आशियात आल्यावर त्यांना बहाल केलेले इंडियन नॅशनल आर्मीचे सुप्रीम कमांडरपद हे व्यक्ती म्हणून दिलेले नव्हते. त्या पदासाठी योग्यता त्यांनी प्राप्त करून घेतली होती हे लक्षात येते.

सुभाषबाबूंना आग्नेय आशियात आमंत्रण-

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगने जपानला जर्मनीशी बोलणी करून सुभाषचंद्र बोस यांना आग्नेय आशियात घेऊन येण्याची विनंती केली. कॅ.मोहनसिंगच्या कैदेमुळे मोठ्या प्रयासाने उभ्या केलेल्या इंडियन नॅशनल आर्मीची अवस्था हवा गेलेल्या शिडाच्या जहाजाप्रमाणे झाली होती. कॅ.मोहनसिंग हा सैन्यातला एक साधा अधिकारी होता. त्याच्याकडे राजकीय अभ्यासाची पार्श्वभूमी नव्हती. ती पार्श्वभूमी असलेल्या सुभाषचंद्र बोस यांना जर आग्नेय आशियात आणता आले तर त्यांच्या असीम लोकप्रियतेमुळे पूर्व व आग्नेय आशियातील जनता व युद्धबंदी

त्यांच्याभोवती गोळा होतील याची जपानला खात्री असल्यामुळे त्यांनी सुभाषबाबूंना आग्नेय आशियात घेऊन येण्याची खटपट केली. त्यांच्या खटपटीला यश आले. सुभाषचंद्र बोसनी जर्मनीच्या 'यू' पाणबुडीतून जपानच्या दिशेने प्रयाण केले. पाण्याखालचा प्रवास संपूर्ण इंग्लिश खाडी व पूर्ण अटलांटिक समुद्र ओलांडून करायचा होता. जागोजागी पाणसुरूंग पेरलेले. रात्रीच्या वेळी समुद्रावरून व दिवसा समुद्राच्या आतून प्रवास करावा लागला. कधी कधी समुद्राच्या तळावर दिवसा मुक्कामही ठोकावा लागे. जर्मनीतील आझाद-हिंद-फौजेतील मेजर स्वामी व मेजर आबीद हसन हेही नेतार्जीबरोबर प्रवासात होते. (जर्मनीमधील आझाद-हिंद-फौजेत एकूण १२ अधिकारी होते. १० युनिट कमांडिंग व २ वैद्यकीय अधिकारी, फ्रान्स, बेलफोर्ट व इटली येथे या फौजेला जर्मनीच्या बाजूने लढावे लागले. रशियाबरोबरच्या युद्धात ही फौज लढणार नाही हे नेतार्जींनी जर्मनीला स्पष्ट केले होते. जर्मनीचा पराभव झाल्यावर आझाद-हिंद-फौजेने लहान लहान गट करून हिरोल व ऑस्ट्रियामार्गे रशियात जाण्याचा प्रयत्न केला. ते पकडले गेले. त्यांचे पुढे काय झाले हे कळले नाही.) नेताजी २० जून १९४३ ला जपानला पोहोचले. जपानमधल्या भारतीयांनी त्यांचे प्रचंड स्वागत करणे स्वाभाविकच होते. २१ जून रोजी जपानच्या रेडिओवरून आपल्या देशबांधवांना उद्देशून भाषण करून त्यांनी आपले अस्तित्व जाहीर केले व स्वातंत्र्यलढ्यातील आपली भूमिका स्पष्ट केली. जपान शासनाबरोबर तपशिलात जाऊन चर्चा केली व त्यानंतर मनाशी काही पक्के इरादे ठरवून नेताजी २ जुलै १९४३ रोजी सिंगापूरला आले. ता. ४ जुलै रोजी त्यांच्या स्वागताकरिता सिंगापूरच्या कॅथे सिनेमा हॉलमध्ये प्रचंड सभा झाली. त्या सभेत रास बिहारी बोस यांनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग व आय. एन. ए.चे सर्वोच्च अधिकार नेतार्जींकडे सोपविले. याच सभेत नेतार्जींनी राणी झांशी रेजिमेंट या आय. एन. ए.च्या महिला पलटणीची घोषणा केली. अत्यंत स्फूर्तिदायक, ओजस्वी व तळमळीने ओतप्रोत भरलेले भाषण ऐकून जनसमुदाय हेलावून गेला. या सभेला स्त्रियांची प्रचंड उपस्थिती होती.

५ जुलै १९४३ रोजी नेतार्जींनी इंडियन नॅशनल आर्मीच्या अधिकारी व सैनिकांची मानवंदना स्वीकारली. नेतार्जींनी खाकी गणवेश घातला होता. शिपायांच्या रांगातून फिरून, सर्वांशी हस्तांदोलन करित त्यांनी फौजेची पाहणी केली. जवानांना उद्देशून केलेल्या आपल्या भाषणात नेताजी म्हणाले, "आज माझ्या आयुष्यातील मला अत्यंत अभिमान वाटावा असा दिवस आहे. भारतीयांच्या नेतृत्वाखाली संघटित झालेल्या या फौजेचा प्रत्येक भारतीयाला अभिमान वाटला पाहिजे. हीच फौज एका ऐतिहासिक क्षणी आघादीवर जाईल."

भारतीयांच्या नेतृत्वाखाली तुमची युद्ध घोषणा आहे 'चलो दिल्ली.' आपले हे संगर दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर विजयी परेड घेऊन समाप्त होईल."

दुसऱ्या दिवशी म्हणजे ६ जुलैला जपानचे पंतप्रधान जनरल टोजो यांनी इंडियन नॅशनल आर्मीला धावती भेट देऊन फारच समाधान व्यक्त केले.

भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी सशस्त्र लढा देण्याची आवश्यकता प्रतिपादन करताना सुभाषबाबू म्हणाले, "लहान प्रमाणात शस्त्रास्त्रे गोळा करणारे असंघटित गट भारतात व भारताबाहेरही होते. त्यांना ठेचून काढण्यात ब्रिटिश शासन सफल होत राहिले, कारण स्वातंत्र्य मिळवण्याकरिता केवळ शस्त्रांचा वापर इतकी एकच गोष्ट पुरेशी नाही. त्याकरिता आधुनिक लष्कराचीही गरज असते." सुभाषबाबूंचा उद्देश चांगला असला तरी फॅसिस्टांची मदत घेण्याचे साधन भारतात व भारतातील अनेकांना मान्य नव्हते. या विचाराचे खंडन करताना नेताजी म्हणाले, "भारतात जर आधुनिक शस्त्रास्त्रे बनवून आधुनिक लष्कर संघटित करता आले असते तर सोन्याहून पिवळे झाले असते. बाहेरची मदत घेण्याचे मग कारणच उरणार नव्हते. ते शक्य नव्हते. पण म्हणून असा प्रयासच न करणे हे योग्य आहे का? प्रत्येक रोगावर औषध असतेच. प्रत्येक समस्येला उत्तरही असते. भारतातील स्थितीला उत्तर म्हणजे भारताबाहेर शस्त्रास्त्रे जमविणे, लष्कर उभारणे व भारतात प्रवेश करणे आणि हाच मार्ग पूर्व व आग्नेय आशियातील भारतीय लोकांनी अनुसरला आहे." (सुभाषचंद्रांची भाषणे, पृ. ८७, ८८)

आझाद-हिंद-फौजेच्या आवश्यकतेची कारणे नेताजी देतात-

१) जोपर्यंत भारतातील ब्रिटिश फौजेवर बाहेरून हल्ला होत नाही तोपर्यंत भारतातील क्रांतिकारी आंदोलन चिरडण्यात ब्रिटिश यशस्वी होतील.

२) आझाद-हिंद-फौजेनेही भारतातील क्रांतिकारक चळवळीची दुसरी आघाडी म्हणून काम करणे आवश्यक आहे.

३) आझाद-हिंद-फौज जेव्हा भारतात मुसंड्या मारीत घुसेल त्या वेळी इंग्रज फौज मागे हटताना पाहून भारतीयांनाही चेव चढेल व ते आझाद-हिंद-फौजेची हातमिळवणी करतील व आतील-बाहेरील दोन्ही आघाड्या मिळून इंग्रजांना हाकलून देतील.

४) पूर्व आशियातील भारतीय लोकांनी हाँगकाँग ते चिंदवीनपर्यंतचे ब्रिटिश साम्राज्य कोसळताना पाहिले असल्यामुळे त्यांच्यात ब्रिटिशांना भारतातूनही आपण हाकलून लावू शकू असा विश्वास निर्माण झाला. भारतीयांनी १८५७ पासून इंग्रजांच्याकडून सतत छळ व मानहानी सहन केली होती. त्यांच्या पूर्व आशियातील भाईबंदांप्रमाणे त्यांना आत्मविश्वास नव्हता. तो त्यांच्यामध्ये निर्माण करायचा असेल तर आझाद-हिंद-फौजेकडून ब्रिटिशांचा पराभव घडवून आणणे अगत्याचे आहे.

जपानकडून मदत म्हणून मिळणाऱ्या शस्त्रास्त्रांच्या साहाय्याने आधुनिक लष्कर तयार करणे ही गोष्ट अत्यंत जरूरीची आहे." (सुभाषचंद्रांची भाषणे पृ. ८९)

नेताजींची जर्मनीत स्थापन केलेली आझाद-हिंद-फौज युरोपमध्ये जर्मनीच्या बाजूने लढत होती. आग्नेय आशियात नेताजी येण्यापूर्वीच इंडियन नॅशनल आर्मीची स्थापना झाली होती. पण शीड नसलेल्या जहाजासारखी तिची अवस्था होती. या फौजेला नेताजींनी प्राणवायू पुरविला. आझाद-हिंद-फौज नावाने तिचे पुनरुज्जीवन केले (कर्नल सहगल)

नेताजींचा विश्वास होता की हे युद्ध अखेरचे असेल. या युद्धाच्या यशासाठी त्यांनी आपली सुप्रसिद्ध 'समग्र सामग्रीचे एकत्रीकरण (Total Imobilisation) योजना' मांडली. मनुष्यबळ, साधनसामग्री व वित्त अशा तिन्ही गोष्टी एकसमयावच्छेदकरून एकत्र करणे म्हणजे समग्र सामग्रीचे एकत्रीकरण. जमवलेली एक टाचणी, एक फडका, एक रद्दीचा कागद व एक पैसाही फौजेच्या उपयोगी आहे असे त्यांनी सांगितले. २५ ऑगस्ट १९४३ ला त्यांनी आझाद-हिंद-फौजेच्या सरसेनापतिपदाची सूत्रे हाती घेतली. त्यादिवशी आपल्या भाषणात ते म्हणाले, "भारताच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या यशाकरिता मी आजपासून सरसेनापतिपदाची सूत्रे हाती घेत आहे याचा मला अत्यंत आनंद व अभिमान वाटत आहे. कारण भारताच्या स्वातंत्र्याकरिता उभारलेल्या या सैन्यातील हे सर्वश्रेष्ठ पद म्हणजे माझा बहुमान आहे. या पदाबरोबर येणाऱ्या जबाबदाऱ्यांनी मी वाकून जाऊ नये व माझे कर्तव्य बजाविताना मला सर्व परिस्थितीत शक्ती राहावी अशी मी प्रार्थना करतो. मी माझ्या ३८ कोटी देशबांधवांचा सेवक आहे. आझाद-हिंद-फौजेसमोर एकच ध्येय राहिल- स्वातंत्र्य व त्याकरिता बलिदान. या जगात अशी कोणतीही शक्ती नाही की जी स्वातंत्र्याच्या आमच्या जन्मसिद्ध अधिकाराच्या आड येऊ शकेल. अधिकारी, सहकारी व नागरिकांच्या वतीने आझाद-हिंद-फौज भारताच्या स्वातंत्र्याचे साधन ठरेल."

नेताजींनी मलायाचा दौरा करून अनेक सभा घेतल्या. हजारो वैयक्तिक गाठीभेटी घेतल्या. केवळ तीन महिन्यांत हजारोंच्या संख्येने तरुण आपला नोकरीधंदा सोडून फौजेत दाखल व्हायला येऊ लागले. पैसा, दागिने, चांदीची भांडी व जीवनोपयोगी वस्तू यांचा अक्षरशः पाऊस पडला. फौजेचे ब्रीदवाक्य 'एकता, विश्वास व स्वार्थत्याग' हे खऱ्या अर्थाने सफल झाले. नेताजींमुळे केवळ ४ महिन्यांत ब्रह्मदेशापासून जपानपर्यंत पसरलेल्या भारतीयांच्या स्वातंत्र्य संग्रामाचे स्वरूपच बदलून गेले. १९४३ अखेरपर्यंत आपण निश्चितपणे भारतीय भूप्रदेशावर असू असा विश्वास नेताजींनी फौजेत निर्माण केला.

आझाद-हिंद-फौजेच्या अनेक पलटणींपैकी राणी झांशी रेजिमेंट ही एक

पलटण. फरक इतकाच की या पलटणीत सर्व महिलाच होत्या. प्रशिक्षण, शिस्त, पलटणीचे लहान लहान दस्ते म्हणजे एकूणच सर्व पलटणीची संरचना संमान होती म्हणूनच प्रत्यक्ष राणी झांशी रेजिमेंटकडे येण्यापूर्वी आझाद-हिंद-फौजेचा इतिहास व संरचना याची माहिती होणे आवश्यक वाटते.

आझाद-हिंद-फौजेची रचना-

इंडियन नॅशनल आर्मीचे पुनर्संघटन करून तिचे नाव आझाद-हिंद-फौज असे ठेवल्याचे आपण पाहिलेच. मिलिटरी ब्यूरो व आर्मी कमांडरचे पद रद्द करण्यात आले.

सुप्रीम मुख्यालय- सुप्रीम कमांडर, चीफ ऑफ द स्टाफ व शाखा प्रमुख यांचे मिळून सुप्रीम मुख्यालय होते.

१) जी शाखा- ले. कर्नल शहानवाझ, प्रमुख. नियोजन- ऑपरेशन, पलटणीचे प्रशिक्षण व लष्करातील Intelligence Work ही कामे

२) अशाखा- कॅ.एन्. एस. भगत, प्रमुख- आवश्यक ते आदेश देणे व सर्वसाधारण प्रशासन विभाग पाहणे.

३) क्यू शाखा- ले. कर्नल के. पी. थिमय्या. प्रमुख- आवास, साधनसामग्री, कपडे, वाहने, शिधा इत्यादींची व्यवस्था.

४) वैद्यकीय शाखा- मेजर जनरल ए. डी. लोगनाथन- वैद्यकीय सेवेचे निदेशक, स्वास्थ्य राखणे, रोगप्रतिबंध व रोग बरे करणे, सर्वसाधारणपणे पलटणीची शारीरिक व मानसिक काळजी घेणे.

५) शिक्षण व सांस्कृतिक शाखा- ले. क. जहांगीर, प्रमुख- फौजेमध्ये शिक्षणाचा प्रचार करणे, प्रचार पत्रके व वर्तमानपत्रे प्रसिद्ध करणे.

जपानी अधिकाऱ्यांशी चर्चा केल्यानंतर इंडो-ब्रह्मदेश आघाडीसाठी आझाद-हिंद-फौजेला गनिमी काव्याच्या युद्धात प्रवीण करणे आवश्यक आहे असे ठरले.

आझाद-हिंद-फौजेचे तीन एक्के-

नं. १ विभाग- कमांडर ले. कर्नल एम्. झेड. कियानो या विभागात तीन गनिमी कावावाल्या पलटणी होत्या.

१) गांधी पलटण- कमांडर कर्नल आय. कियानो

२) आझाद रेजिमेंट- कमांडर कर्नल गुलझारा सिंग

३) नेहरू रेजिमेंट- कमांडर कर्नल अझीझ अहमदखान

इतर गट म्हणजेच १) हिंद क्षेत्र शक्ती (Hind Field Force) २) बहादुर गट

३) इंटेलिजन्स गट हे तसेच ठेवण्यात आले होते. इंटेलिजन्स गटाचे प्रमुख होते सरदार-इ-जंग एस. एन. मलिक. या शाखेकडे शत्रूच्या व स्वतःच्या फौजेसंबंधी

गुप्त व महत्त्वाची उपयोगी माहिती गोळा करून त्याचा अहवाल देणे हे काम तर होतेच परंतु त्याचबरोबर आघाडीवर हेच काम करण्यासाठी युनिट बनावणे व शत्रूच्या पिछाडीतून ही माहिती मिळविण्याचे काम होते. अधिकाऱ्यांच्या वेळोवेळी कारणपरत्वे बदल्या होत.

नं. २ तुकडी (Division)- या तुकडीतील बहुतेक सर्व जवान नागरिकांमधून भरती झालेले होते. ले. कर्नल एन. एस. भगत तिचे प्रमुख होते. ही तुकडी डिसेंबर १९४३ मध्ये तयार झाली.

नं. ३ तुकडी- तीन नंबरच्या तुकडीतील भरती सिंगापूरमध्ये चालू होती. मे. ज. जगन्नाथराव भोसले हे प्रमुख होते. मध्यंतरी सुभाष ब्रिगेड नावाची आणखी एक तुकडी कर्नल शहानवाझ यांच्या आधिपत्याखाली बनवली गेली. या ब्रिगेडमध्ये तुकडी क्रमांक एक मधील निवडक अधिकारी घेतले होते.

फौजेतील हुद्दा दंडावरील बॅजमुळे कळून येत असे. बॅज खालीलप्रमाणे होते.

१) लान्स नाईक- २"x१/२" मापाची सफेद रंगाची एक आडवी पट्टी डाव्या हाताच्या दंडावर.

२) नाईक- २"x १/२" मापाच्या सफेद रंगाच्या दोन पट्ट्या अर्ध्या इंचाच्या अंतरावर डाव्या हाताच्या दंडावर.

३) हवालदार- वरील प्रकारच्या तीन पट्ट्या एकमेकाला आडव्या समांतर. प्रत्येक पट्टी अर्ध्या इंचावर डाव्या दंडावर.

४) सर्व ऑफिसर- इपिलेट (Epanlette) सैनिकांच्या गणवेशाच्या खांद्यावरील पट्टीला निळ्या रंगाची विणलेली किनार.

५) सेकंड लेफ्टनंट- इपिलेट खांद्याच्या टोकांच्या बाजूला १/४" इंच रुंदीची आडवी पट्टी. ही पट्टी विणलेल्या गडद निळ्या रंगाची होती.

६) लेफ्टनंट- वरील प्रमाणे इपिलेट व त्यावर खांद्याच्या टोकाला अर्धा इंचाच्या अंतरावर १/४" रुंदीच्या समांतर पट्ट्या.

७) कॅप्टन- वरील प्रमाणेच इपिलेट व त्यावर ३ गडद निळ्या समांतर पट्ट्या.

८) मेजर- १/४" रुंदीची जरीची पट्टी खांद्याच्या शेवटच्या भागावर व खांद्याच्या गळ्याकडील बाजूस एक जरीचे वर्तुळ व त्याला परिघावर जरीच्या बारीक रेघा.

९) ले. कर्नल- १/४" रुंदीच्या जरीच्या दोन पट्ट्या अर्ध्या अर्ध्या इंचाच्या अंतरावर. बाकी सर्व मेजर हुद्द्याप्रमाणे.

१०) कर्नल- वरील प्रमाणे जरीच्या तीन पट्ट्या अर्ध्या अर्ध्या इंचाच्या अंतरावर. बाकी सर्व मेजरच्या हुद्द्याप्रमाणे.

११) मेजर जनरल- इपिलेटच्या भोवती जरीची किनार व एक-दुसरीला छेदणाऱ्या जरीकाम केलेल्या दोन तलवारी व खांद्यावर गळ्याच्या बाजूला जरीने विणलेले वर्तुळ मेजर प्रमाणे.

हे झाले हुद्द्याप्रमाणे बॅज. त्याशिवाय फौजेतील सर्वांनाच दोन प्रकारचे बॅजेस लावणे सक्तीचे होते. एकावर धातूचे १ इंच व्यासाचे बिछे होते. त्या बिल्ल्यावर तिरंगा कोरलेला असे. हा बिछा फौजेतील सर्व स्त्री-पुरुषांना उजव्या बाजूच्या खिशावर लावावा लागे.

दुसऱ्या प्रकारच्या बॅज हा टोपीवर लावण्याचा धातूचा बिछा होता. भारताच्या नकाशाभोवती वेलबुडी काढलेली असून वरच्या भागात आय. एन. ए. ही अक्षरे व खालच्या भागात इतफाक, इतमाद व कुर्बानी ही अक्षरे कोरलेली होती. (ए. सी. मुकर्जी, पृ. ९७-९९)

आझाद-हिंद-फौजेतील जवानांना पगार नसे. दर महिन्याला त्यांना हातखर्चासाठी रक्कम मिळत असे. हातखर्चाची रक्कम हुद्द्याप्रमाणे ठरविली होती. वेतनाशिवाय चालणारे जगातील हे पहिलेच सैन्य असावे. प्रत्येक गोष्टीसाठी पैसा मोजावा लागणाऱ्या आज्ञाच्या काळातील लोकांचा या सत्य गोष्टीवर विश्वासही बसणार नाही. ही फौज होती झपाटलेली. त्यांना झपाटले होते त्यांच्या नेतार्जीनी व स्वातंत्र्याच्या दुर्दम्य इच्छेने, त्यामुळे ते गल्लाभरू वृत्तीचे नव्हते.

हातखर्चासाठी मिळणारी रक्कम

हुद्दा	मलायात मिळणारा हातखर्च- डॉलरमध्ये	ब्रह्मदेशात मिळणारा हातखर्च- डॉलरमध्ये
१. शिपाई (जवान)	२६	३०
२. लान्स नाईक	२८	३२
३. नाईक	३२	३७
४. हवालदार	४०	५०
५. सब ऑफिसर	६०	७०
६. सेकंड लेफ्टनंट	७०	८०
७. लेफ्टनंट	८०	१००
८. कॅप्टन	१००	१२०
९. मेजर	१२०	१५०
१०. ले. कर्नल	१७०	२२५
११. कर्नल	२८०	३३०
१२. मेजर जनरल	३८०	४२०

असे असले तरी आझाद-हिंद-फौजेतील शिपायांस व त्यांच्या पश्चात त्यांच्या कुटुंबाकरता निवृत्तिवेतनाची सोय केली होती. इतकेच नव्हे तर भारतातील स्वातंत्र्यचळवळीत भाग घेऊन देशोधडीस लागलेल्या व्यक्तींनाही निवृत्तिवेतनाची सोय आझाद-हिंद-सरकारने केली होती.

फौजेचे प्रशिक्षण- सर्वात लहान दस्ता १० शिपायांचा (जवानांचा) असे. या दस्त्याकडे काटेकोरपणे लक्ष दिले जात असे. जवानांना शारीरिक शिक्षणाबरोबरच नैतिक शिक्षणही दिले जाई. शारीरिक शिक्षणात सर्वांगसुंदर व्यायाम, निरनिराळे खेळ, दूरवरचे पायी संचलन (रूट मार्च) यांचा समावेश असे.

लष्करी प्रशिक्षण- लष्करी प्रशिक्षणात लष्करी कवायत ही महत्वाची होती. लहान लहान तुकड्यांची कवायत असे त्याचप्रमाणे मोठ्या तुकडीची (Division) एकत्र कवायत व व्यायाम असत. तुकड्यांकडून रायफल व बेयोनेटचा कसून सराव करून घेतला जाई. या कामात जपानी फार प्रवीण होते. शक्य त्या सर्व ठिकाणच्या प्रशिक्षणात या प्रशिक्षणाचा समावेश असे. ब्रह्मदेश व भारत सीमेवर जाणाऱ्या जवानांना गनिमी कावा व जंगलातील लढाईचे कौशल्य अवगत होणे जरूर होते. त्यासाठी अनेक तुकड्यांना हे प्रशिक्षण देण्यावर भर होता. या अनेक तुकड्यांनी आश्चर्यकारकरीत्या हे कसब अवगत करून घेतले होते. जंगलातील शत्रूच्या सिग्नलवर (Signal) हल्ला करून त्या परत येत. सैन्य व तोफा, बंदुका झाकून शत्रूला फसविण्याच्या कलेचे (Camouflage) काटेकोर प्रशिक्षण दिले जात असे. मशीनगन लपविण्याच्या जागा शोधून काढणे किंवा तयार करणे, हाही त्या प्रशिक्षणाचाच एक भाग होता. अवजड बंदुका चालविण्याचा सराव समुद्रकिनारी केला जात असे. प्रारंभी जुन्या भारतीय फौजेतील अनुभवी शिक्षक हे प्रशिक्षण देत असत. लवकरच अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी केंद्र उघडले गेले व त्यानंतर त्यातून बाहेर पडणारे अधिकारी पुढे नव्याने येणाऱ्या अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण करू लागले. चार चार महिन्यांत प्रशिक्षक तरबेज बनून बाहेर पडत. हेच शिक्षण शांततेच्या काळात सैन्याला अनेक दिवस दिले जाते. असे शिक्षण घेणाऱ्या ब्रिटिश किंवा इतर कुठल्याही फौजेच्या तोडीचे हे प्रशिक्षक केवळ काही महिन्यांत तयार होत होते याचे कारण जिद्द व स्वातंत्र्याकांक्षा यापेक्षा कोणते असणार?

आध्यात्मिक- रोजच्या जीवनात आपण आध्यात्मिक शिक्षणाचा जो अर्थ समजतो त्यापेक्षा वेगळा अर्थ आझाद-हिंद-फौजेतील आध्यात्मिक शिक्षणाला होता. फौजेत भरती झाल्याबरोबर घेतलेल्या शपथेचे व नेतार्जीसमोर घेतलेल्या प्रतिज्ञेचे महत्त्व जवानांच्या मनावर बिंबवणे हा कार्यक्रम आध्यात्मिक प्रशिक्षणात मोडत असे. याकरिता वेळोवेळी व्याख्याने दिली जात. त्याशिवाय जवानांमध्ये चैतन्य व स्फूर्ती निर्माण व्हावी यासाठी राष्ट्रीय विषयावरील नाटके (तीही जवान व

राणी रेजिमेंटमधल्या राण्यांनी लिहिलेली) एकांकिका वगैरे विविध कार्यक्रम करमणुकीच्या निमित्ताने फौजेच्या तुकड्यांसमोर केले जात.

साक्षरता मोहीम- बहुसंख्य जवान अशिक्षित होते. त्यांना साक्षर करणे, इतका संकुचित अर्थ साक्षरता मोहिमेमागे नव्हता. दक्षिण भारतीयांना हिंदीचा गंधही नसल्यामुळे जवानांशी त्यांचा साधा परिचय होणेही कठीण होते. संवाद तर दूरच. आझाद-हिंद-फौजेसाठी उर्दू व संस्कृतमधून आलेले कठीण शब्द टाळून सोपी हिंदुस्थानी भाषा बनविण्यात आली होती. सर्वसामान्य मनुष्य जी हिंदी भाषा बोलतो तीच भाषा फौजेत शिकविली जाई. सर्वांना सोपी होईल अशी रोमन लिपी लिखावटीसाठी घेतली होती. इंग्रजीमध्ये Voice of India व हिंदीमध्ये रोमन लिपीत आवाज़-ए- हिंद अशी दोन वर्तमानपत्रे फौजेकरिता प्रसृत केली जात.

अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण- आझाद-हिंद-फौज झपाट्याने व अपेक्षेबाहेर वाढू लागली. प्रशिक्षित अधिकारी कमी पडू लागले. त्यामुळे अधिकाऱ्यांकरिता पहिली प्रशिक्षण संस्था नीसोन (Neesoon) येथे सुरू करण्याचे ठरविले. प्राचार्य म्हणून पहिली नेमणूक ले. कर्नल हबीबूर रहमान यांची झाली. आणखी काही सुयोग्य अधिकाऱ्यांची प्रशिक्षक म्हणून निवड केली. कॅडेटस्च्या (लष्करी शिक्षण घेणारे विद्यार्थी) आध्यात्मिक प्रशिक्षणावर भर दिला जात असे. हे कॅडेटस् आपापल्या तुकड्यांचे प्रमुख होणार असल्यामुळे ते प्रखर राष्ट्रप्रेमी बनावे, आंधळेपणाने अगर भावनेच्या भारात नव्हे तर डोळसपणे राष्ट्रासाठी प्राण अर्पण करण्यास त्यांनी तयार व्हावे हा त्यामागचा उद्देश होता. ह्या शिक्षणाचा किती मोठ्या प्रमाणावर उपयोग झाला ते प्रत्यक्ष युद्धभूमीवर दिसूनही आले. या प्रशिक्षण संस्थेतून पदवीधर होणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी आपले कौशल्य भारत-ब्रह्मदेश सीमेवर प्रकट केले. ए.सी. चतर्जी आपल्या 'इंडियाज स्ट्रगल फॉर फ्रीडम' या पुस्तकात म्हणतात की, "ब्रिटिश भारतीय फौजेतील अधिकाऱ्यांपेक्षाही आझाद-हिंद-फौजेत प्रशिक्षित झालेले अधिकारी युद्धकौशल्यात अधिक चांगल्याप्रकारे तयार झाले होते. राणी झांशी पलटणीच्या महिला अधिकाऱ्यांसाठी असेच प्रशिक्षण घ्यावे लागे. स्त्री म्हणून प्रशिक्षणात कोणतीही तडजोड नव्हती."

"हे प्रशिक्षणार्थी कॅडेटस् जसे लष्करातून निवडले जात तसेच नागरिकांमधूनही निवडले जात. त्यांची निवड ज्येष्ठ अधिकाऱ्यांची समिती करी. सहा महिन्यांच्या प्रशिक्षणानंतर त्यांची परीक्षा घेतली जाईच, पण प्रत्येक दिवशीच्या त्यांच्या प्रगतीवर लक्ष ठेवले जाई. परीक्षेत पहिल्या येणाऱ्या कॅडेटला मानाची तलवार बक्षीस मिळे. प्रशिक्षणार्थीची परीक्षा परेड पाहण्यासारखी असे." (चतर्जी, पृ. १०२)

स्वयंसेवकांचे प्रशिक्षण- आझाद-हिंद-फौजेत जुन्या ब्रिटिश भारतीय

सेनेतून येऊन मिळालेले जवान व युद्धबंदी असे युद्धकलेत प्रशिक्षित जवान होते. युद्धाची व्यापकता व भयानकता लक्षात घेता केवळ एवढ्याच संख्येवर अवलंबून राहणे योग्य नव्हते म्हणून नागरिकांमधून भरती करण्याची जबाबदारी इंडिया इंडिपेण्डन्स लीगवर सोपवली होती. लीगने सिंगापूर व कौलालंपूर इथे दोन प्रशिक्षण शिबिरे आयोजित केली. या शिबिरात आझाद-हिंद-फौजेतील अधिकारी प्रशिक्षण देत व शिबिराची लष्करी व्यवस्था पाहत. व्यवस्थापन लीगकडे होते. इतर सर्व अधिकार आझाद-हिंद-फौजेच्या 'जी' शाखेकडे होते. याशिवाय NCO (नॉन कमिशनड ऑफिसर)च्या प्रशिक्षणाची जबाबदारी 'जी' शाखेकडे होती. राणी झांशी रेजिमेंटसाठी स्वतंत्र प्रशिक्षण शिबिरे प्रथम सिंगापूर येथे नंतर रंगूनमध्ये सुरू करण्यात आली होती. प्रशिक्षणावर नेताजींचे स्वतःचे बारकाईने लक्ष असे. सैन्याच्या तुकड्यांची पाहणी करणे, त्यांच्या बॅरॅक्स, त्यांचे अन्न व जवळजवळ प्रत्येकाचीच विचारपूस यांत लक्ष घातल्यामुळे नेताजींनी सैन्याच्या मनात फारच मोठे स्थान मिळवले होते. राणी झांशी रेजिमेंटच्या छावणी शिबिराकडे तर ते अधिकांत अधिक लक्ष देत.

नॉन कमिशनड ऑफिसर प्रशिक्षण शाळा- लीगने सिंगापूरमध्ये नागरिकांना प्रशिक्षण देण्यासाठी प्रशिक्षकांची एक शाळा सुरू केली होती. तिचेच रूपांतर नॉन कमिशनड ऑफिसर प्रशिक्षण शाळेत केले. जसजशी फौज वाढत गेली तसतशी नॉन कमिशनड ऑफिसर्सची संख्या कमी पडू लागली म्हणून विशिष्ट मुदतीत प्रशिक्षण देऊन त्यांची संख्या वाढविण्याची नितांत गरज भासू लागली. नागरिकांमधून फौजेत भरती होणाऱ्यांची पार्श्वभूमी लष्कराची नव्हती. त्यांना प्रशिक्षण देऊन तयार करणे जरीचे होते. ही शाळा आझाद-हिंद-फौजेच्या 'जी' शाखेकडे होती.

पूर्व आशियातून आझाद-हिंद-फौजेत सामील होणाऱ्यांची यादी वाढत चालली होती. त्यांना मलायात आणण्यासाठी परिवहन व्यवस्था करणे शक्य नव्हते म्हणून त्यांच्यासाठी त्या त्या ठिकाणी प्रशिक्षण केंद्रे स्थापन करून मलायातून प्रशिक्षक पाठविण्याची व्यवस्था केली. त्यापूर्वी स्वतः नेताजींनी हाँगकाँग, शांघाय, बँकॉक वगैरे देशांचा दौरा केला. त्यांना हाँगकाँगमध्ये मोठ्या प्रमाणावर युद्धबंदी भेटले. फौजेत व लीगमध्ये प्रवेश घेऊ इच्छिणाऱ्यांची संख्या लक्षणीय होती. शांघायमध्ये शीख पोलिसांची संख्या मोठी होती. त्यातील ८०० पोलिसांनी फौजेत नावे नोंदविली. त्यांच्या बायका व मुलींनीही राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्याचे ठरविले. सिंगापूरहून शांघायला प्रशिक्षक पाठवले. इतके झाले तरी शिबिर छावणीसाठी योग्य जागा शांघायमध्ये मिळेलना. या वेळी गुरुद्वारा संस्थान पुढे आले. वास्तविक देवळे व धार्मिक संस्था लढाया व

राजकारण यापासून दूर असतात. गुरुद्वारा संस्थानला मात्र आपले मैदान व इमारती आझाद-हिंद-फौजेला वापरायला देणे हे पवित्र कर्तव्य आहे असे वाटून त्यांनी आपले आवार नेतार्जींच्या हवाली केले. त्यांच्या देशभक्तीचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच असे नेतार्जींना वाटल्यास नवल नाही. शांदायमध्ये स्थानिक लोकांनी लीग व फौजेला फारच सहकार्य केले.

(थायलंड) सयाममध्ये प्रशिक्षण केंद्राकरिता भारतीय रहिवाशांनी कॉन्व्यूरो येथे जागा बक्षीस दिली. सयाममधून आझाद-हिंद-फौजेला बऱ्याच मोठ्या प्रमाणावर मदत मिळत होती. तिथे मिळालेली सर्व रसद व मदत गोळा करून मलाया व ब्रह्मदेशातील फौजेसाठी पाठविण्याच्या कामावर काही अधिकारी नेमले होते.

आझाद-हिंद-फौजेची भरती केन्द्रे नागरिकांच्या गर्दीने फुलून गेली. भरतीसाठी आलेल्या अनेकांनी तर हिंदुस्थान देश हा फक्त नकाशातच पाहिला होता. नेतार्जींना ३ लाखांची फौज हवी होती. पण जपानी फक्त ३०,००० सैनिकांनाच शस्त्रे पुरवू शकत होते. ५०,००० लोकांनाच अन्न पुरवू शकत होते. त्यामुळे युद्धबंद्यांतून २०,००० व नागरिकांमधून ३०,००० लोकांची फौजेत भरती झाली.

सैनिकांना दिल्या जाणाऱ्या पदव्या- सैन्यामध्ये विशेष पराक्रम करणाऱ्या सैनिकांना खालील प्रमाणे पदव्या दिल्या जात.

पदवी

१. शहीद-ई-भारत
२. शेर-ई-हिंद
३. सरदार-ई-जंग

४. वीर-ई-हिंद
५. सनद-ई-बहादुरी

६. तमाघा-ई-शत्रुनाश

कार्य

- रणांगणावरील हौतात्म्याबद्दल
- लढाईतील विशेष पराक्रमाबद्दल
- रणांगणावरील वैयक्तिक शौर्य.

कर्तव्यनिष्ठा व नेतृत्व यांसाठी.

- युद्धामधील विशेष पराक्रमासाठी
- युद्धातील विशेष प्राविण्याबद्दलचे प्रशस्तिपत्र
- ब्रिटिश अगर अमेरिकन अधिकाऱ्याला जिवंत पकडून आणणाऱ्या अगर ठार करणाऱ्या वीरास दिले जाणारे प्रशस्तिपत्र. पूर्व आशिया व आग्नेय आशिया व्यक्तिरिक्त भारतात अगर भारताबाहेर असा पराक्रम करणाऱ्या कोणाही नागरिकास व जवानास हे प्रशस्तिपत्र मिळे.

आत्माहुती पथक- देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता प्राण अर्पण करणाऱ्यांसाठी एक योजना जानेवारी १९४४ मध्ये आखली गेली. अशा कामाची संपूर्ण जबाबदारी घेणारे स्त्री-पुरुष हवे होते. हे स्त्री-पुरुष शांत व निश्चयी स्वभावाचे, अत्यंत निर्भय, धैर्यवान व मृत्यूला हसत सामोरे जाणारे असणे आवश्यक होते. अशा स्त्री-पुरुष जवानांचे पथक नेतार्जींना बनवायचे होते. या पथकासाठी नेतार्जींनी आवाहन केल्याबरोबर राणी झांशी रेजिमेंटच्या राण्या मोठ्या संख्येने पुढे आल्या. या सर्वांना धोक्याची कल्पना दिली गेली. स्वतःला जिवंतपणी पकडू न देणे व पकडले गेल्यास ज्या भयंकर यमयातना सोसाव्या लागतील त्या तक्रार न करता धैर्याने सहन करित मृत्यूला सामोरे जाणे व त्याचबरोबर उपासमारीला तोंड देणे यासाठी सिद्ध व्हायचे होते. सर्व स्त्री-पुरुषांनी आपण उपासमार, छळ व इतर कोणत्याही प्रसंगाला तोंड देत मृत्यूला सामोरे जाऊ असे एका आवाजात उत्तर दिले. युद्ध लवकर समाप्त झाल्यामुळे या पथकातील तरुण-तरुणींना पराक्रम दाखवायला संधी मिळाली नाही म्हणून त्यांचे मनोधैर्य कमी आहे असे आपण म्हणू शकत नाही. शत्रूच्या गोटात जाऊन हेरगिरी करणे, त्यांची तारायंत्र योजना नष्ट करणे, रेल्वे उखडणे, शत्रूच्या हिंदी सैन्यात नाराजी व असंतुष्टता निर्माण करणे ही या पथकाची कामे होती. ही कामे म्हणजे मूर्तिमंत धोका. भारताच्या चारी दिशांना अशी पथके पाठविली होती. (त्यातील कलकत्त्यापर्यंत पोहोचलेल्या व पकडल्यानंतर शिताफीने निसटलेल्या बंगाली मुलांची कहाणी प्रसिद्ध झाली होती पण सध्या ती उपलब्ध नाही असे कळते.) बुन्हाणुद्दीन हे या पथकाचे प्रमुख होते. (अ. इ. Saqui पृ.४९)

आझाद-हिंद-दल- आझाद-हिंद-दल हे आझाद-हिंद-फौजेचे साहाय्यकारी अभिकरण होते. फौजेने मुक्त केलेल्या प्रदेशाची व्यवस्था बघण्यासाठी आझाद-हिंद-दलाची स्थापना झाली होती. या दलात स्त्री-पुरुष नागरिक भरती होत. त्यांना नागरी प्रशासनाचे प्रशिक्षण प्रथम सिंगापूर येथे व नंतर रंगून येथे दिले जाई. कर्नल इशाक कादिर नावाचे मनुष्यबळ मंत्री आझाद-हिंद-दलाचे प्रमुख होते. या दलाचे प्रधान कार्यालय उत्तर ब्रह्मदेशात मेमियो येथे होते.

या दलात १०,००० पेक्षा अधिक नागरिक सहभागी झाले होते. आघाडीवर जाणाऱ्या सैन्यासाठी रस्ते व इतर सुविधा बनविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर मजुरांची आवश्यकता असे. त्याचप्रमाणे इतर प्रशासकीय व्यवस्था पाहण्यासाठी कर्मचारी हवे असत. त्यामुळे दलात भरती झालेले हे स्वयंसेवक फौजेबरोबरच कूच करित. फौजेतील कष्टमय जीवन जगण्यासाठी त्यांना प्राथमिक लष्करी शिक्षण दिले जाई. जिकू किंवा मरू ही चेतना सैनिकांप्रमाणे त्यांच्याही मनात चेतवली जाई. फौजेने प्रदेश जिकला की दल तेथे प्रशासकीय व्यवस्था करी.

त्यातील काही लोकांना बिनतारी यंत्राचा वापर करणे, शत्रूच्या गोटात एकटे-दुकटे घुसून माहिती काढून आणणे अगर विध्वंस करून येणे याचे प्रशिक्षण दिले जाई. फौज प्रथम आसाम व बंगालमध्ये घुसणार असल्यामुळे आसामी व बंगाली लोक निवडून त्यांना फौजेच्या कुशल अधिकाऱ्यांकडून शिक्षण देण्याकरिता एक शाळा स्थापन करण्यात आली होती.

आझाद-हिंद-फौजेने भारतात प्रवेश केल्यावर दलाची अनेक पथके त्या प्रदेशाची व्यवस्था पाहण्यासाठी पाठविली होती. झियावाडी, अंदमान, निकोबार येथेही प्रशासकीय व्यवस्था सुरळीत करण्याचे काम आझाद-हिंद-दलाने केले. (इम्फाळहून माघार घेण्यापूर्वी प्रथम या लोकांना माघारी आणले. वाटेत त्यांचे खूप हाल झाले. त्यांतले काही मलेरियाने दगावले तर काही अतिसाराने दगावले.) जिकलेल्या प्रदेशातील लोकांकरिता हंगामी सरकारच्या वतीने नेताजी हुकूमनामा किंवा वटहुकूम काढीत. अन्न, वस्त्र, निवारा व रोजगार हमी ही सरकारची कामे असतात. मुक्त झालेला प्रदेश त्याची अपेक्षा करणार म्हणून आझाद-हिंद-दल मुक्त केलेल्या प्रदेशात सैन्यापाठोपाठ प्रवेश करी.

या दलाची सेवा जपान्यांनीही मागितली होती हे पाहिले की या दलाचे सैन्याच्या दृष्टीने महत्त्व लक्षात येते. आझाद-हिंद-सरकारने अशी मदत जपान्यांना दिली होती. मात्र त्या तुकडीची काळजी घेण्यासाठी एक पदाधिकारी नेमून त्याचीही रवानगी तुकडीबरोबर करण्यास आझाद-हिंद-शासन चुकले नाही.

बालसेना- भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी आझाद-हिंद-फौजेने सुरू केलेली लढाई अनेक वर्षे चालण्याची शक्यता होती. अमेरिकेचे स्वातंत्र्ययुद्ध व आयरलंडचा स्वातंत्र्य संग्राम ही जगाच्या इतिहासातील या पद्धतीची दोन ठळक उदाहरणे होती. कोणतीही चळवळ त्यात युवक-युवतींचा सहभाग मोठ्या प्रमाणावर असल्याशिवाय यशस्वी होऊच शकत नाही. सर्वसंगपरित्याग करून व बेहोष होऊन युवक-युवती जेव्हा कोणत्याही लढ्यात उतरतात तेव्हा त्या लढ्याचे यश निश्चित होते. म्हणून अशा सर्व लढ्यांतून तरुण स्त्री-पुरुषांची सातत्याने भरती होत राहणे आवश्यक असते. त्याकरिता दूरगामी योजना आखाव्या लागतात. जर्मनीमध्ये दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात हिटलरने कुमारवयातील मुलांना लष्करी प्रशिक्षण दिल्याचे सर्वांना ज्ञात आहेच. सुभाषबाबूंना ही कल्पना सुचली व त्यातूनच बाल सेनेचा जन्म झाला. बालसेना ही बेगडी सेना नव्हती. या बाल सैनिकांत ६ ते ११ वर्षांपर्यंतच्या मुला-मुलींचा सहभाग होता. या बालसैनिकांमध्ये देशभक्तीची चेतना जागविणे, विश्वास, एकता व सेवा या तत्त्वांचा ठसा त्यांच्या मनावर उमटविणे व त्यांच्या अंगी शिस्तीचे महत्त्व बाणविणे आवश्यक होते. त्यासाठी ब्रह्मदेश व मलाया या दोन्ही देशांतील

प्रत्येक शहरात बालसेनेची किमान एक शाखा स्थापन करणे नेताजींना आवश्यक वाटले. या मुला-मुलींकरिता तीन आठवड्यांचे एक प्रशिक्षण शिबिर रंगून घ्यावे त्यांनी सुरू केले. या मुलांना अगदी लष्करी धर्तीवर सखोल प्रशिक्षण दिले जाई. आश्चर्य म्हणजे या कडक शिस्तीतील प्रशिक्षणाचा मुलांना जराही त्रास वाटत नसे. हसत खेळत ती शिकत. या प्रशिक्षणात रायफल ट्रेनिंगचाही समावेश होता हे विशेष.

ब्रह्मदेश, सयाम व मलाया येथील मुले-मुली बालसेनेत हजारोंच्या संख्येने होती. त्यांना नेताजींचे व त्यांच्या कार्याचे महत्त्व कळले होते. राजकीय परिस्थितीची जाणीव झाली होती. आझाद-हिंद-फौज, लीग व आझाद-हिंद-सरकार यांचे अर्थ त्यांना समजले होते. भारतातून ब्रिटिशांना हाकलून लावणे हे त्यांचे स्वप्न होते. आझाद-हिंद-फौज व राणी झांशी रेजिमेंट यांची पूर्वतयारी करणारी आपली सेना आहे याची खात्री पटली होती. म्हणूनच ३ आठवड्यांचे प्रशिक्षण त्यांनी मन लावून घेतले व त्याचे आश्चर्यकारक परिणाम नेताजी सप्ताहात (४ जुलै-१५ जुलै १९४४) नेताजींनी व जनतेने पाहिले. (ए.सी.चतर्जी, पृ. २९३)

माया गांगुली म्हणतात, “आम्हां चार बहिणींना राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यास आमच्या आई-वडिलांनी हसत परवानगी दिली.” मायाताई तर त्या वेळी फक्त १३ वर्षांच्या होत्या. त्या बहिणींच्या एकुलत्या एका भावाला मात्र बालसेनेत जाण्यास त्यांच्या आई-बापांनी विरोध केला. शेवटी तो मुलगा घरातून पळून गेला. बालसेनेत दाखल झाला. युद्धसमाप्तीनंतर तो घरी परतला. अशा प्रकारे लहान मुलेही झपाटलेली होती.

पराभवानंतरही ही बालसेना खचली नाही. तिरंगा घेऊन मिरवणुका काढणे, नेताजी व आझाद-हिंद-फौजेच्या सन्मानार्थ घोषणा देणे या मार्गाने त्यांनी ब्रिटिश भारतीय सैनिकांमध्येही चैतन्य निर्माण केले. मंडाले परत जिकल्यावर ब्रिटिशांनी जय-हिंद घोषणेवर बंदी घातली होती. थोड्या प्रमाणात लोक जय-हिंद म्हणावयाचे थांबले पण बालसेनेला गप्प बसविण्यात ब्रिटिश यशस्वी झाले नाहीत. गोरे-शिपाई दिसले की ही मुले जय-हिंदच्या घोषणा देत व उलट्या पावलांनी पळत. गोऱ्यांनी या मुलांपुढे हात टेकले. परिणामी जय-हिंदची घोषणा देण्याला होणारा विरोध मावळला.

बालसेनेतील मुलांच्या धीटपणाची एक आठवण मानवतीताई आर्यांनी सांगितली- “सगूनमधल्या बाल सेनेने शर्टला लावण्यासारखे नेताजींच्या तसबिरीचे बिछे बनवून घेतले. तीन आठवड्यांच्या प्रशिक्षणानंतर रंगूनला त्यांच्या प्रशिक्षणाची प्रात्याक्षिके झाली. मुलांचे कसब, त्यांचे संचलन, त्यांनी मला

ठोकण्याची पद्धत, त्यांनी दिलेल्या लष्करी कवायतीच्या आज्ञेतील जोश, त्यांची तत्परता व शारीरिक हालचालींतील चपळता पाहून ब्रह्मी व भारतीय नागरिक भारावून गेले. 'जय हिंद' या उच्चारानूनही त्यांची देशभक्ती किती प्रखर आहे ते जाणवत होते. रंगूनमधील बालसेनेच्या संचलनाचे नेतृत्व एका दहा वर्षांच्या मुलाने केले होते. (नाव मिळाले नाही) हा मुलगा युद्धवेष्टात पॅटच्या पट्ट्यात रिव्हॉल्व्हर लावून लष्करी शिस्तीने पावले टाकीत नेताजींसमोर उभा राहिला व सलाम ठोकून त्याने जय-हिंदची आरोळी ठोकली व नम्रपणे म्हणाला, "महाशय, आपल्या परीक्षणाकरिता माझ्या सर्व तुकड्या सज्ज झाल्या आहेत. कृपया चलावे." नेताजींचा चेहरा त्या बालचमूची लष्करी तयारी पाहून अभिमानाने फुलून आला. त्यांच्या मनात विचार आला की, हिंदुस्थानातही अशी हजारो लाखो मुले तयार होतील तेव्हा, भारताचे स्वातंत्र्य व सन्मान हिसकावून घ्यायला जगातील कोणतीही शक्ती पुढे येणे शक्य नाही.

तीन आठवड्यांचे प्रशिक्षण घेऊन जाणारी मुले आपापल्या गल्लीतील मुलांच्या शाखा भरवून त्यांना शिक्षण देत. कोणीही जवान अगर इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचा अधिकारी त्यांना दिसला तर जवळ जाऊन त्यांना 'जय-हिंद'ची मानवंदना देत. लवकरच ही मुले कणखर बनू लागली. गरजू लोकांना मदत पोहोचविणे, फंड गोळा करणे ही कामे तर ते करितच पण प्रचाराची बाजू बालसेनेने भक्कम सांभाळली त्याचे सर्वाना आश्चर्य वाटे.

ही मुले देशासाठी प्राणत्याग करण्याची संधी मिळविण्यासाठी आतुर होती. आपले कफन त्यांनी बरोबरच ठेवले होते. त्यांच्यापैकी १४, १५ वर्षांची मुले शत्रूच्या छावणीत जाऊन त्यांच्या रणगाड्याखाली कमरेला माईन शेल बांधून जात. बाँब शेल रणगाड्याला उडवून लावी. त्या चिमुकल्या जवानांचे धैर्य, त्यांचे चैतन्य, स्वार्थत्याग यांची नोंद इतिहासात कुठेच नाही हे दुर्दैवच. आत्माहुती पथकासारखाच हा प्रकार होता. रंगूनमधील विश्वभारती शाळा ही पूर्णपणे बाल सेना होती. त्याशिवाय १६ वर्षांच्या ४० मुलांचे पथक नौदल, हवाई दल व लष्कराच्या प्रशिक्षणाकरता टोकिओला पाठवले होते. त्यांना टोकिओ कॅडेट म्हणत. नेताजी नेहमी त्यांच्या संपर्कात असत.

भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात भारतातही १९३० साली छोट्या इंदिरा गांधींच्या नेतृत्वाखाली वानर सेना ही मुला-मुलींची सेना उत्तरेकडे स्थापन झाली होती. स्वातंत्र्य सैनिक उषा महता या १३ वर्षांच्या असताना त्यांनी मुंबईतल्या मुलींची बिल्ली सेना तयार केली होती. हातातला तिरंगा काढून घेतात म्हणून या सेनेच्या मुली तीन रंगांचे पट्टे जोडलेले परकर-पोलके घालीत. दोन्ही सेना, पोलिसांना वाकल्या दाखवणे, फेऱ्या काढणे इत्यादी कामे करीत. या सेनेतील मुले

अहिंसक मार्गाने आपला कार्यक्रम करीत. सातारा जिल्ह्यातील पत्री सरकारमधील मुले अचूक बित्तबातमी नेत्यांना पुरवत. स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील या सर्व बालचमूंचे कार्य प्रशंसनीय आहे.

बसने येणाऱ्या जाणाऱ्याला बाल सैनिक बिल्ला लावीत व देणाऱ्याच्या मर्जीप्रमाणे देणगी घेत. एका मोटारीवर त्यांनी नेताजींचा मोठा फोटो लावला होता. मुलांची ही मिरवणूक ब्रिटिश लष्करी अधिकाऱ्यांनी अडविली. मुलांनी खूप हल्लागुल्ला केला. मोटारीवरचा नेताजींचा फोटो मुले काढू देईनात. मुलांना चिडविण्यासाठी अधिकारी म्हणाला, "छी: छी: तुमच्या परमपूजनीय नेताजींचा फोटो असलेला बिल्ला तुम्ही विकता?" मुले म्हणाली, "आम्ही बिल्ले विकत नाही. लोकांच्या कपड्यावर लावतो. त्यांना आनंद होतो म्हणून ते आम्हांला बक्षीस देतात. आम्ही बिल्ले विकत नाही की भीकही मागत नाही पण तुमच्यासारख्यांच्या कपड्यांचा स्पर्श आम्ही आमच्या नेताजींच्या बिल्ल्याला होऊ देणार नाही." एक भारतीय लष्करी अधिकारी म्हणाला, "मी भारतीय आहे, मला नेताजींबद्दल आदर आहे. मला एक बिल्ला द्या." मुले म्हणाली, "आदर आहे ना, तर म्हणा जय-हिंद व करा मोटारीवरील फोटाला सलाम." आणि खरोखरच तो अधिकारी जय-हिंद म्हणाला व त्याने फोटोला सलामही केला. इतकेच नव्हे तर आपण ब्रिटिश सैन्यात आहे हे विसरून परिणामाची तमा न बाळगता त्याने मुलांना १० डॉलर्स दिले. ही आठवण सांगताना मानवतीताईंचा गळा दाटून आला होता.

आझाद-हिंद-फौजेचे यश- आझाद-हिंद-फौजेच्या जवानांना प्रतिष्ठा मिळाली. तशी त्यांनी ती दिली पाहिजे अशी अटच लीगने जपानी शासनाला घातली होती. त्यांच्यापैकी जे युद्धकैदी म्हणून जपान्यांच्या कैदेत राहिले त्यांनाही जपान्यांनी चांगलीच वागणूक दिली. आग्नेय व पूर्व आशियातील भारतीय नागरिकांना जपान्यांनी चांगलेच वागविले व त्यांच्या सुरक्षिततेकडे लक्ष दिले. आझाद-हिंद-चळवळीत सामील झालेल्या लोकांनी परत कधीही मागे वळून पाहिले नाही. आझाद-हिंद-फौजेने धर्मनिरपेक्षतेच्या विचाराला समर्थ बनविले. मुसलमान व ख्रिश्चन यांनी आझाद-हिंद-फौजेत म्हणूनच महत्त्वाची भूमिका बजावली. नेताजींच्या १२ जणांच्या मंडळात सहा मुसलमान होते.

हिंदुस्थानच्या अर्वाचीन इतिहासात पहिल्या प्रथमच भारतीय अधिकाऱ्यांनी संघटित, प्रशिक्षित व नेतृत्व केलेली भारतीय फौज तयार केली. हिंदुस्थानातून लष्करी आज्ञा तयार केल्या. (पहा परिशिष्ट ६) ब्रिटिशांसारख्या सामर्थ्यशाली शत्रूशी तोडीस तोड मुकाबला भारतीय करू शकतात हे आझाद-हिंद-फौजेने सिद्ध केले. निकृष्ट दर्जाची व अपुरी रसद असूनही भारतीय सैन्याने हिंदुस्थानातील १००

मैल प्रदेशावर आपला अंमल बसविला हे त्या फौजेला निश्चितच भूषणावह आहे. नॉन कमिशनड ऑफिसर व ऑफिसर्स ट्रेनिंग सेंटर्स ही भारतीय अधिकाऱ्यांच्या पर्यवेक्षणाखाली सुरू झाली. परिचारिका व डॉक्टर्स यांचे कमीतकमी वेळात शास्त्रशुद्ध वैद्यकीय शिक्षण व त्याचबरोबर त्यांना आवश्यक लष्करी शिक्षण देण्यात फौज यशस्वी झाली. गनिमी काव्यासाठी ज्या भारतीय तुकड्या तयार झाल्या त्यांचे जपान्यांनीही कौतुक केले. स्त्रियांची पहिली पलटण उभारण्याचे आश्चर्य घडवून आणले. समस्त जगातील स्त्री वर्गात त्यामुळे आत्मविश्वास वाढीस लागला. भारतीय सैन्यात राष्ट्रीय वृत्तीची जारीव करून देण्याची मोठीच कामगिरी आझाद-हिंद-फौजेतील आध्यात्मिक शिक्षणाने केली.

देशाची फाळणी झाल्यावर आझाद-हिंद-फौजेतील जवान सर्वात दुःखी झाले. त्यांनी आपले रक्त सांडले होते ते अखंड भारतासाठी. देशाचे तुकडे करण्यासाठी नाही. अनेक मुसलमान जवानांना त्यांच्या मर्जीविरुद्ध त्यांच्या पाकिस्तानातील मूळ गावाला भारत सरकारने पाठविले. त्यामुळे ते फारच व्यथित झाले. मे. जनरल शहानवाझ हे लाहोरचे म्हणून त्यांना लाहोरला जायला सांगितले. शहानवाझ नेहरूंना म्हणाले, “मी जीते जी लाहोरला जाणार नाही. तुम्ही माझ्या शरीराचे तुकडे करून पाकिस्तानात फेकलेत तरी तेही इथेच परत येतील.” (कर्नल पी.के.सहगल ३० सप्टेंबर १९९३ कानपूर)

आझाद-हिंद-फौजेचे सर्वात मोठे यश म्हणजे तिच्या कार्यामुळे भारताचे स्वातंत्र्य जवळ आले, हे आहे. इंग्रजांची भिस्त ब्रिटिश भारतीय फौजेवर होती. त्यापैकी बरीच मोठी फौज युद्धबंदी झाल्यामुळे व आझाद-हिंद-फौजेच्या निर्मितीचे कारण पटल्यामुळे आझाद-हिंद-फौजेत सामील झाली. फौजेत एकमेकांचे नातेवाईक असलेले अधिकारीही होते. त्यांच्यावर त्यांच्या नातेवाईकांमुळे फौजेचा प्रभाव पडला. मुंबईतील नाविकांचे १९४६ मधील बंड हाही आझाद-हिंद-फौजेच्या निर्मितीचाच परिणाम आहे. या सर्व बदलांमुळे इंग्रजांना कळून चुकले की यापुढे लष्करावर व नाविक दलावर विसंबून भारतावर राज्य करता येणार नाही आणि त्यांनी भारत सोडण्याचा निर्णय घेतला. आझाद-हिंद-फौजेचे हेच मोठे यश.

✱

हंगामी आझाद हिंद सरकार

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी २५ ऑगस्ट १९४३ रोजी आझाद-हिंद-फौजेचे सर सेनापतिपद स्वीकारले. आपली फौज परिणामकारकरीत्या संघटित करण्यासाठी स्वतंत्र भारताचे हंगामी सरकार स्थापन करणे नेताजींना जरीचे वाटत होते. भारतातील राज्यक्रांती यशस्वी होण्यासाठी हंगामी सरकारने नेतृत्व देणे ही गोष्ट अत्यंत आवश्यक होती. भारतात व भारताबाहेर सशस्त्र लढा देण्यासाठी लोकांना तयार करण्याचे काम या सरकारला करावयाचे होते. ही राज्यक्रांती यशस्वी झाल्यावर हंगामी सरकारचे काम संपेल व त्याची जागा भारतातल्या लोकांनी आपल्या इच्छेने निवडलेले सरकार घेईल व हंगामी सरकार विलीन होईल अशी हंगामी सरकारबद्दलची नेताजींची भूमिका होती. (नारायण मेनन, पृ. ३३) आझाद-हिंद-सरकारची योजना काही एका दिवसात तयार झाली नाही. नेताजींच्या मनात अनेक दिवस ती घर करून होती. त्या घराची भव्य इमारत कशी बनवावी याबद्दल त्यांचे विचार आकारही घेत होते. हे आपल्याला त्यांच्या सिंगापूर येथे भरलेल्या दक्षिण पूर्व आशियातील प्रतिनिधींच्या परिषदेतील अध्यक्षीय भाषणावरून व ९ जुलै १९४३ रोजी सिंगापूरच्या जनतेसमोर केलेल्या भाषणावरून समजून येते.

जगाच्या इतिहासात स्वातंत्र्यासाठी प्रयत्न करणाऱ्या सर्वच देशांतील लोकांना संघटन व मार्गदर्शन यासाठी एका मध्यवर्ती केन्द्राची गरज भासली होती. कुठे तिला ‘लीग’ नाव होते तर कुठे ‘कृतिसमिती’. पूर्व आशियात इंडिया इंडिपेण्डन्स लीग होतीच. लीगची प्रगत अवस्था म्हणून तेथील लोकांनी नेताजींच्या नेतृत्वाखाली आझाद-हिंद-सरकार स्थापण्याचा विचार केला. सरकारच्या स्थापनेसाठी चार गोष्टींची आवश्यकता असते.

१) मनुष्यबळ २) संपत्ती ३) साधने व ४) सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे

एकीची भावना. या चारी गोष्टींना एकत्रितपणे नेतार्जींनी शब्द बनविला होता, 'टोटल मोबिलायझेशन (Total Mobilisation)''

पहिल्या तीन गोष्टी असतील व चौथी गोष्ट नसेल तर राष्ट्राची उभारणी करणे शक्य होणार नाही. पहिल्या तीन गोष्टी कमी प्रमाणात असतील व एकतेची व देशासाठी सर्वसंग परित्याग करण्याची लोकांची तयारी असेल तरच राष्ट्र निर्माण होऊ शकते. इतकेच नव्हे तर अनेक आपत्तींना व संघर्षांना तोंड देऊन जगू शकते. अर्वाचीन इतिहासातील इस्त्रायल हे त्याचे उत्तम उदाहरण आहे. अशा पद्धतीचे मार्गदर्शन करणारे केन्द्र क्रांतिकाळात स्थापन झालेले असेल तरच लोकांच्या चळवळीला दिशा देता येते. त्यांना त्यांचे प्रश्न समजावून सांगता येतात. कुठल्यातरी स्वयंभू नेत्याच्या म्हणण्याला मान तुकवण्यापेक्षा अशा संघटित केंद्राच्या आज्ञा पाळणे लोकांच्या दृष्टीने अधिक सुरक्षिततेचे व फायद्याचे असते. अंधश्रद्धेतून शौर्य व वीरता कधीच निर्माण होऊ शकत नाही. त्यासाठी नैतिक बळाची गरज असते. अशी नैतिक चेतना निर्माण करण्याचे प्रयत्न जगातील सर्व क्रांतिकारक पुढाऱ्यांनी केलेले दिसतात. नेपोलियन बोनापार्ट या संदर्भात म्हणतो, "युद्धात चेतना व तलवार या दोहोंची गरज असली तरी चेतना ही तलवारीवर मात करते." (Spirit and sword are both necessary in battle, but the spirit dominates the sword.) अशी आवश्यक चेतना निर्माण करण्याचे काम फक्त मध्यवर्ती क्रांतिकारक संघटनाच करू शकते. त्याशिवाय ही संघटना किंवा केंद्र, लढ्याचे स्वरूप, आवश्यकता व दिशा याबाबत लोकांना त्यांच्या शब्दांत समजावून सांगू शकते. लोकही पद्धतशीरपणे अस्तित्वात आलेल्या या केंद्राच्या आज्ञा पाळण्यास तयार होतात. क्रांती घडवून आणू पाहणाऱ्या अशा मध्यवर्ती केंद्राला किंवा संस्थेला हंगामी सरकार स्थापन करण्याशिवाय दुसरा पर्यायच नसतो. हंगामी सरकार स्थापन होण्यासाठी पूर्वतयारी जंगी असावी लागले. १८५७ च्या आपल्या पहिल्या युद्धात लष्कर होते पण ते दिशाहीन व असंघटित होते. त्याच वेळी जर हंगामी सरकारची विधिपूर्वक स्थापना झाली असती तर कदाचित आपण ते स्वातंत्र्ययुद्ध जिंकण्याची शक्यता होती. राजा महेन्द्र प्रताप या उत्तर प्रदेशच्या रहिवासी क्रांतिकारकाने १ डिसेंबर १९१५ रोजी काबूलमधून भारताचे हंगामी सरकार स्थापन केल्याची द्वाही फिरवली होती. आझाद-हिंद-सरकारच्या पूर्वी ४८ वर्षे झालेला हा प्रयोग अयशस्वी झाला होता. लोकसंख्या, भूमी व मनुष्यबळ हे काहीच या सरकारकडे नसल्यामुळे हा अत्यंत महत्वाकांक्षी प्रयोग फसला होता.

हंगामी सरकारची आवश्यकता आणखीही काही कारणांमुळे भासते.

१) काही नेत्यांनी युद्ध पुकारण्याऐवजी, हंगामी का होईना पण सरकारने जर

युद्ध पुकारले तर शत्रूला त्याची दखल घ्यावीच लागेल.

२) हंगामी सरकार इतर राष्ट्रांना आपल्या मदतीकरता विनंती करू शकते. ही मदत पैसा, शस्त्रे, साधने किंवा लष्करी तळ ठोकण्यास जागा अशा कोणत्याही प्रकारची असू शकते.

३) हंगामी सरकारला इतर राष्ट्रांनी जर आपली मान्यता व संमती दर्शविली तर शत्रूच्या मनात भय निर्माण होते.

४) हंगामी सरकारला इतर राष्ट्रांची मान्यता मिळाल्यामुळे होणारा महत्वाचा फायदा म्हणजे या सरकारने पुकारलेली स्वातंत्र्याची लढाई त्यांच्या अंतर्देशीय परिघाच्या बाहेर येते व तो प्रश्न जगाच्या राजकारणाच्या पटलावर उमटतो.

५) जसजशी आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळत जाते, तसतशी त्या सरकारमधील जनशक्ती अधिकाधिक शक्तिशाली बनत जाते.

६) मान्यताप्राप्त सरकारने जरी हंगामी सरकारला हद्दपार केले तरी हे सरकार आपल्या मित्रराष्ट्रांत जाऊन तिथून आपल्या हालचाली करू शकते.

७) हंगामी सरकार, आपल्या शत्रूवर विजय मिळवून स्वातंत्र्य हस्तगत केल्यावर जनतेला आपल्या आवडीचे सरकार निवडण्यास मदत करते. नव्याने स्थापन झालेल्या लोकप्रिय सरकारकडे आपले सर्व अधिकार व कार्ये सुपूर्द करते.

हंगामी सरकारच्या वरील फायद्यांमुळे नेतार्जींनी पूर्व व आग्नेय आशियातील आपल्या सहकाऱ्यांशी चर्चा करून हंगामी सरकार स्थापन करण्याचे ठरविले. २५ ऑक्टोबर १९४३ रोजी हंगामी आझाद-हिंद-सरकार (अझी हुकूमत-इ-आझाद-इ-हिंद) म्हणजे स्वतंत्र भारताचे हंगामी सरकार अस्तित्वात आले. पूर्व आशियातील स्वातंत्र्य लढ्याचे नेतृत्व स्वीकारल्यापासून केवळ चारच महिन्यांत हंगामी सरकार स्थापन करण्यात नेताजी सुभाषचंद्र बोस यशस्वी झाले. त्यांच्या या कृतीमुळेच पूर्व व आग्नेय आशियातील भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे स्वरूप एकदमच बदलून गेले. आग्नेय आशियातील इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची परिषद सिंगापूरच्या कॅथे सिनेमागृहात २ ऑक्टोबर १९४३ रोजी भरली. या परिषदेला मलाया, जावा, सुमात्रा, सयाम, इंडोचायना व हाँगकाँग इत्यादी ठिकाणांहून प्रतिनिधी आले होते. याच परिषदेतील ऐतिहासिक क्षणी दुपारी ४ वाजता नेतार्जींनी हंगामी आझाद-हिंद-सरकार स्थापन झाल्याची घोषणा करून आपले मंत्रिमंडळ व त्याचे खातेवाटप जाहीर केले. भारत स्वतंत्र होऊन तिथे लोकनियुक्त सरकार स्थापन झाले की हे सरकार विसर्जित होणार होते.

आझाद-हिंद-सरकारच्या घोषणेच्या वेळी नेताजी म्हणाले, "हंगामी आझाद-हिंद-सरकारची स्थापन करून आम्ही एका बाजूला भारतीय स्वातंत्र्यासाठी निकडीने पावले उचलण्याची गरज भागवत आहोत त्याचप्रमाणे दुसऱ्या बाजूला इतिहासात

पूर्वी घडून गेलेल्या प्रसंगांच्या पावलावर पावले टाकून जात आहोत. अगदी अलीकडच्या काळात म्हणजे १९१६ मध्ये आयरिश लोकांनी आपले हंगामी सरकार स्थापन केले. झेकोस्लोव्हेयानेही गेल्या महायुद्धाच्या काळात आपले हंगामी सरकार बनविले. तुर्क जनतेने केमाल पाशाच्या नेतृत्वाखाली हंगामी सरकार स्थापन केले होते. (Subudhey S. पृ. ५७)

लीगच्या निर्णयानुसार हे सरकार अस्तित्वात आल्यामुळे मंत्र्यांबरोबर लीगच्या कार्यकर्त्यांना व लष्करातील प्रमुख व्यक्तींना सल्लागार म्हणून मंत्रिमंडळात स्थान दिले गेले. मंत्रिमंडळ खालील प्रमाणे होते.

मंत्री	खाते
१) नेताजी सुभाषचंद्र बोस	पंतप्रधान, कार्यकारी प्रमुख युद्धमंत्री, परराष्ट्रमंत्री व सरसेनापती
२) डॉ. कॅप्टन लक्ष्मी स्वामीनाथन्	महिला व बालकल्याण विभाग
३) श्री. एस. ए. अय्यर	प्रसिद्धी व प्रचार
४) डॉ. ले. क. ए. सी. चतर्जी	वित्त
५) मंत्रिमंडळावर लष्कराचे प्रतिनिधी खालील प्रमाणे होते	
१. ले. कर्नल अझीझ अहमदखान	
२. ले. कर्नल एन. एस. भगत	
३. ले. कर्नल जगन्नाथराव भोसले	
४. ले. कर्नल गुलझारा सिंग	
५. ले. कर्नल एम्. झेड्. कियानी	
६. ले. कर्नल ए. डी. लोकनाथन्	
७. ले. कर्नल इशान कादिर	
८. ले. कर्नल शहानवाझ खान	
६) श्री. आनंदमोहन सहाय हे मंत्र्यांच्या दर्जाचे सचिव सल्लागार	
७) १. रास बिहारी घोष- सर्वोच्च सल्लागार	
२. करीम गनी- सल्लागार	
३. देवनाथ दास- सल्लागार	
४. डी. एम. खान- सल्लागार	
५. जॉन थीव्ही- सल्लागार	
६. ईश्वर सिंग- सल्लागार	
७. बॅ. येळप्पा- सल्लागार	
८. बॅ. ए. एन. सरकार- कायदेविषयक सल्लागार	

मंत्रिमंडळाची घोषणा झाल्याबरोबर सर्वांनी शपथ घेतली. नेतार्जींनी घेतलेली शपथ व इतर मंत्र्यांनी घेतलेली शपथ यात थोडा फरक आहे. “भारताला व ३८ कोटी भारतीयांना स्वतंत्र करण्याकरिता मी सुभाषचंद्र बोस परमेश्वराला स्मरून अशी शपथ घेतो की मी माझ्या अखेरच्या श्वासापर्यंत हे पवित्र स्वातंत्र्ययुद्ध लढत राहीन. मी भारत देशाचा नेहमीच नम्र सेवक राहीन व ३८ कोटी भारतीय बंधुभगिनींच्या कल्याणाचाच सतत विचार करीन. हे माझे सर्वोच्च कर्तव्य राहील. माझ्या रक्ताचा शेवटचा थेंब मी भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर त्याच्या रक्षणाकरिता खर्च करीन” – अशी शपथ नेतार्जींनी घेतली.

इतर मंत्र्यांनी खालील प्रमाणे शपथ घेतली.

“भारताचे व ३८ कोटी भारतीयांचे स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी मी परमेश्वराला स्मरून शपथ घेतो/घेते की मी आपल्या नेत्यांशी एकनिष्ठ राहीन. मी माझे जीवन व माझे सर्वस्व या कारणाकरिता अर्पण करण्यास सदैव तयार राहीन.”

वरील शपथ सोहळ्याचे लोकांनी प्रचंड टाळीनादाने स्वागत केले. नेतार्जींनी तयार केलेल्या व सर्व मंत्र्यांच्या सह्या असलेल्या जाहीरनाम्याचे वाचन झाले. त्याचा सारांश असा-

“स्वातंत्र्याची सुप्रभात नजीक येत असताना सर्व हिंदी लोकांनी आपले स्वतःचे हंगामी सरकार स्थापन करणे हे त्यांचे कर्तव्य आहे. हे स्वदेशात शक्य नाही कारण सर्वच पुढारी तुरुंगात आहेत. जनता पूर्ण निःशस्त्र आहे म्हणून हिंदुस्थानात हंगामी सरकार स्थापन करून त्या सरकारच्या नेतृत्वाखाली सशस्त्र लढा चालविणे अशक्य आहे. म्हणूनच स्वदेशातील व परदेशातील हिंदी लोकांच्या पाठिंब्याने आझाद-हिंद हंगामी सरकारची स्थापना करून लीगने निर्माण केलेल्या आझाद-हिंद-फौजेच्या साहाय्याने अखेरचा स्वातंत्र्य लढा लढणे हे इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे कर्तव्य आहे. या हंगामी सरकारला हिंदी जनतेची स्वामिनिष्ठा मागण्याचा अधिकार आहे. प्रत्येक हिंदी माणसाकडे अशा स्वामिनिष्ठेची हे सरकार मागणी करत आहे. भारताच्या भूमीवरून ब्रिटिश व त्यांचे दोस्त यांचे समूळ उच्चाटन करण्याकरिता संघर्ष करणे हेही हंगामी सरकारचे प्रमुख कार्य राहील. त्यानंतर, भारतात जनतेच्या आवडीचे, निवडीचे व विश्वासाचे कायमस्वरूपी राष्ट्रीय सरकार स्थापन करण्यास हंगामी सरकार मदत करील. ब्रिटिश व त्यांची सहकारी दोस्त राष्ट्रे भारत सोडून गेली व भारतात स्वतंत्र हिंदुस्थानचे लोकशाही राज्य स्थापन झाले की हंगामी सरकारचे काम संपेल व ते विसर्जित होईल.

हे सरकार सर्व नागरिकांना समान अधिकार, समान संधी व पूर्ण धार्मिक स्वातंत्र्य जाहीर करित आहे. संपूर्ण देश व त्याचे सर्व भाग यांना सुख व सुसंधी

मिळवून देणे, परकी सरकारने भूतकाळात धूर्तपणे निर्माण केलेले सर्व भेद बाजूला सारून देशातील सर्व सुपुत्रांचे सारखेच संरक्षण करण्यासाठी झटण्याचा दृढ निर्धार हे सरकार जाहीर करित आहे.” (जयहिंद डायरी, पृ. ७२, ७३)

जाहीरनाम्याचे वाचन संपल्यावर लोकांनी आनंदाने जल्लोष केला. त्याच रात्री १२ वाजता मंत्रिमंडळाची दुसरी बैठक भरली. ही बैठक ऐतिहासिक ठरली. या बैठकीत सरकारने इंग्लंड व अमेरिकेबरोबर युद्ध घोषित करण्याचा निर्णय घेतला. मंत्रिमंडळाने युद्धाबाबतचे सर्व अधिकार नेतार्जींना दिले. ही युद्ध घोषणा त्याच रात्री सिंगापूर रेडिओवरून करण्यात आली. त्याचबरोबर हंगामी सरकार, रशिया व चीन ही दोन राष्ट्रे आपली दोस्त राष्ट्रे आहेत असे मानते, हेही जाहीर केले. दिनांक २३ ऑक्टोबर १९४३ रोजी दुपारी आझाद-हिंद-फौज व नागरिक यांचा मेळावा आयोजित केला होता. त्यात हंगामी सरकारने इंग्लंड व अमेरिकेविरुद्ध आपण युद्धात उतरत असल्याचे जाहीर केले. ही बातमी ऐकून लोकांना उत्साहाचे उधाण आले. बंदुका उंच धरलेले सैनिक व हात उंचावलेले नागरिक नेतार्जींकडे व्यासपीठाच्या दिशेने धावत सुटले. कोणी नाचू लागले. सर्वजण घोषणा देऊ लागले. सर्व वातावरण देशभक्तीने भारावून गेले. डॉ.कॅप्टन लक्ष्मी म्हणतात, की त्या ते दृश्य कधीच विसरू शकणार नाहीत. त्यांच्या मते हे दृश्य देवदुर्लभ होते. नेतार्जींनी हात वर करताच एका क्षणात सर्वत्र शांतता पसरली. नेतार्जींचे व्यक्तिमत्त्वच तसे संमोही होते. त्यांच्या प्रत्येक हालचालीतच संमोहन असे. मे. जनरल ए. सी. चतर्जी यांनीही या सभेचे वर्णन कॅ.लक्ष्मीप्रमाणेच केले आहे.

आझाद-हिंद-सरकारची स्थापना जरी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगमधून झाली असली तरी स्थापनेनंतर आग्नेय व पूर्व आशियातील भारताच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीची व त्याचप्रमाणे आझाद-हिंद-फौजेची सर्व सूत्रे आझाद-हिंद-सरकारकडे आली. नेतार्जींनी आझाद-हिंद-फौजेचे सरसेनापतिपद घेतल्यानंतर त्या फौजेचे पुनर्गठन करताना ‘मिलिटरी ब्यूरो’ ही संस्था बरखास्त केल्याचे आपण आझाद-हिंद-फौजेची माहिती करून घेताना पाहिलेच आहे. जर्मनीहून हेर फॉन रिबेन हॉम या जर्मनीच्या विदेशमंत्र्याने आझाद-हिंद-सरकारचे सर्वप्रथम अभिनंदन केले व जर्मनीची या सरकारला मान्यता असल्याचे कळविले. क्रोशिया, चीनचे नानकिंग शासन, मांचुकुआ, फिलिपाईन्स, ब्रह्मदेश, इटली, जपान व सयाम या नऊ स्वतंत्र राष्ट्रांनी आझाद-हिंद-सरकारला आपली मान्यता जाहीर केली.

प्रारंभी हंगामी सरकारची फक्त चार खाती होती.

- १) वित्त विभाग- खाते प्रमुख ले. कर्नल ए. सी. चतर्जी
- २) प्रचार व प्रसिद्धी विभाग- खाते प्रमुख ले. कर्नल एस्. ए. अय्यर
- ३) महिला विभाग- खाते प्रमुख ले. कर्नल डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन

४) युद्ध विभाग- खाते प्रमुख सरसेनापती नेताजी सुभाषचंद्र बोस
लष्कर विभागातून निवडलेल्या प्रतिनिधींना राज्यमंत्रिपद दिलेले होते. त्यांच्याकडे स्वतंत्र खाते नव्हते. कारण त्यांचा दर्जा सल्लागाराचा होता.

हंगामी सरकारने काही उपसमित्या नेमल्या होत्या. त्यांचे काम त्यांच्याकडे सोपविलेल्या खात्यासंबंधी मंत्रिमंडळाला शिफारसी करणे हे होते. उदाहरणार्थ- नॅशनल प्लॅनिंग या उपसमितीकडे खालील विषय होते.

अ) समान भाषा : दुवा भाषा हिंदुस्थानी असावी. मात्र ही भाषा बोली भाषा असावी व त्यात संस्कृत, पर्शियन, अरेबिक शब्द वापरण्याचे टाळावे. भारतात प्रत्येक बोली भाषेची स्वतंत्र लिपी असते. सर्वांना छापील मजकूर समजावा म्हणून हिंदुस्थानी भाषेची लिपी म्हणून रोमन लिपीचा स्वीकार व्हावा.

ब) समान पोषाख : १) शर्ट, अर्धी विजार, सोयीचे पादत्राण व गवती किंवा कापडी टोपी हा पुरुषांनी रोज करावयाचा पोषाख

२) साडीचोळी व पादत्राणे हा भारतीय स्त्रीचा मान्य पोषाख स्त्रियांसाठी. सणासुदीच्या व विशेष प्रसंगी समारंभासाठी नागरिकांना आपापला प्रांतीय पोषाख करायला परवानगी होती.

क) संबोधन : दोन नागरिक एकमेकांना भेटले की नमस्कार अगर रामराम असे संबोधन करित. त्याऐवजी आता दोन व्यक्ती एकमेकांना भेटल्यावर जय-हिंद म्हणणे आवश्यक होते.

ड) सलामी : उजवा हात तळवा काली करून कपाळाला टेकविणे. नागरिक व लष्करी जवानांसाठी सलामीची ही एकच पद्धत होती. मात्र जवान जर शिरस्त्राण घातलेला नसेल तर त्याने सलामी न देता सावधानमध्ये राहून फक्त जय-हिंद म्हणावे.

दुसरी उपसमिती मानचिन्ह व पदव्या देण्याकरिता स्थापन झाली होती. ही समिती नागरिक व जवानांना सन्मान चिन्हे व पदव्यांची शिफारस करी. (लष्करातील जवानांसाठी दिल्या जाणाऱ्या पदव्या व मानचिन्हे यांची माहिती प्रकरण तीनमध्ये दिली आहेच.)

नागरिकांसाठी असलेली सर्वोच्च पदवी म्हणजे ‘सेवक-इ-हिंद’. ज्यांनी आपली सर्व धनसंपत्ती व जीवन हंगामी आझाद-हिंद-सरकारच्या पायी वाहिले होते त्यांना ही पदवी दिली जाई. हिराबेन बेटाई, आबीद हसन, श्री.बशीर अहमद, श्री.घोष व श्री.नियाझी ह्या स्त्री-पुरुषांना सेवक-इ-हिंद पदवी देऊन गौरविले होते.

नागरी प्रशासनासाठी प्रशिक्षितांची आवश्यकता होती. त्यासाठी नागरी प्रशिक्षणाचे महाविद्यालय सुरू करण्यात आले. जिंकलेल्या प्रदेशांची ताबडतोबीने

व्यवस्था लावण्यासाठी त्याची आवश्यकता होती. ए. एन. सरकार हे या महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून नेमले गेले. ध्वज व राष्ट्रगीताचा प्रश्नही या सरकारसमोर होता. बऱ्याच चर्चेनंतर चरखाविरहित तिरंगा राष्ट्रध्वज म्हणून मान्य झाला. हुसेन नावाच्या तरुणाने रवीन्द्रनाथ टागोरांच्या जनगणमन वरून रचलेले 'सब सुख चैन की बरखा बरसे' हे काव्य राष्ट्रगीत म्हणून स्वीकारले. हे गीत चालीसह तयार केल्याबद्दल नेतार्जीनी प्रसिद्धी खात्यातील सय्यद मुमताज हुसेनला १०,००० डॉलर्स बक्षीस दिले. (चलो दिल्ली, पृ. २१९) (गीत परिशिष्ट ३ मध्ये पाहावे.)

तिसरी उपसमिती पगार, भत्ते व निवृत्तिवेतन यांच्या संदर्भात विचार करण्यासाठी नेमली होती. आझाद-हिंद-दल व फौजेतील जवानांसाठी त्याचप्रमाणे खास कामगिरीवर पाठविल्या जाणाऱ्यांना हातखर्चासाठी रक्कम देण्याबाबत विचार झाला. लढाईत अपंग झाल्यास अगर लष्करी सेवेत असताना काही असाध्य रोग झाल्यास निवृत्तिवेतन देण्याची सोय केली होती. त्याचप्रमाणे एखाद्या कुटुंबातील व्यक्ती लढाईत हुतात्मा झाल्यास त्या कुटुंबाला परिवार निवृत्तियोजना लागू करण्याची व्यवस्था झाली. त्याशिवाय भारताच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीला सुरुवात झाल्यापासून जे हुतात्मा झाले होते किंवा देशोधडीला लागले होते अशांच्याही कुटुंबाला निवृत्तिवेतन देण्याची शिफारस या समितीने केली होती. आझाद-हिंद-फौज जर यशस्वी झाली असती तर निश्चितपणे या निवृत्तिवेतनाची अंमलबजावणी झाली असती. आजचे स्वतंत्र भारताचे चित्र मात्र याच्या विपरीत आहे. आझाद-हिंद-फौजेचे अनेक जवान व राण्या यांना या ना त्या कारणास्तव निवृत्तिवेतन दिले जात नाही. त्यांना निरनिराळ्या नियमांत अडकवून त्यांची दाद घेतली जात नाही. आझाद-हिंद-फौजेतील ज्या स्त्री-पुरुष जवानांना निवृत्तिवेतन अजून मिळत नाही त्यांना ते मिळवून देण्यासाठी कॅ.लक्ष्मी व कॅ.यादव यांचे अथक प्रयत्न चालू आहेत. (कॅ.लक्ष्मी) या देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी तळहातावर शीर घेऊन लढणाऱ्या या बहादूर स्त्री-पुरुषांना आपल्या वृद्धापकाळात अत्यंत विपन्नावस्थेत जीवन कंठावे लागावे ही स्थिती भारताला अत्यंत लाजिरवाणी आहे.

मंत्रिमंडळाच्या बैठकी वेळोवेळी बोलावल्या जात व निर्णय घेतले जात. त्यात लष्कराच्या तुकड्या ब्रह्मदेशाला पाठविण्याचा निर्णय पक्का झाला. त्याकरिता लष्करी तुकड्यांची पुनर्रचना करण्यात आली. युद्ध हा सरकारच्या अग्रक्रमाचा मुद्दा असल्यामुळे सर्व ताकदीनिशी सरकार युद्धाच्या तयारीत गुंतले होते. सरकारचे प्रचार खाते एस. ए. अय्यर यांच्याकडे होते. खास हस्तपत्रके, छोट्या पुस्तिका, भित्तिपत्रके यांतून भारतीय स्वातंत्र्याचा प्रचार केला जात होता.

हे प्रचारसाहित्य सर्व भारतीय भाषांमध्ये भाषांतरित केलेले असे. २१ ऑक्टोबर हा दिवस आझाद-हिंद-सरकारचा स्थापना दिन. पूर्व व आग्नेय आशियात २१ महिन्याच्या २१ तारखेला सरकारचा मासिक वर्धापन दिन साजरा करण्याचा आदेश देण्यात आला होता. प्रत्येक नागरिक त्या दिवशी घरावर तिरंगा फडकवी. त्या दिवशी सार्वजनिक सभा आयोजित केल्या जात. स्वातंत्र्यासंबंधी घोषणा देत स्त्री-पुरुष, आबाल-वृद्ध मिरवणुका काढीत. याशिवाय काँग्रेसच्या ठरावानुसार २६ जानेवारी हा भारतात होणारा स्वातंत्र्यदिन, गांधी जयंती, बृहत् व पूर्व आशियाचा युद्ध घोषणा दिन हे दिवस साजरे करण्याचे आदेश सरकारकडून लीगच्या पूर्व व आग्नेय आशियातील शाखांना दिले जात. सिंगापूर, रंगून, बँकाँक येथील आकाशवाणी केंद्रे सरकारने आपल्या ताब्यात घेतली. टोकिओ आकाशवाणीवर आझाद-हिंद-सरकारसाठी वेळ राखून दिला होता. सरकारच्या नियंत्रणाखाली वर्तमानपत्रे सुरू करण्यात आली होती. आझाद-हिंद-सरकारने चारी बाजूंनी प्रसिद्धी व प्रचाराचे मोहोळ उठविल्यामुळे स्वातंत्र्याच्या चळवळीची चेतना लोकांच्या मनात भडकून उठली.

आझाद-हिंद-सरकारचे दुसरे महत्त्वाचे कार्य म्हणजे भारतीय मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था. लीगच्या शाखांना सरकारने भारतीय शाळा स्थापन करण्यास प्रोत्साहन दिले. या शाळांमधून भारताचा राष्ट्रीय इतिहास व हिंदुस्थानी भाषा शिकवणे सक्तीचे होते.

महिला विभागाच्या मंत्री कॅ.लक्ष्मी यांनी संबंध मलायाचा दौरा करून महिलांची राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती करून घेण्याचे काम केले. त्यांच्या प्रशिक्षणाची व्यवस्था केली. लीगच्या मुख्यालयातील स्त्री विभागाचे काम भरीव होण्याकडे लक्ष दिले.

नोव्हेंबर १९४३ मध्ये जपानी सरकारकडून बृहत् पूर्व आशिया परिषदेत (Greater East Asia Conference) सामील होण्यासाठी नेतार्जीना आमंत्रण आले. ही परिषद नोव्हेंबर महिन्यात टोकिओला भरणार होती. नेतार्जीनी आमंत्रण स्वीकारण्यापूर्वी जपानी सरकारला एक अट घातली. "भारताचा प्रतिनिधी म्हणून नव्हे तर केवळ एक निरीक्षक या नात्याने जर या परिषदेत हजर राहू शकत असेन तरच मी हे आमंत्रण स्वीकारतो." नेतार्जीनी ही अट मान्य झाली. जगन्नाथराव भोसले, एस.ए.अय्यर, मेजर आबीद हसन, आनंद सहाय व आझाद-हिंद-सरकारमधील काही महत्त्वाचे अधिकारी बरोबर घेऊन नेतार्जी टोकिओ परिषदेला रवाना झाले. पूर्व आशियातील विविध देशांनी युद्ध चालू ठेवण्याचा निश्चय केला. याच परिषदेत जपानच्या वतीने पंतप्रधान टोजो यांनी जपानने जिंकलेली अंदांमन व निकोबार बेटे ही आझाद-हिंद-सरकारकडे सुपूर्द केली. त्याचबरोबर या दोन

बेटांवर व्यवस्था लावण्यासाठी लागणारी मदत देण्याची घोषणा केली. या परिषदेत नेताजींच्या स्वभावाचा एक विशेष पैलू दिसून आला. टोजो आपल्या भाषणात म्हणाले, “नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे स्वतंत्र भारताचे सर्वेसर्वा असतील.” त्यांचे वाक्य पुरे होताहोताच नेताजी ताडकन् उठून उभे राहिले व म्हणाले, “हिंदुस्थानमध्ये सत्ता कुणाच्या हातात असावी हे ठरविण्याचा अधिकार हिंदी लोकांचा स्वतःचा आहे. जनरल टोजो यांचा नाही. महात्मा गांधी, पंडित नेहरू, मौलाना आझाद असे अनेक नेते भारतात आहेत. भारतीय आपला निर्णय घेण्यास समर्थ आहेत.” (ए.सी.चतर्जी १५१) नेताजींचे हे हजरजबाबी बोलणे ही त्यांच्या निःस्पृहतेची साक्ष आहे. ते फॅसिस्ट आहेत, या ब्रिटिशांच्या प्रचाराला हा प्रचंड तडाखा होता. जपानची मदत घेऊन त्यांच्याच अंगणात उभे राहून त्यांना बाणेदारपणे विरोध करणे याला अपार धैर्य हवे, ते नेताजींनी दाखविले. हा त्यांच्या नेतृत्वाचा व स्वाभिमानाचा सहसा इतरत्र आढळून न येणारा पैलू आहे.

अंदमान व निकोबार ही बेटे मिळाल्यामुळे आझाद-हिंद-सरकार हे खऱ्या अर्थाने सरकार बनले. ते सरकार आता स्वतंत्र भूप्रदेशाचे मालक होते. या प्रदेशात लीगची स्थापना केली गेली. कर्नल लोकनाथन् यांची या प्रदेशाचे कमिशनर म्हणून नेमणूक झाली. अंदमान येथील सेल्युलर कारागृहातून सर्व कैद्यांना मुक्त केले. या नंतरच्या काळात ब्रह्मदेशातील जियावाडी प्रदेश व मणिपूर व विष्णुपूर हा प्रदेशही आझाद-हिंद-सरकारच्या अखत्यारीत आला. या सर्व प्रदेशात ४ ते ६ महिने आझाद-हिंद-दलाने कारभार केला. जपानने आपला प्रतिनिधी आझाद-हिंद-सरकारकडे राजदूत म्हणून पाठविला होता. १९४३ च्या अखेरीस सरकार व लीगचे मुख्यालय सिंगापूरहून रंगूनला हलविले. रंगूनमधील सरकार व मुख्यालय हे आघाडीवरचे सरकार व सिंगापूरमधील लीगची कचेरी हे पिछाडीचे मुख्यालय मानले जाई.

सरकारची उत्पन्नाची साधने-

सरकारच्या खर्चासाठी मुख्यतः व्यापारी व नागरिक यांच्याकडून फंडाच्या रूपाने मदत जमा करायचे ठरले. चेडियार हे पूर्व आशियातले श्रीमंत भारतीय लोक. त्यांनी सिंगापूरला एक मोठे मंदिर बांधले होते. नेताजींनी मंदिराच्या विश्वस्ताना आझाद-हिंद-फौजेला मदत देण्याविषयी पत्र लिहिले. पत्राच्या उत्तरात चेडियारनी लिहिले.

“आपल्याला मदत करण्यास आम्ही उत्सुक आहोत. पण एक आहे, आपण आमच्या मंदिराला भेट देऊन एक भाषण केले पाहिजे.”

या पत्राच्या उत्तरात नेताजींनी लिहिले-

“मंदिर हे पूजास्थान आहे. प्रत्येकाला आपल्या इच्छेप्रमाणे तिथे पूजा करता

येते. परंतु तो धर्म हा राज्याच्या धोरणात मिसळता कामा नये. म्हणून मी देवळात येऊन भाषण करून त्या बदल्यात फंड स्वीकारणार नाही.”

पैशांची अत्यंत निकड होती. मोठी रक्कम मिळणार होती, तरीही नेताजींनी आपले तत्त्व सोडले नाही. हा त्यांचा फार मोठा गुण या प्रसंगातून दिसून आला. शेवटी चेडियार शरण आले. तुमच्याबरोबर तुमचे सर्व जातिधर्मांचे लोक घेऊन या. आम्ही त्यांनाही मंदिरात प्रवेश देऊ असे त्यांनी नेताजींना कळवले. नेताजी, आपले हिंदू, मुस्लिम, शीख व हरिजन अधिकारी घेऊन मंदिरातच नव्हे तर गाभाऱ्यापर्यंत पोहोचले. त्या दिवसापर्यंत गाभाऱ्यापर्यंत ब्राह्मणाशिवाय कुणाचे पाऊलही पडले नव्हते. मंदिराच्या इतिहासातील ती एक लक्षणीय क्रांती होती. पुजाऱ्यांनी आलेल्या सर्व अधिकाऱ्यांच्या कपाळी टिळा लावला व विभिन्न धर्मांच्या अधिकाऱ्यांनी तो लावूनही घेतला. प्रसादही ग्रहण केला. या प्रसंगाला धरूनच नेताजींनी वैश्विक बंधुभावावर हिंदुस्थानीतून अप्रतिम भाषण केले. त्यातून नेताजींचा सर्वधर्मसमभाव व राष्ट्रीय एकात्मतेचा आग्रह किती जाज्वल्य होता हे स्पष्ट झाले. सर्व धर्मांच्या जवानांनी आपल्या धार्मिक सणांत व महोत्सवांत इतर धर्मांच्या जवानांना सामावून घ्यावे अशी सूचना होती. सर्वजण ती पाळीत त्यामुळेच निरनिराळ्या धर्मांतील लोकांमधला आदर प्रेम, सद्भाव व राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना फौजेत व सरकारात वाढीला लागली.

सरकार चालवायचे म्हणजे पैशांचा प्रश्न सर्वांत मोठा प्रश्न. आझाद-हिंद-सरकार तर भर युद्धाच्या काळात अस्तित्वात आलेले सरकार. फौज, प्रशासन, नागरी व्यवस्था सर्वच काही पैशांवर अवलंबून. या सरकारने जो पैसा उभारला त्याची सर्वच हकीकत रोमांचकारी आहे.

सरकारच्या कामासाठी लागणारी रक्कम भारतीयांच्या पैशातून उभी राहिली पाहिजे यावर नेताजींचा कटाक्ष होता. “आपल्या स्वातंत्र्यासाठी तन, मन, धन या गोष्टी आपल्याच पाहिजेत. भाडोत्री सैन्यावर स्वातंत्र्य मिळविणे व ते टिकवणे जसे शक्य नसते त्याचप्रमाणे भीक मागून पैसा मिळवूनही ते मिळवता येणार नाही.” म्हणूनच लोकांच्याकडून फंड जमविण्याचा निर्णय घेण्यात आला. नेताजी फंड कमिटी नावाची एक कमिटी फंड जमविण्यासाठी स्थापन करण्यात आली. ही समिती वित्त मंत्रालयाच्या प्रत्यक्ष नियंत्रणाखाली काम करी. त्या समितीने सर्व प्रकारची मदत मिळवली. ही मदत पैशांच्या त्याचप्रमाणे जीवनावश्यक सर्व वस्तूंच्या रूपाने घेतली जाई. लवकरच ही समिती महसूल खात्याकडे सोपवली गेली. कित्येक लोक Total Mobilizer बनले. त्यांनी आपली सर्व संपत्ती नेताजींकडे सोपविलीच व स्वतःही नंतर आझाद-हिंद-फौज अगर आझाद-हिंद-दल यात सामील झाले. यापैकी प्रमुख देणगीदारांच्या उपलब्ध हकीकती-

१) नोव्हेंबर १९४३ मध्ये नेताजी सायगांवला गेले असतानाची गोष्ट. एक बावीस वर्षांचा मुलगा नेताजींच्या दर्शनाला आला. त्याने काही क्षण नेताजींकडे पाहिले. सायगांवच्या चलनामध्ये ५ लाखांचा एक चेक लिहून त्याने नेताजींना दिला. इतकेच नव्हे तर आपले नाव गुप्त रहावे म्हणून चेक अनामिक म्हणून स्वीकारावा अशी त्याने नेताजींना विनंती केली. नेताजींना मिळालेली ही पहिली मोठी देणगी होती. ही देणगी एक हजार डॉलर्सपेक्षा अधिक होती. धनादेश दिल्यावर तो मुलगा म्हणाला, “माझी गरज लागेल त्यावेळी मी चळवळीत सामील होईन.” या अनामिक मुलाचे नाव पुढे रेकॉर्ड्स वरून समजले- “खैमल ऑफ मेसर्स लालाचंद अँड सन्स सायगांव” (चतुर्जी पृ. ११९)

२) ब्रह्मदेशात हबीब नावाचे एक अतिश्रीमंत व्यापारी होते. त्यांनी आपली १ कोटी ३ लाख रुपये किंमतीची सर्व संपत्ती नेताजींकडे दिली. या संपत्तीत रोकडीसह, सोने, जवाहीर, मोटारी, बंगले इ. स्थावर संपत्तीचा समावेश होता. एकाच क्षणी सर्व संपत्ती नेताजींकडे देऊन हबीब खऱ्या अर्थाने निष्कांचन झाले. हबीब साहेब नेताजींना म्हणाले, “या माझ्या संपत्तीच्या बदल्यात आपण मला एक गणवेशाची जोडी व माझ्या हातांना स्वतंत्रता आंदोलनाचे काम ह्या अशा दोन गोष्टी द्याव्यात अशी माझी विनंती आहे.”

ही विनंती लगेच मान्य झाली. हे दानशूरत्व कर्ण, हर्ष इत्यादी दानशूरांच्या दानापेक्षाही श्रेष्ठ आहे. कारण पारलौकिक प्राप्तीकरिता ते नसून देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता होते. ता. ९-७-१९४४ रोजी नेताजींनी या दानशूराचा ‘सेवक-इ-हिंद’ पदवी देऊन गौरव केला.

३) श्री.बी. घोष नावाचे एक बंगाली गृहस्थ ब्रह्मदेशात राहत. त्यांनी आपला एक लाखाहूनही अधिक किंमतीचा कारखाना त्यातील सर्व सामग्रीसह नेताजी फंडाला दिला. श्री.घोष हे एक व्यावसायिक इंजिनियर होते. सुभाषबाबूंची व त्यांची मुलाखत झाल्यावर आपली सर्व कमाई आपल्या उद्योगासहित नेताजी फंडाला देऊन ते मोकळे झाले. ताबडतोब आझाद-हिंद-फौजेच्या तंत्र-विभागात सामीलही झाले.

४) हिराबेन बेटाई- रंगूनच्या हिराबेन बेटाई या मूळच्या सौराष्ट्राच्या बाजूच्या. त्या रंगूनमधील एक श्रीमंत व्यापाऱ्याच्या पत्नी. त्यांच्या नावावर प्रचंड स्त्रीधन होते. सुमारे ५ लाखांचे जडजवाहीर त्यांनी फंडासाठी दिले. बाईला तिचे दागिने म्हणजे प्राणापलीकडे प्रिय असतात. तिचा सर्वात मोठा सोस म्हणजे तऱ्हेतऱ्हेचे दागिने मालकीचे असणे. बाईचे हे सोस पुरविण्यात काही नवऱ्यांची धूळधाण झाल्याच्या कथाही आपण ऐकतो. त्यामुळे हिराबेनसारखी एखादी अशिक्षित व श्रीमंतीत लोळणारी बाई देशासाठी एवढा मोठा त्याग करताना दिसते

तेव्हा आपोआपच ओठावर शब्द येतात- ‘तेथे कर माझे जुळती’. हिराबेनच्या या राष्ट्रीय कृत्याबद्दल २१-८-१९४४ साली नेताजींनी त्यांना ‘सेविका इ हिंद’ पदवी देऊन गौरविले. हिराबेन त्यानंतर इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिला विभागात काम करू लागल्या.

५) श्री.नियाझी यांनी सत्तावीस लाख रुपये दिले.

६) बशीर अहमद नावाचे गृहस्थ नेताजी फंडाचे उपाध्यक्ष होते. ते वेळोवेळी काही लाख रुपये देत. त्यांनी दिलेल्या रकमेचा एकूण आकडा उपलब्ध झाला नाही.

७) मेसर्स गियानसिंग आणि कंपनी, सिंगापूर यांनी दहा लाख डॉलर्स दिले.

८) भगवान सिंग गियान सिंग आणि कंपनी, कौलालंपूर यांनी दहा लाख डॉलर्स दिले.

९) टी. एस. गणपतराम, पेनँग यांनी तीन लाख रुपये दिले.

१०) मेसर्स बूर सिंग इंदर सिंग, बँकॉक यांनी बारा लाख टेलर्स दिले.

११) ए. मस्कनी, बँकॉक यांनी दहा लाख टेलर्स दिले.

१२) मेसर्स गियान सिंग नंद सिंग, बँकॉक यांनी साडे सहा लाख टेलर्स दिले.

१३) मेघानी कराची स्टोअर्स, बँकॉक यांनी सहा लाख रुपये दिले.

२६ जानेवारी हा दिवस गांधीजींच्या आदेशाप्रमाणे देशात व देशाबाहेरील भारतीय वसाहतींत स्वातंत्र्य दिन म्हणून साजरा केला जात असे. २६ जानेवारी १९४४ ला रंगूनमधील नेताजींच्या सभेत एक चित्तथरारक प्रसंग घडला. सभेमध्ये नेताजींच्या गळ्यात एक भला मोठा पुष्पहार घातला होता. बोलता बोलता नेताजींनी हार गळ्यातून काढून मनगटावर गुंडाळला. नेताजी सभेत फंडाविषयी माहिती देत होते. मनगटावर गुंडाळलेल्या हाराकडे पाहून ते एकदम म्हणाले, “मी माझ्या मनगटावर गुंडाळलेल्या हाराचा लिलाव करू इच्छितो. लिलावाची बोली बोला. पैसे फंडात जमा होतील.”

आणि काय आश्चर्य! पहिलीच बोली झाली ती एक लाख रुपयांची. एक लाखांची ही बोली चढत चढत सात लाखांपर्यंत पोहोचली. सात लाखांची बोली तिसऱ्यांदा उच्चारणार इतक्यात एक पंजाबी तरुण उडी मारून व्यासपीठावर चढला व नेताजींना म्हणाला, “नेताजी माझ्या संपत्तीतील पै आणि पै तुमची आहे. कृपया मलाच तो हार द्या.”, सर्व सभा अवाक् झाली. त्या तरुणाचे शब्द ऐकून नेताजींचाही ऊर भरून आला. भावनावेगाने थरथरण्या त्या तरुण मुलाला अलिंगन देत नेताजी म्हणाले, “बेटा, तुझ्यासारख्या देशभक्तामुळेच आपली फौज विजयी होणार आहे.” त्या तरुणाने तो हार आपल्या डोळ्यांना लावला, मस्तकाला लावला व हार हृदयाशी धरून नेताजींना म्हणाला, “नेताजी, मी आता

मुक्त झालो. आता मला सैन्यात भरती करून घ्यावे.”

ह्या प्रसंगानंतर नेतार्जीच्या प्रत्येक सभेत हारांचा लिलाव होऊ लागला. त्यातून कितीतरी पैसा आझाद-हिंद-बँकेत जमा होत गेला. भारतीयांचे हे दानशूरत्व पाहून ब्रह्मी व जपानी लोक आश्चर्यचकित होत. अशा गोष्टी कथा-कादंबऱ्यांत वाचल्या असल्या तरी त्या खऱ्या वाटल्या नसल्या असे ते म्हणत. दातृत्व व स्वार्थत्याग यांचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे भारतीय असे समीकरण त्या वेळी पूर्व आशियात मानले गेले असले तर नवल कसले?

पेनँग या मलायातील गावातील एक गोष्ट. या गावातील आपल्या सभेत नेतार्जींनी नेहमीप्रमाणे फंड गोळा करण्याची श्रोत्यांना विनंती केली. एक तरुण घरगडी हातात चांदीचे एक छोटे भांडे घेऊन व्यासपीठाकडे धावत गेला व नेतार्जींना म्हणाला, “नेताजी, माझ्याकडे किंमती अशी ही एकच वस्तू आहे. शिवाय माझ्या आईने ती आपली आठवण म्हणून मला दिली आहे. त्यामुळे मला ती अनमोल वाटते. मी ती आपल्या कार्यासाठी देत आहे.”

नेतार्जींनी ते भांडे त्याच्याकडून घेतले व म्हणाले, “मला या भांड्याचे पाच हजार दोनशे डॉलर्स हवेत.” बघता बघता त्या भांड्याची किंमत एक लाख पाच हजार डॉलर्सपर्यंत वाढली. अशाच एका सभेत एका गरीब कर्मचाऱ्याने आपल्या जवळची एकुलती एक चांदीची फुलदाणी नेतार्जींना भेट दिली. तिचीही किंमत नेतार्जींनी पंचवीस हजार डॉलर्स लावली. ती फुलदाणी एक लाख पन्नास हजार डॉलर्सना लिलावात विकली गेली. (S. Subughey, पृ. 71)

नेतार्जींची सुवर्णतुला करावी असा विचार मलायातील भारतीयांच्या मनात आला. कॅप्टन जानकी दावर व ममता मेहता सांगतात, “आम्ही कितीही वर्णन केले तरी त्या देवदुर्लभ सोहळ्याचे यथातथ्य वर्णन होणार नाही. सभेसाठी दागदागिने घालून नटूनथटून आलेल्या स्त्रिया आपल्या अंगावरील सर्व अलंकार काढून तागडीत टाकत होत्या. बायकांची जणू अलंकार उतरविण्याची अहमहमिका लागली होती.

मलायामधील आपल्या एका भाषणात नेताजी म्हणाले, “माझ्याकडे गरिबातला गरीब माणूस येऊन त्याच्या खिशातील सर्व रक्कम देऊन जातो. आपल्याकडे असेल नसेल ते सर्व स्वातंत्र्याच्या वेदीवर अर्पण करतो. काही मध्यम वर्गीयांनी तर आपली बँकेची पासबुकेही माझ्याकडे दिली. वास्तविक ती त्यांची आयुष्यभराची कमाई व वृद्धापकाळाची शिंदोरी आहे. मलायातील श्रीमंत लोक आपली दानवृत्ती केव्हा व्यक्त करणार? भारतातील हिंदू-मुसलमानांत सर्वसंगपरित्याग करून साधू व फकीर होण्याची परंपरा आहे. अडतीस कोटी भारतीयांसाठी तुम्ही कधी फकीर बनणार? आपण गरीब असलो व लोकांकडे

मदत मागितली असती तर चालले असते, पण आज जगाला माहीत आहे की पूर्व व आग्नेय आशियातील भारतीय मालदार आहेत. अशा वेळी दुसऱ्या महायुद्धात मागण्याइतकी लाजिरवाणी गोष्ट दुसरी कोणतीही नाही. श्रीमंत व्यापारी ना, तुमच्या उत्पन्नाचा दहा टक्के भाग तुम्ही देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी देऊ म्हणता पण जवान आपले फक्त दहा टक्केच रक्त सांडू शकतात का? ते तर तुम्हाआम्हांसाठी तळहातावर शीर घेऊन उभे आहेत. अशा वेळी का तुम्ही मागे राहणार आहात?” (Speeches of Nataji पृ. १५३) नेतार्जींच्या भाषणाचा मलायातील व्यापाऱ्यांवर फारच मोठा परिणाम झाला. चोवीस तासांत एक कोटी तीस लाख डॉलर्स व्यापाऱ्यांनी जमवून दिले.

ब्रह्मदेशातील नेतार्जींच्या सुवर्णतुलेच्या वेळचा एक करुण प्रसंग ममता मेहतांनी सांगितला- तुला चालू असताना आपल्या छातीशी एक फोटोफ्रेम घट्ट धरून एक बाई तागडीजवळ आली व नेतार्जींना म्हणाली, ‘नेताजी, स्वातंत्र्य आंदोलनातील सहभागाबद्दल माझ्या एकुलत्या एका मुलाला इंग्रजांनी फाशी दिली. आता तुम्हांला देण्यासाठी माझ्याजवळ काही नाही.’ इतके बोलून तिने हातातील फोटोफ्रेम खाली आपटली. त्यातला फोटो काढून घेतला व सोन्याची फोटोफ्रेम तागडीत टाकली आणि काय आश्चर्य! दोन्ही तागड्या बरोबरीच्या झाल्या. नेताजी तागडीतून खाली उतरले. त्यांनी त्या बाईला पदस्पर्श केला व म्हणाले, “अशा भारतकन्या जिवंत असताना कोण म्हणतो भारत स्वतंत्र होणार नाही?”

ब्रह्मदेशातील दुसरी एक तुला चालू असताना घडलेला आणखी एक करुण प्रसंग कॅप्टन लक्ष्मीनी सांगितला. कॅ.लक्ष्मी म्हणतात, “नेतार्जींची सुवर्णतुला चालू असतानाच एक बाई रडत रडत त्या ठिकाणी येत होत्या. कॅप्टन लक्ष्मी तिला धरून सांभाळत नेतार्जींपर्यंत घेऊन गेल्या. त्या बाईचा नवरा आझाद-हिंद-फौजेत आघाडीवर लढत असता कामी आला होता. ही बातमी तिला नुकतीच समजली होती. नेतार्जींना नमस्कार करून तिच्या बोटातील अंगठी तिने तुलेत टाकली. ती अंगठी तिच्या नवऱ्याने त्यांच्या लग्नात तिला भेट म्हणून दिली होती. त्यांची ती आठवण होती. नेताजी तिला म्हणाले, “अशी धीट व कर्तव्यदक्ष बायको मिळाल्याबद्दल देवही तुझ्या नवऱ्याचा स्वर्गात हेवा करीत असतील.”

याच सुवर्णतुलेच्या वेळी आयुष्यभर पै पै जमवून बनविलेल्या सोन्याच्या पाच चिपा घेऊन एक वृद्ध गुजराती महिला आली व तिने आपल्या या भविष्य निधीची स्वातंत्र्य संग्रामात आहुती दिली.

२३ जानेवारी १९४५ रोजी ब्रह्मदेशातील लोकांनी नेतार्जींचा वाढदिवस करावयाचे ठरविले. हॉल घेतला. नेतार्जींना आमंत्रण दिले. जानेवारी १९४५ पर्यंत

नेताजींची चार वेळा सुवर्णतुला झाली होती. आता नवीन काही तरी करावे म्हणून ब्रह्मदेशातल्या हिऱ्यांच्या व्यापाऱ्यांनी किंमती हिरे व जवाहीर बसवून एक मुकुट तयार केला. व्यापारी नेताजींना म्हणाले, “नेताजी आपण ब्रह्मदेश व भारताचे अनभिषिक्त राजे आहात. हा मुकुट म्हणूनच आम्ही आपल्याकरिता बनविला आहे.” राजेशाहीला विरोध करणारे व स्वतःला स्वातंत्र्याचा शिपाई मानणारे नेताजी काय मुकुट घालून घेणार? मुकुट ताबडतोब फंडात जमा झाला. नेताजींच्या मस्तकावर एक सेकंदही बसण्याचे भाग्य त्या मुकुटाला लाभले नाही.

यु.पी. व बिहारमधून गवळ्यांनी आपली सर्व गुरे व गोठे विकून कित्येक हजार डॉलर्सची आझाद-हिंद-फौजेला देणगी दिली. मेजर जनरल ए. सी. चतर्जी यांनी आपल्या पुस्तकात एका गवळ्याची गोष्ट दिली आहे. तो गवळी दोनशे डॉलर्स फंडात देण्यासाठी रांगेत उभा होता. चतर्जींनी त्याला सांगितले की, त्यांनी त्यातील फक्त एकशे ऐंशी डॉलर्स फंडाला द्यावेत व वीस डॉलर्स स्वतःच्या खर्चाला ठेवावे. थोड्या वेळाने रांगेजवळून जातांना मे.ज. चतर्जींना तोच गवळी परत रांगेत उभा राहिलेला पाहून नवल वाटले. मे.ज.चतर्जींनी त्याला हटकले. तेव्हा तो गवळी म्हणाला, “साहेब, माझ्याकडे असलेले सर्वस्व देऊन मुक्त होण्यासाठी मी आलो होतो. असे असता वीस डॉलर्स ठेवणे हे बरोबर नाही म्हणून मी तेही देऊन टाकण्यासाठी परत आलो होतो. त्यानंतरच मला खरे समाधान मिळेल.” अशी होती माणसे, देशासाठी सर्वच लुटून टाकून फटिंग बनणारी!

आझाद-हिंद-सरकारच्या खर्चासाठी पैसे उभे करण्यात सामान्य माणसे खारीचा वाटा उचलीत. दर महिन्याच्या महिन्याला पैसे देण्यास व रोजच्या कमाईतून काढून ठेवलेला वाटा देण्यासाठी वेगळ्या रांगा असत. सर्वांना तीनरंगी कागदावर जय-हिंदचा छाप असलेली पावती मिळे. त्यामुळे भ्रष्टाचाराला वाव नव्हता. नोव्हेंबर १९४३ पर्यंत त्रेपन्न लाख त्रेचाळीस हजार नऊशे छपन्न डॉलर्स रोख व शहाऐंशी हजार तीनशे दहा डॉलर्स किंमतीचे दागिने जमा झाले. १९४४ च्या संबंध वर्षात एक कोटी त्रेपन्न लाख चोपन्न हजार एकशे चार डॉलर्स देणग्यांच्या रूपाने जमा झाले. (S. Subuguhey पृ.७१) याशिवाय फंड जमविण्यासाठी नेताजी व इतर अधिकारी ठराविक अंतराने दौरे काढीत. ज्या भागातून पैसे कमी मिळत त्या भागात जागृतीची अधिक आवश्यकता भासे. तिथे दौरे अधिक होत. फंड कमिटीच्या या कार्यामुळे आझाद-हिंद-सरकार व आझाद-हिंद-फौज यांना आर्थिक बळकटी आली.

नेताजींच्या मागे पैसा देणाऱ्यांची फळी किती भक्कम होती याचे एका लेखकाने आणखी एक उदाहरण दिले आहे. तो लिहितो- एकदा नेताजी रंगूनहून सिंगापूरला जायला निघाले होते. १९४४ चा मे महिना होता. त्यांनी निरोप देण्यासाठी

आलेल्या लोकांनी नेताजींच्या चेहऱ्यावरची काळजी टिपली. त्यांचा नेहा पाहून एकाला अगदी राहवले नाही व त्याने नेताजींना विचारले, “नेताजी काय झाले? तुम्ही काळजीत पडल्यासारखे दिसता. आम्ही काही मदत करू शकत असू तर जरूर सांगा. संकोच करू नका.” नेताजींना आझाद-हिंद-फौजेच्या खर्चासाठी तातडीने वीस लाख रुपये हवे होते. ते पैसे ताबडतोब कसे उभे राहतील या चिंतेने ते व्याकुळ झाले होते. लोकांना कारण समजले. त्याच वेळी विमान दोन तास उशिरा सुटणार असल्याचे समजले. निरोप द्यायला आलेल्या मंडळीत काही विचारविनिमय झाला. तिथल्या तिथे काही हजार डॉलर्स जमा झाले. ते नेताजींना दिले व त्याचबरोबर वीस लाख डॉलर्सची संख्या पुरी करण्याकरिता देणगीची रक्कम, नाव व पत्ता असलेल्या भारतीय देणगीदारांची यादी नेताजींकडे दिली. अशा रीतीने लोक आझाद-हिंद-फौजेकरिता कोणत्याही क्षणी हजारो डॉलर्स जमा करीत असत.

नेताजींना मिळालेल्या फंडाची विविधता, त्यातील लहान-थोर, श्रीमंत-गरीब या सर्वांनी आपापल्यापरीने केलेला स्वार्थत्याग हा खरोखरच आश्चर्यचकित करणारा आहे. तो आला, त्याने पाहिले व त्याने जिंकले असे जे ज्यूलियस सीझरबद्दल म्हणतात ते नेताजींना बरोबर लागू होते. पूर्व व आग्नेय आशियात नेताजींनी अक्षरशः जादू केली. ध्येय उच्च असले तर सहकाऱ्यांची व पैशांची कमतरता असत नाही हेच यावरून सिद्ध होते. लहान मुलेही फंड देण्यात मागे नव्हती. आपले खाऊचे व हातखर्चाचे पैसे जमवून मुलांनी फंडाला देऊन सर्वांची वाहवा मिळवल्याच्या बातम्या ‘यंग इंडिया’ या सिंगापूरहून प्रसिद्ध होणाऱ्या साप्ताहिकात वाचायला मिळतात.

वरील देणग्यांशिवाय संपत्तीवर दहा टक्के कर आग्नेय व पूर्व आशियातील भारतीयांवर लावलेला होता. हा कर नफा अगर उत्पन्न यांवर न लावता तो स्थावर संपत्तीवर लावला होता हे विशेष.

आझाद-हिंद-सरकार वरील सर्व मार्गांनी पैसा मिळवत असे. ह्या सर्व पैशांची नीट व्यवस्था होऊन पुढे स्वतःचे चलन काढता यावे म्हणून आझाद-हिंद-बँकेची स्थापना झाली.

आझाद-हिंद-बँक- देणग्या व करांच्या रूपाने जमलेले पैसे जमा करण्याकरिता आझाद-हिंद-राष्ट्रीय बँकेची स्थापना ५ एप्रिल १९४४ मध्ये रंगून येथे झाली. या बँकेचे एक प्रमुख निदेशक श्री.दीनानाथ होते. ह्या बँकेमार्फत आझाद-हिंद-सरकारच्या ताब्यात असलेल्या जियावाडी (ब्रह्मदेश), मणिपूर, विष्णुपूर, अंदमान, निकोबार या प्रदेशातील व्यापार व उद्योगधंदे यांसाठी कर्ज पुरविण्याचे ठरले. सरकार स्थापन झाल्यावर राष्ट्रीय बँकेची स्थापना होणे निकडीचे होते. बँकेच्या

स्थापनेसंबंधी चर्चा चालू असता नेताजी म्हणाले की कमीत कमी पन्नास कोटी डॉलर्स असल्याशिवाय ही बँक उघडता येणार नाही. नेतार्जीचे बोलणे पुरे होत नाही तोच एक कोट्यधीश तत्काळ पुढे आले व त्यांनी तीस लाख डॉलर्स एका रकमेने दिले व वीस लाख डॉलर्स आठ दिवसांत देण्याचे वचन दिले. ते वचन त्यांनी पुरेही केले. चीन ते आग्नेय आशियातील ज्या ज्या देशांतून मालाची खरेदी होई, त्या त्या देशांतील व्यवहाराकरिता बँकेच्या शाखा उघडल्या. सिंगपूर, रंगून, अंदमान, निकोबार येथे शाखा उघडल्या होत्या, बँक ब्रह्मी कायद्याखाली नोंदली होती. प्रचार मंत्री एस. ए. अय्यर यांच्यासह आणखी सहा निदेशक नेमले होते. या बँकेत भारतीय उद्योगपती व व्यापाऱ्यांनी पैसा ठेवला. आझाद-हिंद-सरकारचा सर्व जादा पैसा बँकेत जमा होई. बँकेचे शेअर्स विकले होते. या बँकेत नागरिकांच्या पस्तीस लाख डॉलर्सच्या ठेवी होत्या. ब्रह्मदेशच्या शाखेत पंधरा कोटी, मलायाच्या शाखेत पाच कोटी व सयामी बँकेत पंधरा लक्ष डॉलर्सच्या ठेवी होत्या.

वरील व्यवस्थेशिवाय आझाद-हिंद-सरकार बचत ठेव प्रमाणपत्रे (Saving Deposit Certificates) देत असे. ह्या ठेवीवरची व्याजासहित रक्कम लढाई संपल्यावर तीन वर्षांनी ज्या ठिकाणाहून ती विकत घेतली होती त्याठिकाणी अगर भारतात कुठे दिली जाईल ते त्या वेळी सरकार ठरविणार होते. दागदागिने व जडजवाहिर सुरक्षा कक्षात ठेवले होते. (ब्रिटिशांनी हा खजिना जप्त केला. ता. १५ मे १९४६ रोजी या बँकेला त्यांनी सील ठोकले. पुढे त्यांनी हा खजिना सरकारकडे दिला. त्यातील जडजवाहिराचे व डॉलर्सचे काय झाले, हा मुलाखत देणाऱ्या जवळ जवळ प्रत्येकीचा प्रश्न होता)

अशा रीतीने अतिशय थोड्या वेळात आझाद-हिंद-सरकारची आर्थिक बाजू भक्कम पायावर उभी राहिली. जवळ जवळ वीस कोटी डॉलर्सची उत्पन्नाची साधने व पन्नास चौरस मैल क्षेत्र असलेले जियावाडी ठिकाण सरकारच्या ताब्यात होते. जियावाडीमध्ये एक साखर कारखाना व शेती होती. या सर्वांची व्यवस्था आझाद-हिंद-दलामार्फत पाहिली जाई.

अंतर्गत सुरक्षा- ब्रिटिश गुप्तहेरांच्या कारवायांवर लक्ष ठेवण्यासाठी व ब्रिटिश धार्जिण्या कारवाया हाणून पाडण्यासाठी अंतर्गत सुरक्षा योजना असणे आवश्यक होते. देवनाथ दास व झुमन साहेब यांची या कामाकरिता नियुक्ती झाली होती. या खात्याकडून अत्यंत मौलिक बातम्या व माहिती जमा केली जाई. या खात्याची सेवा सरकारला अत्यंत उपयुक्त ठरली.

डाक व्यवस्था- आझाद-हिंद-सरकारचे पोस्ट व तार खाते होते. चरखा चालविणारी स्त्री, हिंदुस्थानचा नकाशा व त्यावर जय-हिंद अक्षरे, अशी वेगवेगळी चित्रे असलेली पोस्टची तिकिटे असत. Imphal Stamp that failed

या शीर्षकाखाली लंडनमधील १९ नोव्हेंबर १९४५ च्या अंकात खालील माहिती दिली आहे असे S. Subuguhey आपल्या 'स्टोरी ऑफ आय. एन. ए.' पुस्तकात लिहितात (पृ. ७५)

आपण इम्फाळ जिंकू शकू याची जपान्यांना पूर्ण खात्री होती. त्यामुळे दक्षिण आसामवर स्वारी केल्यानंतर त्यांनी डाक तिकिटे तयार केली होती. ११ १/२ सेंटमीटर लांबी रुंदीच्या तिकिटावर लालकिल्ल्याचे चित्र व चलो दिल्ली ही अक्षरे व आझाद-हिंद-सरकार अशी अक्षरे छापलेली होती. इम्फाळला फौजेने माघार घेतली. त्यावेळी ही तिकिटे नष्ट करण्यात आली. काही तिकिटांची चित्रे उपलब्ध आहेत.

आझाद-हिंद-सरकार हे फक्त नामधारी नव्हते हे सिद्ध करणारा एक किस्सा On to Delhi या पुस्तकात आढळतो.

जपानने आपला राजदूत आझाद-हिंद-सरकारच्या दरबारात पाठविला. राजदूतासंबंधीची सर्व कागदपत्रे मागाहून येणार होती. प्रत्येक सरकारचे विदेश मंत्रालय प्रथम राजदूताची सर्व कागदपत्रे तपासते व मगच त्याची राजदूत म्हणून नोंद घेते. या माणसाबरोबर कागदपत्रे नव्हती. ती मागाहून येणार होती. त्यात विशेष काही बिघडणारे नव्हते पण नेतार्जींनी कागदपत्रांशिवाय त्याची भेट घेण्याचे नाकारले व आझाद-हिंद-सरकारचा अधिकार स्पष्ट केला.

आझाद-हिंद-सरकार हे जपानी सरकारच्या हातातले बाहुले नसून ते भारत स्वतंत्र करण्यासाठी जपानलाच एक साधन म्हणून वापरत होते. (S. Subuguhey पृ. ७८) जपान व आझाद-हिंद-सरकारमध्ये जे परस्पर सहकार्याचे करार झाले होते. त्याप्रमाणे अंदमान, निकोबार, जियावाडी, मणिपूर, विष्णुपूर इत्यादी प्रदेश जपान्यांनी जिंकल्याबरोबर ताबडतोब आझाद-हिंद-सरकारच्या ताब्यात दिले. त्यामुळे राज्याचे मुख्य लक्षण जे भूप्रदेश, ते ताब्यात आल्यामुळे आझाद-हिंद-सरकार हे स्वतंत्र सार्वभौम राज्य होते हे सिद्ध झाले. आझाद-हिंद-फौजेच्या साहाय्याने भारतदेशाचे स्वातंत्र्य मिळविणे हे त्यांचे ध्येय होते.

आझाद-हिंद-सरकार व आझाद-हिंद-फौज यांना जपान्यांच्या हातातले बाहुले म्हणणे चुकीचे आहे. या सरकारने जपान किंवा इतर कुणाकडून एक पैसाही घेतला नव्हता. नेताजी जर्मनीत असताना जी मदत जर्मनीकडून घेतली होती तीही पूर्व आशियात आल्याबरोबर सहाच महिन्यांत परत केली. या सरकारने पूर्व व आग्नेय आशियातील भारतीयांकडूनच पैसा उभारला होता. या सर्वांवरून आझाद-हिंद-सरकार हे खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र व सार्वभौम पण हंगामी सरकार होते हे स्पष्ट होते.

✽

कॅ.लक्ष्मी : एक सळसळते व्यक्तिमत्त्व

२४ ऑक्टोबर १९१४

अनेकांच्या जन्मदिवसांसारखा हाही एक जन्मदिवस. कोणत्याही तारखेचे महत्त्व त्या दिवशी कोणत्या व्यक्तीचा जन्म झाला आहे, त्यावर अवलंबून असते. २४ ऑक्टोबर या दिवसाचेही असेच आहे. भारताच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासात ज्यांची कर्तबगारी सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवली जात आहे, त्या कॅप्टन डॉक्टर लक्ष्मी सहगल यांचा हा जन्मदिवस. श्री.स्वामीनाथन् व श्रीमती अम्मू स्वामीनाथन् ह्या सुसंस्कृत व देशभक्त दांपत्याचे लक्ष्मी हे दुसरे अपत्य. आपली ही सौंदर्यसंपन्न कन्या शिकून सवरून कुटुंबाचे नाव उज्ज्वल करित याबद्दल तिच्या आई-वडिलांना खात्री होतीच, पण मुलीच्या जन्मकुंडलीत शिक्षणाबरोबरच या देशाच्या स्वातंत्र्यलढ्याच्या इतिहासातच केवळ नव्हे तर जागतिक महिलांच्या इतिहासातही एक आगळेवेगळे स्थान निर्माण करणाऱ्या ग्रहांचे सामर्थ्य एकवटले होते. सैन्यामध्ये पहिली स्त्री कर्नल व त्याचबरोबर एका सरकारच्या मंत्रिमंडळातील पहिली स्त्री सदस्य म्हणून पहिला मानाचा मुजरा कॅप्टन लक्ष्मी यांनाच केला जातो.

ले. कर्नल डॉक्टर लक्ष्मी या जरी कर्नलच्या हुद्द्यापर्यंत पोहोचल्या असल्या तरी त्या ओळखल्या जातात कॅप्टन लक्ष्मी या नावानेच! डॉ.लक्ष्मीबाईंनी कधी आपण ले. कर्नल असल्याचा डांगोरा पिटला नाही. लोकांना आपल्याला कॅप्टन म्हणणे आवडते तर ते नाव बदलायचे कशाला? कर्नल म्हणवून घेण्याने त्यात फरक थोडाच पडतो, असे त्यांचे त्याबाबतचे तत्त्वज्ञान.

कॅ.लक्ष्मीचे पिता बॅ.स्वामीनाथन्-

कर्नल डॉ.लक्ष्मी यांचे वडील स्वामीनाथन् हे मलबार जिल्ह्यातील एका मध्यमवर्गीय ब्राह्मण कुटुंबात जन्मले होते. वडिलांचे छत्र त्यांच्या लहानपणीच

हरविल्यामुळे लहान भावंडांची जबाबदारी स्वामीनाथन्वर पडली. आपल्या कुशाग्र बुद्धीमुळे ते आपल्या पुढील वर्गात शिकत असणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्याही शिकवण्या करित. शिकवण्या करित करित त्यांनी आपले व आपल्या भावांचे शिक्षण केले. त्यांची कुशाग्र बुद्धी व अध्ययनशीलता यांमुळे प्रभावित झालेल्या मुत्सफ पेरुविलाविल गोविंद मेनन यांनी स्वामीनाथन्ना केवळ शिक्षणासाठीच प्रोत्साहन दिले असे नाही तर शिकण्यासाठी आर्थिक व इतरही मदत केली. (याच मुत्सफ गोविंद मेनन यांच्या अम्मू नावाच्या मुलीशी पुढे स्वामीनाथन् यांचा विवाह झाला.)

स्वामीनाथन् यांनी त्यांना मिळालेल्या मदतीचे सोने केले. बी. ए.ची पदवी संपादन करून वकिलीची परीक्षाही दिली. मद्रासच्या विधी महाविद्यालयात काही काळ प्राध्यापक म्हणून काम केल्यावर याच महाविद्यालयाचे प्राचार्य म्हणून त्यांची नियुक्ती झाली. लवकरच त्यांना त्या वेळची बहुसंमानित गिलखिस्ट छात्रवृत्ती मिळाली. एका कुलीन ब्राह्मणाने म्लेंच्छांच्या देशात जावे ही कल्पना त्या काळातील ब्राह्मण समाजाच्या पचनी पडणारी नव्हती. स्वामीनाथन् यांच्या कुटुंबीयांकडूनही त्यांनी परदेशगमन करू नये यासाठी एकसारखे दडपण येत राहिले. परंतु समाज व कुटुंब यांच्या विरोधाची पर्वा न करता स्वामीनाथन् विलायतेला जाऊन शिकून आले. जातपात-धर्मभेद यांच्या बेड्या त्यांनी आपल्या आचरणाने तोडल्या. त्यांच्या घरातील सर्व नोकर, अगदी स्वयंपाकीसुद्धा, हरिजन समाजातील होता.

बॅ.स्वामीनाथन् यांच्या जीवनात स्थैर्य येईपर्यंत त्यांच्या वयाची ३७ वर्षे उलटून गेली. विवाह करून जीवनाला अर्थ प्राप्त करून द्यावा असेही त्यांना वाटू लागले होते. आपली पत्नी केवळ सुगृहिणी व सुमाताच असावी असा त्यांचा पत्नीविषयी पारंपरिक दृष्टिकोन नव्हता. आपले उपकारकर्ते मुत्सफ गोविंद मेनन यांच्या मुलीला त्यांनी लग्नासाठी मागणी घातली. त्या वेळी श्री.मेनन हयात नव्हते व श्रीमती मेनन यांनी आपली १४ वर्षांची मुलगी ३७ वर्षांच्या पुरुषाला देण्यास नकार दिला. त्यांची मुलगी अत्यंत कुशाग्र बुद्धीची होती. खेड्याच्या संकुचित वातावरणात तिचा कोंडमारा होत होता. त्यातून सुटका होण्यासाठी शहरातील मुलाबरोबर लग्न करणे हा एकच मार्ग तिला दिसत होता. आपण होऊन घरी चालत आलेला विद्वान व शहरातील नवरामुलगा केवळ वयाने मोठा आहे म्हणून नाकारणे हे अम्मू मेननला स्वतः लहान असूनही पटले नाही. लग्न करीन तर स्वामीनाथन्शीच असा तिने आग्रह धरला. एका ब्राह्मण मुलाने त्याच्यापेक्षा कनिष्ठ समाजातील मुलीशी लग्न करणे हे त्या काळात उचलेले क्रांतिकारक पाऊल होते. त्यामुळे हे लग्न खूप गाजले.

बॅ.स्वामीनाथन् हे काळाच्या पूर्वीच जन्माला आलेले होते. विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस आंतरजातीय विवाह करणे, जात-पात न मानणे, हरिजनांना घरकाम व स्वयंपाक करायला ठेवणे, असे त्यांचे सर्वच वागणे त्या काळातील लोकांना समाजपद्धतीशी विसंगत वाटत होते. आपली बायको आपल्याबरोबर निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा करू शकली पाहिजे. आपल्या घरी येणाऱ्या परिचित व अपरिचित, देशी व विदेशी स्त्री-पुरुषांबरोबर तिला मिळून-मिसळून वागता आले पाहिजे याबाबत स्वामीनाथन् यांचे विचार ठाम होते. त्यामुळेच विवाहानंतर लगेचच अम्मूबाईंच्या शिक्षणाला सुरुवात झाली. इंग्रजी भाषा व इंग्रजी आचार-विचार शिकविण्यासाठी मिस जॉर्डन या इंग्रज बाईची शिक्षिका म्हणून नियुक्ती झाली. अम्मूबाईंची इतकी तयारी पूर्ण झाल्यावर स्वामीनाथन्नी त्यांना इंग्लंड व युरोपच्या दौऱ्यावर नेले. इंग्रजांची कुटुंबव्यवस्था, खाणे-पिणे, नातेवाईकांशी संबंध यांची पूर्ण माहिती अम्मूबाईंना व्हावी यासाठी एका ब्रिटिश कुटुंबात स्वामीनाथन् दांपत्य काही दिवस पाहुणे म्हणून राहिले. 'ब्रिटिशांची कातडी गोरी असली तरी त्या कातडीच्या रंगामुळे त्यांना भारतीय लोकांवर राज्य करण्याचा अधिकार प्राप्त होत नाही. इंग्रज भारतीयांपेक्षा वरचढ आहेत ते विज्ञान व तंत्रज्ञानातील त्यांच्या प्रगतीमुळे, म्हणून तसे ज्ञान प्राप्त केल्याशिवाय भारतीयांना तरणोपाय नाही' इत्यादी विचार अम्मूबाईंच्या मनावर ठसविण्यास युरोपच्या दौऱ्याचा आणि ब्रिटिश कुटुंबातील त्यांच्या वास्तव्याचा फार मोठा उपयोग झाला.

गुलामी वृत्तीपासून आपली मुले दूर राहिली पाहिजेत असे स्वामीनाथन्ना वाटे. भारतात दिले जाणारे शिक्षण गुलामी वृत्तीला पोषक असे शिक्षण आहे. आपली मुले जर इथल्याच वातावरणात व शाळांमध्ये शिकली तर गुलामी वृत्तीचीच बनतील अशी स्वामीनाथन् यांची धारणा होती. म्हणूनच त्यांनी १२ व ७ वर्षे वयाचे आपले दोन मुलगे इंग्लंडमधील मुक्त वातावरणात शिक्षण घेण्यासाठी पाठवून दिले. आपली कन्या लक्ष्मी हिलाही इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेत घातले होते. वयाच्या दहाव्या वर्षापर्यंत राष्ट्रीयता किंवा देशभक्ती म्हणजे काय हे लक्ष्मीच्या गावीही नव्हते. त्यांच्या शाळेत बादशहाच्या स्वास्थ्याकरिता प्रार्थना म्हटली जाई. १८५७ चे स्वातंत्र्यसैनिक हे बंडखोर व देशद्रोही होते. इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकात वर्णन केलेले कलकत्त्याच्या अंधारकोठडीचे प्रकरण ही एक सत्यकथा आहे, इत्यादी गोष्टी शिक्षणातून विद्यार्थ्यांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न त्या काळी केला जाई. स्वातंत्र्य, भारतीयांचे आर्थिक शोषण इत्यादी विचार सुचण्याचे किंवा समजण्याचे ते वयच नव्हते. पण आपण डॉक्टर व्हावे व लोकांची सेवा करावी असे विचार मात्र याच वेळेपासून छोट्या लक्ष्मीच्या मनात घर करू लागले होते.

शाळेत असे वातावरण तर घरात मिस जॉर्डन या आईच्या युरोपीय शिक्षिकेची कडक शिस्त. जॉर्डनबाई अम्मूबाईंना सांगत, 'मुलांना धाकात ठेव. प्रेम दाखवू नकोस.' जॉर्डनबाईंचे म्हणणे अम्मूबाईंना पटत असे. त्यांना स्वतःलाही मेजवान्या, चहा समारंभ, टेनिस खेळणे, इंग्रज व इतर उच्चवर्गीयांत मिसळणे या सर्व गोष्टींची खूप आवड होती. अम्मूबाईंचा दिवसाचा बराच वेळ अशाच कार्यक्रमात जाई. त्यामुळे सामान्य भारतीय मातेसारख्या त्या मुलांच्यामध्ये गुंतून राहिल्या नाहीत. अम्मूबाईंना लोक मद्रासची राणी म्हणत. त्यांच्यासारखी आतिथ्यशील गृहिणी मिळणे त्या काळात तसे दुर्मिळच होते. स्वामीनाथन् यांना आपल्या धंद्यामुळे पाहुणे, पाहुणचार, मेजवान्या यांमध्ये लक्ष घालायला अजिबात वेळ नसे. त्यांचे घर सौजन्य, आतिथ्य याचबरोबर विद्वत्तेनेही मंतरलेले असे. अशा घराकडे पाहुणे आकर्षित झाले नसते तरच नवल! बॅ.स्वामीनाथन् यांचे अनेक इंग्रज मित्र होते. 'तुम्ही मित्र म्हणून वेगळे व राज्यकर्ते म्हणून वेगळे आहात-बदमाष आहात' असे आपल्या या विदेशी मित्रांच्या तोंडावर सांगायला स्वामीनाथन् मागेपुढे पाहत नसत. स्पष्टवक्तेपणा जणू त्यांच्या पाचवीला पुजलेला होता. तोच स्वभाव आपल्याला लक्ष्मीबाईंच्या संपर्कात आल्यावर सतत जाणवतो. त्या काळातील देशभक्तीची व्याख्या बॅ.स्वामीनाथन्ना लागू होत नव्हती. ते काँग्रेसचे सदस्य नव्हते की आवर्जून काँग्रेसच्या संमेलनालाही हजर राहत नव्हते. आयुष्याच्या अखेरच्या वर्षात मात्र ते खादी वापरू लागले. त्यांचा वकिलीचा झगाही खादीचा असे. बॅ.स्वामीनाथन्नी इंग्रजांचा कधी द्वेष केला नाही. इंग्रजांकडे घेण्यासारखे खूप गुण आहेत पण ते समजायला तुम्हांला इंग्लंडला जावे लागेल असे ते म्हणत. बॅ.स्वामीनाथन् यांनी मुलगा व मुलगी यांत फरक केला नाही. त्यामुळेच लक्ष्मी व मृणालिनी या दोन्ही मुलींना हवं ते शिक्षण घेण्याची मोकळीक मिळाली. लक्ष्मीलाही ते उच्च शिक्षणाकरिता विलायतेत पाठवू पाहत होते. स्वतः लक्ष्मीला मात्र याच देशात राहून शिक्षण घेणे व या देशातील स्त्रियांच्या आरोग्याकडे लक्ष देणे हे अधिक महत्त्वाचे वाटत होते. तिला वाङ्मय व इतिहास या दोन्ही विषयांत खूपच रस होता. शाळेतील निबंध स्पर्धा व कविता वाचन यात तिचे बक्षीस नेहमी ठरलेले असे. लहान वयातही वाचन अफाट होते. आजही त्यांच्या घरात पुस्तकांनी भरलेली अनेक कपाटे पाहायला मिळतात.

आजच्या दृष्टीतून विचार केला तर लक्ष्मीच्या आईचे लग्न हा एक बालविवाह होता. अम्मूबाईंच्या या कोवळ्या वयात बॅ.स्वामीनाथन् त्यांच्यावर नव्या विचारांचे संस्कार करण्यात यशस्वी झाले होते. त्या काळात पत्नीकडे पाहायचा दृष्टिकोन एक दासी, उपभोगाची वस्तू असा होता. स्वामीनाथन् हे या दृष्टिकोनापासून मुक्त होते. आपल्या पत्नीच्या नावे त्यांनी घर केले. आपल्या

पश्चात् ती स्वतंत्र राहून उपजीविका करू शकेल इतक्या धनाची व्यवस्था त्यांनी केली. मुलांच्या बरोबरीनेच मुलींनाही आपल्या संपत्तीत समान वाटा ठेवला. असे उदाहरण त्या काळी भारतात इतरत्र कुठे असेल असे वाटत नाही. स्थानिक महिला संस्थेच्या सभांना अम्मूबाईंनी गेलेच पाहिजे असा त्यांचा आग्रह असे. अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या वार्षिक अधिवेशनाला स्वतःची हजेरी लागणे अम्मूबाईंना जितके महत्वाचे वाटे तितकेच ते बॅ.स्वामीनाथन् यांनाही वाटत असे. रोज सकाळची कॉफी स्वतः बनवून बॅ.स्वामीनाथन् अम्मूबाईंना देत असत. आजही अशा गोष्टी घराघरांत घडत आहेत असे दिसत नाही. त्या काळात तर पतीकडून पत्नीला मिळणारी समानतेची वागणूक ही गोष्ट विचारांच्या पलीकडची होती. अशा प्रकारची समानता असू शकते व असलीच पाहिजे अशी नकळत शिकवणूक लक्ष्मीला तिच्या आई-वडिलांच्या वागणुकीतून आपोआप मिळत गेली.

बॅ.स्वामीनाथन् यांच्या मृत्यूनंतर अम्मूबाईंच्या आयुष्याला एक निराळेच वळण लागले. त्यांनी काँग्रेसमध्ये प्रवेश केला. लवकरच त्या मद्रास महापालिकेवर निवडूनही आल्या. आईच्या काँग्रेस प्रवेशामुळे 'गिलख्रिस्ट गार्डन' या त्यांच्या निवासाला काँग्रेस कचेरीचे स्वरूप आले. १९३० पासून अखिल भारतीय कीर्तीच्या जवळजवळ सर्व व्यक्ती या घरात येऊन गेल्या. घरातील हरिजन नोकर, अनेक मुसलमान व ख्रिस्ती लोकांचा घरातील राबता, या सर्वासमवेत भोजन घेणे किंवा त्यांच्या घरी जेवायला जाणे या गोष्टी या कुटुंबात सहजपणे होत. उलटपक्षी लक्ष्मी व तिचे भावंडे इतर धर्मीयांच्या घरी पाणी पीत किंवा जेवत याचे त्यांच्या यजमानांनाही नवल वाटे. परंतु ही सर्वधर्मसमभावाची शिकवण त्यांना आई-वडिलांच्या वागणुकीतूनच मिळाली होती. त्यासाठी वेगळे धडे गिरवण्याची गरज त्यांना भासली नव्हती हे विशेष!

अम्मूबाई पतिनिधनानंतर काँग्रेसच्या चळवळीत अधिकाधिक गुंतत गेल्या. त्या पक्क्या गांधीवादी बनल्या. घरातल्या या वातावरणाचा मुलांवर परिणाम झाला नसता तरच नवल! हायस्कूलची परीक्षा पास झाल्यावर लक्ष्मीने इंग्लंडला जाऊन पुढे शिकावे अशी बॅ.स्वामीनाथन् यांची इच्छा होती. परंतु लक्ष्मीला स्वातंत्र्याच्या विचारांनी झपाटले होते. त्यांनी इंग्लंडला उच्च शिक्षणासाठी जाण्याचे नाकारले. भारतात क्रांती घडून येणार आहे व त्यात आपला भाग असलाच पाहिजे असे त्यांना वाटे.

लक्ष्मी सर्व भावंडांत सुंदर होतीच. परंतु तिचे रूप दहा हजार बायकांत उठून दिसण्याइतके सुंदर होते. तिचे मोठे बंधू बॅ.गोविंद यांनी लक्ष्मीविषयी फार मार्मिक उद्गार काढले आहेत. (कॅ.पीटर पृ. ४०-४१) गोविंद म्हणतात, "लक्ष्मीचं वर्णन

करणं खरंच कठीण आहे. तिला कोणत्याही प्रकारचे गंड नाहीत. त्यामुळेच ती लोकांमध्ये मोकळपणाने मिसळू शकते. सर्वांशी मैत्रीचे संबंध ठेवू शकते. तिची मैत्री शुद्ध व स्वच्छ असते. त्या मैत्रीतून तिला काही मिळवायचं नसतं की, साधायचं नसतं. ती सर्वांवर विश्वास टाकू शकते. तिचे सौंदर्य व प्रेमळ स्वभाव यांमुळे ती लोकप्रिय होते. लक्ष्मी म्हणजे मूर्तिमंत उत्साह. तिला पटलेले कोणतेही काम करायला मागेपुढे पाहणे हे तिला मान्य नाही." या लक्ष्मीच्या स्वभावामुळे तिला वंदनीय असलेल्या महात्मा गांधींचा कॉलेजांवर बहिष्कार टाकण्याचा आदेश तिला मान्य नव्हता. तिचा ठाम समज होता की, इंग्रजांपेक्षा उत्तम विद्या प्राप्त करून घेणे हा इंग्रजांवर मात करण्याचा एकमेव मार्ग आहे. (लक्ष्मी सहगल, पृ.५)

लहान वयातील इंग्रजांसंबंधीच्या एका अनुभवाने त्यांच्या सर्व आयुष्याला एक वेगळी कलाटणी मिळाली. (लक्ष्मी सहगल पृ. ७) लक्ष्मीबाईंचे वडील एक प्रख्यात वकील होते. त्यांनी कदम्बूर हत्याकांडाचा खटला चालविला. तो खटला हिंदुस्थानभर प्रसिद्ध झाला. कदम्बूरच्या जमीनदाराच्या मृत्यूनंतर त्याच्या अज्ञान वारसाची सर्व संपत्ती कायद्याप्रमाणे कोर्ट ऑफ वॉर्ड्सकडे सोपविली गेली. डेला नावाच्या इंग्रज गृहस्थांची नेमणूक कोर्ट ऑफ वॉर्ड्स म्हणून करण्यात आली. एके दिवशी त्या अज्ञान मुलाने डेलाचा खून केला. हा खटला मद्रास हायकोर्टात न चालविता मुंबई हायकोर्टात चालवावा, असा आग्रह बॅ.स्वामीनाथन् यांनी धरला. कारण मद्रास हायकोर्टात एक न्यायमूर्ती सोडून इतर सर्व इंग्रज न्यायमूर्ती होते. त्यामुळे त्या अज्ञान मुलाला मद्रासमध्ये न्याय मिळेल असे त्यांना वाटत नव्हते. मुंबई हायकोर्टात भारतीय न्यायमूर्तीचे बहुमत होते. तो खटला मुंबई हायकोर्टात नेण्यात तर स्वामीनाथन् यशस्वी झालेच पण त्या अज्ञान मुलाची निर्दोष म्हणून मुक्तता करण्यातही ते यशस्वी झाले. त्यांची सर्वत्र वाहवा झाली. परंतु अम्मूबाई व मुले यांना मात्र विपरीत अनुभव आला. जे इंग्रज आजपर्यंत मैत्रीच्या भावनेने त्यांच्या घरी येत त्यांनी या कुटुंबाशी बोलणे टाकले. अम्मूबाईंचे उठणे-बसणे इंग्रजी मंडळीत होते. इंग्रज मैत्रीणी त्यांच्या बाजूला फिरकेनात. शाळेतील इंग्रज अध्यापक-अध्यापिका अम्मूबाईंच्या मुलांशी फटकून वागू लागल्या. कारण अम्मूबाई व मुले ही एका निष्पाप इंग्रजाच्या खुन्याला निर्दोष सोडविणाऱ्या बॅरिस्टरच्या कुटुंबातील होती! हे बॅरिस्टर इंग्रजांच्या दृष्टीने गुन्हेगार होते. (याला अपवाद प्रिन्सिपल कु. डेला यांचा. ह्या मृत डेला यांच्या भगिनी. त्यांनी या कुटुंबाशी आपली वागणूक पूर्ववत चांगली ठेवली होती.) याच घटनेने लक्ष्मीबाई व त्यांची भावंडे यांच्या आयुष्याला एक वेगळे वळण मिळाले. इंग्रजांनी न्यायप्रियता, इमानदारी, सच्चाई हे एक ढोंग आहे हे त्यांना कळून आले.

लक्ष्मीबाई व त्यांची भावंडे यांचा दिवसाचा वेळ शाळेतील इंग्रज विद्यार्थी व अध्यापक यांच्याबरोबर जाई तरी घरी आल्यावर मिस जॉर्डन या गव्हर्नेस बरोबर जाई. त्यामुळे इंग्रजी आचार-विचारांचा पगडा त्या सर्व भावंडांवर होता. वर सांगितलेल्या घटनेनंतर दोघीही बहिणींनी (भाऊ इंग्लंडमध्ये शिकत होते.) आपण अगदी विशुद्ध भारतीय बनायचा निश्चय केला. इंग्रजी मुलांच्या शाळेतून निघून त्या दोघी सरकारी शाळेत दाखल झाल्या. विलायती पद्धतीच्या फ्रॉकऐवजी मद्रासी पद्धतीचा भरपूर घेराचा परकर-पोलका व त्यावर जाकीट असा पूर्ण दक्षिण भारतीय पोषाख त्या घालू लागल्या. जवळच्या सर्व विलायती वस्तूंना त्यांनी रजा दिली. शिक्षणात भाषेची अडचण येऊ नये म्हणून घरात इंग्रजी भाषाच बोलली जात असे. या प्रसंगानंतर घरात इंग्रजी भाषा बोलणे बंद झाले. मल्याळी, तमीळ भाषांचे स्वगृही आगमन झाले. या प्रसंगाने जसे बॅ. स्वामीनाथन्च्या मुलींचे जीवन बदलले तसेच ते इंग्रजी रीती-रिवाजांत, खाण्यापिण्याच्या पद्धतीत आकंठ बुडालेल्या श्रीमती अम्मूबाईंचेही बदलले. त्या सामाजिक कार्यात उतरल्या. अखिल भारतीय महिला परिषद व मद्रासच्या भारतीय महिला संघाच्या त्या सक्रिय सदस्य बनल्या. घरातले वातावरण आंग्ल पद्धतीवरून भारतीय पद्धतीवर आले. येणारे जाणारेही आता भारतीयच होते. त्यांत सर्व धर्मांचे, जातींचे, वर्गांचे लोक होते. घरातील नोकर तर पहिल्यापासूनच मुसलमान, दलित व ख्रिश्चन होते. त्यामुळे 'मानव तितुका एकच आहे, उच्च न कोणी नीच न कोणी' हा संस्कार लक्ष्मीबाईंवर बालवयातच झाला. घरातल्या नोकरांना कधीही नोकर म्हणून वागविले गेले नाही. त्यांच्या घरी जाणे-येणे, इतकेच नव्हे तर खाणे-पिणे या त्या काळात निषिद्ध मानल्या जाणाऱ्या गोष्टी आपण करीत आहोत याची पुसटशी जाणीवही या कुटुंबातील व्यक्तींना नसे. जे विचार मुलांना जाणीवपूर्वक पढवावे लागतात ते त्यांच्या आई-वडिलांच्या वागणुकीतून बालवयापासून रुजत गेले.

अम्मूबाई १९२८ च्या डिसेंबर महिन्यातील अखिल भारतीय महिला परिषदेच्या अधिवेशनाला गेल्या होत्या. त्याच वेळी तेथे काँग्रेसही भरली होती. सुभाषचंद्र बोस यांनी तरुणांची संघटना बांधली. त्यांना मार्चिंग शिकवले. रोज सकाळी पार्क सर्कसवर त्यांची तालीम चाले. अम्मूबाईंवर गांधीजींच्या विचारांचा इतका पगडा होता की, त्यांना सुभाषबाबूंची ही लष्करी धर्तीवरील स्वयंसेवक सेना अजिबात पसंत नव्हती. लक्ष्मीबाईंना आठवतात त्यांच्या आईचे सुभाषबाबूंवरील शेर! 'काय पण देखावा करतो, गणवेश घालून स्वतःला कोण समजतो कोण जाणे?'

म.गांधींवर अम्मूबाईंची अपार निष्ठा होती. तरीही त्यांना वाटे की, नुसत्या सभा भरवून व प्रस्ताव पारित करून काही साधणार नाही. त्यासाठी कायदे बदलून

घेण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. नामदारांपर्यंत आपले विचार पोहोचले पाहिजेत व कायदे बदलून घेण्यासाठी त्यांची पाठ धरली पाहिजे. विलायती दशकाच्या दुसऱ्या शतकात अम्मूबाईंचा स्त्री मतदान पुरस्कृत्या व थ्रु मागील फार मारिट कुझीन या आयरिश स्त्रीशी परिचय झाला. मारिट कुझीन यांनी मद्रासमध्ये Local Women's Association स्थापन केली होती. १९२० मध्ये त्यांनी भारतीय स्त्रीला मताधिकार मिळावा म्हणून स्त्रियांचे शिष्टमंडळ व्हाईसरॉयकडे नेले होते. त्याला यश येऊन स्त्रियांना नगरपालिकेच्या निवडणुकीला मत देण्याचा अधिकार मिळाला. लेजिस्लेटिव्ह असेंब्लीला उभे राहण्याचा अधिकार सरकारने प्रांतिक सरकारकडे सोपविला. सर्वप्रथम मद्रासमध्ये स्त्रियांना निवडणुकीला उभे राहण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. या सर्व प्रयत्नांत मारिट कुझीन यांचा फार मोठा वाटा होता. त्यांच्या ओळखीनंतर अम्मूबाईंच्या आयुष्याला एक निश्चित असे राजकीय वळण येत गेले. अम्मूबाई मद्रास महानगरपालिकेत निवडून आलेली पहिली महिला होय. त्यानंतर त्या संसदेतही निवडून गेल्या व त्यांनी भारतीय घटना समितीवरही काम केले.

सविनय कायदेभंगाची चळवळ-

१९३० साली गांधीजींची सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू झाली. लक्ष्मीबाई त्या वेळी षोडषा होत्या. गांधीजी म्हणजे कुणी देवदूतच या देशात अवतरला आहे अशी त्यांची गांधीजींबद्दलची भावना होती. (लक्ष्मी सहगल पृ. ८) गांधीजी मद्रासला आले असताना लक्ष्मीबाईंनी आपले सर्व दागिने चळवळीकरिता गांधीजींना दिले. विदेशी कपडे वापरणे तर कदम्बूरच्या खटल्यानंतर सोडलेच होते. आता खादी वापरायला सुरुवात केली. सत्याग्रह आंदोलन सुरू झाले. अनेक विद्यार्थ्यांनी शाळा-कॉलेज सोडली. लक्ष्मीबाईंना शिक्षणाचे महत्त्व माहीत होते. त्या त्या वयात त्या त्या गोष्टी झाल्या नाहीत तर त्या आयुष्यभर होणार नाहीत, म्हणून विद्यार्थ्यांनी शाळा-कॉलेज व अभ्यास यांचा त्याग न करताही त्यांना चळवळीकरिता खूप काही करता येईल असा त्यांचा दृढ विचार होता. त्यामुळे मुला-मुलींना बरोबर घेऊन मिरवणुका काढणे, सभा भरविणे इत्यादी कार्यक्रमांत त्या भाग घेत. झेंडा घेऊन मिरवणुकीचे नेतृत्व केल्यामुळे त्यांना पकडण्यात आले. कोर्ट उठेपर्यंत शिक्षा देण्यात आली. लाठी हल्ल्यात अहिंसात्मक प्रतिकार केला पाहिजे असे गांधीजींचे आवाहन होते. हे आवाहन पेलणे लक्ष्मीबाईंना अतिशय जड गेले. त्यांच्या विद्रोही मानसिकतेच्या ते विरोधी होते. परंतु एक सच्चा देशभक्त व चळवळीची शिस्त म्हणून त्यांनी गांधीजींच्या या आवाहनाचा कधीही अवमान केला नाही. परंतु अहिंसावादी चळवळ या कल्पनेशी त्यांचे सूर मात्र कधीच जुळले नाहीत. गांधीजींविषयी मानात

अत्यंत आदर असूनही गांधीजींच्या विचारापासून त्या दूर जात चालल्या.

भारताच्या राजकीय चळवळीत मेरठ कटाला एक विशिष्ट स्थान आहे. त्या काळातील तरुण वर्गावर मेरठ कटाचा फार मोठा परिणाम झाला. कॉ.डांगे, कॉ.मिरजकर, कॉ.जोगळेकर या तरुणांना तुरुंगात टाकले होते. ह्याच मेरठ खटल्यात सरोजिनी नायडूंची धाकटी बहीण सुहासिनी चट्टोपाध्याय यांचे नाव घेतले जात होते. त्यांच्यावर पकड वॉरंट नव्हते पण पोलिसांची सख्त नजर होती. चट्टोपाध्याय कुटुंब व स्वामीनाथन कुटुंब यांचा मोठा घरोबा होता. याच सुमारास अम्मूबाईंनी सुहासिनींना बदल व विश्रांतीकरिता काही दिवस आपल्या घरी राहायला बोलाविले. सुहासिनी आल्यावर बिनवर्दीचे लोक घरावर टेहाळणी करू लागले. इंग्रजांच्या संशयी स्वभावाचा अनुभव लक्ष्मीबाईंना पुन्हा एकदा आला.

सुहासिनी चट्टोपाध्याय यांचा प्रभाव-

सुहासिनींच्या असाधारण व्यक्तिमत्त्वाचा लक्ष्मीबाईंच्या कोवळ्या व उमलत्या मनावर खूप मोठा परिणाम झाला. सुहासिनींचे जीवन राजकीय संघर्षांनी भरलेले होते. लक्ष्मीबाईंना त्या जीवनाचा परिचय करून घेण्याचा ध्यास लागला. रात्री सामसूम झाल्यावर रात्रभर जाऊन त्या सुहासिनींबरोबर चर्चा करीत. साम्यवाद हा शब्द त्यांनी प्रथम सुहासिनींकडून ऐकला. सुहासिनी जर्मनीमध्ये असताना साम्यवादी पक्षाच्या संपर्कात आल्या. हिटलरचा उदय झाल्यावर त्याने साम्यवाद्यांना आपले लक्ष्य बनविले. प्रचंड दहशत निर्माण केली होती. अशा परिस्थितीत आपला जीव वाचविण्यासाठी विनातिकीट लपूनछपून बोटीने प्रवास करीत सुहासिनी हिंदुस्थानात पोहोचल्या. मुंबईत उतरल्याबरोबर सरकारने त्यांचा पासपोर्ट जप्त केला. व तेव्हापासून गुप्त पोलिसांचा ससेमिरा सुहासिनींच्या मागे लागला. सुहासिनींच्या राजकीय जीवनातील रोमहर्षक प्रसंग ऐकता ऐकता लक्ष्मीबाई हरवून जात. सुहासिनींनीच त्यांना रशियातील राज्यक्रांती, तिची कारणे व परिणाम उलगडून सांगितले. रशियातील साम्यवाद व त्यामुळे निर्माण झालेली समाजवादी रचना यांचेही विश्लेषण केले. लक्ष्मीबाईंच्या मनात अशा रीतीने साम्यवादी विचारांचे बीज पडले होते. ते रुजून मोठे होण्यास मध्यंतरीच्या काळात बरेच पाणी वाहून जावे लागले. पुढील आयुष्यात त्या साम्यवादी पक्षाच्या कार्यकर्त्या झाल्या त्याचे मूळ या भेटीत आहे.

विद्यार्थिनी लक्ष्मीबाईंच्या मनात शोषक व शोषित यांच्यातील झगड्याची कारणे स्पष्ट होऊ लागली. कष्टकरी लोकांचे जीवन पाहून त्यांचे मन विषण्ण होई. पण त्याच वेळी त्यांना वाटे की रशियासारखी क्रांती भारतात जरी झाली नाही तरी या देशातील चळवळीच्या रेट्यामुळे एक ना एक दिवस हिंदुस्थान स्वतंत्र होईल व मग आपोआप सर्व ठीक होईल. गांधीजी हे त्या काळी लक्ष्मीबाईंच्या सर्व

कुटुंबाचेच दैवत. गांधीजींची ग्रामराज्याची कल्पना समानतावादी समाजरचनेच्या कल्पनेला पोषक आहे असे लक्ष्मीबाईंना वाटे. गांधीजींच्या जोडीला त्यांच्यालाच म्हणजे पूर्व-पश्चिम संस्कृतीचा उत्कृष्ट संगम. आपल्या भाषणांतून ते सामान्य माणसे, शेतकरी, मजूर यांच्या प्रश्नांवर भर देत. या देशात समाजवाद आणून वर्गविहीन समाजरचना निर्माण होणे अगत्याचे आहे असे आग्रहाने प्रतिपादन करीत. या वर्गविहीन समाजात जात-पात, श्रीमंत-गरीब, उच्च-नीच असा भेदभाव असणार नाही असे समाजवादाचे चित्र पंडितजी आपल्या भाषणातून रेखाटत. पंडितजींचे विलोभनीय व्यक्तिमत्त्व, त्यांचे वक्तृत्व व त्यांची विचारसरणी यांचा तरुण पिढीवर प्रचंड प्रभाव होता. लक्ष्मीबाईंही त्याला अपवाद नव्हत्या. सुहासिनींना नेहरू व त्यांचे विचार दिखाऊ वाटत होते. त्यामुळे 'नेहरूंचे रूप व विचार मायावी आहेत त्यापासून दूर रहा' असे त्या लक्ष्मीबाईंना वारंवार सांगू लागल्या. (कॅ.लक्ष्मी मुलाखत, कानपूर) त्यांच्या स्वतःच्या दृष्टीने एक महत्त्वाचा मुद्दा होता. "म.गांधी नेहरूंना आपले उत्तराधिकारी या नात्याने ब्रिटिश साम्राज्यवादाविरुद्ध राष्ट्रीय आंदोलनाचे नेतृत्व करण्यासाठी तालीम देत आहेत. आपल्या व्याख्यानांतून त्यांनी समग्र क्रांतीच्या कितीही बढाया मारल्या तरी काँग्रेसच्या कार्यक्रमात समग्र क्रांती हा शब्दही आला नाही. समग्र क्रांती याचा अर्थ शतकानुशतके पाळेमुळे खोलवर गेलेल्या संरंजामदारीला खणून समाजवादी समाजरचनेची स्थापना करेल अशी आर्थिक, राजकीय व सामाजिक क्रांती गांधी-नेहरूंच्या कार्यक्रमात कुठेच दिसत नाही" याचे विश्लेषण सुहासिनी करीत. आपल्या मताच्या समर्थनार्थ सुहासिनी आणखी एक मुद्दा मांडीत, "म.गांधी आपल्या प्राचीन परंपरेचे तरफदार आहेत. विशेषतः धर्माविषयीची त्यांची मते रुढिप्रिय आहेत. इंग्रजी राज्याचा बीमोड करून 'ग्रामराज्याचे' पुनर्निर्माण करावे असे त्यांचे विचार आहेत. स्पृश्य-अस्पृश्य कल्पना व सवर्णांनी इतरांवर केलेला अन्याय संपुष्टात आणला पाहिजे असे जरी गांधीजींचे विचार असले तरी ते विचार कोणी क्रांतिकारी विचार मानू शकत नाही. मात्र ते विचार मानवतावादी समाजसुधारकाचे आहेत." (कॅ.लक्ष्मी, पृ. १०)

सुहासिनी नेमके काय सांगतात हे त्या वेळी लक्ष्मीबाईंच्या पुरेसे लक्षात येत नव्हते. पण त्यांच्या मनाच्या कुठल्या तरी कोपऱ्यात सुहासिनींच्या विचाराने घर केले होते. पुढे विचारांत अधिक परिपक्वता आल्यावर त्या विचारांचे महत्त्व लक्षात आले व साम्यवादी पक्षाचे तत्त्वज्ञान हे आपल्याला हवे असलेले तत्त्वज्ञान आहे असे त्यांना वाटू लागले. १९४७ नंतर त्या हळूहळू साम्यवादी पक्षाकडे आकर्षित झाल्या व आज वयाच्या ८४ व्या वर्षीही मार्क्सवादी साम्यवादी पक्षाच्या कार्यकारिणीवर मोठ्या उभारीने काम करीत आहेत. सुहासिनींचा मूळ

लक्ष्मीबाईंच्या घरी वाढत होता. त्या वेळी एम.बी.बी.एस.च्या परीक्षेच्या अभ्यासाकडे लक्ष्मीबाईंचे चित्त गुंतले होते. तरीही वेळात वेळ काढून रशियातील राज्यक्रांती व तेथील साम्यवादाचा उदयासंबंधी जे जे साहित्य हातात येईल त्याचे वाचन, मनन व चिंतन करण्याचाही त्यांना उद्योग चालला होता. त्यांनी या काळात जी पुस्तके वाचली त्यांतील सर्वात अधिक प्रभाव पाडणारे पुस्तक होते 'एडगर स्नो' या लेखकाचे 'चीनवरील लाल तारा'.

स्वतःला पटेल तेच करायचा स्वभाव, साम्यवादी साहित्य, सुहासिनीबरोबरची चर्चा या सर्वांतून क्रांतीशिवाय स्वातंत्र्य व समाजवादी रचना यांना पर्याय नाही असे त्यांचे ठाम मत बनले.

विवाह व पतित्याग-

वैद्यकीय महाविद्यालयात शिकत असताना लक्ष्मीबाईंचा परिचय बी. के. एन. राव यांच्याशी झाला. श्री.राव हे त्या वेळी टाटा एअर लाईन्समध्ये विमानचालक होते. भावनेच्या भरात लग्नाच्या आणाभाका घेऊन दोघे लग्न करून मोकळे झाले. हे होते १९३६ साल. लक्ष्मीबाईंचे शिक्षण अजून पूर्ण झाले नव्हते. डॉक्टर होऊन स्त्रियांच्या आरोग्याचे प्रश्न सोडवावेत हे त्यांचे ध्येय होते. श्री.राव यांना त्यांची सुंदर पत्नी फक्त त्यांच्यासाठीच हवी होती. समाजाशी तिचे नाते ते मानायला तयार नव्हते. स्वतःला पटेल तेच कोणतीही किंमत देऊन करण्याचा लक्ष्मीबाईंचा स्वभाव होता. त्यात कोणतीही तडजोड करणे त्यांना मान्य नव्हते. आपले व्यक्तित्व, विचार व वयाच्या दहाव्या वर्षापासून जपलेले डॉक्टर होऊन समाजसेवा करण्याचे स्वप्न भंग करून एक गृहिणी म्हणून मुकाट्याने संसार करणे त्यांना मान्य नव्हते. डॉक्टरी व्यवसायाला प्रथम प्राधान्य व गृहिणीपद दुय्यमच राहिल असा त्यांचा आग्रह होता. श्री.राव यांना हे मान्य नव्हते. प्रियाराधनाच्या काळात या विषयावर दोघांनी आपली मने उघड केली असती तर पुढचे रामायण कदाचित टळले असते. या वैचारिक मतभेदांमुळे लग्नानंतर सहा महिन्यांच्या आतच लक्ष्मीबाईंनी घर-संसार व पती यांच्याकडे पाठ फिरवली व आपले शिक्षण पुरे करण्यावर लक्ष केंद्रित केले. या काळात त्यांच्या पुढच्या वर्गात शिकणाऱ्या एका तरुणाने त्यांच्यापुढे लग्नाचा प्रस्ताव मांडला. त्या तरुणाचे व त्यांचे व्यावसायिक व वैचारिक धागे जुळणारे होते. त्यामुळे एकटे जीवन घालविण्यापेक्षा समविचारी व आपल्या तत्त्वांचा आदर करणाऱ्या व्यक्तीशी आपण परत विवाहबद्ध होणे यात गैर काही नाही असे लक्ष्मीबाईंना वाटले. श्री.राव यांच्याकडे त्यांनी घटस्फोट मागितला. त्यांनी घटस्फोटाला नकार दिल्याने हे लग्न होऊ शकले नाही. पुढे १९४६ साली त्यांना घटस्फोट मिळाला.

लक्ष्मीबाईंच्या आयुष्यातील सर्व घडामोडींचा परिणाम त्यांच्या कुटुंबावर

होणे अटळ होते. शहरातील स्त्रियांच्या जीवनाचे व जीवनावश्यक तत्त्वज्ञानाचे आजचे मापदंड आपण साठ वर्षांपूर्वीच्या स्त्री-समाजाला लावू शकत नाही. १९३६ सालीच काय पण १९४० सालीही भारतीय स्त्री माजघरातच होती. स्वतःच्या मताने लग्न ठरविणे, आपल्या विचारांशी पतीचे विचार जुळत नाहीत म्हणून त्याला सोडणे, लगेच १-२ वर्षांत दुसऱ्या लग्नाचा विचार करणे या गोष्टी आजच्या काळातही दोन टक्केसुद्धा स्त्रिया करताना दिसत नाहीत. आज अशा स्त्रियांच्या मागे महिला संस्था, कायदे यांचा भक्कम आधार असतानाही स्त्रिया अन्याय सोसणे पसंत करतात, लग्न मोडणे नाही. साठ वर्षांपूर्वी लक्ष्मीबाईंनी हे धैर्य दाखविले याबद्दल कौतुकमिश्रित आश्चर्य वाटल्याशिवाय राहत नाही. त्यांच्या या निर्णयाचे तमीळ व मल्याळी समाजातच काय पण भारतातील कोणत्याही समाजात स्वागत होणे शक्य नव्हते. त्याचा सामाजिक त्रास त्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना खूप भोगावा लागला. पण त्यांच्यापैकी कुणालाही त्याची खंत नव्हती हे विशेष. त्यांच्या आई अम्मूबाई यांच्यावर पाश्चात्त्व विचारांचा प्रभाव असल्यामुळे त्यांनी आपल्या मुलीला समजून घेतले व पुढे शिकण्यास प्रोत्साहन दिले. या लग्नाच्या प्रसंगातून लक्ष्मीबाईंची बंडखोर वृत्ती व स्वतःची अस्मिता जपण्याची दृष्टी दिसून येते. हाताच्या बोटारवर मोजण्याइतक्या ज्या स्त्रियांनी संपूर्ण स्त्री समाजासमोर आपला व्यक्तिस्वातंत्र्याचा व व्यक्तिविकासाचा विचार मांडला, त्यासाठी समाजाची अवहेलना सोसली त्यांमध्ये लक्ष्मीबाई एक प्रमुख होत. पुढील काळातील स्त्री मुक्तीच्या विचारांचा पाया जणू त्यांनी आपल्या आचरणाने घातला.

वैद्यकीय पदवी व व्यवसायात पदार्पण-

इ. स. १९३८ मध्ये लक्ष्मीबाई मद्रासच्या वैद्यकीय महाविद्यालयातून एम.बी.बी.एस.ची परीक्षा उत्तम रीतीने पास झाल्या. त्यानंतर एक वर्ष सरकारी इस्पितळात प्रशिक्षणार्थी म्हणून काम केले. प्रशिक्षण घेतल्यावर 'स्त्री रोगावरील' पदविका प्राप्त करून घेतली. अशा रीतीने मनाप्रमाणे शिक्षण संपादन झाल्यावर व्हिक्टोरिया कास्ट अँड गोषा या इस्पितळात एक वर्ष स्त्री-रोग तज्ज्ञ म्हणून काम केले. हे इस्पितळ त्या काळातील हिंदू व मुस्लिम समाजाच्या मानसिकतेवर प्रकाश टाकते. १९३८-४० या काळातील ही गोष्ट. त्या वेळी उच्चवर्णीय स्त्रियांना हॉस्पिटलमध्ये जाणे पसंत नव्हते. त्यापेक्षा अशिक्षित सुईणीच्या होती बाळंतपण सोपवून जीव गमवावा लागला तरी त्यांना व त्यांच्या घरच्या लोकांना ते परवडे. एक बाई बाळंतपणात मेली तर दुसरी हुंडा घेऊन हजार असे. त्यामुळे पत्नीचे बाळंतपण सुरक्षित झालेच पाहिजे असा त्यांचा आग्रह नसे. ते निष्णात डॉक्टरांच्या देखरेखीखाली होणे शक्य असले तरी केले जात नसे. इस्पितळात बाळांतणीला

वारे लागते म्हणून खाजगी प्रसूतिगृहात क्वचितच कोणी जाई. व्हिक्टोरिया कास्ट व गोषा इस्पितळात म्हणूनच स्त्रियांकरिता एक स्वतंत्र विभाग होता. बाळंतिणीचे नखही बाहेर कुणाला दिसणार नाही याची काळजी पडदे लावून घेतली जाई. या विभागातील डॉक्टर्स व इतर सर्व कर्मचारी स्त्रियाच असत. हा विभाग असा कडेकोट बंदोबस्ताचा होता म्हणून त्याला गोषा विभाग म्हणत व त्यावरून त्याला गोषा हॉस्पिटल असे नाव पडले. असा बंदोबस्त असल्यामुळे या इस्पितळात येणाऱ्या मुस्लिम स्त्रियांची संख्या वाढू लागली.

सिंगापूरला जाण्याचा निर्णय-

१९३९ मध्ये लक्ष्मीबाईंच्या गोविंद नावाच्या भावाचे लग्न झाले. (या भावाला इंग्लंडहून शिकून आल्यावर इंग्रज फर्ममध्ये मोठमोठ्या पदाच्या नोकऱ्या आल्या होत्या. त्या त्याने नाकारल्या.) तो आपल्या नोकरीच्या गावी निघून गेला. आई व मृणालिनी (पुढे मृणालिनी साराभाई या नावाने प्रसिद्ध) युरोपच्या दौऱ्यावर गेल्या होत्या. एवढी मोठी हवेली व तिचे आवार ओके-बोके दिसू लागले. इस्पितळातून घरी आल्यावर लक्ष्मीबाईंच्या मनात नाना प्रकारचे विचार येत. आपण आपले स्वत्व जपण्यासाठी श्री.राव यांच्याशी संबंध तोडले. शिक्षा मात्र कुटुंबाला भोगावी लागत आहे. यातून कुटुंबाला सोडविण्याचा मार्ग काय, या विचाराने लक्ष्मीबाई मधून मधून बेचैन होत. अशा मानसिक अस्वस्थेतून त्या जात असताना 'के' नावाच्या त्यांच्या एका वर्गमित्राचे सिंगापूरहून पत्र आले आणि लक्ष्मीबाईंना आपला मार्ग गवसला असे मनोमन वाटले. 'के' यांनी लक्ष्मीबाईंना सिंगापूरला वैद्यकीय व्यवसायाकरिता येण्याचे आमंत्रण दिले. मलायामध्ये रबराच्या बागांत काम करणारे हजारो तमीळ मजूर व त्यांची कुटुंबे राहत होती. या कुटुंबांकरिता सिंगापूरमध्ये एकही स्त्री डॉक्टर नव्हती. लक्ष्मीबाई सिंगापूरला आल्यास त्यांचा व्यवसाय उत्तम चालेल, नाव व पैसा मिळेल व त्याचबरोबर त्यांना अभिप्रेत असलेली समाजसेवाही होईल, असेही 'के' ने आवर्जून लिहिले होते. शंभर डॉक्टर असलेल्या ठिकाणी एकशे एकावा डॉक्टर होण्यापेक्षा एकही डॉक्टर नसलेल्या भागात व्यवसाय सुरू करून रोग्यांवर उपचार करणे व त्यांचे जीवन आरोग्यमय व सुखदायक करणे हीच खरी समाजसेवा आहे असा योग्य विचार करून लक्ष्मीबाईंनी सिंगापूरला जाण्याचा निर्णय घेतला व ११ जून १९४० मध्ये सिंगापूरला जाण्यासाठी मद्रासचा किनारा सोडला.

सिंगापूरचा प्रवास-

सिंगापूरपर्यंतचा प्रवास त्या काळी फक्त सागरी मार्गाने होत असे. मद्रासहून नागपट्टणम्-पेनॅंग-सिंगापूर यांच्या दरम्यान ब्रिटिश इंडिया नेव्हिगेशन कंपनीच्या आगबोटी व छोटी जहाजे प्रवाशांची व सामानाची वाहतूक करीत.

डॉ.लक्ष्मीबाईंनी एका छोट्या जहाजाचे प्रथम श्रेणीचे तिकीट काढून प्रवासाला आरंभ केला. प्रथम वर्गाने प्रवास करणारे त्यांचे सहप्रवासी मध्यमवर्गीय होते. तशी लक्ष्मीबाईंप्रमाणे दक्षिण भारतीय असून मलायामध्ये (हल्लीचा मलेशिया-सिंगापूर त्या वेळी मलायात अंतर्भूत होते.) नशीब काढण्यासाठी गेले होते. हा काळ म्हणजे दुसऱ्या महायुद्धाचा. युरोपमध्ये दुसरे महायुद्ध 'ब्लिट्झ-क्रीग' मध्ये प्रवेश करीत होते. डॉ.लक्ष्मीबाईंना फ्रान्सच्या पाडावाची व डंकर्कहून इंग्रजांच्या पलायनाची बातमी बोटीवर रेडिओवरून समजली. भारतीय सहप्रवाशांची या बाबतची प्रतिक्रिया काही विचारात घेण्यासारखीच नव्हती हे डॉ.लक्ष्मीबाईंना खटकले. डॉ.लक्ष्मीबाईंच्या भारतीय सहप्रवाशांना युद्धकाळाचा फायदा घेऊन अधिकाधिक पैसे मिळवून परत स्वदेशी कसे परतता येईल इतकीच चिंता होती. सिंगापूरला ब्रिटिशांचे मातब्बर नौदल होते. संरक्षणाची नाविक व्यवस्था चोख होती. भाबड्या भारतीयांना वाटत होते की, लढाई सुद्धा पूर्वेला होईल, पण सिंगापूरवर आक्रमण करण्याचा मूर्खपणा जपान अगर जर्मनी करणार नाही. कारण असे करणे म्हणजे त्यांच्या स्वतःच्या पायावर धोंडा मारून घेण्यासारखे आहे, हे ते जाणतात. म्हणून आपण सर्व सिंगापूरवासी सुरक्षित आहोत. युद्धामुळे रात्री बोटीवर दिवे लावले जात नसत. त्यामुळे रात्री गप्पाटप्पा, खेळ इत्यादी गोष्टी होऊ शकत नसत.

नागपट्टणम् बंदरातील जो देखावा डॉ.लक्ष्मीबाईंनी पाहिला त्यावरून रबराच्या बागांमधून काम करणाऱ्या मजुरांना कोणत्या नरकयातनया भोगाव्या लागतात याची त्यांना कल्पना आली. नागपट्टणम् बंदरात बोट किनाऱ्याला लागत नसे. त्यामुळे पडावातून प्रवाशांना बोटीपर्यंत पोहोचवावे लागे. या छोट्या पडाव्यात, स्त्रिया, मुले, पुरुष व सामान ठासून भरले जाई. समुद्राच्या लाटांनी पडाव हेलकावे खाई व पाणी प्रवाशांना भिजवून सोडी. पहिल्यानेच पडावातून प्रवास करणाऱ्या स्त्रिया व मुलांनी भयाने आकांत केला. त्यानंतर दोराच्या शिडीवरून त्यांचा बोटीत प्रवेश झाला. पुरुष कसेबसे चढले परंतु स्त्रिया व मुले यांची शिडीवरून चढताना फार दुर्दशा झाली. नशीब कोणी दगावले नाही! सहप्रवासी डॉ.लक्ष्मीबाईंना म्हणाले, "डॉक्टर, हे रबराच्या जंगलात मजुरीला जाणारे उपाशी मजूर. दहा मेले तर शंभर मिळतात. आज तर कुणी मेले नाही. नाही तर किती तरी मरतात व त्यांना समुद्रात फेकले जाते. ना दाद ना फिर्याद! पोटासाठी देशातून करणाऱ्या या मजुरांची दयनीय अवस्था लक्ष्मीबाईंच्या मनाला अपार वेदना देऊन गेली. ह्या सर्व मजुरांना डेकवर चढविले. तिथे ना हवा ना वारा. संडासाची सोय नव्हती. या मजुरांपैकी अनेकांना जुलाब व उलट्या होऊ लागल्या. अशा परिस्थितीत अर्धमेले झालेले लोक पेनॅंग व सिंगापूरपर्यंत पोहोचले. मजुरांची अशी

दुर्दशा करणाऱ्या इंग्रज बागायतदारांना भेटण्यापूर्वीच त्यांच्याविषयी तिरस्काराची भावना डॉ.लक्ष्मीबाईंच्या मनात निर्माण झाली नसती तरच नवल!

सिंगापूर हे चीनमधील शहर आहे असे वाटण्याइतके चिनी लोक बंदरावर इतस्ततः फिरत होते. हमाल, झाडूवाले, रिकशावाले, व्यापारी हे एकछापी चेहऱ्याचे होते. जो पाहावा तो चिनी. ते पाहून डॉ.लक्ष्मीबाईंना मोठीच मौज वाटली. पुढे सिंगापूरमध्ये राहत असताना चिनी लोकांशी अनेकदा संबंध आला. त्यातून चिनी माणसांच्या स्वभावातील अनेक पैलू डॉ.लक्ष्मीबाईंना दिसले. त्यांपैकी सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे चिनी माणूस अगदी क्षुल्लक काम करण्यातही कमीपणा मानत नसे. डॉ.लक्ष्मीबाईंना त्यांच्या स्वभावातील हा पैलू विशेष भावला. काम करणे ही चिनी माणसाच्या दृष्टीने महत्त्वाची बाब होती. श्रमाचा ते गौरव करत असत. गुलामी वृत्तीचा त्यांना स्पर्शही नव्हता. भारतीयांमध्ये या गुणांचा अभाव आहे हे डॉ.लक्ष्मीबाईंना जाणवले.

मलायामध्ये भारतीय लोक मोठ्या संख्येने राहत होते. युद्धपूर्व मलायाच्या निर्मिती व विकासामध्ये भारतीयांचा मोठा हिस्सा होता. बहुसंख्य भारतीय सार्वजनिक बांधकाम विभागाच्या निरनिराळ्या कक्षांमध्ये व रबराच्या बागांमध्ये मजूर होते. काही लोक इंग्रजी कंपन्यांमध्ये कारकून तर काही वकिली व डॉक्टरी पेशात होते. उत्तर प्रदेशातून आलेले जत्थे गवळ्याचा धंदा करीत. शीख पोलीस खात्यात दिसत. या खात्यात सामान्यतः चीन, मलाया व भारत या तीन देशांतील लोकांची भरती होई. अधिकारी मात्र इंग्रजच असत. सिंगापूर शहरात मोठ्या प्रमाणात मलायी लोक दिसत नसत. बहुतेक मलायी समुद्र किनाऱ्यावर उंच बांबूवर झोपड्या बांधून राहत असत. गरिबीची त्यांना खंत नव्हती. पैशासाठी ते शहराकडे धावत नव्हते. सिंगापूरच्या पाश्चात्य राहणीने त्या वेळी त्यांना आकर्षित केले नव्हते. ते आपल्याच मस्तीत खूश असत.

वेगवेगळ्या तीन संस्कृतींचे हे लोक एकमेकांपासून अलग राहण्याच्या व आपली स्वतंत्र ओळख राखण्याच्या सतत प्रयत्नात असत. भारतीय मुसलमान मलायी मुलींबरोबर लग्न करून संसार मांडीत. त्यांच्या मायदेशातही त्यांची लग्नाची पत्नी व मुले असत. मायदेशी परतताना मलायी पत्नी व मुले यांना तेथेच सोडून ते परतत. या संबंधांच्या संदर्भात भारतीय व मलायी समाजातील एक फरक डॉ.लक्ष्मीबाईंना जाणवला. मलायी पत्नीला व मुलांना सोडून जाणाऱ्या भारतीय पतीला मलायी लोक सहज जाऊ देत असत. त्या सोडलेल्या बाईला तिचे आई-बाप प्रेमाने परत आपल्या कुटुंबात घेत, असे चित्र भारतात त्या काळी नव्हे तर आजही दिसणे शक्य नाही स्त्रीकडे बघण्याचा हा मलायी लोकांचा दृष्टिकोन डॉ.लक्ष्मीबाईंना सुखावून गेला.

मलायामध्ये चिनी लोक काही शतकांपासून स्थायिक होते. अनेक पिढ्या मलायात गेल्यामुळे त्यांनी सारोत्र व कियावाका हा मलायी पोषाखही रचीवला होता. घराबाहेर ते मलायी भाषा बोलत, पण घरातले वातावरण मात्र संपूर्ण चिनी असे. घरात चिनी भाषा बोलत व मुलांनाही चिनी संस्कृती जतन करण्याचे पाठ देत.

डॉ.लक्ष्मीचा व्यवसायाला प्रारंभ-

या पार्श्वभूमीवर डॉ.लक्ष्मीबाईंना आपला दवाखाना सिंगापूरला सुरू करणे अगदीच सुलभ वाटले. मित्राने दवाखाना सुरू केलाच होता. दवाखाना ज्या वस्तीत होता त्या वस्तीत तिन्ही संस्कृतींचे लोक राहत असले तरी त्यात संख्येनुसार सर्वाधिक चिनी, त्यानंतर भारतीय व सर्वात कमी मलायी होते. डॉ.लक्ष्मीबाईंना चिनी रोग्यांबद्दल अनुभव चांगला आला. डॉक्टर सांगेल त्याची अंमलबजावणी ते जशीच्या तशी करीत. त्यात हयगय नसे. डॉक्टरचे पैसे बुडविण्याचीही त्यांची वृत्ती नसे. भारतीय रोगी बहुधा मद्रासी व केरळी असत. डॉ.लक्ष्मीबाई व त्यांचे मित्र हे त्याच भागातील असल्यामुळे त्या लोकांबरोबर त्यांचे एक भावनिक नाते बांधले गेले. डॉक्टर रोग्याला तपासायला घरी आले की हे लोक त्यांना जेवूखाऊ घातल्याशिवाय सोडत नसत.

मलायी घरात प्रसूती करण्यासाठी किंवा स्त्रीरोग्यांना तपासण्याच्या निमित्ताने डॉ.लक्ष्मीबाईंना अंतर्गृहात प्रवेश होता. शिक्षण व आरोग्य या बाबतच्या सरकारी योजनांचा मलायी लोक फायदा उठवत नाहीत असे डॉ.लक्ष्मीबाईंना आढळून आले. मुलीचे जेमतेम प्राथमिक शिक्षण झाले की तिला घरी बसवीत. बालवयातच तिचा विवाह होत असे. लहान वयातील वारंवार होणाऱ्या बाळंतपणांमुळे या मुली क्षयरोगाची शिकार होऊन मरत. सिंगापूर हे आजच्याप्रमाणे त्या वेळीही संपन्न शहर होते. या संपन्नतेचा गरीब मलायी लोकांवर कोणताही परिणाम झालेला दिसत नव्हता. हालअपेष्टामय जीवन जगावे लागत असूनही या लोकांच्या मनात सामाजिक किंवा राजकीय उठावाचा विचारसुद्धा कसा येत नाही याचे डॉ.लक्ष्मीबाईंना कोडे पडत असे. इंग्रजांविरुद्ध मलायींची तक्रार नव्हती. आपल्याच श्रमावर इंग्रज राज्यकर्ते गब्बर झाले आहेत याची त्यांना ना खंत ना जाणीव. साम्यवादी विचाराचे अध्ययन व मनन केलेल्या लक्ष्मीबाईंना मलायी लोकांची ही उदासीनता सतत जाणवत राहिली.

हळूहळू डॉ.लक्ष्मीबाईंच्या वैद्यकीय व्यवसायाचा जम बसू लागला. गिलखिस्ट हवेलीत रोज नाना प्रकारचे लोक येत. चर्चा-वादविवादाच्या फैरी झडत. डॉ.लक्ष्मीबाईंना लहानपणापासून अशा वातावरणाची इतकी मयग झाली होती की अशा चर्चा हा त्यांच्या जीवनाचा एक भागच बनून गेला होता. याबाबत

मात्र सिंगापूरमध्ये आपली उपासमार होते याची त्यांना खंत होती. सिंगापूरमधील उच्चवर्णीय भारतीय पैसे मिळवून आरामशीर जीवन जगण्याच्या मागे तर बायका घर-संसार व मुले यांच्या रगाड्यात आकंड बुडालेल्या! युरोपमध्ये चाललेल्या युद्धाचे तर सोडाच, पण भारतात चाललेल्या स्वातंत्र्य लढ्याचेही त्यांना सोयरसुतक नाही हे पाहून डॉ.लक्ष्मीबाईंना फारच खेद होई. अशा वृत्तीच्या भारतीयांत डॉ.लक्ष्मीबाईंना एकच आशेचा किरण दिसला तो म्हणजे केशव मेनन. (श्री मेनन हे सिंगापूरला येण्यापूर्वी भारतामध्ये काँग्रेसचे कार्यकर्ते होते.) मेनन कुटुंबीयांशी डॉ.लक्ष्मीबाईंची गट्टी जमली. दर शनिवारी संध्याकाळ मोठी मजेत जाई. पुढे आठवडाभर डॉ.लक्ष्मीबाई या दिवसाची वाट पाहत. जर्मन फौजांनी इंग्रज फौजांचा धुव्वा उडविला की ही मंडळी आनंदाने बेहोष होत. पुढे काय घडण्याची शक्यता आहे त्यावर वादविवाद करीत. असे असले तरी हिटलरच्या नाझीवादाचा मात्र ही मंडळी तिरस्कारच करीत.

सिंगापूरमधील, पांढरपेशा भारतीयांच्या डरपोकपणाचा व निष्क्रिय संवेदनाहीनतेचा एक अनुभव डॉ.लक्ष्मीबाईंना आला. १९४१ च्या जानेवारीमध्ये सेलंगोर व इपोह या दोन ठिकाणच्या रबराच्या मळ्यांतील कामगारांनी संप केला. युद्धकाळामुळे रबराचा भाव चौपट झाला होता. युद्धामुळे झालेल्या महागाईची झळ मजुरांना चांगलीच होरपळून काढत होती. त्यांच्या मजुरीत वाढ करण्याचे इंग्रज मळेवाल्यांनी नाकारले. त्यांचा संप चिरडून टाकला. त्यांच्या नेत्यांना जहाजावर कोंबून सिंगापूरच्या बाहेर नेऊन सोडले. अनेक मजुरांना बेदम मार दिला. काँग्रेसच्या आंदोलनात पूर्वी सक्रिय असलेल्या श्री.मेनन यांना हा अन्याय सहन झाला नाही. त्यांनी सिंगापूरमधील पांढरपेशा लोकांची सभा बोलावली. या सभेत एक निषेध प्रस्ताव मांडला गेला. आश्चर्य म्हणजे मजुरांवर अन्याय झाला असे तोंडदेखले मानणाऱ्या या पांढरपेशा भारतीयांपैकी एकही जण सरकारच्या भीतीने या प्रस्तावावर सही करायला पुढे आला नाही. भारतीयांकडे चिनी तुच्छतेने का पाहतात याचा डॉ.लक्ष्मीबाईंना उलगाडा झाला. चिन्यांमध्ये गुलामी वृत्ती अजिबात नव्हती तर गुलामी वृत्ती भारतीयांच्या रोमारोमात भरली होती. या सभेमुळे डॉ.लक्ष्मीबाईंच्या विचारांना आणखी एक नवी दिशा मिळाली. या मुर्दाड मनाच्या भारतीयांना जागृत कसे करावे हा प्रश्न त्यांना सतावू लागला.

त्याच सुमारास जपानने चीनमध्ये आपल्या हालचाली वाढविल्या होत्या. अमेरिका व ब्रिटन यांच्या विरोधात जपान बोलू लागला होता. मलाया सरकारनेही युद्ध दारात आलेच तर त्याला तोंड देण्यासाठी स्वयंसेवक दले स्थापन केली. त्याचप्रमाणे नागरिक सुरक्षा दलही स्थापन केले. त्यात काम करणे सक्तीचे होते. डॉक्टरांचे आरोग्यविषयक दल होते. नागरिकांना आरोग्याचे प्राथमिक पाठ देणे हे

त्यांचे काम होते. त्याशिवाय त्यांना एकेका सहायता केंद्राची जबाबदारी दिली होती. सर्व डॉक्टरांना सरकारी कामासाठी बांधून घेतले गेले. अर्थात डॉ.लक्ष्मीबाईंनाही हा नियम लागू झालाय. या वेळी भारतीयांच्या डरपोकपणाचा आणखी एक अनुभव डॉ.लक्ष्मीबाईंना आला. पंच्याणव टक्के भयग्रस्त भारतीयांनी आपले कुटुंबकबिले भारतात पाठविले व आपणही परत निघण्याच्या दृष्टीने आवराआवर करू लागले. याच सुमारास लक्ष्मीबाईंची आई व बहीण परदेश दौरा करून परत जाताना सिंगापूरला डॉ.लक्ष्मीबाईंकडे आल्या. मलायामध्ये युद्धाचा वणवा पेटणार आहे तेव्हा तूही आता मायदेशी चल असा त्या दोघींनी धोशा लावला. युद्ध अनुभवायचे, च त्यात डॉक्टर म्हणून सक्रिय सहभाग घ्यायचा हा डॉ.लक्ष्मीबाईंचा निश्चय त्यांची आई मोडू शकली नाही. शेवटी बहीण मृणालिनी व आई दोघीच मायदेशी परतल्या.

सिंगापूरवर युद्धाची छाया-

डिसेंबर १९४१ पासून सिंगापूरमध्ये युद्ध येऊन धडकणार याबाबत संदेह राहिला नव्हता. स्वयंसेवक व नागरी सुरक्षा दलांना तयार राहण्याचे हुकूम मिळाले होते. परंतु अजूनही लोकांना असे वाटत होते की, सिंगापूरकडे शत्रूची वक्रदृष्टी वळणार नाही. असे असले तरी हजारो भारतीय रोज भारताकडे रवाना होत होते. या गोष्टीचा परिणाम या शहरावर व त्याच्या छानछोकीवर झाला नव्हता, याचे डॉ.लक्ष्मीबाईंना आश्चर्य वाटे. क्लब, हॉटेले, सिनेमागृहे नेहमीप्रमाणे खचाखच भरलेली असत. जणू काही जगात सर्वत्र शांतता नांदत होती. एके दिवशी रात्री मोठ्या धमाक्याच्या आवाजाने डॉ.लक्ष्मीबाईंना जाग आली. मग कळले की लोकांच्या प्रशिक्षणाकरिता हा धमाका मुद्दाम घडवून आणला होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळी जपानने युद्ध घोषणा केली. इंग्लंडच्या बाजूने अमेरिकेने युद्धात प्रवेश केल्याची बातमी रेडिओवर सांगितली गेली. युद्ध दारात उभे ठाकल्याची जाणीव डॉ.लक्ष्मीबाईंना झाली. डॉ.लक्ष्मीबाई आपल्या मामेभावाच्या घरी राहत. त्याची पत्नी व दोन मुले होती. किनाऱ्यापासून एक मैलाच्या परिसरातील घरे शक्य तितक्या लवकर खाली करण्याचे आदेश मिळाले. घरे खाली करण्याची पाळी या विभागात राहणाऱ्या सर्वांवरच आली. सामानाची ने-आण करण्यासाठी चिनी ट्रकवाले अक्काच्या सव्वा भाडे सांगू लागले. प्रत्येक अर्ध्या तासाने भाड्यात वाढ होत होती. शेवटी एक ट्रक भाड्याने घेऊन डॉ.लक्ष्मीबाईंनी आपले सामान हलविले. काळाबाजार म्हणजे काय त्याचा लक्ष्मीबाईंना आलेला हा त्यांच्या आयुष्यातील पहिला अनुभव त्यांना युद्धकाळातील पुढील दिवसांबद्दल बरेच काही सांगून गेला.

डॉ.लक्ष्मीबाई ज्या भागात राहत तिथे जवळच त्यांचे साहाय्यता केंद्र होते.

आठवड्यातून तीन दिवस तिथे जाऊन त्यांना हजेरी लावावी लागे. जरूर पडेल तेव्हा त्यांना फोन करून बोलावून घेत. दिवसा दवाखाना चालू असे. रात्री मात्र संचारबंदी जारी होई.

प्रिन्स ऑफ वेल्ससारख्या ब्रिटिश युद्धनौकांना जपान्यांनी जलसमाधी दिल्यावर जगातील लोकांचा पूर्वेकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन निश्चितच बदलला. भारतीयांना जपान्यांचे प्रेम नव्हते, परंतु बलाढ्य ब्रिटिश सत्तेचा जपानसारखे पूर्वेकडील चिमुकले राष्ट्र धुव्वा उडविते हे पाहून आनंदित न झालेला भारतीय विरळाच. डॉ.लक्ष्मीबाईंनाही खूप प्रसन्न वाटले.

त्यानंतर पेनंगवर हल्ला झाला. पेनंगहून शरणार्थी सिंगापूरकडे येऊ लागले. यांत सर्वच्या सर्व गोरे लोक होते. इतर सर्व लोकांना हल्लेखोरांच्या हाती सोडून देण्यात आले. परिणामी इंग्रजांचे प्रजाप्रेम लोकांसमोर उघडे पडले.

१९४२ च्या जानेवारीपर्यंत सिंगापूर शांत होते. जपान्यांनी आपला वायुसेनेचा तळ मलायामध्ये ठोकला होता. रोज सकाळी ठराविक वेळी ते येत. तेनाहच्या विमानतळाची धावपट्टी, बंदर व नागरी विमानतळ त्यांनी बाद केले होते. या ठिकाणच्या आसपास असणाऱ्या वस्तीतील लोकही या हल्ल्यात मरत होते. डॉ.लक्ष्मीबाईंना या प्रसंगीही तीन भिन्न संस्कृतींतील लोकांचा भिन्न भिन्न अनुभव आला. चिनी मात्र याही परिस्थितीत शांत होते. डॉक्टरांना मदत करत होते. आपले सामान सुरक्षित ठिकाणी हलवत होते. या उलट मलायी घाबरून थंड पडले होते. जखमींना इस्पितळात ठेवायला ते राजी नसत. जखमीला इस्पितळात ठेवणार असाल तर सर्व कुटुंबाला तिथेच ठेवावे असा त्यांचा हट्ट असे. जगायचे तर सर्वांनी, मरायचे तर सर्वांनी- तेही परिस्थितीशी न झगडता अशी मलयाची वृत्ती पाहून डॉ.लक्ष्मीबाईंना फार नवल वाटले. भारतीय तर जीव वाचविण्यासाठी रबराच्या जंगलात निघून गेले होते.

एक फेब्रुवारीला मलायातील युद्ध जवळजवळ समाप्त होऊन जपान्यांचा मोर्चा सिंगापूरकडे वळला. लक्ष्मीबाईंचे काही स्नेही व नातलग यांनी त्यांच्या घराचा आसरा घेतला. सर्वांनी एकत्र राहणे हाच सुरक्षिततेचा मार्ग आहे असे त्यांना वाटले. लक्ष्मीबाई व त्यांचे मामेभाऊ दिवसभर बाहेरच असत. तेव्हा वहिनीला या पाहुण्यांची सोबत होई. आता युद्ध दारातच नाही तर घरात आले. लक्ष्मीबाईंनी सर्वांना पुरेल इतकी खाद्यसामग्री व खाद्य पदार्थांचे बंद डबे घरात भरून ठेवले.

सिंगापूरचे पतन-

सहा फेब्रुवारीला जपान्यांनी सिंगापूरवर जबरदस्त गोळाबारी केली. तोफेचा प्रत्येक गोळा जणू काय आपल्यावरच आदळतो आहे असे वाटे. बॉम्बच्या आवाजाने कानाचे पडदे फाटून नयेत म्हणून दोन्ही मुलींना टेबलाखाली ढकलून वर

सर्व बिछाने पसरत असत. मुलांना या प्रसंगाची भीती न वाटता त्यांचा तो खेळच झाला होता. दहा फेब्रुवारीपासून लक्ष्मीबाईंना प्राथमिक सहायता केंद्रावरच राहावे लागले. कारण दिवस-रात्र घायाळ स्त्री-पुरुष येत होते व त्यांची मलमपट्टी, शस्त्रक्रिया इत्यादी गोष्टी कराव्या लागत होत्या. अशा जीवघेण्या परिस्थितीत जपानी लोक इंग्रजांची लांडगेतोड करीत आहेत, याचा सूक्ष्म भ्रान्त डॉ.लक्ष्मीबाईंना होत होता. भारतीय लष्करी अधिकाऱ्यांनी जपानपद्धत आत्मसमर्पण केले. भारताचे व जपानचे काहीच वाकडे नसल्यामुळे या पकडल्या गेलेल्या भारतीय सैनिकांना जपानकडून मित्रत्वाची वागणूक मिळाली परंतु जपानने चिनी व इंग्रज यांना मात्र आपले शत्रू म्हणून पार ठेचून काढले.

याच वेळी डॉ.लक्ष्मीबाईंना एक आश्चर्यकारक अनुभव हला. सहायता केंद्रावरून घरी जात असताना रस्त्यातच जपानी सैन्याची गाठ पडली. डॉ.लक्ष्मीबाई व त्यांच्या सहकाऱ्यांजवळ शस्त्रे नाहीत हे पाहून ते निघून गेले. दुसरी तुकडी येऊन पोहोचण्याच्या आत डॉ.लक्ष्मीबाईंनी पीडब्ल्यूडीच्या एका हिन्दी अधिकाऱ्याच्या घराचा आश्रय घेतला. त्या घरात असलेल्या सर्व स्त्रिया रात्रभर हॉलमध्ये व पुरुष व्हरांड्यात बसून होते. जपानी सैनिक आले की पुरुष इण्डो अगर गांधी असे म्हणत. हे शब्द ऐकले की जपानी शिपाई मुकाट्याने रस्त्याला लागत. जपानी भारतीयांना मित्र मानतात व त्यांची भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात सहानुभूती आहे हे डॉ.लक्ष्मीबाईंना माहीत होते. परंतु ही भावना अगदी सामान्य जपानी सैनिकापर्यंत पोहोचली होती त्याचे त्यांना आश्चर्य वाटले. अहिंसावादी गांधींचे नाव युद्धपिपासू जपान्यांच्या तोंडी आदराने येते हे पाहून त्या थक्क झाल्या. पंडित नेहरू व मादाम चॅंग-कै-शेक यांची मैत्री असल्यामुळे लक्ष्मीबाईंचा नेहरूंवर मात्र राग होता. दुसरे दिवशी सकाळी सर्व शांत होते. रस्त्यावर गाडी उभी होती ती घेऊन त्या घरी आल्या. रात्रभर लक्ष्मीबाईंचा पत्ता नसल्यामुळे घरादारावर काळजीचे सावट आले होते. त्यांना पाहून ते सावट दूर झाले. काय घडले ते सांगण्यापूर्वीच जपानी सैनिकांनी आपल्या मोडक्या तोडक्या इंग्रजीत घर खाली करा, थोड्याच वेळात इथे जोरदार युद्ध होईल असे सांगितले. सर्व लोकांना जपानी सैनिकांनी एका मोकळ्या मैदानात नेऊन बसविले. चीन-जपानचे शत्रुत्वाचे संबंध असल्याने चिन्यांना वाटले आता आपल्याला गोळ्या घालून ठार मारले जाईल. भारतीयांबाबतचा डॉ.लक्ष्मीबाईंचा अनुभव ताजा होता तरीही त्या व त्यांचे नातलग थोडे घाबरलेच होते. संध्याकाळी सहा वाजता सिंगापूर पडल्याची घोषणा झाली व सर्व शांत झाले.

सर्वजण घरी परतले. सर्व घरे जपान्यांऐवजी चिनी व मलायी लोकांनी लूटून फस्त केली होती. डॉ.लक्ष्मीबाईंचे कपडे व सर्व किंमती सामान लुटले गेले होते.

औषधे व खाद्यपदार्थ यांना मात्र लुटारूंनी हात लावला नव्हता, याचेच लक्ष्मीबाईंना मोठे नवल वाटले.

सिंगापूर पडल्याची खुशखबर के. पी. केशव मेनन यांनी लक्ष्मीबाईंना साग्रसंगीत सांगितली. जपानी भारतीय नेत्यांशी संपर्क साधू लागले आहेत व त्यांना त्यांच्याकडून राजकीय मैत्रीची अपेक्षा आहे हेही डॉ.लक्ष्मीबाईंना मेननकडूनच कळले.

सिंगापूरमध्ये मोठी पडझड झाली. जनजीवन विस्कळीत झाले. त्यामुळे लवकरच सर्व स्थिरस्थावर होईल असे लक्ष्मीबाईंना वाटले नव्हते. घरात असलेली खाद्यसामग्री सांभाळून व जरूर तेव्हाच वापरली जात होती. परंतु काय आश्चर्य! दुसऱ्याच आठवड्यात इथे काही घडले होते की नव्हते इतके सर्व व्यवहार सुरळीत झाले. दुकाने पडक्या अवस्थेत उघडली. बाजार चालू झाला. भाजी मंडई पण सुरू झाली. माणसाला सर्व विसरून नव्या उभारीने उभे राहण्याची ताकद जर परमेश्वराने दिली नसती तर असे बदललेले चित्र पाहताच आले नसते असे डॉ.लक्ष्मीबाईंना वाटले. गावातील रिकामी घरे चिनी व मलायी लोक लुटत होते. त्यात भारतीय नव्हते ही समाधानाची गोष्ट होती. जपानी सैनिकही लुटीत सामील झाले होते. पण त्यांचे लक्ष फक्त अंगठ्या, घड्याळे, फौटनपेन यांकडे होते. जपानी प्रशासनाने ही लूट लवकरच आटोक्यात आणली. लूट करणारा कोणीही असो, दिसल्याबरोबर गोळी घालण्याचा आदेश दिला. दोन जपानी शिपाई, एक मलायी व एक चिनी तरुण यांची डोकी उडवून पुलावर लावून ठेवल्यामुळे दहशत निर्माण झाली व लुटालूट थांबली. जपान्यांनी इंग्रज व ऑस्ट्रेलियन सैनिकांना दगड, माती व विटांचे ढिगारे उचलून साफ-सफाई करण्याचे काम दिले. आशियाई माणसाकडे तुच्छ नजरेने पाहणाऱ्या व त्यांना जनावराप्रमाणे वागविणाऱ्या या पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांना बिगान्यांसारखी कामे करताना पाहून आशियाई लोकांच्या मनाला गुदगुल्या होत होत्या. जिनिव्हा आचारसंहितेला धरून ही वागणूक नसल्याने इंग्रजांशी मनोमनी वैर असूनही डॉ.लक्ष्मीबाईंना ही बाब खटकल्याशिवाय राहिली नाही.

सिंगापूरच्या पतनानंतर जपान्यांच्या संपर्कात-

सिंगापूर पडल्यानंतर एकाच आठवड्यात सरकारी वर्तमानपत्र सुरू झाले. सिंगापूरचे नाव बदलून स्योनॉन (दक्षिण ज्योत) ठेवण्यात आले. सर्वाना नोकरीत परत बोलाविले. नागरी सुविधा पूर्ववत् झाल्या. साथीच्या रोगावर प्रतिबंधक योजना सुरू करण्यात आल्या. हे सर्व इतक्या झटपट झाले की हे शहर आठ दिवसांपूर्वी उद्ध्वस्त झाले होते हे खरे वाटू नये. हे काहीही असले तरी जपान्यांनी चिन्हांना जी वागणूक दिली त्याचा राग लक्ष्मीबाईंच्या मनात होता. हेच जपानी

भारतीय व विशेषतः भारतीय मुलांशी प्रेमाने वागत. इंग्रज व अमेरिकन गाच्याबद्दल जपान्यांच्या मनात अत्यंत तिरस्कार होता. त्यामुळे इंग्रजी बोलता येत असले तरी ते बोलत नसत व कुणालाही बोलू देत नसत. दुवा भाषा म्हणून जपानी भाषेचा पाठ रेडिओवरून दिले जाऊ लागले. शिक्षकांना जपानी भाषेचा एक कोर्स करावा लागला. शाळांमधूनही जपानी शिकवले जाऊ लागले.

जपानी लोकांचा व लक्ष्मीबाईंचा जसजसा संबंध येत गेला, तसातही जपान्यांबद्दलचे त्यांचे मत हळूहळू बदलत गेले. काही लोक स्वभावाने उमदे होते. बहुतेक सर्व चांगले शिकलेले होते. लष्करी अधिकारी मात्र गर्विष्ठ वाटत. जपानी लोकांना पाश्चिमात्य शास्त्रीय संगीत आवडे. त्यांच्या सेनेबरोबर स्त्रियाही असत. त्यांचे दोन वर्ग होते. सर्वत्र मिसळणाऱ्या स्त्रियांचा एक वर्ग होता. जिथे जिथे युद्धक्षेत्रावर सेना जाई, तिथे तिथे या स्त्रिया जात. त्यांना सुखदायिका म्हणत. त्यांच्याकडे जाण्यासाठी सैनिकांना कुपने दिली होती. या वर्गातील स्त्रिया बहुतकरून कोरियन असाव्यात. त्या रूपाने सामान्य होत्या. दुसऱ्या वर्गातील स्त्रिया जपानी होत्या. त्या नर्सचे किंवा इतर कारकुनी कामे करीत. त्यांना वेगळे ठेवले जात असे. स्त्रियांमधील हा भेदभाव लक्ष्मीबाईंना रुचला नाही. लक्ष्मीबाईंची त्यांच्यापैकी काही जणींची भेट झाली. त्यांचे भोळे-भाबडे चेहरे बोलके नव्हते. त्यांचे जीवन काय असावे याचा लक्ष्मीबाईंना थांगपत्ता लागला नाही.

जपानी सम्राटाचे एक सैनिक पोलीस दल होते. ते थेट सम्राटाचे सैनिक असल्यामुळे लष्करी अधिकारीही त्यांना घाबरून असत. जपानविरोधी व्यक्ती शोधून काढून त्यांचा खातमा करणे हे त्यांचे मुख्य काम होते. या सैनिकांना 'कम्पाताई' असे नाव होते. हे सैनिक रस्त्यावरून जात असताना समोरून जाणाऱ्या माणसाला सैनिकांच्या पसंतीला येईपर्यंत सलाम ठोकत राहावे लागे. सलाम पसंतीला न आल्यास थोबाडीत मारून परत सलाम करायला लावत. मात्र अशा प्रकारची वागणूक दीर्घकाळ चालू ठेवणे त्यांना शक्य झाले नाही. जपान्यांना पाश्चात्य पोषाखाचा राग होता. पाश्चात्य पोषाखातील व्यक्तीला जपान्यांकडून थप्पड खाणे, त्यांना सलाम करणे इत्यादी गोष्टी अटळपणे कराव्या लागत. लोकांनीही मग पाश्चात्य पोषाख वापरणे सोडून दिले व आपापल्या संस्कृतीप्रमाणे पेहेराव ते करू लागले.

जपानी शिपाई डॉक्टरांशी फार आदराने वागत. हळूहळू काही जपानी अधिकारी व लक्ष्मीबाई यांची चांगली ओळख झाली. तोपर्यंत जनजीवनही पूर्ववत सामान्य झाले. पूर्व आशियातील तीस लाख भारतीयांना जपानी कारभाराची तीन वर्षे म्हणजे पुनरुत्थान व पुनर्बांधणीचे दिवस ठरले. खराच्या मळ्यांत काम

करणाऱ्या लोकांचे एक मजबूत संघटन या काळात निर्माण झाले. ब्रिटिशांना आपण आता आव्हान देऊ शकू असा आत्मविश्वास मजूर संघटनेत येऊ लागला होता. केशव मेनन ही या आंदोलनातील प्रमुख व्यक्ती होती. लक्ष्मीबाई ह्या मेनन यांच्या परिवाराचाच एक भाग असल्यामुळे या आंदोलनातील प्रत्येक घटनेशी त्या परिचित होत्या.

ब्रिटिश सैन्यातील कॅप्टन मोहनसिंग जपानपुढे आत्मसमर्पण करणाऱ्या पहिल्या गटात होते. परंतु जपानच्या मदतीने ब्रिटिशांना विरोध करावा हे त्यांना तत्त्वतः मान्य नव्हते. मेनन यांनाही, जपानची मदत घेताना आपण त्यांच्या हातातील कळसूत्री बाहुल्या होणार नाही याची काळजी घेणे आवश्यक वाटत होते. मोहनसिंग यांना जनरलचा हुद्दा देऊन साठ हजार भारतीय जवानांना जपानी अधिकाऱ्यांनी मोहनसिंगांच्या हाती सोपविले. या सर्वांची इंडियन नॅशनल आर्मी स्थापन करण्याचे ठरले. यांपैकी काही लोकांनी इंडियन नॅशनल आर्मीला मिळण्यापेक्षा जपानचे युद्धकैदी म्हणून राहणे पसंत केले. कारण त्यांचा जपान्यांवर विश्वास नव्हता. लक्ष्मीबाईंना स्वतःला असे मनापासून वाटे की स्वातंत्र्य मिळवण्याची संधी आपल्या पायांने चालत आली आहे. या युद्धबंदी जवानांची मुक्तिसेना स्थापन झाली तर ती निश्चितपणे इंग्रजांशी टक्कर देईलच, पण जपानी जर कराराविरुद्ध वागू लागले तर त्यांनाही खडे चारील. स्वातंत्र्याचा संग्राम हा सशस्त्र संघर्षाशिवाय यशस्वी होणार नाही अशी लक्ष्मीबाईंची लहानपणापासून धारणा होती. लक्ष्मीबाईंच्या सिंगापूरच्या घरी ब्रिटिश भारतीय पलटणीतील काही अधिकारी येत. त्यांच्याशी लक्ष्मीबाईंचा नेहमी वादविवाद होई. लक्ष्मीबाई त्यांना ब्रिटिशांचे भाड्याचे तडू म्हणत. परंतु पुढे जसजसे आझाद हिंद फौजेत सामील होण्याचे आवाहन होत गेले तसतसे त्यातील बरेचसे लोक त्या फौजेकडे वळू लागले. लक्ष्मीबाईंच्या वर्गातील काही सहाध्यायी भारतीय सैन्यात डॉक्टर म्हणून भरती झाले होते. त्यांना लक्ष्मीबाईंचा इंडियन नॅशनल आर्मीत सामील होण्याचा सल्ला मान्य झाला नाही. कारण कधी ना कधी जपान हरेलच अशी त्यांची खात्री होती. मग ब्रिटिश सत्तेमध्ये आपले हाल कुत्रा खाणार नाही असा आपल्या भविष्याचा विचार करून हे भारतीय डॉक्टर्स आय. एन. ए. मध्ये भरती झाले नाहीत. लक्ष्मीबाईंना त्यांच्या कोत्या विचाराचे नवल वाटे. सुशिक्षित माणसांच्या गोमाराभात भिनलेली गुलामी वृत्ती लक्ष्मीबाईंना अस्वस्थ करी. त्यांच्या स्वतःच्या मनात आता एकाच विचाराने ठाण मांडले होते. आय.एन.ए.ची ताकद वाढविणे व त्याद्वारे भारताचे स्वातंत्र्य परत मिळवणे. स्योनॉन (सिंगापूरवर ताबा मिळविल्यावर जपान्यांनी त्या शहराचे नाव स्योनॉन म्हणजे दक्षिणेकडची ज्योत असे ठेवले) (सिंगापूर) आकाशवाणीवरून आय.एन.ए.ची माहिती दिली जाई. तसेच

आय.एन.ए. व जपानचे संबंध कोणत्या प्रकारचे राहतील त्याचे स्पष्टीकरण ५ भारतीय स्वातंत्र्य समितीची कार्ये यांविषयीची माहिती दिली जात असे. त्याचबरोबर सैनिक व अधिकाऱ्यांची नावे या प्रसारणाच्या माध्यमातून लोकांपर्यंत पोहोचत. भारतातील त्यांच्या नातेवाईकांनाही त्यांची खुशाली कळत असे. लक्ष्मीबाईंनाही प्रसारणाचे काम मिळाले. हे काम कसे करावे या संबंधी कुणी मार्गदर्शक नव्हता, त्यामुळे १९ ऑगस्ट १९४२ च्या पहिल्या प्रसारणात त्यांनी आपली व इतर नातेवाईकांची खुशाली मोठ्या खुबीने सांगितली. जपानी भारतीयांशी मित्रत्वाने वागतात हेही सांगितले. भारतीयांनी इंग्रजांचे युद्धप्रयत्न हाणून पाडावेत, त्यांना कोणत्याही स्वरूपात मदत देऊ नये, अशी विनंती आपल्या देशबांधवांना आकाशवाणीवरील निवेदनातून त्यांनी केली. आझाद-हिंद-सरकार स्थापन झाल्यावरही लक्ष्मीबाईंचे रेडिओवरील प्रसारण होत राहिले. ९ ऑगस्टला चले जावची चळवळ सुरू झाल्याचे वृत्त लक्ष्मीबाईंना समजले होते. तेव्हा भारताबाहेर व भारतात दोन्ही आघाड्यांवर इंग्रजांना संघर्षाला तोंड द्यावे लागेल व त्यात भारताची जीत होईल आणि भारतीयांचाही इंडियन नॅशनल आर्मीच्या निर्मितीमुळे उत्साह अधिक वाढेल याची खात्री लक्ष्मीबाईंना वाटत होती.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची भेट-

नेताजी सुभाषचंद्र बोस जर्मनीहून पाणबुडीच्या साहाय्याने प्रवास करीत जपानला पोहोचले. टोकिओ रेडिओवरून त्यांनी जगातील सर्व भारतीयांना संदेश दिला. ते दक्षिण-पूर्व आशियातील आय.एन.ए. च्या पुनर्बांधणीत प्रामुख्याने लक्ष घालणार होते. सुभाषबाबू सिंगापूरला येणार होते. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या कार्यकर्त्यांची त्यांच्या स्वागत समारंभाची चर्चा करण्यासाठी बैठक होती. लक्ष्मीबाई व आणखी १०-१२ स्त्रियांना स्वागत समितीत काम करण्यासाठी आमंत्रण होते. स्त्रियांना मिळालेला हा मोठाच मान होता. लक्ष्मीबाई मनोमन सुखावल्या. स्वागत समितीची सदस्या म्हणून लक्ष्मीबाईंना नेताजींना खूप जवळून पाहता आले. थोडा वेळ नेताजींनी स्वागत समितीच्या सदस्यांशी बातचीत केली. लक्ष्मीबाईंना अगदी धन्य धन्य वाटले. त्यांनी नेताजींना १९२८ च्या कलकत्ता काँग्रेस अधिवेशनात पाहिले होते. त्यांच्या नेतृत्वाखालील स्वयंसेवक परेडही त्यांची त्या वेळी पाहिली होती. त्या वेळी सुभाषबाबू निःशस्त्र होते. आता खऱ्या सेनानायकाच्या रूपातील सशस्त्र सुभाषबाबूंचे पुनर्दर्शन त्यांना फार आनंददायी वाटले. (कॅ.लक्ष्मी)

सिंगापूरच्या कॅथे सिनेमा हॉलमध्ये सुभाषबाबूंच्या स्वागताच्या निमित्ताने ६ पू. आशियातील भारतीयांचे एक संमलेन भरले. आझाद-हिंद-फौजेचे अधिकारी व इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे पदाधिकारी व रास बिहारी बोस सुभाषबाबूंबरोबर

मंचावर बसले होते. सुभाषबाबूंनी आपल्या व्यक्तिमत्त्वाने व वक्तृत्वाने सभा जिंकली. ज्युलियस सीझरबद्दल जसे म्हटले जाते तसेच सुभाषबाबूंच्या बाबतीत झाले. ते आले, त्यांनी पाहिले व त्यांनी जिंकले. आपल्या भाषणात त्यांनी आपण व गांधीजींमध्ये मतभेद का आहेत हे स्पष्ट केले. जागतिक युद्ध परिस्थितीचे सरल विश्लेषण केले. इंग्रजांचे संकट ही आपली संधी आहे. या वेळी आपण शेवटचा प्रहार केला नाही तर इतिहास आपल्याला क्षमा करणार नाही अशा आशयाचे ते बोलले.

९ जुलै १९४३ च्या सभेत त्यांनी प्रत्येक समर्थ व्यक्तीला आझाद-हिंद-फौजेत सामील होण्याचे आवाहन केले. राणी झांशी रेजिमेंटची कल्पना त्यांनी याच सभेत प्रकट केली. लक्ष्मीबाईंना या कल्पनेने इतके भारले की, त्या रात्री त्यांना झोपही लागली नाही. नाना प्रकारचे प्रश्न मनात उभे राहू लागले. नेतार्जींचे महिला पलटणीचे स्वप्न खरे होईल का? त्यासाठी महिला कुठून व कशा मिळविता येतील वगैरे वगैरे. लक्ष्मीबाईंच्या मनात असे विचार येण्याचे एक कारण होते. एक महिला डॉक्टर म्हणून लक्ष्मीबाईंचा संचार प्रत्येक घरात अगदी चुलीपर्यंत होता. सिंगापूरमधील भारतीय महिला मध्यमवर्गीय व कनिष्ठ मध्यमवर्गीय होत्या. स्वातंत्र्याविषयी त्यांना विशेष आस्था नव्हती. त्यांचे विचार पुराणमतवादी व सरंजामी समाजपद्धतीला जवळचे होते. खाणे, पिणे, कपडेलते, संसार व सांसारिक प्रश्न या बाहेरचे जग त्यांना अपरिचित होते. अशा व्यवस्थेतील स्त्रिया देशासाठी आत्मसमर्पण करण्यासाठी पुढे येण्याच्या शक्यतेविषयी लक्ष्मीबाईंचे मन साशंक होते. पलटण निर्माण झालीच तर आपण मात्र त्यात प्रथम भरती व्हायचे असा त्यांनी मनोमन निश्चय केला. सिंगापूरमध्ये लक्ष्मीबाईंना एक समविचारी गृहस्थ भेटले. त्यांचे नाव बॅ.येल्लप्पा. सिंगापूर इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे ते अध्यक्ष होते. त्यांनी लक्ष्मीबाईंच्या साह्याने केवळ महिलांकरिता सुभाषबाबूंची एक सभा आयोजित करण्याचे ठरविले. त्या सभेत हातात रायफली घेतलेल्या २० महिलांनी नेतार्जींना मानवंदना द्यावी असे ठरविले. लक्ष्मीबाईंनी २० महिला तयार केल्या. बॅ.येल्लप्पांनी त्यांना कवायत व मानवंदना देण्याचे प्रशिक्षण देण्याची व्यवस्था केली. लक्ष्मीबाई व त्यांच्या या वीस मैत्रिणींनी दिवसाला ३-४ तास कवायतीचा सराव केला. प्रत्यक्ष मानवंदना दिली त्या वेळी सुभाषबाबू आनंदाने मोहळून आले. आपण आपला विचार व्यक्त केल्यावर इतक्या थोड्या अवधीत लक्ष्मीबाई व येल्लप्पांनी इतकी सुंदर कवायत व मानवंदना बसवून घेतली हा राणी झांशी रेजिमेंटच्या निर्मितीला शुभशकुनच झाला असे नेतार्जींना वाटले.

दुसरे दिवशी 'नेतार्जींनी भेटीला बोलावले आहे' असा निरोप घेऊन येल्लप्पा लक्ष्मीबाईंच्या घरी आले. नेतार्जींना लक्ष्मीबाईंशी महिला पलटणीबद्दल चर्चा

करावयाची होती. लक्ष्मीबाईंना आकाश ठेंगणे झाले. आपले मागमागणी व्यावसायिक जीवन सोडून आता आगीशी झुंज खेळायला निघायचे होते. आपल्याला साहसपूर्ण जीवन हवे, म्हणून तर आई व बहिणीने मागदर्शक पत्र येण्याचा आग्रह केला तरी त्यांनी त्यांना दाद दिली नव्हती. आता हवे ते घडत होते.

१२ जुलैला ठरल्या वेळी लक्ष्मीबाई नेतार्जींच्या कचेरीत पोहोचल्या. जवळ तीन-साडेतीन तास दोघांनी चर्चा केली. नेतार्जींनी लक्ष्मीबाईंना लष्करी जीवनातील धकाधक, असुरक्षितता, चोवीस तास मृत्यूशी गाठ या गोष्टींची जाणीव करून दिली. लक्ष्मीबाईंचे कुटुंब पक्के गांधीवादी असल्याचीही त्यांनी आठवण करून दिली. 'विचार कर व निर्णय घे. नंतर मागे फिरायला रस्ता नाही' असेही बजावले. लक्ष्मीबाईंनी सुभाषबाबूंकडे एक नेता या दृष्टीने पाहिले होते. समोरासमोर बसून बोलत असताना त्यांना वाटले की नेत्याचे नाते या बैठकीत नाही. समोर बसला आहे तो आपला तत्त्वज्ञानी मित्र व हितचिंतक. नेतार्जींनी स्त्री शक्तीवरील आपला विश्वास लक्ष्मीबाईंकडे प्रकट केला व दोन मुद्दे मांडले. स्त्रिया पलटणीत सामील झाल्या की एकाच दगाडात दोन पक्षी मारता येतील. एक तर त्या सर्वशक्तीनिशी शत्रूशी मुकाबला करतील व दुसरे पुरुषांच्या वरील त्यांचे अवलंबित्व, त्यांच्याकडून होणारे शोषण या विरुद्धही त्या संघर्ष करायला शिकतील व त्यातून स्त्री-पुरुष समानतेचा मार्ग सुकर होईल. पलटणीची प्रमुख म्हणून काम करतील का असा सुभाषबाबूंनी लक्ष्मीला सवाल केला. लक्ष्मीबाईंना वाटले हे एक देशकार्य तर आहेच पण हजारो वर्षे पुरुषांच्या गुलामगिरीत राहणाऱ्या स्त्रियांना आपले कर्तृत्व दाखवून स्वबळावर समानता हिसकावून घेण्याची संधी यामुळे प्राप्त होत आहे. स्त्री-वाद असा काही विचार त्या वेळी अस्तित्वात नसला तरी लक्ष्मीबाईंचे विचार हे आजच्या स्त्रीवादाशी जवळचे आहेत.

नव्या कामाला सुरुवात-

दुसऱ्या दिवसापासून म्हणजे १४ जुलै १९४३ पासून लक्ष्मीबाईंचे पलटण कमांडर व संघटक म्हणून काम सुरू झाले. मानवंदना देणाऱ्यांपैकी १४ मुलींच्या प्रशिक्षणाने रेजिमेंटच्या कामाची सुरुवात झाली. इतर पाच जणी मुले लहान असल्यामुळे आल्या नाहीत. स्वतः लक्ष्मीबाईंचाही त्या प्रशिक्षणात समावेश होता. हळूहळू प्रशिक्षणार्थींची संख्या १०० पर्यंत गेली. आता कॅम्प घेणे जरीचे होते. पण जपानी अधिकारी कॅम्पसाठी जागा देण्याबाबत लक्ष्मीबाईंना दाद देईनात. त्यांना रेजिमेंटची कल्पनाच पसंत नव्हती. जपानी नेतार्जींशिवाय कुणाला दाद देणार नाहीत हे लक्ष्मीबाईंना पक्के ठाऊक होते. त्या वेळी नेताजी मलायाच्या दौऱ्यावर गेले होते. लक्ष्मीबाईंना वाटले, ते परत येईपर्यंत आपणही मलायाचा दौरा

करून पलटणीसाठी मुली मिळवाव्यात. सप्टेंबर १९४३ मध्ये त्यांनी पेनँग, इपोह, कौलालंपूर, सेलंगर असा दौरा केला. लक्ष्मीबाईंचे सर्वत्र स्वागत झाले. अनेक मुली पलटणीत सामील होण्यासाठी सिंगापूरकडे निघाल्या. आपला दौरा यशस्वी झाल्याचे लक्ष्मीबाईंना समाधान झाले. येल्हप्पांनी शेवटी एक जागा शोधून काढली व तीन आठवड्यांच्या मुदतीत पाचशे मुली राहू शकतील अशी छावणीची इमारत तयार झाली. लक्ष्मीबाईंना माणसांची पारख उत्तम होती. श्रीमती सत्यवती थीवर नावाची एक मध्यमवर्गीय महिला कौलालंपूरच्या शाळेत प्राचार्या होती. सर्वांकडून शिस्तीत काम करवून घेण्यात त्या निपुण होत्या. त्यांच्याशी चर्चा करून पलटणीचे महत्त्व लक्ष्मीबाईंनी त्यांना पटवून दिले व सिंगापूरला येताना त्यांना बरोबर घेऊन आल्या. थीवर या मध्यमवर्गीय असूनही युद्धकलेत तरबेज झाल्या आणि लक्ष्मीबाईंची पारख बरोबर ठरली. राणी लक्ष्मी पलटणीला सर्व रसद मुख्य फौजेकडून होई. त्याबद्दल अत्यंत शिस्तबद्ध व्यवस्था असे. एकही चूक खपवून घेतली जात नसे. पलटण प्रमुख म्हणून ही सगळी लष्करी शिस्त लावून घेण्यात व पाळण्यात लक्ष्मीबाईंच्या मनावर मोठा ताण निर्माण होत असे.

याच सुमारास सुभाषबाबूंनी आझाद-हिंद-सरकारची घोषणा केली. लक्ष्मीबाईंना या सरकारच्या कॅबिनेटमध्ये महिला कल्याण खात्याचे मंत्रिपद देऊ केले. असा काही प्रस्ताव आपल्या समोर येईल असे लक्ष्मीबाईंना स्वप्नातही वाटले नव्हते. शेवटी त्यांना वाटले की हे पद म्हणजे त्यांचा व्यक्तिगत गौरव नसून समस्त महिला जातीचा आहे. या वेळेपर्यंत जगात कोणतीही स्त्री स्थायी अथवा अस्थायी सरकारच्या मंत्रिमंडळाची सदस्य असल्याचे ज्ञात नव्हते. लक्ष्मीबाईंनी हा पहिला जागतिक मान पटकावला असावा. आता लक्ष्मीबाईंची दुहेरी जबाबदारी सुरू झाली. पलटणीचे नेतृत्व सांभाळणे व सरकारी मंत्रिपदही सांभाळणे, २२ ऑक्टोबरला राणी झांशी पलटणीच्या छावणीचे विधिवत् उद्घाटन नेतार्जींच्या हस्ते झाले. दीडशे स्त्रिया या छावणीत फौजी म्हणून दाखल झाल्या. लवकरच ही संख्या तीनशे पर्यंत गेली.

लष्करी जीवन-

छावणीमध्ये मुली रात्री गप्पाटप्पा, गाणी, नकला वगैरे करीत असत. काहींच्या मध्ये लक्ष्मीबाईंना विलक्षण कला आढळून आली. त्यावरून त्यांना छावणीतील मुलींचे विविध मनोरंजक कार्यक्रम सादर करण्याची कल्पना सुचली. त्यातून पैसे उभे करता आले असते. लगेच त्यांनी 'आझादी या मौत?' नावाचे नाटुकले लिहिले व दिग्दर्शित केले. या कार्यक्रमातून पाच हजार सिंगापूर डॉलर्सचे उत्पन्न मिळाले. त्यामुळे लक्ष्मीबाईंचा आणखी एक सुप्त गुण दिसून आला. लक्ष्मीबाई आता 'मंत्री' झाल्या असल्या तरी महिला पलटणीची संपूर्ण धुराही

त्यांनाच सांभाळायची होती. त्याशिवाय पलटणीत सामील होणा-या परिचारिका विभागातील मुलींचे वैद्यकीय प्रशिक्षण व त्याचबरोबर सैनिका प्रशिक्षण याकडेही त्यांना लक्ष द्यावे लागत होते. दिवसाचे चोवीस तास लक्ष्मीबाईंच्या कामाला आपो पडत होते. आता राणी झांशी रेजिमेंटच्या प्रशिक्षित अधिकारी, महिला जवान व परिचारिका यांना घेऊन त्यांना लवकरच रंगूनला जायचे होते. तेथे त्यांचे अधिक प्रशिक्षण होऊन त्यांना युद्धभूमीवर पाठवायचे होते. सर्वजणी उत्सुकतेने त्या दिवसाची वाट पाहत होत्या. लक्ष्मीबाईंना दोन-तीन दिवसांत बँकॉकला पोहोचण्याचा हुकूम झाला. तिथून त्यांना नेतार्जींबरोबर रंगूनला जावयाचे आहे असे कळले. पुढील दोन-तीन दिवस फार धावपळीचे गेले. मंत्रिपदाच्या जबाबदाऱ्या, लढाईकरता तयार केलेल्या तुकडीबद्दलची व पलटणीची इतर कामे यांची पुढील सहा महिन्यांची तरतूद करण्यासाठी लक्ष्मीबाईंना अहोरात्र काम करावे लागले. त्यानंतर त्यांनी बँकॉकला जाण्यासाठी सिंगापूर सोडले.

बँकॉकला उतरल्यावर लक्ष्मीबाईंच्या स्वागताला स्वतः नेताजी हजर होते. हे पाहून विमानातील भारतीय प्रवासी व जपानी अधिकारी व स्वतः लक्ष्मीबाई यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. चौकशीअंती कळले की त्या आता एका सरकारच्या मंत्री होत्या व कोणत्याही स्वतंत्र राष्ट्राच्या मंत्र्याचा जसा सन्मान राखला जातो, तसाच थाय सरकारने त्यांचा सन्मान केला. नेतार्जींबरोबर त्याही सरकारी पाहुण्या होत्या. नेतार्जींकडे खरेदीची एक लांबलचक यादी होती. औषधे, कपडे व इतर सामान ते भारतीयांच्याकडून जमलेल्या पैशातून घेत. पुढे सरकारी बँक सुरू झाल्यावर बँक पैसे भरू लागली.

ब्रह्मदेशात कॅ.लक्ष्मी-

ब्रह्मदेशात आल्यावर लक्ष्मीबाईंना वाटले की आता हिंदुस्थानात पोहोचायला बिलकूल वेळ नाही. ब्रह्मदेशात हिंदी लोक मोठ्या संख्येने राहत. त्यामुळे ब्रह्मी लोकांनाही मोडकी तोडकी हिंदी येत असे. काही श्रीमंत हिंदी लोक घरे खाली करून भारतात गेले होते. त्यांची मोठमोठी हवेलीवजा घरे आता आझाद-हिंद-सरकारची मालमत्ता झाली. ब्रह्मदेशात पन्नास मुलींची महिला पलटण छावणी होती. बहुतेक मुली सुशिक्षित होत्या. त्यांना लवकरच अधिकारी करता येईल असा आडाखा लक्ष्मीबाईंनी बांधला. ब्रह्मदेशातील फौजेचे लोक रणभूमीकडे निघाले होते. त्यामुळे या पलटणीला प्रशिक्षक उपलब्ध नव्हता. तशाही परिस्थितीत लक्ष्मीबाईंनी शारीरिक व्यायाम, कवायत, रायफल चालविणे, दिवस-रात्र लांब पल्ल्याचे रूट मार्च काढणे हे कार्यक्रम राबवायला सुरुवात केली. गौरी भट्टाचार्य (आता डॉ.सेन), माया, अरुणा व करुणा या गांगुली भगिनी, भौमिक भगिनी, शकुंतला गांधी, रमा मेहता, एमिली सॅम्युएल या सर्व कॉलेजच्या

दारापर्यंत पोहोचलेल्या विद्यार्थिनी होत्या. ब्रह्मदेशात लक्ष्मीबाईंचे आणखी एक काम वाढले. त्यांना नेतार्जीबरोबर जपानी दूतावासामध्ये चर्चेसाठी जावे लागे. नेतार्जींचे महिलांच्या संदर्भातील विचार केवळ बोलून दाखविण्यापुरतेच नव्हते. पुरुष मंत्र्याकडून ज्या अपेक्षा केल्या जात व त्याला जे महत्त्व दिले जाई, तेच महत्त्व व अपेक्षा नेतार्जी लक्ष्मीबाईंकडूनही करीत. कर्नल शहानवाझ यांची एक गुरिला पलटण सर्वप्रथम इम्फाळकडे कूच करणार होती. त्या कंपनीने हल्ल्याचे प्रदर्शन केले. कॅ.लक्ष्मींना या हल्ल्याच्या प्रदर्शनात भाग घेण्याची परवानगी मिळाली. याच अनुभवाकरिता त्या तळमळत होत्या. शत्रूवर अशाच तऱ्हेचे आक्रमण करण्याचा सुदिन केव्हा येतो याची त्या वाट पाहू लागल्या.

पुनश्च सिंगापूर-

रंगूनमध्ये इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिलांचा एक क्रियाशील गट तयार झाला होता. त्यांची सभा घेऊन महिला पलटणीत भरती करविण्याचे काम लक्ष्मीबाईंनी त्यांच्यावर सोपविले व दोन महिने ब्रह्मदेशात राहून लक्ष्मीबाई सिंगापूरला परतल्या. श्रीमती थीवरनी छावणी शिस्तबद्ध ठेवली होती. आता चाळीस महिला जवान व शंभर परिचारिका ब्रह्मदेशात पाठवायच्या होत्या. ब्रह्मदेशात जोडे व कपडे यांचा तीव्र तुटवडा पडला होता. त्यामुळे ते सिंगापूरमध्ये खरेदी करणे, औषधे तपासून विकत घेणे इत्यादी कामे करावी लागत. ब्रह्मदेशात जाणारी तुकडी कधी खुश्कीच्या मार्गाने चालत तर कधी वाहनाने प्रवास करणार होती. कमीत कमी पंधरा दिवसांचा प्रवास होता. त्यासाठी खाण्याची व्यवस्था करण्यात लक्ष्मीबाई गुंतून गेल्या. ३० मार्च १९४४ हा लक्ष्मीबाईंच्या आयुष्यातील एक संस्मरणीय दिवस. या दिवशी सिंगापूर छावणीतील आठ मुलींना कमिशनड ऑफिसर म्हणून मान्यता मिळाली. पुरुष कमिशनड ऑफिसरला द्याव्या लागणाऱ्या लेखी व मौखिक परीक्षा व मैदानी रणनीतीचे प्रदर्शन पुरुषांप्रमाणे स्त्रियांनाही आवश्यक होते. त्यात त्यांना सूट नव्हती. मुली उत्तम रीतीने पास झाल्या. सर्व जवानांना प्लॅटून व कंपनीमध्ये वाटून दिले गेले. लक्ष्मीबाई आता सिंगापूरच्या कामातून मुक्त झाल्या. आता त्यांचे डोळे लागले होते आघाडीकडे.

लक्ष्मीबाईंनी ब्रह्मदेशात जाण्यासाठी सिंगापूर सोडले, तेव्हा आपण परत इथे कधी येणार नाही असे त्यांना वाटले नव्हते. (बरोबर ५० वर्षांनी १९९५ मध्ये त्या पुन्हा सिंगापूरला गेल्या. परंतु ते सिंगापूर त्यांच्या ओळखीचे राहिले नव्हते.) सिंगापूरहून बँकॉक मार्गे जाताना जर्मनीच्या राजदूताशी त्यांची भेट झाली. या राजदूताला भारतीय संस्कृती व कला यांची फार आवड होती. युद्धानंतर आपण भारतात नक्कीच येणार आहोत असे तो लक्ष्मीबाईंना पुनःपुन्हा सांगत होता.

युद्धभूमीच्या दिशेने प्रयाण-

लक्ष्मीबाई रंगूनला पोहोचल्या तेव्हा महिला पलटणीची पहिली तुकडी युद्धभूमीकडे कूच झाली होती. उरलेल्या मुलींना एका मोठ्या घरात ठेवले होते. महिला समितीचे युद्ध मदतकार्य जोरात चालू होते. काही महिला सैनिक इस्पितळात काम करू लागल्या होत्या. आपण सुरू केलेल्या कामांना वेग आल्याचे पाहून लक्ष्मीबाईंना समाधान वाटले.

लक्ष्मीबाईंचा आघाडीवर निघायचा दिवस मुक्तर झाला. महिला पलटणीच्या दोन अधिकारी व दहा जवान घेऊन मेमियोकडे पूर्वी गेलेल्या जल्ल्याला जाऊन मिळण्यास त्या निघाल्या. दिवसा सैनिक ट्रकमधून प्रवास, जंगलात स्वयंपाक करून जेवणे व रात्री ट्रकमध्येच झोपणे असा दिनक्रम होता. एका गावात असाच रात्री मुक्काम होता. गाववाल्यांनी स्वागत केले व मुखियाशी भेट घडवून आणली. मुखिया एक भारतीय पठाण होता. त्याच्या अनेक ब्रह्मी बायका व अगणित मुले पाहून लक्ष्मीबाई थक्क झाल्या. पठाणाने आपल्या मुलींना पलटणीत घेऊन जावे असे लक्ष्मीबाईंना सांगितले. पण हे ऐकून मुलींनी जी दडी मारली, त्या पुन्हा दिसल्याच नाहीत. भारतीय लोक तेथे सावकारीचा धंदा करीत. त्यामुळे त्यांचे व ब्रह्मी लोकांचे संबंध सलोख्याचे नव्हते. इंग्रजांची पीछेहाट होताच त्या संधीचा फायदा घेऊन ब्रह्मी लोकांनी भारतीयांच्या वस्त्यांवर हल्ले चढविले व लूट केली. अशा वातावरणातून मार्ग काढीत लक्ष्मीबाईंचा जल्मा मेमियोला पोहोचला.

मेमियो हे ब्रह्मदेशातील थंड हवेचे ठिकाण व उन्हाळी राजधानी होती. एका रिकाम्या पडलेल्या शाळेत महिला पलटणीची छावणी पडली. प्रशिक्षण व सराव पूर्ववत् नियमितपणे चालू झाला.. असे दोन महिने गेले. २१ तारखेला भर दिवसा बॉम्ब हल्ला सुरू झाला. विमानावर डागल्या जाणाऱ्या तोफा-बंदुका महिला पलटणीजवळ नव्हत्या. त्यामुळे विमानांनी अगदी खाली उतरून छावणी उद्ध्वस्त केली. लढाईत सापडणे म्हणजे काय याचा सर्वांना अनुभव आला. मृत्यू आपला चेहरा दाखवून गेला. लपण्याच्या जागा आधीच हेरून ठेवल्यामुळे मनुष्यहानी झाली नाही. एकही जवान महिला घाबरलेली दिसली नाही. त्यांचे धैर्य पाहून लक्ष्मीबाईंना मूठभर मांस चढले.

मेजर लक्ष्मी की डॉ.लक्ष्मी-

इम्फाळ पडण्याची चिन्हे दिसू लागली होती. इतक्यात जयाचे पारडे फिरले. भारत-ब्रह्मदेश सीमेवर वेळेआधी धुवांधार पाऊस सुरू झाला. आझाद-हिंद-मेनेच्या दुर्दैवाने इंग्रजांना इम्फाळमध्ये अधिक कुमकही मिळाली. तेव्हा परिस्थिती सुधारल्यावर पुढे जाण्याचे ठरून लक्ष्मीबाई व इतर सैन्याला मागे फिरण्याचे आदेश मिळाले.

मेमियोच्या आघाडीवर खूप मनुष्यहानी झाली. मलेरिया, हगवण यांनी

पिडलेल्या रोग्यांची संख्या वाढली. कॅ.लक्ष्मी आता डॉ.लक्ष्मीच्या स्वरूपात आपल्या पलटणीतील परिचारिकांसह इस्पितळात काम करू लागल्या. लष्करी अधिकाऱ्यांपेक्षा आपली डॉक्टरची भूमिका त्यांना अधिक महत्त्वाची वाटे. देशाची गरज म्हणून त्या लष्करात गेल्या. पण डॉक्टरांची गरज समाजाला सदैव असते. युद्धभूमीवर तर डॉक्टर म्हणजे परमेश्वरच. त्यामुळे मागे फिरण्याऐवजी जवानांची शुश्रूषा त्यांना महत्त्वाची वाटली. रुग्णसेवेबरोबरच रोजची ३-४ तासांची पेरड ही आवश्यक होती. भारतीय डॉक्टर व परिचारिका यांना रोगी सांगत की, त्यांना पाहूनच अर्धा आजार पळाला. हे त्यांचे उद्गार ऐकून आपण इस्पितळातील कामावर लक्ष केंद्रित केल्याचे लक्ष्मीबाईंना समाधान वाटले. लक्ष्मीबाईंबरोबर सिंगापूरला आलेल्या परिचारिकाही होत्या.

मेमियोच्या इस्पितळात मलमपट्टी करण्याचे सामान व कीटक निरोधक औषधे यांचा तुटवडा होता. मलेरियाचे रोगी तापाने एकदम अशक्त होत व त्यातच त्यांना जुलाब होऊ लागले की मग त्यांना वाचविणे कठीण होई. देशासाठी प्राण अर्पण करायला निघालेल्या जवानांना असा दुर्दैवी मृत्यू येतो व आपण इच्छा असूनही अधिक काही करू शकत नाही याचे लक्ष्मीबाईंना वाईट वाटे.

पावसाळ्यात मुक्कामी मेमियो इथेच होता. ऑगस्ट-सप्टेंबरमध्ये आजारी व घायाळ जवानांच्या रांगा लागल्या. त्यांच्या शुश्रूषेतूनच ३-४ तास वेळ काढून रुट मार्च पेरडसाठी जावे लागे. नेताजींनी आझाद-हिंद-फौज, सरकारचे सर्व प्रतिनिधी व इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे सर्व प्रतिनिधी यांचे संमेलन मंडाले येथे भरविले. आपल्या भाषणात त्यांनी जर्मनीच्या पाडावाची चिन्हे दिसत असल्याचे व एप्रिल-मे १९४५ पर्यंत तसे निश्चित होईल व त्यानंतरच सर्व मित्र राष्ट्रे जपानच्या व आपल्या मदतराष्ट्राची ही परिस्थिती असली तरी आझाद-हिंद-फौज आपल्या बळावर अखेरच्या श्वासापर्यंत लढेल अशी नेताजींनी घोषणा केली. बैठक समाप्त झाल्यावर नेताजींनी लक्ष्मीबाईंना आपल्या पलटणीला रंगूनला पाठविण्याचे आदेश दिले. स्वतः लक्ष्मीबाई व त्यांच्याबरोबर मेमियोच्या इस्पितळात काम करणाऱ्या परिचारिकांना परत इस्पितळात कामावर रुजू होण्यास सांगितले. लक्ष्मीबाई व त्यांच्या परिचारिकांचा गट आता आझाद-हिंद-सेनेच्या चिकित्सा विभागाचा एक भाग बनला. मेमियोला परत आल्यावर इस्पितळात रोगी ठेवायलाही जागा उरलेली नाही असे लक्ष्मीबाईंना आढळून आले. मेमियोवरील हवाई हल्ल्यांचे वाढते प्रमाण पाहून ते इस्पितळ तेथून तोफखाना इलाख्यात हलविण्यात आले. इथे फार पूर्वी सैनिक बराकी होत्या. त्यातच रोग्यांची व्यवस्था

करण्यात आली. खंदक खणून त्यात आपत्कालीन ऑपरेशन थिएटर बांधले. सप्टेंबर ते डिसेंबरपर्यंत लक्ष्मीबाई मेमियोमध्येच होत्या. जानेवारीमध्ये ही जागा सोडून रोगी व इस्पितळाचे सामान घेऊन लक्ष्मीबाई व त्यांचे सहकारी जियावाडी या सुंदर गावी पोहोचले. जियावाडीचा जमीनदार भारतीय होता. शेतमजूर बिहारी होते. या गावात असलेले छोटे इस्पितळ वाढवायचे ठरविले. जानेवारी २० पासून काम सुरू झाले. २३ जानेवारी हा नेताजींचा वाढदिवस. गावातील साखर कारखान्याने एक साखरेचे पोते व गावातील लोकांनी दूध, तांदूळ वगैरे लक्ष्मीबाईंकडे आणून दिले. सर्वांनी मिळून खीर बनवली. गावात वाटली. रोग्यांनाही दिली. नेताजींचा असा हा आगळा वेगळा जन्मदिन जियावाडीत साजरा झाला. त्याच संध्याकाळी अचानक बॉम्ब हल्ला झाला. साखर कारखान्याचा बॉयलर फुटला. मजूर जळून मृत्यू पावले. आजपर्यंत लक्ष्मीबाईंनी अनेक तऱ्हेचे घायाळ पाहिले होते. परंतु भाजण्याच्या या जखमांचे स्वरूप भयंकर होते. त्यांची मलमपट्टी करणेही दुरापास्त होते. आसपासच्या गावांतूनही बॉम्ब हल्ल्यात सापडलेले लोक येतच राहिले. रात्रभर लक्ष्मीबाई व त्यांच्या सहकारी भगिनी मलमपट्ट्या बांधण्याचे काम करीत होत्या. गावकऱ्यांना लढाईचा पहिलाच अनुभव होता. आझाद-हिंद-फौजेच्या लोकांमुळे आपल्यावर हा प्रसंग ओढवला असे त्यांना वाटू लागले. ज्या लोकांनी प्रेमाने वागविले तेच आता शिव्या देऊ लागले. त्यामुळे नाइलाजाने अगदी न हलविता येण्यासारखे रोगी व त्यांच्या देखरेखीला काही लोक ठेवून इतरांना रंगूनची वाट धरावी लागली. कॉलॉ नावाच्या गावी अगदी क्षीण व दीर्घकाळ आजारी असलेल्या सैनिकांकरिता आझाद-हिंद-फौजेचे इस्पितळ बांधले जात होते. रंगूनला जाण्याऐवजी लक्ष्मीबाईंनी कॉलॉला जाण्याचे ठरविले. आपल्या बरोबरच्या परिचारिका त्यांनी रंगूनला पाठविल्या. काही डॉक्टर्स व सेवक बरोबर घेऊन वाटेवरील बॉम्ब हल्ल्याला तोंड देत देत व जीव बचावत कॅ.लक्ष्मी कॉलॉला पोहोचल्या. कॉलॉ डोंगराळ भाग असल्यामुळे म्हणा किंवा त्यांच्या नशिबात लढाई नव्हती म्हणून म्हणा, नागरिकांना सर्व सुख-सुविधा होत्या.

कॉलॉपासून तीस मैलांवर तांगई गाव होते. तिथे नव्वद टक्के भारतीय राहत. गावचे प्रमुख सरदार ईश्वर होते. सरदारांची कन्या डॉ.ज्ञानकौर आझाद-हिंद-फौजेच्या स्वास्थ्य-चिकित्सा विभागात काम करीत होती. कॉलॉची परिस्थिती पाहण्यासाठी व जखमी जवानांना भेटण्यासाठी नेताजी कॉलॉला यावयास निघाले होते. त्यांना संपूर्ण युद्धक्षेत्रातून यावे लागणार असल्यामुळे लक्ष्मीबाईंना त्यांची काळजी लागून राहिली होती. सुदैवाने रस्त्यावरील बॉम्ब हल्ल्यातून नेताजी महीसलामत बचावले. नेताजींनी कॉलॉ खाली करून स्वास्थ्य युनिट व इस्पितळ

रंगूनकडे हलविण्याचे आदेश दिला. त्याप्रमाणे लक्ष्मीबाई तयारीला लागल्या. कोणत्याही क्षणी निघण्याची तयारी करीत असतानाच धोक्याचा भोंगा वाजला. पाठोपाठ दोन विमानांनी अगदी खाली येऊन बॉम्बवर्षाव केला. लक्ष्मीबाई व त्यांचे सहकारी थोडक्यात बचावले. मात्र त्यांचे ज्येष्ठ सहकारी येल्लप्पा याचे घर जमीनदोस्त झाले व त्यांच्या पायात बॉम्बचे तुकडे घुसले. आपला ज्येष्ठ सहकारी वेदनांनी तडफडताना पाहून त्याला यातून कसे वाचवावे याची लक्ष्मीबाईंना चिंता वाटत होती. येल्लप्पांना हॉस्पिटलमध्ये हलविले. जखमाही फार गंभीर नव्हत्या. परंतु बॉम्बचे तुकडे शरीरातून काढल्यावर द्यावी लागणारी कीटाणूनाशक औषधे जवळ नव्हती. त्यामुळे येल्लप्पांवरील इलाज खात्रीचे नव्हते. दोन दिवसांत येल्लप्पांच्या वेदना वाढल्या. जखमा पिकल्या. मेमियो इस्पितळाचे प्रमुख मेजर बावा यांना येल्लप्पांच्या जखमी होण्याची बातमी मिळाली म्हणून ते येल्लप्पांना व लक्ष्मीबाईंना रंगूनला घेऊन जाण्यासाठी ट्रक घेऊन आले होते. लक्ष्मीबाईंनाही रंगूनला परतण्याचा आदेश होता. मेजर बावा यांनी इंग्रजी फौज रंगूनवर यशस्वी चढाई करत असल्याची बातमी त्यांना दिली.

मेजर बावांच्या वैद्यकीय मदतीमुळे येल्लप्पांना आराम वाटू लागला होता. लक्ष्मीबाई जपान्यांच्या काफिल्याबरोबर रंगूनला जाण्यासाठी निघाल्या. त्या २७ एप्रिलला माचीला पोहोचल्या. माचीला गेल्यावर कळले की टोंगू इलाख्यावर इंग्रजांनी कब्जा केला आहे. याचा अर्थ रंगूनचा रस्ता आता बंद झाला होता. घायाळ येल्लप्पांना घेऊन पायी चालणेही कठीण होते. येल्लप्पांची स्थिती पाहून मेजर बावांना वाटत होते की, आपण सर्वांनीच इंग्रजांच्या स्वाधीन व्हावे. तसे केले तरच येल्लप्पा वाचतील. पावसालाही आता जोरात सुरुवात झाली होती. पावसात भिजल्यामुळे येल्लप्पांना न्यूमोनिया झाला. किती तरी दिवस ते कोमातच होते. अर्धवट शुद्धीत ते आझाद-हिंद-फौजेच्या फंडासाठी पैसे गोळा करण्याच्या योजनांविषयी बोलत, नेताजीविषयीची चिंताही ते सतत व्यक्त करीत.

जवळचा शिधा संपत आला होता. म्हणून अन्न वाचवण्यासाठी कॅ. लक्ष्मींबरोबरचे दोघे जण शत्रूला शरण गेले. त्यामुळे उरलेला शिधा आणखी दोन दिवस पुरला असता. ज्वारीच्या कण्यांची पेज, घासभर भात एक वेळ खाण्याइतकाच शिधा शिल्लक होता. शारीरिक श्रम केले तर भूक लागेल म्हणून लक्ष्मीबाई जस्रीपुरत्या हालचाली करीत.

युद्ध कैदी ले. कर्नल लक्ष्मी-

मे महिन्याच्या शेवटी एके दिवशी लक्ष्मीबाई जाग्या झाल्या तेव्हा त्यांच्या पोटावर संगीन रोखून उभा राहिलेला जपानी शिपाई त्यांना दिसला. न घाबरता मोडक्या तोडक्या जपानी भाषेत आपण भारतीय आहोत, इंग्रजांचे शत्रू आहोत व

आझाद-हिंद-सेनेचे शिपाई आहोत असे सांगण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. पण ते शिपाई काही ऐकून घेण्यास तयार होईनात. थोडक्याच वेळात त्यांचा एक अधिकारी तेथे आला. त्याच्या हातातील वर्तमानपत्रातील फोटो व माहितीची हवी एकच आहे, अशी त्याची खात्री पटली. मग तो मोडक्या तोडक्या इंग्रजीत बोलू लागला. त्याची पलटण चीनमध्ये असल्यामुळे त्याला आझाद-हिंद फौजेची काहीच माहिती नव्हती. आज प्रथमच त्याने वर्तमानपत्रात ती माहिती वाचली होती. वर्तमानपत्रातील त्या फोटोमुळे लक्ष्मीबाईंची मृत्यूपासून सुटका झाली. लक्ष्मीबाईंनी पुढचा प्रवास जंगलातूनच करावा असा सल्ला त्या अधिकाऱ्याने दिला. लक्ष्मीबाई व त्यांच्या चार मित्रांनी येल्लप्पांसाठी बांबूचे एक स्ट्रेचर बनविले. सहा तास एक पहाड चढून गेल्यावर त्यांना एक गाव लागले. त्या गावातील लोक इंग्रजांशी एकनिष्ठ होते. त्यामुळे तेथे राहणे धोक्याचे होते. पण लक्ष्मीबाईंना आता दुसरा काहीच मार्ग दिसेना. शेवटी तिथल्या जंगलात एक झोपडी बांधली व त्यात त्या राहू लागल्या. लवकरच इंग्रज सैनिक तेथे पोहोचले. येल्लप्पा व त्यांची देखभाल करण्यासाठी मुखूस्वामी अशा दोघांना सोडून लक्ष्मीबाई व त्यांच्या तीन सहकाऱ्यांना अटक करून घेऊन गेले. तीन-चार दिवसांच्या डोंगराळ प्रदेशातील प्रवासानंतर लक्ष्मीबाई इंग्रजांच्या मुख्यालयात पोहोचल्या. तेथे मेजर बावाही होते. ते जिनिव्हा कराराप्रमाणे शरण गेले होते. लक्ष्मीबाईंना हा करार झाल्याचे माहीत नव्हते. त्यांनी परिस्थितीमुळे शरणागती पत्करली होती. या लष्करी छावणीतच जर्मनी पडल्याची बातमी त्यांना समजली. त्याचप्रमाणे येल्लप्पा व मुखूस्वामी यांच्या दुःखद निधनाची बातमीही इथेच समजली.

लक्ष्मीबाई व आझाद-हिंद-फौजेचे पंधरा सैनिक यांना या छावणीतून टोंगू येथे हलविले. मुसळधार पाऊस, जंगलातील रस्ता यामुळे दिवसाला दहा मैलही चालणे होत नसे. पहाटे मग भरून काळा चहा मिळे. चालता चालता दोन बिस्किटे मिळत. त्यावरच सर्व दिवस काढावा लागे. या सर्व २-३ महिन्यांच्या प्रवासात कुठेही आंघोळ करता आली नाही. पुरुष नदीत आंघोळ करीत. परंतु लक्ष्मीबाईंकडे दुसरा कपड्यांचा जोडही नव्हती. बाईमाणूस आंघोळ तरी कशी करणार? मिळेल तिथे हात, पाय, तोंड धुऊन पुढे जावे लागे. पावसात भिजलेले कपडे अंगातील उष्णतेने सुकत. कपड्यांना घामाची कुबट घाण येत होती. सर्व बाजूंनी चिखल लागलेला, झाडांमध्ये अडकून कपडे फाटलेले, अशा अवस्थेत लक्ष्मीबाई- एक युद्धकैदी- चालत होत्या. टोंगूला पोहोचल्यावर दोन दिवसांनंतर तेथून त्यांना पेगूला नेण्यात आले. पेगूला आल्यावर सहगल व शहानवाझ यांच्याशिवाय इतर काही जणांना युद्धकैदी बनवून त्यांची भारताकडे रवानगी झाल्याचे लक्ष्मीबाईंना कळले. फक्त नेताजी रंगूनहून निसटले होते. त्या बातमीने

मात्र त्या सुखावल्या. लक्ष्मीबाई व इतर युद्धबंदांना रंगूनला नेण्यात आले. पुरुषांना युद्धबंदी गृहात पाठवून देण्यात आले. लक्ष्मीबाईचे काय करावे असा प्रश्न पडला. शेवटी लक्ष्मीबाईचे परिचित श्री व श्रीमती ऊ-तुन-नियोए यांच्या घरी त्यांना पोहोचवण्यात आले. नियोए कुटुंब बॅ.स्वामीनाथन कुटुंबाला ओळखणारे होते. नियोए यांच्या घरी लक्ष्मीबाईंनी मनसोक्त स्नान केले. स्नानानंतर त्यांना आपले शरीर जणू हलके पीस झाले आहे असा भास झाला. त्याच घरात भारताकडे निघालेल्या मेजर हेराल्ड बो यांची भेट झाली. बोंच्या सूचनेवरून श्री.प्रेम सहगल यांना आपल्या खुशालीचे पत्र लक्ष्मीबाईंनी लिहून दिले. (बो यांनी खरोखरच ते पत्र पोहोचविले होते.)

दुसऱ्या दिवशी त्यांना श्री व श्रीमती ऊ-बा-तिओ यांच्या कुटुंबात नेऊन ठेवले. तेथे त्या एक महिना राहिल्या. या घरात असताना कर्नल मॅकोगलीन, मेजर हू-ग-तोये व के. रशीद युसूफ अली या शत्रुपक्षाच्या तिघा अधिकाऱ्यांनी आपल्याला सक्तीने आझाद-हिंद-फौजेत घेतले असे लक्ष्मीबाईंकडून वदवून घेण्याचा खूप प्रयत्न केला. आझाद-हिंद-फौज जपानच्या हातातील कळसूत्री बाहुले होते असेही त्यांच्याकडून वदविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. परंतु त्या लोकांनाच शेवटी लक्ष्मीबाईंच्या बोलण्यातून आझाद-हिंद-फौजेची महती पटू लागली. ही फौज जपानची भाडोत्री फौज नसून देशभक्त भारतीय नागरीक व सैनिक यांची फौज होती हे त्यांना कळून चुकले. राणी झांशी रेजिमेंटच्या सदस्यांकडूनही आझाद-हिंद-फौजेत सामील होण्याची सक्ती झाल्याचे वदवून घेण्याचा प्रयत्न झाला. त्यांना नोकरीचे आमिष दाखवले गेले. घरात अन्नाचा कण नव्हता. घर व कुटुंब उद्ध्वस्त झाले तरी एकीनेही इंग्रजांची नोकरी पत्करली नाही. त्या स्वाभिमानाने ताठ राहिल्या याचे लक्ष्मीबाईंना समाधान वाटले.

एक महिन्यानंतर लक्ष्मीबाईंना रंगूनमधल्या ओळखीच्या लोकांच्या घरी जाण्याची परवानगी मिळाली. सरदार जहारसिंगच्या घरी त्यांची मैत्रीण व राणी झांशी रेजिमेंटमधील सहकारी डॉ.ज्ञानकौर भेटल्या. तसेच नेताजींच्या रंगूनमधील हालचालींची माहिती मिळाली त्याच घरात दोन दिवसांनी नेताजींच्या अपघाती निधनाची बातमी रेडिओवरून ऐकली. पण ही एक अफवा आहे असे त्यांना वाटले. कदाचित् नेताजींना निसटून जाता यावे म्हणून ही अफवा मुद्दाम पसरवली असेल असेही लक्ष्मीबाईंना वाटले. स्वातंत्र्य मिळाल्यावरही जेव्हा नेताजी प्रकट झाले नाहीत तेव्हा नेताजींच्या मृत्यूची त्यांना खात्री पटली. आजही लक्ष्मीबाईंना नेताजींचा मृत्यू हे एक गूढच वाटते.

लक्ष्मीबाईंनी हिरोशिमा व नागासाकीवरील अणुबॉम्बच्या हल्ल्याची बातमी ऐकली. या अणुबॉम्बने दुसरे महायुद्ध संपुष्टात आणले असले तरी भारतीय स्वातंत्र्य

युद्ध चालूच राहणार आहे असे लक्ष्मीबाईंना मनोमन वाटत होते. कर्नल थिमग्या रंगूनहून जपानकडे लष्करी कामासाठी निघाले होते. ते रंगूनला पोहोचले तेव्हा खूप रात्र झाली होती. सकाळी सहा वाजता त्यांना जपानकडे निघायचे होते. रात्री दोन वाजता ते लक्ष्मीबाईंच्या घरी त्यांना भेटायला गेले. ही भेट कौटुंबिक स्वरूपाची होती. त्यांच्याबरोबर सैनिक पत्रकारही होते. याच पत्रकारांबरोबर आझाद-हिंद-फौजेविषयीची सत्य माहिती लक्ष्मीबाईंनी बाहेर पाठविली होती. या पत्रकारांत मुंबईच्या जन्मभूमी पत्राचे अमृतलाल शेठही होते. त्यांच्याकरिता लक्ष्मीबाईंनी दोन दिवस व दोन रात्री बसून राणी झांशी रेजिमेंटचा इतिहास लिहून दिला. तो त्यांनी पुढे जयहिंद डायरी या नावाने छापून प्रसिद्ध केला.

पुनश्च व्यवसाय-

लक्ष्मीबाईंना या काळात आर्थिक स्वावलंबन नव्हते. घरी बसून बसून जीव उबून गेला होता. आता विश्रांतीची गरजही भासत नव्हती. म्हणून त्यांनी आपल्याला वैद्यकीय व्यवसाय सुरू करण्याची परवानगी द्यावी असा अर्ज केला. त्याला यश येऊन एका खाजगी दवाखान्यात काम करण्याची परवानगी लक्ष्मीबाईंना मिळाली. लवकरच त्यांचा व्यवसायात जम बसला.

डॉ.लक्ष्मीबाईंचा दवाखाना ही आता आझाद-हिंद-फौजेच्या माजी सैनिक व आझाद-हिंद-दलाच्या सेवक वर्गाच्या भेटी-गाठीची जागा झाली. या लोकांत अधिकतर लोक आता मजुरी करणारे किंवा छोटी दुकानदारी करणारे होते. पराभव पत्करावा लागला तरी स्वप्न भंग पावले नव्हते. त्यामुळे कोणीही मनाने खचलेले दिसत नव्हते. या सर्वांचे भवितव्य अंधकारमय असले तरी कुणालाही आपल्या कृतीचा पश्चात्ताप होत नव्हता. २१ ऑक्टोबर हा आझाद-हिंद-फौजेचा वर्धापन दिन. कॅ.डॉ.लक्ष्मींकडे नियमाने जमणाऱ्या या लोकांनी तो साजरा करायचा ठरविले. पुढाकार अर्थातच डॉ.लक्ष्मींचा होता. युद्ध पत्रकार मे. जमाल किडवाई यांना सहकार्याचा हात पुढे केला. रंगूनच्या एका गल्लीत सभा व झेंडावंदन झाले. सर्वांनी जुना लष्करी गणवेश घातला होता. सर्वांचे गणवेश ठिकठिकाणी फाटल्यामुळे शिवलेले हाते. सर्वांच्या चेहऱ्यावर अजूनही आम्ही अखेरपर्यंत लढणार असा भाव दिसत होता. सर्वांनी झेंडावंदन केले. नेताजींचा, आझाद-हिंद-फौजेचा व सरकारचा जयजयकार केला. मेजर किडवाई या दृश्याने भारावून गेले. त्यांनी या सभेची अनेक छायाचित्रे घेतली. या प्रसंगावर एक उत्तम लेख लिहून कलकत्त्याच्या 'देशभक्त' या वर्तमानपत्राच्या मुखपृष्ठावर छायाचित्रांसह छापला. त्या लेखाने खळबळ माजविली. कॅ.लक्ष्मी नजरकैदी असूनही अशा प्रकारचा समारंभ त्या कसा करू शकल्या, याचा जाब रंगूनच्या सैनिक प्रशासनाला केला गेला. खरे म्हणजे सरकार खरेच हडबडले होते. नेताजींचा मृत्यू झालाच

नसेल का? हे लोक परत डोके वर काढणार की काय या विचाराने शासन संत्रस्त झाले होते.

कॉलॉ येथे नजरकैद-

लक्ष्मीबाईंना मोकळे सोडणे त्यांना धोक्याचे वाटत होते. म्हणून सरकारने त्यांना दूर कॉलॉमध्ये एका घरात नजरकैद करून ठेवले. आझाद-हिंद-फौजेचे सर्व खटले समाप्त होईपर्यंत त्यांना नजरकैदेत ठेवण्यात आल्याचे जाहीर झाले. कॉलॉचे पोलीसही कॅ.लक्ष्मीवर नजर ठेवून बेजार झाले. कारण लक्ष्मीबाईंना भेटावयास येणाऱ्यांची संख्या बेसुमार होती. त्यांतील काही लोक वायुसेना व लष्करातील लहान-मोठे अधिकारी होते. युद्धकाळात बढती मिळालेला तो बव्हंशी तरुणवर्ग होता. ब्रिटिश सैन्यातील वर्णभेदाला ते तरुण कंटाळले होते. गोऱ्या व काळ्या अधिकाऱ्यांतील पक्षपाताची त्यांना चीड येत होती. राजकीय दृष्ट्या मात्र म्हणावे तितके ते सजग नव्हते. आझाद-हिंद-फौज व नेताजी यांच्याबद्दल माहिती करून घेण्याच्या उद्देशाने व आपल्याला दिल्या जाणाऱ्या भेदभावपूर्ण वागणुकीबद्दल मन मोकळे करण्यासाठी ते लक्ष्मीबाईंकडे येत. त्या सर्वांना आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याबद्दल आस्था होती. वायुसेनेच्या काही अधिकाऱ्यांची मजल तर डॉ.लक्ष्मींना आपल्या विमानातून गुपचूप भारतात पोहोचविण्याच्या विचारापर्यंत गेली होती. कॅ.लक्ष्मींनी या गोष्टीला स्वतःच नकार दिला म्हणून ते राहिले.

मुक्तता-

४ मार्च १९४६ ला कॅ.लक्ष्मींना भारतात वायुसेनेच्या विमानामधून पाठविले गेले. त्यांना भारतात सोडून येण्यासाठी एक ब्रिटिश लष्करी अधिकारी नेमला होता. तो विमानात लक्ष्मीबाईंच्या शेजारच्याच आसनावर बसला होता. ब्रह्मदेशाची सरहद्द ओलांडून भारताच्या सरहद्दीत प्रवेश केल्याची घोषणा विमानचालकाने केल्याबरोबर तो शेजारच्या आसनावरचा अधिकारी उठून उभा राहिला व त्याने कॅ.लक्ष्मी आता कैदमुक्त झाल्याचे त्यांना सांगितले. त्यानंतर तो दूर जाऊन परंतु नजरेच्या टप्प्यात बसला. तेथून तो लक्ष्मीबाईंकडे 'काय भयंकर बाई आहे' अशा नजरेने पाहत होता! लक्ष्मीबाईंना वाटले जर मर्जी चालली तर हा बहुतेक पॅराशूटमधून खाली टाकून देईल, असे भाव याच्या चेहऱ्यावर आहेत. सहा वर्षांनी मायदेशी परतलेल्या कॅ.लक्ष्मींच्या चेहऱ्यावर आनंदाची एक छटाही नव्हती. भारतात परतण्याचे स्वप्न होते खरे पण ते स्वतंत्र भारतात परतण्याचे, दुःखी अंतःकरणाने त्या डम्डम् विमानतळावर उतरल्या. त्या येणार ही बातमी प्रसिद्ध झाली नव्हती. विमानतळावर शुकशुकाट होता. खिन्न मनाने लक्ष्मीबाई बहिर्गमन कक्षाकडे चालू लागल्या. तिथे एक पोलीस अधिकारी त्यांच्याजवळ

आला. त्यांना वाटले आता पुन्हा अटक होणार! पण त्या अधिकाऱ्याने एक फाईल पुढे केला व त्यात त्यांच्या वास्तव्यासंबंधी वगैरे माहिती भरून मागितली. लक्ष्मीबाईंनी सुटकेचा निःश्वास सोडला.

विमानतळाबाहेर आल्यावर त्या आपला धाकटा भाऊ स्वामीनाथन् याचा पत्ता शोधित निघाल्या. टॅक्सीवाल्याने एकदम मागे फिरून विचारले, आपण राणी झांशी तर नाही? लक्ष्मीबाईंना हसू आले. त्या उत्तरल्या, 'मी राणी वगैरे नाही. आझाद-हिंद-फौजेच्या राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये होते.' एक युद्धबंदी म्हणून त्यांना विमानात बसविले खरे पण खर्चाकरिता एकही पैसा त्यांना देण्यात आला नव्हता. टॅक्सीतून उतरल्यावर घरात जाऊन भावाला त्या टॅक्सीभाडे देण्यास सांगणार होत्या. इतक्यात टॅक्सीवाला म्हणाला, "बाईसाहेब, आपण माझ्या टॅक्सीतून आलात, मी धन्य झालो. मला सर्व काही पावले. आपल्याला जेव्हा टॅक्सी लागेल, त्या वेळी हजर राहण्यात मला आनंद वाटेल. कृपा करून आपण मला पैसे देऊन लाजवू नका." हिंदुस्थानात आझाद-हिंद-फौज व नेताजी सुभाषचंद्र यांच्याविषयी काय भावना होती हे टॅक्सीवाल्याच्या बोलण्यावरून लक्षात येते. तशाही परिस्थितीत लक्ष्मीबाईंच्या चेहऱ्यावर समाधान उमटले.

लक्ष्मीबाईंच्या समोर अडचणींचा डोंगर उभा राहिला. त्यांचा भाऊ व वहिनी बाहेरगावी गेले होते. जवळ एक पैसा नाही. कुणाचे पत्ते माहीत नाहीत. किंकर्तव्यमूढ होऊन लक्ष्मीबाई जिऱ्याच्या पायरीवर बसून राहिल्या. जवळ जवळ एक तास होऊन गेला. काय करावे ते सुचत नव्हते. इतक्यात खादी कुडता व पायजमा घातलेला एक तरुण जिना चढून वर आला व अभिवादन करून म्हणाला, "आपण कॅ.लक्ष्मी ना? मी अरविंद बोस. गेला आठवडाभर तुमची वाट पाहत आहोत. आपल्या आईही इथे होत्या. तीन दिवस रोज विमानतळावर जात होत्या. त्यांना कळले की तुम्ही येण्याची काही शक्यता नाही तेव्हा त्या दिल्लीला परत गेल्या."

श्री.अरविंद बोस यांना लक्ष्मीबाई आल्याचा शोध मोठ्या गंमतीदार पद्धतीने लागला. बोस ग्रेट ईस्टर्न हॉटेलमध्ये काही कामानिमित्त गेले होते. तेथे लक्ष्मीबाईंना रंगूनहून घेऊन येणारा इंग्रज अधिकारी उतरला होता. खादीधारी बोसना पाहून तो त्यांना म्हणाला, तुमच्या कॅ.लक्ष्मींना मी आज रंगूनहून घेऊन आलो. हे शब्द ऐकताच श्री.बोस यांनी स्वामीनाथन् यांच्या घराचा रस्ता धरला. त्यांना खात्री होती की लक्ष्मीबाई तिथेच असणार. लक्ष्मीबाई तेथून बोस यांच्याबरोबर नेतार्जींच्या घरी गेल्या. आपण कलकत्त्यात असल्याची बातमी गृभ ठेवण्याची बोस परिवाराला त्यांनी विनंती केली. कारण लक्ष्मीबाईंना स्वागत समारंभ मनापासून नको होते. दुसऱ्याच दिवशी त्यांनी दिल्लीला प्रयाण केले.

दिल्ली विमानतळावर त्या उतरल्या आणि थक झाल्या. हजारो तरुण स्त्री-पुरुष पालम् विमानतळावर त्यांच्या स्वागतासाठी जमले होते. हे दृश्य लक्ष्मीबाईंना फार हृदयस्पर्शी वाटले. आझाद-हिंद-फौजेची बदनामी करण्याकरिता सरकारने खटले चालविले होते पण त्याचा परिणाम उलटाच झाला. लोकांना आझाद-हिंद-फौजेचे अधिकारी हीरो वाटत होते. लक्ष्मीबाईंना श्वास घ्यावयास फुरसत नव्हती. सतत लोक येत होते. मुलाखती घेत होते. काही नुसते भेटून जात होते. लोकांचा उत्साह पाहून त्यांना हवी असलेली माहिती लक्ष्मीबाई सस्मित मुद्रेने देत होत्या. लक्ष्मीबाईंना एका गोष्टीचे खूप आश्चर्य वाटले. लोक सर्वांची व्यक्तिगत चौकशी करीत होते. परंतु एकानेही नेतार्जींनी सुरू केलेल्या या महत्त्वपूर्ण कार्याची कारणे, परिणाम यांविषयी चर्चा केली नाही. नेतार्जींनी परदेशात ही संघटना कशी बांधली, लढाईचे डावपेच कसे आखले, योजना कशा तयार केल्या, राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये महिला कशा सहभागी झाल्या, आझाद-हिंद-सरकारचा कारभार कसा चाले, पैशाचा प्रश्न कसा सोडविला इत्यादी मूलभूत प्रश्नांबद्दल कोणी काहीच विचारत नव्हते. लक्ष्मीबाईंना वाटले की, काँग्रेसचे नेते आझाद-हिंद-फौजेच्या सैनिकांकडे स्काऊट व गर्लगाईडची मुले असल्यासारखे पाहतात. काँग्रेसच्या नेत्यांना आझाद-हिंद-फौजेचे सैनिक आपल्या तालावर नाचायला हवे होते. त्यांच्यापैकी काही तसे नाचतही होते. लक्ष्मीबाईंना तसे नाचणे मान्य नव्हते. लक्ष्मीबाईंनी गांधीजींना भेटावे अशी सूचना अनेकांनी केली. परंतु गांधीजींसमोर पुढील जीवन अहिंसात्मक पद्धतीने जगण्याची शपथ घेणे लक्ष्मीबाईंना मान्य नसल्याने, गांधीजींविषयी नितांत आदर असूनही त्या गांधीजींना भेटायला गेल्या नाहीत. लक्ष्मीबाई स्वतःला न पटणारी गोष्ट कोणी महनीय व्यक्तीने सांगितली म्हणून मान्य करणे शक्यच नव्हते. तो त्यांचा स्वभाव नव्हता.

यानंतर आझाद-हिंद-सहायता समिती स्थापन झाली होती. या कामात लक्ष्मीबाईंनी स्वतःला झोकून दिले. दिल्ली व उत्तर भारतातून मोठा फंड आझाद-हिंद-फौजेच्या नावाने जमा झाला होता. त्याचा काही हिशेबच ठेवला गेला नव्हता. केरळ व दक्षिणेकडे निरनिराळ्या संमेलनांत भाग घेऊन बराच फंड जमविला. ही सर्व रक्कम आझाद हिंद सहायता समितीकडे सुपूर्द करून त्याचा हिशेब ठेवण्याची खबरदारीही घेण्यात आली.

सिंगापूरला असताना मेजर प्रेमकुमार सहगल यांच्याशी लक्ष्मीबाईंचा परिचय झाला होता. त्या परिचयाचे पुढे प्रेमात रूपांतर झाले. कॅ.लक्ष्मींना श्री.राव यांनी घटस्फोट दिल्यानंतर म्हणजे १९४६ मध्ये कर्नल प्रेमकुमार सहगल यांच्याशी लक्ष्मीबाईंचा विवाह झाला. त्यानंतर ती दोघे कानपूरला राहू लागली. त्यांना दोन अपत्ये, सुभाषिनी व अनिता. सुभाषिनी मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाचे कार्य करते.

अनिता गृहिणी आहे. कॅ.लक्ष्मी स्वतः मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पक्षाच्या राष्ट्रीय कार्यकारिणीच्या सदस्या आहेत. आज ८४ वर्षांच्या वयातही त्यांचा लढाऊपणा किंचितही कमी झालेला नाही. स्त्रियांच्या प्रश्नावर त्यांचे कार्य चालू आहे. त्यांचे स्वतःचे प्रसूतिगृह कानपूरमध्ये आहे. नाममात्र शुल्क आकारून तेथे प्रसूतीची सोय केली आहे. लक्ष्मीबाई म्हणतात, “माझ्या आयुष्याकडे मागे वळून पाहताना मला वाटते की, मी व माझे आझाद-हिंद-फौजेचे सहकारी फार भाग्यवान. भारत सरकारने आमची कदर केली नाही म्हणून जनतेला वाईट वाटते, परंतु आमच्यापैकी कुणीही त्याची अपेक्षा केली नव्हती. लोक आम्हांला विचारतात, आम्हांला सरकारच्या नीतीचा संताप कसा येत नाही? संताप करायचाच असला तर तुम्ही करा. आम्ही जे केले, अनुभवले त्यावर आम्ही बेहद खूष आहोत. आम्हांला हे सर्व करता आले याबद्दल आम्हांला आनंद व अभिमान आहे.”

लक्ष्मीबाई ही सर्व स्त्री-जातीला ललामभूत महिला आहे. सौंदर्य, विद्वत्ता, धैर्य, शौर्य, ऋजुता, परोपकारी वृत्ती, निडरपणा हे सर्व सद्गुण एका व्यक्तीत क्वचितच पाहायला मिळतात. हे सर्व गुण लक्ष्मीबाईंमध्ये एकवटलेले दिसतात.

कॅ.लक्ष्मी यांच्या व्यक्तिगत जीवनाचाच फक्त इथे विचार केला आहे. त्यांचे आझाद-हिंद-फौजेतील काम राणी झांशी रेजिमेंटच्या प्रकरणात प्रसंगानुसार येत राहील.

राणी झांशी रेजिमेंट : एक उपेक्षित महिला पलटण

प्राचीन काळापासून भारतीय स्त्रिया धर्म, तत्त्वज्ञान, राजकारण व युद्धनीती यांमध्ये आपल्या कर्तृत्वाचा ठसा उमटवीत आल्या आहेत. अशा स्त्रियांची संख्या भारतातील एकूण स्त्रीवर्गाच्या संख्येच्या तुलनेत लहान होती. त्याचप्रमाणे या स्त्रिया उच्चवर्णीय व उच्चवर्गीय होत्या, हेही सत्य आहे. सर्वसामान्य भारतीय स्त्री आपल्या संसारात रमणारी व सामाजाने आखून दिलेल्या लक्ष्मणरेषेच्या आतच राहणारी होती. भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीच्या क्षितिजावरील महात्मा गांधींच्या उदयानंतर भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीचे वारे वेगाने वाहू लागले. स्वातंत्र्य आंदोलनाच्या मुख्य प्रवाहात स्त्रियांना येण्याची प्रेरणा गांधीजींनी दिली. विसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धाच्या अखेरीस अखेरीसला भारताबाहेर पूर्व व आग्नेय आशियातील स्त्रियांना 'आझाद-हिंद-चळवळीत' सामील होण्याची प्रेरणा नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी दिली. 'रणांगणाशिवाय स्वातंत्र्य असंभव' हे त्यांचे ब्रीदवाक्य होते. आपले विचार कृतीत आणून भारत स्वतंत्र करावा या उद्देशाने ब्रिटिशांच्या नजरकैदेतून निसटून ते जर्मनीला गेले होते व तेथे त्यांनी आझाद-हिंद-फौज स्थापन केली हे सर्वांना माहीत आहेच. जगाला विश्वास ठेवायला कठीण वाटावा असा आझाद-हिंद-फौजेचा महिला विभाग त्यांनी स्थापन केला - राणी झांशी पलटण. एकट्या दुकट्या सीने युद्धात नेतृत्व केल्याच्या अनेक कथा भारताच्या इतिहासात आहेत. मात्र तत्कालीन शस्त्रास्त्रांचा उपयोग करण्याचे प्रशिक्षण घेतलेली महिलांची कवायती पलटण हा मान फक्त याच एकमेव पलटणीला मिळालेला आहे. ही पलटण जरी भारत देशात उभारली गेली नसली तरी होती मात्र फक्त भारतीय नारींची. या पलटणीशी दोन नावे जोडली गेली आहेत. पहिले नाव कॅ.डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन्- सहगल यांचे व दुसरे स्वर्गीय नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे. नेताजींच्या स्त्री-पुरुष समानतेवरील अढळ

विश्वासातून राणी झांशी रेजिमेंटची कथा सुरू होते.

पार्श्वभूमी- राणी झांशी रेजिमेंटची कल्पना ही नेताजींना अकरमात मुचलेली कल्पना नसावी असे त्यांच्या राष्ट्रीय आंदोलनातील सहभागाचा वेध घेतला प्रगता जाणवते. त्यांच्या राजकीय विचारसरणीत स्त्रियांच्या स्वातंत्र्य आंदोलनातील सक्रिय समान सहभागाबद्दल जो एक विश्वास निर्माण झाला होता, त्याचे राणी झांशी रेजिमेंटची स्थापना हे प्रकटीकरण होते. नेताजी एक आदर्शवादी तरुण होते. त्या काळापासून त्यांच्या मनात हा विश्वास निर्माण होत होता. त्या काळातील त्यांची भाषणे, लेख व खाजगी पत्रे हे त्यांचे पुरावे आहेत. संडे मॅगझिनच्या (कलकत्ता) अंकातील Women in Azad Hind Movement या आपल्या लेखात कृष्णा बोस लिहितात-

“विसाव्या शतकाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या दशकात स्त्रियांच्या राष्ट्रीय आंदोलनातील समान व पूरक भागीदारीबद्दल नेताजींच्या विचारात अधिक स्पष्टता आलेली दिसते. त्यांनी लिहिलेली पत्रे, त्यांचे लेख व भाषणे यांमधून त्यांचे हे विचार विखुरलेले दिसतात.” कृष्णा बोस अशा दोन-तीन खाजगी पत्रांतली काही वाक्ये उद्धृत करतात. १९१२-१३ साली आपल्या आईला लिहिलेल्या पत्रात स्वातंत्र्य आंदोलनातील क्रांतिकारकांसंबंधी स्वतःच्या आईची भूमिका सुचविताना ते म्हणतात,

“आई, तू आई आहेस पण काय तू केवळ आमचीच म्हणजे तू स्वतः जन्म दिलेल्या मुलांचीच आई आहेस? नाही, तू आई आहेस प्रत्येक भारतीयाची आणि जर सर्व भारतीय तुझी मुले आहेत तर त्या तुझ्या मुलांचे होणारे हाल पाहून तुझे हृदय द्रवणार नाही का?”

देशबंधू चित्तरंजन दास यांना सुभाषचंद्र बोसांच्या राजकीय जीवनात अत्यंत महत्त्वाचे स्थान होते. देशबंधूच्या मृत्यूनंतर राजकारणात सक्रिय असलेली त्यांची पत्नी बसंतीदेवी निराश व उदास झाली. सक्रिय राजकारणापासून दूर राहण्याचा तिने निर्णय घेतला. तिला याबद्दल समज देऊन पुन्हा राजकारणात आणण्यासाठी ते बसंतीदेवीला लिहितात, “देशबंधूच्या मृत्यूनंतर आपल्या कर्तव्याला चुकणाऱ्या मंडळींमध्ये तुम्ही आघाडीवर आहात. एक भारतीय स्त्री व एका अत्यंत थोर पुरुषाची पत्नी या दृष्टिकोनातून तुमचा हा निर्णय अत्यंत चुकीचा आहे.”

१९२८ मध्ये कलकत्त्याला काँग्रेसचे अधिवेशन भरले होते. त्या वेळी लष्करी पद्धतीवर त्यांनी पुरुषांबरोबर स्त्रियांचीही स्वयंसेविका पथके तयार केली होती. यावरून असे वाटते की, राणी झांशी रेजिमेंटच्या कल्पनेचे बीज इथेच पडले होते. ते रुजले मात्र पुढे जवळ जवळ पंधरा वर्षांनी सिंगापूरमध्ये. त्यांच्या तरुण वयात कल्पना दत्त, सुनीती व शांती इत्यादी बंगाली क्रांतिकारक मुलींशी त्यांचा परिचय

होता. सरलाराणी चौधुराणी, मातंगिनीदेवी ह्यांच्या कार्याने त्यांना दिपविलेले होते. या गोष्टीचा उल्लेख १२ जुलै १९४३ रोजी सिंगापूर येथील स्त्रियांच्या सभेत भाषण करताना नेतार्जीनीच केला आहे. आपल्या भाषणात ते म्हणाले होते, “आपल्या देशातील शूर भगिनींनी भारतातील गुप्त क्रांतिकारक संघटनांमध्ये अतिशय महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे. प्रसंग येताच त्याही आपल्या बंधूंच्या खांद्याला खांदा लावून उत्तम प्रकारची नेमबाजी करू शकतात हे त्यांनी सिद्ध केले आहे.”

युरोपमध्ये १९४१ साली आझाद-हिंद-फौजेची स्थापना करतानाही महिला पलटणीचा विचार सुभाषबाबूंच्या मनात घर करून असावा. भारताची सीमा पार करीपर्यंत स्त्रियांचा स्वातंत्र्ययुद्धातील सहभाग कसा असावा व तो कसा वाढविता येईल या संबंधीच्या विचारांची बैठक त्यांच्या मनात पक्की होत गेली असावी. जर्मनीमध्ये असताना राणी झांशी रेजिमेंटचा विचार कृतीत आणणे त्यांना शक्य नव्हते. जर्मनीमध्ये सुभाषबाबूंनी उभारलेली आझाद-हिंद-फौज ही जर्मनीने युद्धबंदी बनविलेल्या ब्रिटिश भारतीय सैनिकांची होती. जर्मनीमध्ये व एकूणच युरोपात भारतीय विद्यार्थीच बहुसंख्य होते. या उलट मलाया, ब्रह्मदेश इत्यादी आशियाई देशांत-पोटासाठी देशाटन केलेले मजूर, बडे व्यापारी तसेच नोकरदार व वकील, डॉक्टर यांची संख्या लाखोंच्या घरात होती. युरोपमध्ये या वर्गातील भारतीय अभावाने होते. त्यामुळे युरोपमधील आझाद-हिंद-फौज ही केवळ भारतीय युद्धबंदांचीच होती. स्त्रियांची पलटण तेथे उभी राहणे शक्य नव्हते. असे असले तरी स्त्रियांची स्वतंत्र पलटण उभारण्याचा विचार त्यांचे मन भुंग्याप्रमाणे पोखरत राहिला असावा. स्वातंत्र्य आंदोलनात स्त्रियांचा सक्रिय सहभाग असणे आवश्यक आहे असे ते मानीत. १९४३ मध्ये आपले भाऊ शरश्चंद्र बोस यांना लिहिलेल्या पत्रात स्वातंत्र्यसैनिकांच्या बायका-मुलींची स्वातंत्र्य आंदोलनात कोणती भूमिका असावी याबाबत नेतार्जी लिहितात-

“मी देवाला प्रार्थना करतो की, माझे कार्य जर अपुरे राहिले तर माझ्या बायको व मुलीकडून ते पुरे करून घे.” (कृष्णा बोस)

नेतार्जींच्या राजकीय विचारांमध्ये अशा रीतीने स्त्री-पुरुष समानता व स्वातंत्र्य आंदोलनातील स्त्रियांची समान भागीदारी हे एक महत्त्वाचे सूत्र होते. पाणबुडीतून आशियाकडे प्रवास करताना स्त्रियांच्या पलटणीला कसा आकार द्यावा याविषयी त्यांच्या मनातील कल्पना स्पष्ट होत होत्या असे त्यांचे पाणबुडीतील सहकारी आबीद हसन साफरानी लिहितात. “स्त्रियांची पलटण हा त्यांचा अत्यंत आवडीचा विषय. हिंदुस्थानच्या इतिहासातील स्त्रियांचा पराक्रम, बंगाली क्रांतिकारक स्त्रियांचे धाडस, धैर्य आणि त्याग यांचा सुभाषबाबूंनी अनुभव घेतला होता. ह्या अनुभवावरून भारतीय स्त्रियांची पलटण जर उभारली तर त्याही

झांशीची राणी लक्ष्मीबाई, चांदबिबी, सुलताना रझिया, कोल्हापूरची ताराराणी, बेगम हसरत महल यांच्यासारख्या पराक्रम गाजवतील याबद्दल सुभाषबाबूंना खात्री होती.”

महिलांच्या पलटणीच्या स्थापनेसंबंधीच्या विचाराने नेतार्जींनी किती झपाटून टाकले होते याचा चित्तथरारक वृत्तांत आबीद हसन साफरानी यांनी आपल्या ‘मेन फ्रॉम इम्फाल’ या पुस्तकात दिला आहे. (आबीद हसन)

आबीद हसन लिहितात, “एके दिवशी नेतार्जी आपल्या ‘महिला पलटणीची निर्मिती’ या आवडत्या विषयावर विचार व्यक्त करत होते. मी त्यांच्या विचारांची टिपणे घेत होतो. आशियात गेल्यावर तिथल्या स्त्रियांच्या स्वतंत्र सभा घेऊन त्यांना महिला पलटणीचे महत्त्व पटवून द्यायचे होते. महिलांनी पलटणीत भरती व्हावे असे त्यांना आवाहन करायचे होते. माझे टिपणे घेण्याचे काम चालू असतानाच आमची पाणबुडी शत्रूच्या पाणबुडी विनाशिकेच्या दृष्टिक्षेपात आल्याची सूचना आम्हांला मिळाली. आश्चर्य म्हणजे धोक्यासंबंधी सूचना ऐकून नेतार्जी जराही विचलित झाले नव्हते. त्यांनी आपले काम न थांबवता चालूच ठेवले. त्यानंतर जे घडले त्याच्या आठवणीने आजही माझ्या अंगावर काटा उभा राहतो. नियंत्रण कक्षातील अधिकाऱ्यांच्या निष्काळजीपणामुळे आमची पाणबुडी समुद्राच्या पृष्ठभागावर आली. त्याच वेळी टॉपेडो सोडण्याची आज्ञा देणार इतक्यातच शत्रूच्या विनाशिकेने आमची पाणबुडी नजरेने टिपली. विनाशिका वेगाने आमच्याकडे येत होती. कॅप्टनने पाणबुडीला बुडी मारण्याचा आदेश दिला. प्रत्यक्ष मृत्यू अक्राळविक्राळ स्वरूप घेऊन आमच्यापुढे उभा होता. या परिस्थितीत आम्ही सर्व भयभीत झालो. शांतचित्त होते ते फक्त एकटे नेतार्जी. माझ्याकडे पाहून ते रागाने बोलले,

“हसन, मी दोन वेळा माझ्या मुद्द्याचा पुनरुच्चार केला आणि अजून तू एक शब्दही लिहून घेतला नाहीस?” भीतीने माझ्या हृदयाचे ठोके जलद पडत होते. मी पार ओशाळून गेलो होतो.

“माफ करा नेतार्जी” मी कसाबसा बोललो.

माझा हात थरथरत होता, हृदय जोरजोरात धडधडत होते आणि माझा नेता आजूबाजूला जणू काही सर्व सुरळीत चालले अशा थाटात शांतपणे लिहिण्यासाठी मला मजकूर सांगत होता.

पाणबुडी विनाशिका आमच्यावर झेपावली. आमची पाणबुडी गरगर फिरली. काही क्षण आम्ही बुडतोय की तरतोय हे समजण्याच्याही पलीकडे आम्ही होतो. पाणबुडी विनाशिकेने आमच्या पाणबुडीला धक्का दिला होता. काळ आला होता पण वेळ आली नव्हती. आणि याच वेळी, अगदी याच वेळी- नेतार्जी मला

मजकुराचा मुद्दा सांगत होते-

“भारतीय स्त्रियांनी अपमान की मृत्यू असा पेच समोर असता सदैव मृत्यू पसंत केला आहे. भडकत्या ज्वालांत उडी घेऊन स्त्रियांनी जोहार करण्यापेक्षा हातात तलवार घेऊन झांशीच्या राणीप्रमाणे पराक्रम करून त्यांनी रणांगणावर देह ठेवावा.” (आबीद हसन)

“राणी झांशी रेजिमेंटचा जन्म होणारच होता म्हणूनच की काय बुडणारी पाणबुडी गरगर फिरली, बुडली बुडली असं वाटत असताही ती तरली. अशा गंभीर परिस्थितीतही नेतार्जीच्या विचारांचा प्रवाह क्षणभरही थांबला नाही. ते बोलतच राहिले. पाणबुडीचा कॅप्टन व त्याचे सर्व सहकारी नेतार्जीचे असामान्य धैर्य पाहून चकित झाले.” (पूर्वोक्ती)

राणी झांशी पलटण ही लढाऊ पलटण असल्यामुळे तिच्या गणवेशाच्या संदर्भातही पाणबुडीच्या प्रवासात चर्चा झाली. आबीद हसन नेतार्जींना म्हणाले, “भारतीय स्त्रिया शस्त्रे हातात घेतील. रणांगणावर पराक्रम करण्यातही त्या मागे राहणार नाहीत. परंतु नेताजी, भारतीय स्त्रिया साडी चोळी शिवाय दुसरा कोणताही गणवेश स्वीकारणार नाहीत. आणि साड्या नेसून त्या लढणार कशा? सलवार खमीस घालायलाही त्या तयार होणार नाहीत.” नेताजी म्हणाले, “हसन, तू भारतीय स्त्रियांना ओळखत नाहीस. रोजच्या पोषाखात त्या साडी-चोळीशी तडजोड करणार नाहीत हे खरे, पण एकदा का त्या फौजेत भरती झाल्या की फौजेची शिस्त म्हणून त्या नक्कीच पुरुष जवानासारखा गणवेश स्वीकारतील.” नेतार्जींचे हे म्हणणे पुढे खरे ठरले.

भारताच्या इतिहासात रणांगणावर पराक्रम गाजविणाऱ्या राण्यांची संख्या तशी नगण्य नाही. सुगंधा व दिग्गा या काश्मीरच्या राण्या, सुलताना रझिया, चांदबिबी, कोल्हापूरची ताराराणी, बेगम हसरत महल, कितूरची चन्नमा, झांशीची राणी लक्ष्मीबाई, अशी राण्यांची एक यादीच देता येईल. या सर्वच आपल्या बलाढ्य शत्रूबरोबर लढल्या, त्यांच्या कथा व यशोगाथाही प्रसिद्ध आहेत. असे असता महिला पलटणीला नाव देताना नेतार्जींनी झांशीवाल्या राणीचेच नाव का दिले याची काही संगती लावता येते.

झांशीची राणी व स्वातंत्र्याचा लढा यांच्यामध्ये एक अतूट नाते आहे. १९४३ सालापर्यंत राणीच्या बलिदानाला एक शतक होत आले होते. राणीच्या हौतात्म्याची आठवण भारतीयांच्या मनात ताजी होती. राणी लक्ष्मीबाई ही ब्राह्मण राजघराण्यातील एक विधवा होती. त्या वेळच्या ब्राह्मणी रिवाजाप्रमाणे तिने स्वतःचे केशवपन करवून घेतलेले नव्हते. सनातनी हिंदू ब्राह्मणांनी त्याबद्दल तिला दोष दिला तरी ती बधली नाही. केशवपन न केल्याबद्दल तिला दैनिक प्रायश्चित्त

करावे लागे असे गोडसे भटर्जींच्या प्रवास वर्णनावरून समजते. राणीचा आत्मविश्वास जबर होता. भारतात त्या वेळी लढाईचे शास्त्रशुद्ध शिक्षण फक्त इंग्रजांच्या फौजांनाच मिळे. हिंदी फौजा पारंपरिक पद्धतीनेच लढत. राणीचेही असेच पारंपरिक लष्करी शिक्षण हौसेखातर झाले होते. इंग्रजांना या देशातून हाकून लावणे हे तिचे ध्येय होते. आपणही पुरुषांप्रमाणे लढू शकतो हा तिचा आत्मविश्वास होता. ह्या आत्मविश्वासातूनच तिने आपल्याला काही सहकारिणी मिळविल्या. तिच्या ह्या सहकारिणींनी १८५७च्या स्वातंत्र्य युद्धात राणीच्या खांद्याला खांदा लावून पराक्रम गाजविला. स्त्री जातीवरची सर्व बंधने झुगारून देऊन हे मुलखावेगळे काम करायला निघताना या स्त्रियांना प्रचंड विरोधाला व कौटुंबिक छळाला नक्कीच तोंड द्यावे लागले असणार. या स्त्रियांनी कधी आपल्या स्त्रीत्वाचा बाऊ केला नाही. त्यांनी पुरुषयोद्धा-वेष परिधान केला. त्यांना शक्य होते ते लष्करी शिक्षण त्यांनी आत्मसात केले. देशाच्या स्वातंत्र्याच्या उद्देशाने महिलांची एक लढाऊ तुकडी प्रशिक्षित करण्याचे कार्य राणी लक्ष्मीबाई या मध्यम वर्गीय ब्राह्मण कन्येने राजसूत्रे हातात घेतल्यापासून सुरू केले. जगाच्या इतिहासात असे दुसरे उदाहरण सापडेल असे वाटत नाही. सर्व जाति-धर्माच्या स्त्रियांना एका नेतृत्वाखाली देशासाठी लढाण्यास एकत्र आणण्याचे राणीचे कौशल्य वाखाणण्यासारखे होते. घोड्यावर स्वार झालेली शस्त्रधारी राणी म्हणजे एक शक्तिशाली प्रतिमा होती. तिने स्त्रीशक्ती जागृत व संघटित करण्याचा पहिला प्रयत्न केला. या सर्व गुणांमुळे वेळोवेळी आपापल्या स्वातंत्र्यासाठी लढणाऱ्या इतर भारतीय राण्यांपेक्षा झांशीच्या राणीचे वेगळे उठून दिसणारे व्यक्तिमत्त्व व कार्य यांमुळेच सुभाषबाबूंना आझाद-हिंद-फौजेच्या महिला पलटणीला राणी झांशी रेजिमेंट हे नाव द्यायला सुचले असावे.

सुभाषबाबूंचा त्यांच्या काळातील स्त्रियांच्या कर्तृत्वावरही विश्वास होता. सुभाषबाबू जर्मनीत असले तरी भारतीय स्त्रिया १९४२ च्या चले जावच्या आंदोलनात अधिकाधिक सक्रिय होत आहेत हे ते जाणून होते. पोलिसांच्या दडपशाहीला व लाठीमाराला हजारांच्या संख्येने तोंड देत सत्याग्रह करून हजारो स्त्रिया रोज तुरुंगवास पत्करत आहेत याची महिती त्यांना होती. “स्त्रियांना कोणत्याही संघर्षात उतरण्यास उद्बुक्त केले तर तो संघर्ष लवकर दबला जाणे शक्य होणार नाही. परमेश्वराने त्यांच्या शरीराची व मनाची ठेवणच अशी केली आहे की त्या देशहितासाठी आपल्या शक्ती व कुवतीनुसार अखेरपर्यंत कार्यात राहतील” असे त्यांना मनापासून वाटत होते. याच विचारातून साकार झाला महिलांच्या स्वतंत्र रेजिमेंटच्या निर्मितीचा विचार.

२ जुलै १९४३ रोजी नेताजी सिंगापूरला पोहोचणार होते. त्यांचे आगमन ११

जाहीर झाले तर त्यांना दगा-फटका होण्याची शक्यता होती. त्यामुळे त्यांचे आगमन गुप्त ठेवावे व विमानतळावर जनतेने त्यांच्या स्वागतासाठी जमू नये असे जपानी अधिकाऱ्यांना मनापासून वाटत होते. स्त्रियांनी तर स्वागतासाठी अजिबात येऊ नये यासाठी जपानी अधिकाऱ्यांनी जंग जंग पछाडले. आपल्या स्वागताला आपले स्वजन आले तर त्यापासून आपल्याला धोका होणारच नाही, अशी भूमिका स्वतः सुभाषबाबूंनी घेतली. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या स्त्री विभागाच्या प्रमुख डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन् व सचिव श्रीमती चिदम्बरम् व इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या आणखी सात-आठ कार्यकर्त्या यांना स्वागत समितीच्या सदस्या या नात्याने सहभागी करून घेतले गेले. आपल्याला स्वागत समितीत घेतले म्हणून डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन्सह सर्वजणी मनोमन सुखावल्या.

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या स्त्री विभागाने आपल्या सेवा कार्याला सुरुवात केली होती व विभागातील स्त्री सदस्या इस्पितळातील जखमी व निर्वासितांच्या छावणीतील आजारी लोकांची शुश्रूषा करीत. पुढे स्थापन झालेल्या राणी झांशी रेजिमेंटच्या परिचारिका विभागाचे हे बीज होते असे म्हणणे योग्य होईल.

५ जुलै १९४३ रोजी सिंगापूरच्या कॅथे हॉटेलमध्ये नेतार्जीचे स्वागत करण्यासाठी एक सभा आयोजित केली होती. हे सभागार स्त्री पुरुष, आबालवृद्धांनी खचाखच भरले होते. सभागाराच्या बाहेरही लोक दाटीवाटीने उभे होते. याच सभेत श्री.रास बिहारी बोस यांनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची सूत्रे नेतार्जीकडे सोपविली. त्यामुळे नेताजी लीगचे प्रमुख झाले. आपल्या भाषणात नेताजी म्हणाले, “जोपर्यंत आझाद-हिंद-फौजेत भरती होऊन स्त्रिया युद्धात भाग घेणार नाहीत तोपर्यंत आझाद-हिंद-फौज अपूर्णच राहील. म्हणून आझाद-हिंद-फौजेचा राणी झांशी रेजिमेंट नावाचा महिला विभाग स्थापने आवश्यक आहे.” स्त्रियांची पलटण ही गोष्ट लोकांना असंभव वाटली व त्यांनी नेतार्जीच्या भाषणातील या मुद्द्याकडे दुर्लक्ष केले. परंतु या श्रोतृवर्गात नेतार्जीच्या भाषणातील या मुद्द्यामुळे प्रभावित झालेली एक व्यक्ती मात्र अंतर्मुख होऊन या मुद्द्याबाबत विचार करू लागली, ती होती डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन्.

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची सूत्रे हाती घेतल्याबरोबर नेतार्जींनी महिला कल्याण विभाग स्थापन झाल्याचे जाहीर केले. लीगमध्ये काम करणाऱ्यांनाही स्त्रियांकरिता स्वतंत्र विभागाची गरज का वाटावी हेही कार्यकर्त्यांना समजेना. कारण त्यांच्याकडे नेतार्जीसारखा उदार व स्त्री-पुरुष समानतेच्या दृष्टिकोनाचा गंधही नव्हता. नेतार्जींचा प्रत्येक शब्द आज्ञा म्हणून मानणाऱ्या बॅ.येल्लप्पा या इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या सिंगापूरमधील कार्यकर्त्याने नेतार्जींचा स्वतंत्र स्त्री विभाग उचलून धरला.

९ जुलै १९४३ च्या सार्वजनिक सभेत नेताजी म्हणाले, “आज जगातील लोक आझाद-हिंद-फौज म्हणजे ब्रिटिश भारतीय युद्धबंदांची फौज आहे असे समजतात. तो समज खोटा ठरवण्यासाठी प्रत्येक समर्थ भारतीयाने फौजेत भरती झाले पाहिजे. स्त्रियाही याला अपवाद नाहीत. स्त्रियांची पलटण तर उभारलीच पाहिजे कारण त्यामुळेच आझाद-हिंद-फौजेकडे पाहण्याची जगाची दृष्टी बदलेल.” (डॉ.लक्ष्मी)

कॅ.लक्ष्मी अंतर्मुख होऊन विचार करू लागल्या. त्यांच्यासमोर स्वातंत्र्यासंबंधी विशेष उत्साही नसलेल्या पूर्व आशियातील स्त्रिया उभ्या राहिल्या. लष्करी शिपायाचे काम म्हणजे खायचे काम नाही. त्यासाठी कठोर परिश्रमाचे आध्यात्मिक व शारीरिक शिक्षण घेणे जरूरीचे असते. जुन्या सवयी व जीवनपद्धती विसरून नव्या सवयी व जीवनपद्धती अंगीकाराव्या लागतात. कमालीचा आज्ञाधारकपणा व शिस्त अंगात आणावी लागते. हे सर्व भारतीय स्त्रियांना पेलवेले का, या विचाराने डॉ.लक्ष्मी बेचैन झाल्या.

डॉ.लक्ष्मीप्रमाणेच स्त्रियांच्या पलटणीच्या विचाराने झपाटलेल्या बॅ.येल्लप्पांनी दुसऱ्याच दिवशी लीगच्या स्त्री विभागाच्या प्रमुख सचिव श्रीमती चिदम्बरम् व सिंगापूरच्या लीगच्या महिला शाखेच्या प्रमुख डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन् या दोघींनाही आपल्या कचेरीत बोलावून घेतले. त्या दोघींना उद्देशून बॅ.येल्लप्पा म्हणाले, “नेतार्जींच्या टोटल मोबिलायझेशनच्या कल्पनेतील मनुष्यबळामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रियांचाही समावेश आहे. स्त्रियांनी आजपर्यंत युद्धामध्ये डॉक्टर, परिचारिका अगर समाजसेविका म्हणून काम केले. आता मात्र या कामाबरोबरच त्यांनी आपल्या आझाद-हिंद-फौजेतील बांधवांबरोबर त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून आघाडीवर लढायला गेले पाहिजे. नेतार्जींचा हा विचार काही शून्यातून निर्माण झालेला नाही. त्याला भारतीय इतिहासाचा आधार आहे. इतर भारतीय नेत्यांपेक्षा निश्चितच भारतीय महिलांची नस नेतार्जींनी अधिक जाणली आहे. भारतीय स्त्रियांना सामाजिक व राजकीय गुलामगिरीच्या साखळीने बांधले आहे. परकीय सत्तेमुळे स्त्रियांवरचा परिणाम हा पुरुषांवरील तशा प्रकारच्या परिणामापेक्षा किती तरी पटींनी अधिक आहे. या स्त्रियांना जर संधी मिळाली तर त्या स्वातंत्र्यलढ्यातील आपला हिस्सा उचलण्यासाठी व मातृभूमीला बंधमुक्त करण्यासाठी आपल्या पती, बंधू व मुलांबरोबर रणांगणावर हजर होतील अशी नेताजींना खात्री आहे. राणी झांशी रेजिमेंटची स्थापना म्हणजे नेतार्जींच्या स्वप्नातील विचारांची पूर्तता आहे. कोणत्याही विचारांची पूर्तता ही त्यांच्या अंमलबजावणीतून होत असते. आपल्याला या कामात नेतार्जींना मदत कशी करता येईल याचा विचार करण्याकरिता मी आज तुम्हांला इथे बोलाविले आहे.”

डॉ.स्वामीनाथन्, श्रीमती चिदम्बरम् व बॅ.येल्लप्पा या त्रिकुटाने ता. १२ जुलै १९४३ रोजी केवळ स्त्रियांची एक ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्वाची सभा आयोजित केली. नेताजींचा महिला पलटणीचा विचार स्त्रियांपर्यंत पोहोचविणे हा या सभेचा हेतू होता. नेताजींना मार्गदर्शनासाठी बोलाविले. या सभेत स्त्रियांतर्फे नेताजींना लष्करी पद्धतीची मानवंदना द्यावी असा विचार पुढे आला. या लष्करी पद्धतीच्या मानवंदनेमागे हातात बंदुका घेऊन मानवंदना देणाऱ्या स्त्रियांना पाहून स्त्रिया शस्त्रे हातात धरायला कचरत नाहीत याची नेताजींना खात्री पटावी असाही उद्देश होता.

डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन्ने, रेजिमेंट स्थापन झाली तर स्वतः भरती व्हायचेच असा पक्का निश्चय केला होता. डॉक्टर या नात्याने अनेक घरांत त्यांचा अगदी प्रेमाचा संबंध होता. सुखासीन जीवनाला शरण गेलेल्या भारतीय स्त्रिया पलटणीत भरती होतील का? बंदुका घेऊन लढायला तयार होतील का? आपला नवरा, मुले, संसार या पलीकडचा विचारही न करणाऱ्या, अंधश्रद्धा, धार्मिक अशा या स्त्रियांची संघटना बांधता येणे शक्य होईल का? इत्यादी विचार मनात येऊन डॉ.लक्ष्मी बेचैन झालेल्या होत्याच. तशाही परिस्थितीत श्रीमती चिदम्बरम्ना बरोबर घेऊन त्यांनी संबंध गावात पायपीट केली. लढाईमुळे वरिष्ठ वर्गातील स्त्रिया भारतात परत गेल्या होत्या. मध्यम वर्गातील मुली स्वतःही या कामात फारसा रस घ्यायला तयार नव्हत्या. त्यांचे पालक तर या कल्पनेच्या विरोधातच होते. दुपारपर्यंतच्या पायपीटीनंतर जेमतेम वीस उत्सुक मुली डॉ.लक्ष्मी व श्रीमती चिदम्बरम् यांनी मिळवल्या. तो दिवस होता रविवार ता. १० जुलै १९४३. मानवंदना ता. १२ जुलै रोजी द्यावयाची होती म्हणून लष्करी मानवंदनेचे प्रशिक्षण ता. १० जुलै रोजी दुपापासूनच सुरू झाले.

बॅ.येल्लप्पा यांनी मुलींना प्रशिक्षण देण्यासाठी आज्ञाद-हिंद-फौजेतून दोन ज्येष्ठ हवालदार मिळवले. मानवंदना लष्करी स्वरूपाची असल्यामुळे मुलींसाठी बंदुकाही आज्ञाद-हिंद-फौजेकडून उसन्या आणल्या. बिचाऱ्या हवालदारांवर इतक्या अनभिज्ञ माणसांना प्रशिक्षण देण्याची वेळ त्यापूर्वी किंवा त्यानंतरही केव्हा आली नसावी. मुलींचा उत्साह मात्र दांडगा होता. दोन दिवस सकाळ संध्याकाळ तीन तीन तास सराव चालला होता. डॉ.लक्ष्मी म्हणतात की, जड जड बंदुका घ्याव्यात मारल्यामुळे हात बावळ्यातून निघून खाली पडेल की काय असे वाटत होते. प्रशिक्षकांनी रायफलीच्या विविध भागांची माहिती मुलींना देऊन प्रत्येक भागाचे महत्त्व व काम समजावून दिले. कठोर परिश्रम घेऊन मानवंदना देणारी लष्करी गणवेश एक दिवसात शिवून मिळण्याची शक्यता नव्हती, तो मिळाला असता तर प्रगदी बहाव उडाली असती. सफेद साडीचा गणवेश घालून अतिशय

जागरूकतेने व तरतरीतपणाने नेताजींना दिलेली मानवंदना फारच परिणामकारक ठरली. नेताजींना आनंदाचे भरते आले.

१२ जुलै १९४३ रोजी भरलेल्या महिलांच्या वरील सभेत नेताजींनी 'राष्ट्रीय चळवळीतील स्त्रियांची भूमिका' या विषयावर खालील विचार मांडले. (मूळ भाषण परिशिष्ट १ मध्ये पहावे.)

भगिनीनो,

“गांधीजींच्या नेतृत्वाखाली १९२१ साली काँग्रेसचा पुनर्जन्म झाला. त्यानंतरच्या गेल्या बावीस वर्षांत आपल्या देशातील स्त्रियांनी स्वातंत्र्याच्या चळवळीत किती मोठा भाग घेतला हे तुम्हांला माहीत आहेच. केवळ गांधीजींच्या निःशस्त्र प्रतिकाराच्या चळवळीतच नव्हे तर, गुप्त क्रांतिकारी चळवळीतही त्यांचा मोलाचा सहभाग आहे. सार्वजनिक कार्य अगर राष्ट्रीय कार्य यांत अशी एकही जागा नाही, की ज्यात स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने आनंदाने व शौर्याने आपला भाग उचलला नाही. स्त्रिया सर्व प्रसंगी तयार होत्या. आपणही आपल्या बांधवांप्रमाणे बंदूक, पिस्तुल चालवू शकतो हे क्रांतिकारक चळवळीतील आमच्या भगिनींनी दाखवून दिले आहे. आज मी तुमच्यावर संपूर्ण विश्वास व्यक्त करित आहे त्याचे कारण आपल्या स्त्रियांची पात्रता केवढी आहे याची मला जाणीव आहे. म्हणूनच थोडीही अतिशयोक्ती न करता मी म्हणून शकतो की, आमच्या भगिनी सहन करू शकणार नाहीत अशा यातना असूच शकत नाहीत.

या सभेत अथवा इतर कोठेही जर कोणी व्यक्ती स्त्रियांना खांद्यावरील बंदूक घेता येणार नाही असे समजत असेल तर तिने आमच्या इतिहासाची पाने उलटून पाहावी. १८५७ च्या क्रांतीत झांशीच्या शूर राणीने केवढे शौर्य गाजविले आहे? या राणीने तलवार उपसून घोड्यावर बसून आपल्या अनुयायांना रणांगणावर मार्गदर्शन केले. देशाचे दुदैव म्हणून ती मारली गेली. तिच्या अपयशामुळे हिंदुस्थानच्या पदरात अपयश आले. या राणीने पत्करलेले तिचे अपूर्ण कार्य आपण पूर्ण केले पाहिजे.

म्हणून हिंदी स्वातंत्र्याच्या या शेवटच्या युद्धात आम्हांला झांशीची एक राणी पुरणार नसून कित्येक हजार झांशीच्या राण्या हव्या आहेत. तुम्ही किती बंदुका घेऊन जाल, किती गोळ्या झाडाल हा मुद्दा महत्वाचा नाही, तुम्ही जे उदाहरण घालून घाल त्याचा होणारा नैतिक परिणाम महत्वाचा आहे.” भाषणाच्या शेवटी राणी झांशी रेजिमेंटची आपली क्रांतिकारी योजना आपण अंमलात आणीत असल्याचे नेताजींनी जाहीर केले. राणी झांशी रेजिमेंटची स्थापना म्हणजे नेताजींच्या आजवरच्या विचारांची पूर्तताच होती. भाषण संपल्यावर किती तरी वेळ टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट चालू होता.

नेताजींनी हिंदी भाषेशी केव्हाही तडजोड केली नाही. त्यांचे हिंदी भाषण डॉ.लक्ष्मींनी तमीळमध्ये अनुवादित केले. ते ऐकताना मधून मधून बायका हसत होत्या. टाळ्या पिटीत होत्या. डॉ.लक्ष्मींचे भाषण संपल्यावर नेताजी म्हणाले, “डॉक्टर, मी तर काही विनोदी बोललो नव्हतो. मग या बायका एवढ्या हसत व टाळ्या पिटत का होत्या?” त्या हशा व टाळ्यांचे कारण म्हणजे डॉ.लक्ष्मींनी केलेला तमीळ अनुवाद. नेताजींचे भाषण सोपे करण्यासाठी त्या त्यांना त्यांच्या रोजच्या आयुष्यातील उदाहरणे घेऊन जरा विनोदाची झालर लावून नेताजींचा मुद्दा स्पष्ट करीत होत्या. त्यामुळेच बायका त्या भाषणाचा अर्थ चांगला समजू शकल्या. (कॅ.लक्ष्मी)

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग व आझाद-हिंद-फौजेच्या समारंभात ‘वंदे मातरम्’ हे राष्ट्रगीत म्हटले जाई. कुणी तरी डॉ.लक्ष्मींना सांगितले की, ‘वंदे मातरम्’ या राष्ट्रगीताबद्दल भारतात उलटसुलट चर्चा आहे. म्हणून सर्वांना मान्य होईल असे राष्ट्रगीत असावे असे नेताजींना वाटते. जर्मनीमधील आझाद-हिंद-फौजेने गुरुदेव टागोरांच्या ‘जन गण मन’ या बंगाली गीताचे हिंदी भाषांतर करून त्याचा राष्ट्रगीत म्हणून स्वीकार केला होता. डॉ.लक्ष्मी व श्रीमती चिदम्बरम् या दोघींना या गोष्टीचा पत्ताही नव्हता. आश्चर्य म्हणजे त्यांनीही या महिला सभेत वंदे मातरम् ऐवजी बंगाली ‘जन गण मन’ गाईले. भारताच्या संविधानानेही पुढे हिंदीमध्ये भाषांतर झालेल्या ‘जन गण मन’ गीतालाच मान्यता दिली. नेताजींच्या महिल सभेचा कार्यक्रम अत्यंत देखणा पण साधा व परिणामकारक झाला.

सभा संपल्यावर बॅ.येल्लप्पा व बॅ.जॉन थीव्ही या मलेशियातील दोन नेत्यांना नेताजींनी बोलावून घेतले. राणी झांशी रेजिमेंटची जबाबदारी घेऊ शकेल अशी कुणी बाई त्यांच्या नजरेसमोर आहे का असे विचारले. बॅ.येल्लप्पा व बॅ.थीव्ही या दोघांच्याही समोर नाव आले ते डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन्चे. बॅ.येल्लप्पा वैयक्तिकरीत्या डॉ.लक्ष्मींना ओळखत होते. कारण ते तर सिंगापूरचेच होते. बॅ.थीव्ही इपोह गावी वकिली करीत होते. त्यांचे व स्वामीनाथन् कुटुंबाचे चांगले संबंध होते. तेही डॉ.लक्ष्मींना चांगले ओळखत होते. बॅ.येल्लप्पा व बॅ.थीव्ही यांनी त्याच दिवशी संध्याकाळी नेताजी व डॉ.लक्ष्मी यांची भेट घडवून आणली. तो ऐतिहासिक दिवस होता १३ जुलै १९४३.

नेताजी व डॉ.लक्ष्मी यांची पहिली मुलाखत-

नेताजींबरोबरच्या आपल्या पहिल्या मुलाखतीचे कॅ.लक्ष्मींसमोर आजही स्पष्ट चित्र आहे. दोन तीन तास झालेल्या या मुलाखतीबाबत डॉ.कॅ.लक्ष्मी लिहितात, “भारतीय स्त्रीशक्तीबद्दलचा नेताजींचा आत्मविश्वास शब्दाशब्दांमधून प्रकट होत होता.” ते मला म्हणाले, “डॉक्टर जोपर्यंत भारतीय स्त्रिया राष्ट्रीय संघर्षातील

आपला वाटा उचलत नाहीत तोपर्यंत भारत स्वतंत्र होणे शक्य नाही. माझा स्त्रीशक्तीवर पूर्ण विश्वास आहे.” डॉ.लक्ष्मी पुढे सांगतात की, आपण काही तरी नवे सांगतो असा नेताजींचा अभिनिवेश नव्हता. असहकाराची चळवळ, भारत छोडो आंदोलन या आंदोलनांमध्ये हजारो स्त्रियांनी लाठ्या खाल्ल्या, अश्रूधुराला तोंड दिले व कारावासही भोगला हे नेताजींनी स्वतः अनुभवले होते. नेताजींची स्त्रियांकडून मागणी याहीपेक्षा अधिक होती. स्त्रियांनी शत्रूविरुद्ध शस्त्र उचलावे. केवळ लाठी-काठी व अश्रूधुराहून वरचढ असणाऱ्या बंदुकीच्या गोळ्या व मशीनगनच्या मान्याला तोंड देण्यास त्यांनी सज्ज व्हावे असे नेताजींचे आग्रहाचे म्हणणे होते. स्त्रिया लढण्यासाठी सज्ज झाल्या तर त्यांचा दुहेरी फायदा होईल असा नेताजींचा विश्वास दिसला. पहिला फायदा म्हणजे त्या आपले स्वातंत्र्य मिळवतीलच पण त्यातून सामाजिक बेड्या तोडण्याचे सामर्थ्यही त्या मिळवतील हा त्यांचा दुसरा फायदा होईल. स्वातंत्र्य युद्धातील सहभागामुळेच स्त्रिया आपल्या अधिकारांची मागणी करून शोषणमुक्त होतील.” नेताजींचे विचार ऐकता ऐकता कॅ.लक्ष्मींच्या मनात विचार आला की आपण सर्वजणी या कसोटीला कितपत उतरू? नेताजींच्या दृष्टीने आदर्श स्त्रिया म्हणजे जोन ऑफ आर्क, झांशीची राणी लक्ष्मीबाई, चांदबिबी अशा इतिहासात गाजलेल्या स्त्रिया असल्या तरी घर, कुटुंबाचे पावित्र्य व एकजिनसीपणा याबाबत माता व पत्नीची भूमिकाही ते महत्त्वाची मानीत हे लक्ष्मींना जाणवले. आधुनिक जगात विशेषतः राष्ट्रीय चारित्र्याचे अधःपतन होत असलेल्या आपल्या देशात स्त्रियांना फक्त संसाराचा विचार करून चालणार नाही. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, नागरी समस्या इत्यादी कामांमध्ये स्त्रियांनी आपली जबाबदारी ओळखून आपला वाटा उचलला पाहिजे. देशाचे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी स्त्रियांनी शस्त्र हाती धरून रणांगणावर जाणे जरूरीचे आहे असे विचार नेताजींनी लक्ष्मीबाईंबरोबरच्या चर्चेत स्पष्ट केले.

त्यानंतर त्यांनी लक्ष्मीला विचारले, “तुम्ही राणी झांशी रेजिमेंटची जबाबदारी घेऊ शकाल? ह्या कामात धोकेच धोके आहेत. तुम्ही सुरक्षित राहालच अशी खात्री मी देऊ शकत नाही. तुमच्या घरचे राजकारणाचे वातावरण अहिंसेचा पुरस्कार करणारे आहे. त्या तत्त्वज्ञानात माझे तत्त्वज्ञान बसणारे नाही. या सर्व गोष्टींचा विचार करून तुम्ही तुमचा होकार अगर नकार द्यावा.”

कॅ.लक्ष्मींनी ९ जुलै १९४३ चे नेताजींचे भाषण ऐकले. त्याच वेळी रेजिमेंटची स्थापना झाली तर त्यात भरती होण्याचा निश्चय केलाच होता. त्यामुळे ही जबाबदारी आपण स्वीकारत असल्याचे त्यांनी नेताजींना ताबडतोब सांगितले. दुसऱ्याच दिवसापासून म्हणजे १४ जुलैपासून राणी झांशी रेजिमेंटच्या कचेरीमध्ये प्रबंधक म्हणून त्या रुजू झाल्या आणि राणी झांशी रेजिमेंटची पायाभरणी पूर्ण

झाली. नेताजींच्या आवाहनाला प्रथम प्रतिसाद दिला तो सिंगापूरच्या पंधरा महिलांनी. रेजिमेंटमध्ये भरती होऊन देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्व अर्पण करण्यासाठी घराबाहेर पडण्याचा मार्ग त्या पंधरा जणींनी इतरांना दाखविला.

डॉ.लक्ष्मी यांना कामात मदत व मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी आबीद हसन यांच्याकडे दिली होती. आबीद हसन जर्मनीमध्ये विद्याभ्यासासाठी गेले होते. तिथेच ते युरोपमधील आझाद-हिंद-फौजेत भरती झाले. त्यांची पार्श्वभूमी राष्ट्रवादाची होती. त्यांच्या कुटुंबाचे सरोजिनी नायडूशी अगदी घनिष्ट संबंध होते. जर्मनीला अभ्यासासाठी जाण्यापूर्वी आबीद हसन गांधीजींच्या आश्रमात काही दिवस राहिले होते. “जय हिंद” या घोषणेचे आबीद हसन हे जनक. (कॅ.लक्ष्मी) सुभाषबाबूंबरोबर पाणबुडीतून ते सिंगापूरला आले होते. आल्या आल्याच त्यांनी सर्वांना सुभाषबाबूंना ‘नेताजी’ म्हणावे अशी प्रेमळ आज्ञा केली. (कॅ.लक्ष्मी पूर्वोक्त) सुभाषबाबूंना नेताजी म्हणवून घेणे आवडत नव्हते. त्यांनी विरोध केला. पण लोकांनी जनाब आबीद हसन यांच्या प्रेमळ आज्ञेवर शिक्कामोर्तब केले व सुभाषबाबू नेताजी या नावानेच सर्व परिचित झाले. अशा जनाब आबीद हसन यांनी राणी झांशी रेजिमेंटच्या घडणीत नेताजींबरोबर चर्चा केली असल्यामुळे त्यांच्यासारखा योग्य माणूस राणी झांशी रेजिमेंटच्या बांधणीत डॉ.लक्ष्मींना मदत व मार्गदर्शन करण्यास मिळाला हे रेजिमेंटचे भाग्यच होते.

मानवंदनेसाठी आलेल्या वीस मुलींना घेऊन रेजिमेंटचे काम ताबडतोब सुरू करावे असा सल्ला आबीद हसननी दिला. तो संबंध दिवस त्या वीस जणींच्या गाठी भेटी घेण्यात गेला. वीसपैकी पंधरा जणी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यास तयार झाल्या. उरलेल्या पाचजणी कौटुंबिक अडचणी व तान्ही मुले यामुळे भरती होऊ शकल्या नाहीत. रेजिमेंटच्या कामाला आता पंधरा सैनिकांसहित सुरुवात झाली. तो दिवस होता १५ जुलै १९४३.

राणी झांशी रेजिमेंटची पूर्व तयारी-

प्रशिक्षणास प्रारंभ- इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या मैदानावर या पंधरा महिलांच्या प्रशिक्षणाला सुरुवात झाली. पुढच्या दोनच आठवड्यांत स्त्री सैनिकांची संख्या पंधरावरून पन्नासवर पोहोचली. पहिली तुकडी तर तयार झाली. अजून छावणीसाठी जागा मिळाली नव्हती. सैनिका, रोज सकाळी आपापल्या घरून शारीरिक शिक्षण व लष्करी प्रशिक्षणाच्या मैदानावर येत. आझाद-हिंद-फौजेतील अनुभवी नॉन कमिशनड अधिकाऱ्यांमधून स्वतः नेताजींनी मुलाखत घेऊन प्रशिक्षकांची निवड केली. प्रत्येकाकडे पंधरा मुलींची तुकडी प्रशिक्षणासाठी सोपविली होती. नेताजी प्रशिक्षकांना म्हणाले-

“तुम्ही हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, जे प्रशिक्षणाचे काम तुम्हांला नेहमी

करावे लागते त्यापेक्षा महिलांना प्रशिक्षित करणे हे वेगळे आहे. कडक शिस्त व शिक्षणातील नेमकेपणा याकडे तर तुम्ही लक्ष पुरविले पाहिजेच पण त्याचबरोबर संयम व ऋजुता यांचाही वापर तुम्हांला करावा लागेल. स्त्री सैनिकांबरोबर असंसदीय भाषेत बोलता कामा नये. आपल्या बहिणींशी आपण संवाद साधत आहोत हे लक्षात ठेवा. त्यांचा सन्मान व स्वाभिमान तुम्हांला जपला पाहिजे. शारीरिक बलाचा उपयोग तुम्ही जवानांवर करता तसा तो इथे करता येणार नाही.”

कॅप्टन लक्ष्मी सांगतात, “आम्हांला सिंगापूर व ब्रह्मदेशच्या छावण्यांतून शिकवायला म्हणून जे जे प्रशिक्षक भेटले त्या सर्वांनी आमचा स्वाभिमान जपला. आधुनिक हत्यारांचे व युद्धातील डावपेचांचे संपूर्ण शिक्षण दिले. त्यांनी आमच्यासमोर कधीही असंसदीय शब्द उच्चारला नाही. आम्हां सर्वांना नेताजींप्रमाणे तेही ‘राणी’ नावाने संबोधित. राण्यांच्या प्रशिक्षणाकरिता खुद्द नेताजींनी आपली निवड केली याचा प्रशिक्षकांना अभिमान होता. राणी झांशी पलटण हा आझाद-हिंद-फौजेचाच एक हिस्सा होता हे ते जाणीत होते. ज्या ज्या वेळी आझाद-हिंद-फौजेतील जवानांबरोबर ब्रह्मदेशच्या जंगलात किंवा युद्धाच्या धुमश्चक्रीत राण्या त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून उभ्या राहिल्या तेव्हा कधीही अतिप्रसंग घडला नाही.

महिला सभा- राणी झांशी रेजिमेंटचे प्रशिक्षण सुरू झाले. ही पलटण स्त्रियांची असल्यामुळे अनेक समस्या उभ्या राहणार होत्या. या समस्यांचा विचार करण्याकरिता सिंगापूरमधील स्त्रियांची एक सभा १६ जुलै १९४३ रोजी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिला विभागाने भरविली. या सभेला लीगच्या स्त्री विभागप्रमुख श्रीमती चिदम्बरम् व सचिव श्रीमती सरस्वती यांनी मार्गदर्शन केले. या सभेचे आमंत्रण सभेपूर्वी फक्त एकच दिवस दिले गेले असूनही दोनशेहून अधिक स्त्रिया सभेला हजर होत्या. या सभेचे विशेष कौतुक म्हणजे कोणत्याही प्रकारची वाहनसेवा उपलब्ध झाली नसताही स्त्रिया मोठ्या संख्येने हजर होत्या. या एकाच गोष्टीवरून त्यांना या प्रश्नाचे महत्त्व किती वाटत होते ते समजून येते. (यंग इंडिया २५ जुलै)

त्या सभेचा मुख्य उद्देश राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या लढ्यात स्त्रियांना कोणकोणती कामे कशी करता येतील याचा विचार करणे हा होता. १२ जुलैला स्त्रियांनी नेताजींना दिलेल्या मानवंदनेच्या सभेनंतर महिला विभागाकडे राणी झांशी रेजिमेंटबद्दल सारखी विचारणा होत होती. त्या सर्व प्रश्नांची एकत्रित उत्तरे देता यावीत म्हणून चर्चा करण्याकरिता ही सभा आयोजित केली होती. पहिला महत्त्वाचा प्रश्न होता; विवाहित स्त्रियांना रेजिमेंटमध्ये भरती करून घेण्याचा. राणी लक्ष्मीबाई जरी लहान मुलाला पाठीवर बांधून लढली असली तरी आज ते शक्य

नव्हते. म्हणून सुट्टी अविविहित मुलींनाच त्यांच्या पालकांची परवानगी असेल तर प्रवेश द्यावा असा निर्णय या सभेत घेण्यात आला. ज्या विवाहित स्त्रियांना अजून मुले झाली नसतील त्यांना प्रवेश देताना त्यांच्या नवऱ्यांची पूर्व परवानगी लेखी स्वरूपात घ्यावी हा दुसरा महत्वाचा निर्णय. परवानगी दिली नसेल तर त्यामुळे त्या कुटुंबातील वातावरण बिघडून जाईल. तसे होऊ नये म्हणून ही काळजी घेणे आवश्यक होते.

उपस्थित स्त्रियांपैकी काही आयांनी आग्रहपूर्वक मांडले की, त्यांच्या मुलांची व्यवस्था त्याच करू शकतात. त्यांना भरती होण्यापासून कोणीही थांबवू शकत नाही. ना मायेचे पाश, ना संसाराचा मोह! अशा आयांना काय सांगणार? अशा आयांनी मुलांची व्यवस्था चांगली लागल्याची खात्री करून द्यावी असा निर्णय झाला. कारण काही तासांसाठी मुलांना कुणाकडे तरी ठेवणे ही गोष्ट ठीक आहे, परंतु इथे प्रश्न काही तासांचा नसून काही दिवसांचा, महिन्यांचा किंवा वर्षांचाही असू शकणार होता. इतका मोठा काळ त्या मुलांकडे नीट लक्ष दिले जाईल का? त्यांची योग्य काळजी घेतली जाईल का? त्यांना हवे असलेले प्रेम त्यांना मिळेल का, असे नानाविध प्रश्न पुढे आले. डॉ.लक्ष्मी म्हणाल्या, “हे प्रश्न सभेपुढे उभे करताना भरती होण्यास उत्सुक असलेल्या भगिनींना आम्हांला नाउमेद करायचे नाही. पुढचे धोके, संकटे व आपली जबाबदारी पूर्ण ओळखून त्यांनी पाऊल उचलावे याकरिता हे प्रश्न तुमच्यापुढे ठेवीत आहोत. या सर्व अडचणींवर मात करून ज्या स्त्रिया पुढे येतील त्यांचे स्वागतच होईल. कारण त्यांच्यासमोर भारतीय स्वातंत्र्याचा एकच ध्रुवतारा आहे व त्या अडचणींचे डोंगर पालथे घालून त्या ध्रुवतार्याकडे पोहोचू पाहत आहेत याची आम्हांला जाणीव आहे.”

याच सभेत काही स्त्रियांनी काही शंकाही व्यक्त केल्या. उदाहरणार्थ- “स्त्रिया खरोखरच लढाईवर जाऊन बंदूक चालवू शकतील? आणि शकत असतील तर ते व्यवहार्य आहे का?”

भारताच्या इतिहासातील सरदारांच्या बायका व काही राजघराण्यांतील स्त्रिया यांनी त्याचे उत्तर दिलेलेच आहे. राणी झांशी रेजिमेंटचे नावच अशा एका राणीच्या स्मृतीला सलाम करण्यासाठी दिले आहे. तिच्या मृत्यूचा बदला ही रेजिमेंट घेईल असा खुलासा डॉ.लक्ष्मींनी केला. या सभेतील चर्चेवरून एक गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्वच्छ दिसते व ती म्हणजे या स्त्रियांवर भरती होण्यासाठी कुठलाही दबाव कुणीही आणला नव्हता. भरती होण्यातील धोके दाखवून दिले असताही त्यांचा भरती होण्याचा निर्णय ठाम होता. रेजिमेंटचे विसर्जन झाल्यावर काही महिला अधिकाऱ्यांकडून त्यांच्यावर रेजिमेंटमध्ये भरती होण्याची सक्ती झाली असे वदवून घेण्याचे इंग्रज अधिकाऱ्यांचे प्रयत्न निष्फळ झाले होते. त्याची

माहिती पुढे येईलच.

वरील सभेत आणखीही एक महत्वाचा निर्णय झाला व तो म्हणजे रेड क्रॉस परिचारिकांचे पथक तयार करण्याचा. ही योजना नेतार्जीसमोर होतीच. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या बायका ब्रह्मदेशातील इस्पितळात काही ठराविक तास घायाळ जवानांची शुश्रूषा करतील अशी कल्पना होती. जखमी होऊन धारातीर्थी पडणाऱ्या आझाद-हिंद-फौजेच्या जवानांसाठी दुर्दैवाने एकही महिला परिचारिक नसे. लष्करी डॉक्टर व पुरुष परिचारक हे महिला परिचारिकांची जागा घेऊ शकत नव्हते. कारण जखमींना पट्ट्या बांधण्याइतकेच त्यांच्याशी हळुवार संवाद साधणे हेही महत्वाचे असते. अशा कामासाठी स्त्रियाच हव्यात. त्यासाठी महिला मिळविणे जरूरीचे होते.

“ह्या अखेरच्या लढ्यात प्रत्येक स्त्री-पुरुषाने स्वार्थत्याग करण्यासाठी पुढे आले पाहिजे. राणी झांशी रेजिमेंट व रेड क्रॉस पथक शक्य तितक्या लवकर सुरू झाले पाहिजे, याशिवाय लीगच्या स्त्री विभागालाही किती तरी मोठी कामगिरी बजावावी लागेल. प्रथमोपचाराचे बटवे, औषधे, फंड, सैन्याला उपयुक्त अशा सर्व वस्तूंचे एकत्रीकरण करणे, तरुण स्त्री-पुरुषांना या अटीतटीच्या काळातील कर्तव्ये समजावून देणे ही कामे स्त्रियांना करावी लागतील.” हीच त्यांची आजची कर्तव्ये आहेत, असे विचार डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन् यांनी १६ जुलैच्या स्त्रियांच्या सभेत मांडले. त्या पुढे म्हणाल्या, “रेजिमेंट व परिचारिका पथकात काम करण्यासाठी स्त्रियांना घर सोडणे आवश्यक आहे. पण घर न सोडताही लढाईच्या कामात तुम्हांला किती तरी मदत करता येईल. ही मदत पडद्याआडची असली तरी लढाईच्या कामात तिला अग्रक्रम आहे. हे काम परिश्रमाचे व कठीण आहे. जखमेवर बांधण्याच्या कापडी पट्ट्यांचा तुटवडा आहे. जुन्या व फाटलेल्या साड्यांच्या आपण अशा पट्ट्या बनवू. आपल्याला सुचेल त्या मार्गाने सैन्यासाठी वस्तू उपलब्ध करून देता आल्या पाहिजेत. कोणतीही वस्तू फेकू नका. कारण प्रत्येक वस्तूचा काही ना काही उपयोग सैन्याला होईलच.” (यंग इंडिया १५-०७-१९४३) १६ जुलैच्या महिलांच्या सभेत चर्चेद्वारे असे सर्व निर्णय घेण्यात आले.

छावणीसाठी जागेची एक समस्या-

नेतार्जीच्या प्रेरणेमुळे महिला सैनिकांचा उत्साह अपूर्व होता. परंतु त्यांच्या ध्येयाच्या मार्गाच्या आड येणाऱ्या अडचणीही पर्वतप्राय होत्या. मुख्य प्रश्न होता छावणीसाठीच्या जागेचा. जागेचा प्रश्न सोडवायला जपान्यांचे सहकार्य आवश्यक होते. ते मिळविण्याच्या आड येत होती ती जपान्यांची सरंजामी वृत्ती. स्त्रियांना सैनिकी शिक्षण द्यावे हे जपान्यांच्या लष्करी शिस्तीत व पुरुषप्रधान विचारसरणीत

बसणारे नव्हते. परिचारिका, डॉक्टर्स, लष्करी कचेरीतील टंकलेखिका अगर कारकून व सुखदायिका इतकेच लष्करी क्षेत्र स्त्रियांकरिता आहे असे ते मानीत. त्यामुळे छावणीसाठी जागा द्यायला ते टोलवाटोलवी करू लागले. नेताजी मलायाच्या दौऱ्यावर गेले होते. ते एक महिनाभर तरी येणार नव्हते. पूर्व आशियाच्या निरनिराळ्या भागांतून स्त्रिया सिंगापूरला भरतीसाठी येत होत्या. छावणी घालणे अत्यंत आवश्यक होते. त्याशिवाय पूर्व आशियातून येणाऱ्या मुलींची व्यवस्था होणे शक्यच नव्हते. छावणीला लष्करी स्वरूप येणे आवश्यक होते. सिंगापूरला रोज सकाळ संध्याकाळ मुली आपल्या घरून मैदानावर जमत, हे बरोबर नव्हते. म्हणूनच जागेची शोधाशोध चालूच होती. रिकाम्या इमारती पुष्कळ होत्या. त्या सर्व जपानी सैनिक-प्रशासनाच्या ताब्यात होत्या. तंगीच्या काळात प्रशिक्षणावर होणारा खर्च करणे जपान्यांना पटत नव्हते. डॉ.लक्ष्मींनी एखादी जागा हेरून ती मागितली की ती न देण्यासाठी ते अनेक बहाणे करीत. मुलींची संख्या पंधरावरून शंभरपर्यंत पोहोचली. नेताजी दौऱ्यावरून परत येईपर्यंत जपान्यांकडून आपले ईप्सित साधून घेणे कठीण आहे हे डॉ.लक्ष्मींना जाणवले. म्हणून नेताजी परत येईपर्यंत रेजिमेंटच्या प्रचारार्थ मलायामध्ये स्वतः दौरा करायचा त्यांनी निर्णय घेतला.

कॅ.लक्ष्मी यांचा मलाया दौरा-

मलायाच्या दौऱ्यावर जाण्यापूर्वी डॉ.लक्ष्मी यांनी 'यंग इंडिया' या इंग्रजी साप्ताहिकाला मुलाखत दिली. मुलाखतीत त्या म्हणतात, "राणी झांशी रेजिमेंट ही आझाद-हिंद-फौजेची पिछाडीची फळी राहणार नसून ती आघाडीवरच असेल. ब्रिटिश भारतीय फौज तेव्हा रेजिमेंटसमोर येईल तेव्हा आपल्या पूर्व व आग्नेय आशियातील भारतीय भगिनी भारताला स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी लढायला रणांगणावर उतरलेल्या पाहून या फौजेचे मतपरिवर्तन झाल्याशिवाय राहणार नाही. रेजिमेंट व परिचारिका पथकात अधिकाधिक योग्य स्त्रियांची भरती व्हावी म्हणून मी संपूर्ण मलायाचा दौरा करित आहे." (यंग इंडिया ८-८-१९४३)

सर्व व्यवस्था लावून डॉ.लक्ष्मी मलायाच्या दौऱ्यावर निघेपर्यंत १९४३ चा सप्टेंबर महिना उजाडला. पेनँग, इपोह, कौलालंपूर व त्या शहरांच्या आसपास असणाऱ्या भारतीयांना त्यांनी भेट दिली. प्रत्येक ठिकाणी त्यांचे उत्स्फूर्त स्वागत झाले. पलटणीत पुढे ज्यांचे विशेष नाव झाले त्या मेजर मनोरंजितम् सत्यवती थीवर, सेकंड लेफ्टनंट पार्वती व जानकी दावर भगिनी, पूनम्मा व रासम्मा या नवरत्न भगिनी या कौलालंपूर येथे व श्रीमती ब्लांश थीव्ही व श्रीमती दास या इपोह येथे, डॉ.लक्ष्मींना भेटल्या व पलटणीत भरती झाल्या. डॉ.लक्ष्मी या दौऱ्यावर निघण्यापूर्वीच जूलै अखेरला सिंगापूरच्या लीगच्या महिला विभागाच्या अध्यक्ष

श्रीमती चिदम्बरम् व सचिव श्रीमती सरस्वती या दोघींनी ले. कर्नल अलगाप्पन या आझाद-हिंद-फौजेच्या अधिकाऱ्यासमवेत मलायाचा दौरा सुरू केला होता. महत्वाच्या सर्व शहरी त्या गेल्या, सभा घेतल्या व जिंकल्या. सर्वत्र त्यांचे उत्स्फूर्त स्वागत झाले. त्यांना स्त्रियांमध्ये सर्वत्र उत्साह दिसून आला. अनेक ठिकाणी अनेकींनी आपल्याला प्रशिक्षणासाठी ताबडतोब सिंगापूरला पाठवावे असा आग्रह धरला. हा प्रतिसाद समाजातील सर्व वर्गांतून व स्तरांतून होता ही लक्षणीय बाब होती. या सर्व स्त्रिया एकाच प्रेरणेने प्रेरित झाल्या होत्या. ती प्रेरणा होती देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सर्वसंगपरित्यागाची.

त्या वेळचे साप्ताहिक यंग इंडिया हे इंग्रजी, हिंदी, तमीळ भाषांत निघत असे. त्या साप्ताहिकातील एक पान महिलांसाठी असे. मलायामध्ये झालेल्या मोठ्या सभा व निरनिराळ्या गांवातून रेजिमेंटमध्ये जाणाऱ्या स्त्रिया यांची माहिती यात उपलब्ध होते. समाजातील सर्व थरांत सर्व गावांत रेजिमेंटला प्रतिसाद कसा मिळत होता याचे दर्शन खालील बातम्यांतून होते.

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिला विभागाचा मलायामध्ये धडाकेबंद प्रचार- कौलालंपूर येथे २५ जुलै रोजी लीगच्या महिला विभागाची स्थापना करण्यासाठी सभा झाली. अध्यक्षस्थानी सेलंगोर शाखेचे श्री.जे. ए. थीव्ही होते. थीव्ही आपल्या भाषणात म्हणाले, "लीगच्या कार्यात सहभागी होण्याचा जो उत्साह आपण दाखविला आहे तो अत्यंत स्तुत्य आहे. आजच्या सभेची नोटीस देण्यासही वेळ नव्हता. तरीही इतक्या मोठ्या संख्येने आपण हजर राहिलात त्याचा अर्थच भारतीय स्त्रिया स्वातंत्र्याच्या या लढ्यात उतरण्यास उत्सुक आहेत असाच आहे. त्याच सभेत त्यांनी सेलंगोरच्या महिलांना नेताजींनी दिलेला संदेश वाचून दाखविला. नेताजी आपल्या संदेशात म्हणतात, "पूर्व आशियातील आमच्या भगिनींमध्ये जी जागरूकता आली आहे ती अजोड आहे. प्रत्येक शाखेत व उपशाखेत त्या सातत्याने येत राहिल्या आहेत. मलाया व सिंगापूर येथील महिलांचा उत्साह तर उदंड आहे. मी तुम्हां सर्वांच्या उत्साहाचे स्वागत करतो व तुम्हां सर्वांना सुयश चिंतितो."

८-९-१९४३ च्या अंकात यंग इंडिया लिहितो- फिलिपाईन्समधील मनिला येथील स्त्रियांनी आझाद-हिंद-चळवळीत भाग घेण्याचे ठरविले आहे. काही स्त्रिया राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये सामील होण्यासाठी लवकरच रवाना होत आहेत.

८-८-१९४३ : सिंगापूरहून आलेल्या इ. इ. लीगच्या श्रीमती चिदम्बरम् व मचिव एस. एन. सरस्वती यांचा सेरेम्बनचा दौरा अतिशय यशस्वी झाला.

५-९-१९४३ : २७ ऑगस्ट १९४३ रोजी जोहोर येथे नेताजींच्या भावाहनाला प्रतिसाद देण्यासाठी आठशे स्त्रियांची सभा झाली. या सभेत

जोहोरमधील लीगची महिला शाखा स्थापन झाल्याचे जाहीर केले. या सभेला डॉ.लक्ष्मी हजर होत्या. डॉ.के.टी.जॉन यांनी आपल्या सरकारी नोकरीचा राजीनामा दिला. त्यांची नवपरिणीता वधू अॅनी ही राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये जोहोर गावाहून भरती होणाऱ्या स्त्रियांतील पहिली महिला होय. राणी झांशी रेजिमेंटसाठी सैनिक जमा करण्याचे व इतर मदत गोळा करण्याचे वचन डॉ.लक्ष्मी यांना या सभेने दिले. आपल्या भाषणात डॉ.लक्ष्मी म्हणाल्या, “राणी झांशी रेजिमेंटच्या स्थापनेमुळे बंधू-भगिनींना मुळीच आश्चर्य वाटणार नाही. उलट ते उत्साहितच होतील. आपल्यापासून असलेल्या त्यांच्या अपेक्षा आपल्याला पूर्ण केल्याच पाहिजेत. आपली प्रेरणा आपण नेतार्जीकडून घेतली असल्यामुळे आपल्या बांधवांच्या अपेक्षा आपण पूर्ण करूच. राणी झांशी रेजिमेंट भारताच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासात एका वैभवपूर्ण प्रकरणाची भर नक्की घालेल.”

स्त्रियांना युद्धकार्य म्हणून कोणत्या प्रकारची कामे करावी लागतील त्याचे स्वरूपही डॉ.लक्ष्मींनी आपल्या भाषणात स्पष्ट केले. सर्व स्वयंसेविकांची यादी बनविणे, परिचारिका पथक बनविणे, रुग्णवाहिका तयार करणे ही कामे तर प्रारंभिक स्वरूपाची. आझाद-हिंद-चळवळीचे स्वरूप क्रांतिकारक असले पाहिजे. युद्धक्षेत्रात करावयाची कामे व त्यातील भयानकता व धोके यांना तोंड देण्यास तयार राहावे लागेल हेही त्यांनी स्पष्ट केले. भारतीय स्त्रीच्या वीरोचित प्रतिष्ठेची बूज राखण्यासाठी परिश्रमांची पराकाष्ठा करणे कसे आवश्यक आहे हेही त्यांनी सभेपुढे मांडले.

या सभेच्या समाप्तीनंतर वीस तरुण मुलींनी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी अर्ज भरून दिले.

२०-८-१९४३ : केदाह या गावी भरलेल्या स्त्रियांच्या सभेत श्रीमती थॉमस व श्रीमती राम यांनी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्याचे आवाहन केले. याच सभेत ‘अलोर स्टार’ येथे मोठी सभा आयोजित करून रेजिमेंटमध्ये स्त्रियांना भरती करून घ्यावे, त्याचप्रमाणे त्यांच्या प्रशिक्षणासाठी लवकरच केंद्र सुरू करावे असे ठरले.

२१-८-१९४३ : रोजी क्लूआंग येथे लीगच्या स्त्री विभागाच्या शाखा स्थापनेच्या सभेत स्त्रियांनी उपस्थित राहण्याचा उच्चांक गाठला आहे. या सभेत डॉ.लक्ष्मी यांनी तमीळ भाषेत भाषण केले. स्वातंत्र्याच्या लढ्यातील स्त्रियांची कर्तव्ये सांगून त्यांनी राणी झांशी रेजिमेंटचा कार्यक्रम स्पष्ट केला. आपले स्वातंत्र्य मिळविण्याचे काम नेतार्जीवर संपूर्ण विश्वास टाकूनच आपण तडीस नेऊ शकू असा विश्वास त्यांनी व्यक्त केला. या सभेत कु. सुब्बा अम्माल या दहा वर्षांच्या मुलीने उत्स्फूर्त व प्रेरणादायी भाषण केले. सभेच्या ठिकाणी एक हजार चारशे अठरा

डॉलर्स जमा झाले. त्याची शैली डॉ.लक्ष्मी यांच्याकडे रेजिमेंटच्या कामाकरिता देण्यात आली. सभा समाप्त होताना सात जणींनी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी अर्ज भरले.

४-९-१९४३ : रोजी सेलेटर नेव्हल बेसमध्ये राहणाऱ्या भारतीय स्त्रियांची सभा कमांडर सेलेटर नेव्हल बेस यांनी बोलावली होती. आझाद-हिंद-चळवळीत कोणकोणत्या प्रकारे स्त्रियांना भाग घेता येईल याचे मार्गदर्शन करण्याकरिता लीगच्या महिला विभागाच्या अध्यक्ष श्रीमती चिदम्बरम् व कार्यवाह डॉ.लक्ष्मी यांना आमंत्रण दिले होते. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होऊ इच्छिणाऱ्या मुलींनी त्यांना मानवंदना दिली. लवकरच सुरू होणाऱ्या रेजिमेंटच्या कॅम्पसाठी या मुलींना तयार राहण्याचा आदेश डॉ.लक्ष्मींनी दिला. एकशे ब्याणव डॉलर्सची शैली सेलेटरच्या महिलांनी रेजिमेंटसाठी दिली. त्याशिवाय श्रीमती भूसा यांनी दोनशे एक डॉलर्स व श्रीमती एस. लक्ष्मी यांनी पाचशे एकवीस डॉलर्स वैयक्तिक देणगी रेजिमेंटकरिता डॉ.लक्ष्मी यांच्याकडे दिली.

५-९-१९४३चा यंग इंडिया लिहितो- “नेतार्जींच्या आवाहनाला प्रथम प्रतिसाद दिला तो सिंगापूरच्या महिलांनी. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होऊन देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी सर्वस्व अर्पण करण्यासाठी त्या सिद्ध झाल्या. रोज सकाळ संध्याकाळ या महिला शत्रूला तोंड देण्यासाठी कठोर परिश्रम घेत आहेत. त्यांच्या हातात रायफली व संगिनी असतात. प्रत्येकजण दुसरीपेक्षा सरस तयार होण्यासाठी झटत आहे. जरी तुम्ही त्यांच्याकडे काही वेळ लक्षपूर्वक पहिलेत तर तुम्हांला त्यापैकी प्रत्येकीच्या तोंडावर दुसरी झांशीची राणी होण्याची इच्छा स्पष्ट दिसेल. अशीच चित्तवृत्ती देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता लढायला पुढे येणाऱ्या व्यक्तीपासून अपेक्षित आहे.”

२६-९-१९४३ : तायपिंग येथे १६ ते ४० वयोगटातील पाच स्त्रिया राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या.

१७-१०-१९४३ : सर्व मलायात गांधी जयंती मोठ्या उत्साहाने साजरी झाली. स्त्रियांच्या अनेक ठिकाणी सभा होऊन राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी स्त्रियांनी अर्ज भरले.

२३-१०-१९४३ : लाबीस या गावी २२ ऑक्टोबर हा दिवस झांशी राणी लक्ष्मीबाई हिचा जन्मदिवस म्हणून साजरा केला गेला. आसपासच्या सर्व रबर मळ्यांतील व खेड्यांतील बायकांनी लाबीसमध्ये जाऊन एक जागृतियात्रा काढली. ही यात्रा लोकल थिएटर हॉलवर येऊन तिचे सभेत रूपांतर झाले. या सभेत श्रीमती चेल्मुमा रिबेका, शिवबगीयम् व सीता यांनी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी स्त्रियांना आवाहन केले.

याच दिवशी कामपर येथे के. पी. बी. मेनन यांच्या मार्गदर्शनाखाली झांशीच्या राणीचा वाढदिवस साजरा केला गेला. श्रोत्यांना राणी झांशी रेजिमेंटला साहाय्य करण्याची व रेजिमेंटमध्ये भरती होण्याची खास विनंती करण्यात आली.

२४-१०-१९४३ : १२ जुलै १९४३ च्या स्त्रियांच्या मेळाव्यानंतर पूर्व आशियातील स्त्रियांना एका संघटनेखाली आणणे राणी झांशी रेजिमेंटच्या भरतीच्या दृष्टीने आवश्यक होते. तशा सूचना लीगच्या सर्व शाखांना ताबडतोबीने देण्यात आल्या. परिणामी मलायाच्या सर्व भागांतून राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये सामील होण्यासाठी स्त्रियांनी केलेल्या अर्जांचा नुस्ता पाऊस पडला. या अर्जांमधून स्पष्ट झालेली एक गोष्ट लक्षात घेण्यासारखी आहे, या अर्ज करणाऱ्या स्त्रियांपैकी बहुसंख्य स्त्रियांनी ना कधी नेताजींना पाहिले होते, ना कधी त्यांचे भाषण ऐकले होते. परंतु त्यांचा संदेश मात्र त्यांच्यापर्यंत पोहोचला होता.

१७-११-१९४३ : श्रीमती एल. आर. सॅम्युएल या लीगच्या एक कार्यकर्त्या बॅटॉग गावी प्रचार दौऱ्यावर आल्या. त्यांनी आपल्या भाषणात राणी झांशी रेजिमेंटची उद्दिष्टे सांगितली. भारताच्या स्वातंत्र्याकरिता स्त्रियांना किती प्रकारे मदत व सेवा देता येईल याची त्यांनी माहिती दिली. राणी झांशी रेजिमेंटच्या मध्यवर्ती केंद्राच्या सिंगापूर येथील उद्घाटनाला त्या जाऊन आल्या होत्या. छावणीमध्ये मुलींसाठी कोणत्या सोयी-सुविधा आहेत ते त्यांनी कथन केले. या मुली विपरीत परिस्थितीतही अत्यंत उत्साहात व आनंदात कशा प्रकारे शिक्षण घेत आहेत याचेही त्यांनी वर्णन केले. प्रत्येकीने रेजिमेंटमध्ये भरती व्हावे असे आवाहनही केले.

या सभेत ९ वर्षांची फिलोमेना सॅम्युएल पुढे आली. तिला भरती व्हायचे होते. पण इतक्या लहान मुलीला भरती करून घेणे शक्य नाही हे कळल्यावर तिला अत्यंत दुःख झाले. तिच्याकडे हातखर्चासाठी दिलेल्या पैशातून १२.३० डॉलर्स शिल्लक होते, ते तिने रेजिमेंटला मदत म्हणून दिले. तिच्या या कृत्याचा श्रोत्यांवर फारच चांगला परिणाम झाला.

१२-१२-१९४३ : १७ नोव्हेंबरला कौलालंपूरहून राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झालेली दुसरी तुकडी रवाना झाली. त्यांना निरोप देण्यासाठी नागरिक स्त्री-पुरुष मोठ्या संख्येने उपस्थित होतेच. परंतु आश्चर्य म्हणजे जपानी प्रशासनाचे 'हिकारी किकान' चे अधिकारीही हजर होते. गंमत म्हणजे या सर्वच मुलींची जन्मभूमी कौलालंपूर होती. भारत देश त्यांनी पाहिलाही नव्हता. या तुकडीतील सर्वांत लहान मुलगी कु. अंजली भौमिक ही फक्त बारा वर्षांची होती. श्रीमती बक्षीराम गौर, सेल्लम्मा सेलीह, एस. मनिअम्मा, मीनाक्षी सीनेय्या, कु. पी. मायंदी व रुक्मिणी कालिमुथू, शांती भौमिक यांना नागरिकांनी प्रचंड प्रमाणात हजर राहून

निरोप दिला.

सनगोई पटावी येथे २५-११-१९४३ रोजी मुसळधार पावसाला न नुमानता स्त्रियांची सभा होऊन स्त्रियांनी स्वातंत्र्याच्या लढ्यात आपला भाग घ्यायलाच शपथ घेतली. या सभेचे हे कार्य पुढे नेण्यासाठी इंदिरा पटवर्धन (उपलब्ध झालेले एकुलते एक मराठी नाव) हिची सचिव म्हणून व इतर सहा सदस्यांची नामांकन करण्यात आली. हिंदीचे वर्ग तात्काळ सुरू करण्याचा निर्णय झाला.

१९-१२-१९४३ : अंदमान व निकोबार ही बेटे जपान्यांनी आझाद-हिंद सरकारकडे सुपूर्द केल्याबद्दल आनंद प्रदर्शित करण्यासाठी कौलालिपिस येथे २-१२-१९४३ ला सभा भरली होती.

कौलालिपिस येथील दोन मुली राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्यावर त्यांचे उदाहरण पाहून मुलींची भरती होण्यासाठी रांग लागली. या मुलींच्या अभिनंदनाच्या सभेत श्री.टी. सुब्रमण्यम् यांनी कौलालिपिसच्या मुलीही राष्ट्रकार्यात मागे नाहीत याबद्दल आनंद व्यक्त केला. स्त्रियांमधील या राष्ट्रादाच्या प्रेमाने भारतातील स्त्रियांचे क्षात्रतेज राणी लक्ष्मीबाईंच्या मृत्यूनंतरही लोप पावले नाही असेही ते पुढे म्हणाले.

५ डिसेंबर १९४३ ते १६ डिसेंबरपर्यंत "अलोर गजह" जिल्ह्यात प्रचाराचे दशक साजरे झाले. जिल्ह्यात निरनिराळ्या ठिकाणी भरलेल्या सभांचे वैशिष्ट्य म्हणजे या सर्व सभांतून उपस्थित असलेल्या भारतीय स्त्री विभागाच्या उपप्रमुख श्रीमती कन्नम्मल शिवलिंगम् यांनी आपल्या प्रभावी भाषेत प्रचार करून हा जिल्हा अक्षरशः पिंजून काढला. भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा इतिहास, त्यातील स्त्रियांचा सहभाग त्या अतिशय प्रभावीपणे मांडीत. आझाद-हिंद-फौजेच्या सैनिकांच्या खांद्याला खांदा लावून लढून देशाचे स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये सामील होण्याचे आवाहन त्यांनी केले.

पहांगच्या निरनिराळ्या भागांतून सात महिला राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. पठाणबिबी ही मुस्लिम स्त्री घरादाराचा त्याग करून भरती झाली. श्रीमती पप्पाम्मा व पक्कीयमा या दोघींचे नवरे आझाद-हिंद-फौजेत भरती झाले. त्या दोघी आपापल्या नवऱ्यांची परवानगी घेऊन रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. आरामदायी जीवन जगणाऱ्या लक्ष्मी, मुनीअम्मा व मीनाक्षी यांनीही रेजिमेंटचे खडतर जीवन पत्करले.

मलीम नावार या गावाहून श्रीमती कृष्णनांबल ही महिला भरती झाली. तिच्या निरोप समारंभासाठी जपानी लष्करी कमांडरही हजर होते. इंडियन इंडिपेंडन्स लीगच्या अध्यक्षांनी रेजिमेंटची उद्दिष्टे सांगितली. आपल्या पत्नीची धडाडी पाहून सोकलिंगम् यांनी आझाद-हिंद-फौजेत भरतीचा अर्ज भरला. हे पतिपत्नीचे लग्न

उदाहरण जनतेसमोर आले. (यंग इंडिया १९-१२-१९४३)

असेच दुसरे उदाहरण जोहोर बहारू येथील डॉ.के.टी.जॉन व त्यांची नवपरिणीत पत्नी यांचे आहे. डॉ.जॉन यांनी आपल्या सरकारी पदाचा राजीनामा देऊन आझाद-हिंद-फौजेच्या वैद्यकीय विभागात प्रवेश केला. त्यांच्या नवपरिणीत पत्नीनेही ताबडतोब रेजिमेंटमध्ये प्रवेश घेतला. आयुष्याला सुरुवात होणार तोच त्या दांपत्याने उत्तम संसाराऐवजी देशाच्या स्वातंत्र्याची शपथ घेतली.

२६-१२-१९४३ : १६ ते ४० वयाच्या तायपिंग येथील पाच स्त्रिया राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. कौलापिलाह येथील स्त्रियांच्या इस्पितळातील एक परिचारिका श्रीमती सौदामिनी विश्वास ही परिचारिका पथकात भरती झाली. कौलापिलाहच्या लीगच्या कचेरीच्या परिसरात चहापान समारंभाने तिला निरोप दिला.

यंग इंडिया २६-१२-१९४३ रोजी तायपिंगमध्ये घडलेली एक घटना प्रसिद्ध करतो. 'इंदरकौर नावाची ६५ वर्षे वय असलेली एक वृद्धा तायपिंग येथील लीगच्या अध्यक्षाकडे जाऊन आपल्याला रेजिमेंटमध्ये प्रशिक्षणासाठी पाठविण्याची विनंती करू लागली. ती म्हणाली, "माझ्याकडे असे बघू नका. मी वृद्ध आहे खरीच परंतु कॅ.लक्ष्मी यांच्या नेतृत्वाखाली मी माझ्या इतर तरुण भगिनींच्या जिद्दीनेच लढेन. मला ब्रिटिश व अमेरिकनांचे निर्दालन करून माझ्या मातृभूमीला मुक्त करावयाचे आहे."

सेलंगोर : डिसेंबरमध्ये सेलंगोरहून रेजिमेंटमध्ये भरती होऊन सिंगापूरला प्रशिक्षणासाठी तिसरी तुकडी पाठविण्यात आली. घर-संसाराची जबाबदारी तुलनेने कमी आहे, त्या सर्वच लष्करी शिक्षण घेण्यास पुढे येत आहेत.

१९४४ अखेरपर्यंत स्त्रिया रेजिमेंटमध्ये भरती होत असल्याबद्दलच्या बातम्या यंग इंडियातून प्रसिद्ध होतच राहिल्या होत्या. प्रचाराच्या सभांत राणी झांशी रेजिमेंटसंबंधी काही बोलल्याशिवाय नेताजी आपले भाषण संपवीत नसत. उदा. बँकॉक येथील सभेत ते म्हणाले, "भारतीय स्त्रिया आता पुरुषांच्या बरोबरीने रणांगणात उतरण्याची तयारी करित आहेत. रणांगणावर लढणाऱ्या व परिचारिका पथकात काम करणाऱ्या स्त्रिया हे रणांगणावर न जाणाऱ्या पुरुषांनाही एक जबरदस्त उदाहरण आहे. राष्ट्राच्या आणीबाणीच्या काळात स्त्रियांनी रणांगणावर उतरणे ही गोष्ट आम्हां भारतीयांना नवी नाही. राणी झांशी रेजिमेंटच्या घडणीत आत तरुण स्त्रियांचा भरतीसाठी उत्साह हा अवर्णनीय आहे. सिंगापूरच्या महिला कार्यकर्त्या लीगच्या महिला शाखा स्थापन करून कार्यरत होण्यासाठी घराबाहेर पडल्या आहेत. त्यांचे सर्वत्र उत्साहाने स्वागत होत आहे. त्यांना संपूर्ण सहकार्य मिळत आहे. अँग्लो-अमेरिकन स्त्रिया आपल्या पुरुषांना इतर देशांतील स्त्रियांना

गुलामीत ठेवण्यास उत्तेजन देत आहेत. त्यांच्या समोर राणी झांशी रेजिमेंट ही एक आव्हान आहे. मला खात्री आहे की, जगातील स्वातंत्र्याप्रिय देश व त्यातील महिला राणी झांशी रेजिमेंटची वाहवाच करतील व रेजिमेंटला मदत करतील "

१२-१२-१९४३ : नेनेगरी सेम्बिलन या गावची वीस वर्षे वयाची थेलमा गोम्स नावाची परिचारिका भरती अधिकाऱ्यांकडे जाऊन म्हणाली, "मला आझाद-हिंद-फौजेमध्ये भरती व्हावयाचे आहे. अन्यायी व जुलमी इंग्रजी मला उलथून टाकण्यात नेताजी यशस्वी होतीलच पण एक सजग भारतकन्या म्हणून मलाही त्यात भाग घ्यावयाचा आहे. थेलमा अनुभवी परिचारिका असल्यामुळे त्या गावाहून निघणाऱ्या परिचारिकांच्या तिसऱ्या पथकाचे नेतृत्व तिच्याकडे सोपविले गेले.

डॉ.लक्ष्मी, श्रीमती चिदम्बरम् व श्रीमती सरस्वती यांच्या झंझावाती प्रचाराचा परिणाम चांगलाच झाला. पूर्व आशियाच्या निरनिराळ्या भागांतून स्त्रिया भरती होण्यासाठी येऊ लागल्या. आपल्या पालकांच्या सक्त विरोधाला न मानताही काही जणी आल्या होत्या. लोकांचा नेताजींच्या नेतृत्वावर अमाप विश्वास होता. नेताजींचे स्त्रियांना आवाहन असल्यामुळे स्त्रियांच्या सैन्यात भरती होण्याबद्दलचा दृष्टिकोन हळूहळू बदलत होता. राणी झांशी रेजिमेंट ही, प्रचाराचे एक साधन म्हणून अस्तित्वात आली नव्हती. नेताजींचा तसा उद्देशही नव्हता. ज्यांना रेजिमेंटमध्ये भरती व्हायचे आहे त्यांची सर्व संकटांना तोंड देण्याची तयारी व युद्धभूमीवरील वातावरणाला तोंड देण्याची तयारी असली पाहिजे असे सुरुवातीलाच नेताजींनी स्पष्ट केले होते. स्वातंत्र्य हवे असेल तर लढता लढता मरणाला स्त्रियांनी तयार असले पाहिजे. इतिहास पाहता स्त्रिया हे काही नवीन किंवा वेगळे करणार नाहीत. रक्तपिपासू म्हणून नव्हे तर देशाचा मान व शान राखण्याकरिता स्त्रियांनी या युद्धात भाग घेतला आहे हे स्पष्ट झाले पाहिजे, हेही नेताजींनी स्पष्ट केले होते.

छावणी तयार झाली-

नेताजी दौऱ्यावरून सिंगापूरला परत आले तेव्हा डॉ.लक्ष्मींनी स्वतः केलेल्या मलायाच्या दौऱ्याची व पलटणीच्या प्रगतीची माहिती नेताजींना दिली. जपान्यांच्या असहकारामुळे कॅंपसाठी जागा मिळण्याचे काम यशस्वी झाले नव्हते. ही गोष्ट नेताजींना समजल्यावर छावणीच्या जागेसाठी जपान्यांना विचारण्याची किंवा रिकाम्या इमारतीत छावणी उभारण्यासाठी त्यांच्या परवानगीची किंवा त्यांना पूर्वसूचनाही देण्याची गरज नाही अशी भूमिका नेताजींनी घेतली. त्यानंतर येल्फपांच्या भ्रमंतीचे चक्र सुरू झाले. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या कचेरीच्या शेजारीच ऑस्ट्रेलियन शरणार्थींसाठी बांधलेली एक छावणी होती. जपान्यांनी

शरणार्थीसाठी वापरण्यासाठी ती लीगकडे सोपविली होती. शेजारीच एन. झेड. ए. सी. नावाच्या क्लबचे मैदान होते. त्या मैदानाच्या बाजूलाही मोडकळीला आलेल्या बराकी होत्या. निर्वासित तिथून निघून गेल्यामुळे त्या सर्व बराकी व इमारती रिकाम्या झाल्या होत्या. जाता जाता शरणार्थींनी त्या बराकींची व इमारतींची दारे, खिडक्या व जे जे काही उचकटून नेता येईल ते सर्व उचकटून नेले होते. आता इमारत व बाजूच्या बराकींचे सांगाडे उभे होते. ही जागाच बॅ. येळप्यांनी रेजिमेंटच्या छावणीसाठी मुक्रर केली. जंगली नावाच्या नाटू कोट्टियार नेत्यांच्या मदतीने केवळ तीन आठवड्यांत पाचशे मुली राहू शकतील अशी छावणी त्यांनी बांधूनही घेतली. चेडियारांनी सर्व आर्थिक साहाय्य तर केलेच पण चिनी मजुरांच्या साहाय्याने रात्रंदिवस काम केले. अखेर राणी झांशी रेजिमेंटसाठी छावणी तयार झाली. मुलींची संख्या आता दीडशेपर्यंत गेली होती. मलायाच्या इतर भागांतील मुली छावणीचे बांधकाम पुरे होण्याची वाट पाहत होत्या. त्यांचा रस्ता आता मोकळा झाला होता.

ता. २१ ऑक्टोबर १९४३ ला हंगामी आझाद-हिंद-सरकारची स्थापना झाल्याची घोषणा नेताजींनी केली. या सरकारात स्त्रिया व मुले यांच्यासाठी एक स्वतंत्र खाते निर्माण केले. त्या काळात जगातील सर्व सरकारांत असे खाते होते की नाही हे पाहावे लागेल. स्त्रियांना समान समजण्याच्या व त्यांच्या शक्तीचा पूर्ण उपयोग करून घेण्याच्या नेताजींच्या विचारातून या खात्याची निर्मिती झाली असावी. कॅ.लक्ष्मी यांच्याकडे हे खाते त्यांनी सोपविले व त्यांना मंत्रिमंडळात दोन नंबरचा दर्जा दिला. यावरूनही जे पटले होते ते व्यवहारात उतरविण्यास नेताजी मागे पुढे पाहत नसत असे दिसते. नेताजींचे पुरोगामित्व केवळ बोलण्यापुरते नव्हते हे सिद्ध होते.

ता. २२ ऑक्टोबरला राणी झांशी रेजिमेंटचे उद्घाटन व्हायचे होते. डॉ.लक्ष्मी यांच्याकडे आता मंत्रिपद, संपूर्ण मलायातील लीगच्या स्त्री विभागाचे सचिवपद व राणी झांशी रेजिमेंटचे प्रमुखपद अशी तिहेरी कामे आली. डॉ.लक्ष्मी यांनी मलायाच्या दौऱ्याहून येताना श्रीमती मनोरंजितम् सत्यवती थीवर यांना बरोबर आणले होते. श्रीमती एम. एस. थीवर या कौलालंपूर येथे एका शाळेत प्राचार्या म्हणून काम करित होत्या. वय अदमासे ४०-४२ वर्षे. अनुशासन व देशभक्ती थीवरबाईंच्या रोमारोमात भिनली होती. त्यांच्या या गुणवैशिष्ट्यांमुळे डॉ.लक्ष्मी यांनी थीवरबाईंना रेजिमेंटमध्ये आपल्या नंतरचे पद देवविले. रेजिमेंटची संपूर्ण जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविली. त्यामुळे डॉ.लक्ष्मी आता रेजिमेंटच्या कामातून बऱ्याचशा रिकाम्या झाल्या. श्रीमती थीवर आपले काम पाहू लागल्या व त्याचबरोबर त्या स्वतःही इतरांबरोबर लष्करी शिक्षण घेऊ लागल्या. रेजिमेंटचे

विधिवत् उद्घाटन होईपर्यंत लेफ्टनंट कर्नल ए. सी. चतर्जी रेजिमेंटची सर्व व्यवस्था पाहत होते. (कॅ.लक्ष्मी)

२२ ऑक्टोबर हा राणी झांशी रेजिमेंटच्या विधिवत् उद्घाटनाचा दिवस कॅ.लक्ष्मींना फार पवित्र वाटतो. २१ तारखेला आझाद-हिंद-सरकार स्थापन झाले होते. त्यामुळे दुसऱ्याच दिवशी विधिवत् अस्तित्वात आलेली रेजिमेंट ही त्या सरकारची स्वतःची होती. आझाद-हिंद-फौजेसारखी ती ब्रिटिश भारतीय सेनेच्या युद्धकैद्यांची किंवा ब्रिटिश भारतीय फौज सोडून आलेल्या जवानांची नव्हती. अस्सल, अगदी अस्सल शुद्ध भारतीय व हंगामी स्वतंत्र भारत सरकारची अधिकृत महिला पलटण होती. सर्व प्रशिक्षक व अधिकारीही भारतीय होते. कॅ.लक्ष्मींना व इतर राण्यांनाही या गोष्टीचा अभिमान होता. दुसरी गोष्ट म्हणजे रेजिमेंटची स्थापना राणी झांशीवालींच्या जन्मदिवशी झाली, जिचे अपुरे राहिलेले स्वप्न पुरे करण्याचे कंकण बांधून त्या रेजिमेंटची निर्मिती झाली. तिचा जन्मदिवस आपल्या कामाच्या शुभारंभासाठी मिळाला या दोन्ही दृष्टींनी २२ ऑक्टोबरचे महत्त्व कॅ.लक्ष्मींना वाटले. (राणी लक्ष्मी हिचा जन्मदिवस २२ ऑक्टोबर नसून १९ नोव्हेंबर १८३५ असा आहे (सरदेसाई) इतिहासातून खरे खोटे ताडून पाहण्याची ती वेळ नव्हती. २२ ऑक्टोबर ही तारीख कुणी सांगितली हे कळायला मार्ग नाही. 'सर्वांनी ती मानली या अर्थी कुणीतरी महत्त्वाच्या व्यक्तीने ती सांगितली असावी. हा दिवस मात्र मनाला प्रेरणा देणारा ठरला यात शंका नाही. २२ ऑक्टोबर ही तारीख चुकीची होती हे आता कॅ.लक्ष्मी यांनाही मान्य झाले आहे.)

राणी झांशी रेजिमेंट छावणीचे उद्घाटन-

नेताजी सुभाषचंद्र उद्घाटन करण्यासाठी ठीक पाच वाजता मैदानावर पोहोचले. श्रीमती चिदम्बरम् यांनी त्यांचे स्वागत केले. डॉ.लक्ष्मी यांच्या नेतृत्वाखाली पलटणीने सुभाषबाबूंना मानवंदना दिली. सब कमांडंट ऑफ ट्रेनिंग स्टाफ श्रीमती मनोरंजितम् सत्यवती थीवर यांनी नेताजींना तुकड्यांची पाहणी करण्याकरिता तुकड्यांमधून फिरवून आणले. दीडशे सैनिका खाकी लष्करी गणवेशात होत्या. खाकी पॅट, खाकी शर्ट व टोपी. कॅनेडियन किंवा डच पद्धतीच्या इंडोनेशियात वापरल्या जाणाऱ्या बंदुका त्यांच्या हातांत होत्या. त्यांपैकी काही बंदुकांवर बेयोनेट बसविता येत नसल्यामुळे प्रत्येकीकडे एक छोटी तलवार दिली होती. ली एनफील्ड ३०३ ही फौजेच्या वापरात असलेली बंदूक हाताळण्यास फारच मोठी असल्याने स्त्रियांच्या वापराकरिता गैरसोयीची होती. त्यामुळे स्त्रियांना सोप्या असणाऱ्या डच बनावटीच्या बंदुका त्यांच्यासाठी आणल्या होत्या. दीडशे मुलींनी केलेले संचलन व चुणचुणीतपणे नेताजींना दिलेली मानवंदना हे दृश्य मोठे विलोभनीय होते. राणी झांशी रेजिमेंट हे एक खूळ आहे असे मानणाऱ्या काही

हिंदी व जपानी अधिकाऱ्यांना या दृश्याने चांगलीच चपराक मिळाली. नेतार्जीनी राणी झांशी रेजिमेंट स्थापन करण्याची व्यक्त केलेली इच्छा अजून हवेत विरलीही नव्हती इतक्या वेळात स्त्रियांनी त्यांची सुसज्ज लष्करी पहिली तुकडी प्रत्यक्षात उतरवलीही.

नेतार्जीनी मानवंदना स्वीकारल्यावर व झेंडा आरोहण झाल्यावर इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या मुख्यालयाच्या सचिव व छावणी प्रमुख या नात्याने डॉ. लक्ष्मी स्वामीनाथन् यांनी अहवाल वाचन केले. अहवालात त्या म्हणाल्या-

“आज भारताची सुपुत्री राणी लक्ष्मीबाई झांशीवाली हिचा जन्मदिवस आहे. सर्वसंगपरित्याग करून देशाच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात उतरणे हीच तिल श्रद्धांजली आहे. आम्ही स्त्रिया तिचे बलिदान वाया जाऊ देणार नाही. लाल किल्ल्यावर नेतार्जींच्या हस्ते तिरंगा फडकविण्यासाठी आमचा ऐतिहासिक प्रवास सुरू झाला आहे. या प्रवासात पूर्व आशियातील स्त्रिया रेडक्रॉस व रिलीफ वर्क या क्षेत्रात इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या नेतृत्वाखाली चोख कामगिरी बजावीत आहेत. श्री. रास बिहारी बोस यांनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या पूर्व आशियातील सर्व शाखांना तासडीने महिला विभाग सुरू करण्याची सूचना केली. जुलैमध्ये नेतार्जींचे सिंगापूर येथे आगमन झाले. त्यांच्या येण्याने आमच्या संबंध आंदोलनाला एक क्रांतिकारक वळण लागले. एक नवा आवेश व उत्साह निर्माण झाला. नेतार्जींनी टोटल मोबिलायझेशनचा कार्यक्रम व चलो दिल्ली ही युद्धघोषणा आम्हां सर्वांना दिली. आपल्या मातृभूमीवरील परंपरा व प्रचलित परिस्थितीचा विचार करता केवळ पुरुषांचीच संघटना बांधण्यावर नेतार्जी संतुष्ट नव्हते. भारतीय स्त्रियांना भारतभूमीच्या आम्ही सच्च्या सुकन्या आहोत हे सिद्ध करण्याची सर्वोच्च संधी नेतार्जींनी प्राप्त करून दिली. राणी लक्ष्मीबाई, चांदबिबी व भारतातील हजारो भगिनींनी स्वातंत्र्य लढ्यात भाग घेतला व आपत्ती भोगली. या सर्वांची उदात्त उदाहरणे सांगून त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकीत जाण्यास आम्हांला नेतार्जींनी प्रवृत्त केले. आमचे जीवन व जीवनविषयक दृष्टिकोन त्यांनी बदलून टाकला. ९ जुलै १९४३ च्या प्रचंड सार्वजनिक सभेत नेतार्जींनी पुरुषांबरोबर स्त्रियांनाही स्वातंत्र्य आंदोलनातील स्वयंसेवक होण्यास आवाहन केले होते. आमच्या बांधवांबरोबर आम्हीही ते पेलायचे ठरविले. १२ जुलै १९४३ रोजी स्त्रियांची सभा होऊन वीस स्त्रियांच्या पथकाने त्यांना मानवंदना दिली. या प्रसंगामुळे उपस्थितांचेच डोळे उघडले असे नाही तर जगातल्या सर्व लोकांनाही जाहीर झाले की भारतकन्या या आपल्या बांधवांबरोबर मातृभूमीच्या मुक्तीसाठी दृढनिर्धाराने सज्ज होत आहेत.

१२ जुलै हा राणी झांशी रेजिमेंटचा पायाभूत दिवस. त्यानंतर दोनच दिवसांनी

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या मुख्यालयाने पूर्व आशियातील भारतीय स्त्रियांना संघटित करण्यासाठी व राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये स्त्रियांची भरती करण्यासाठी महिला विभाग उघडला. यापूर्वीही इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे महिला विभाग कुठे कुठे होते पण आता त्यांच्या पूर्वीच्या कामाबरोबर या नव्या विचाराला पायाभूत मानून काम करणे महिला विभागाला बंधनकारक झाले. वास्तविक १२ जुलै पासूनच राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी सर्व मलायातून चौकशी होत होती. अर्ज येत होते. बहुसंख्य अर्जदार बायकांनी ना नेतार्जींना कधी पाहिले होते ना त्यांचे भाषण ऐकले होते. मात्र त्यांचा सांगावा ह्या ना त्या स्वरूपात त्यांच्यापर्यंत पोहोचला होता. अर्जाद्वारे त्या आवाहनाला व सांगाव्याला प्रतिसाद मिळत होता. नेतार्जींच्या नेतृत्वाला विश्वासदर्शक असाच हा प्रतिसाद होता.

जुलै अखेरीला सिंगापूरच्या महिला विभागाच्या अध्यक्ष श्रीमती चिदम्बरम् व सचिव कु. सरस्वती व ले. कर्नल अलागाप्पन (आझाद-हिंद-फौज) या तिघांनी मिळून संपूर्ण मलायाचा दौरा केला. भारतीय वस्ती असलेल्या सर्व शहरांतून त्यांनी सार्वजनिक सभा घेतल्या. त्यांचे सर्वत्र उत्साहाने स्वागत झाले. अनेक स्त्रिया सिंगापूरच्या प्रशिक्षण छावणीत जाण्यास केवळ तयारच नव्हे तर आतुर झाल्या होत्या. महत्त्वाची बाब म्हणजे त्या स्त्रिया जशा समाजातील सर्व आर्थिक स्तरांतील होत्या तशाच त्या सर्व जाती, धर्मातील होत्या. त्या सर्वासमोर एकच ध्येय होते- भारताच्या स्वातंत्र्यासाठी सेवा, त्याग व बलिदान करणे. सर्वांमध्ये एकच उत्साह ओसंडत होता व आग्रह होता लवकरात लवकर आपल्याला सिंगापूरला पाठवावे.

सिंगापूरला एक मध्यवर्ती प्रशिक्षण छावणी करावी असे प्रयत्न सुरुवातीपासूनच झाले. परंतु सुयोग्य जागा मिळण्यास उशीर झाल्यामुळे प्रशिक्षणाची अनेक केंद्रे सुरू झाली. या केंद्रात आझाद-हिंद-फौजेचे प्रशिक्षक लष्करी शिक्षण देत. त्याशिवाय प्रथमोपचाराचेही शिक्षण दिले जाई. सेलेटर नेव्हल बेस यांच्या संमतीने तिथेही अशा पद्धतीची प्रशिक्षण केंद्रे सुरू झाली. त्यानंतर जोहारे, बाहरू व पेनॅंग येथेही केंद्रे उघडली. ज्या केंद्रांमधून सुविधांअभावी लष्करी शिक्षण शक्य नव्हते तिथे प्रथमोपचार व हिंदी भाषा शिकवली जाई.

नेतार्जींनी आपल्या दौऱ्यात प्रत्येक ठिकाणी राणी झांशी रेजिमेंटचा उल्लेख करून स्वातंत्र्याच्या लढाईतील स्त्रियांनी बजावण्याची भूमिका विशद केल्यामुळे १२ जुलैच्या आमच्या उत्साहाचे बक्षीस आम्हांला मिळालेच आहे. प्रत्येक ठिकाणी भेटणाऱ्या आबालवृद्ध स्त्रिया म्हणूनच या कामाकरिता पुढे आलेल्या दिसतात. थायलंड व ब्रह्मदेशात प्रशिक्षण केंद्रे उघडली आहेत. थायलंडच्या भगिनी पुढील शिक्षणासाठी लवकरच सिंगापूरला येतील व ब्रह्मदेशातील भगिनी

सिंगापूरच्या प्रशिक्षित विभागाची वाट पाहत आहेत. या दोन्ही ठिकाणच्या तुकड्या अंतिम प्रशिक्षण घेऊन आघाडीकडे कूच करण्याची वाट पाहत आहेत.”

छावणीच्या उभारणीसाठी मदतरूप झालेल्या फौजी व नागरी लोकांचे आभार मानून नेतार्जीकडे वळून डॉ. लक्ष्मी म्हणाल्या, “माननीय नेतार्जी, आम्हां सर्वांच्या वतीने मी आपल्याला एक अभिवचन देऊ इच्छिते. आम्ही आमच्या सुरक्षित व संपन्नतायुक्त पूर्व आयुष्याचा केवळ त्यागच केला आहे असे नव्हे तर ते आयुष्य आम्ही कधी पूर्वी जगलो आहोत याची आठवणही बुजविली आहे. आपण आमच्याबद्दल जो विश्वास व्यक्त करीत आहात त्याला बट्टा लागेल असे वर्तन आमच्या हातून होणार नाही. दिवसरात्र आम्ही ध्येयाप्रत जाण्याच्या प्रयत्नात राहू. आमच्या ध्येयाप्रत जाणारा आमचा प्रवास कितीही जीवघेणा व लांब पल्ल्याचा असला तरी आपण आम्हांला अंतिम विजयाकडे घेऊन जाणारच आहात ही आम्हांला खात्री आहे.” (यंग इंडिया ऑक्टोबर १९४३)

नेतार्जी आपल्या उद्घाटनाच्या भाषणात म्हणाले-

“१९२१ पासून महिलांनी भारताच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यात मातृभूमीवर बजाविलेल्या कामगिरीची माहिती आपणाला आहेच. त्या महिलांनी केवळ गांधीप्रणित चळवळीतच भाग घेतला असे नाही तर क्रांतिकारकांच्या गुप्त चळवळीतही लक्षणीय भाग घेतला आहे. असे कोणतेही सार्वजनिक क्षेत्र नाही की ज्यात महिलांनी आनंदाने आपला वाटा पुरुषांच्या बरोबरीने उचलला नाही. आपल्या भारतीय स्त्रिया काय काय करू शकतात ते मी अनुभवले आहे. म्हणूनच माझा असा विश्वास आहे की तुम्हीही या स्वातंत्र्याच्या सशस्त्र लढ्यात कसोटीला नक्की उतरणार आहात.” नेतार्जींनी हे वाक्य उद्गारताच स्त्रियांनी टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट केला.

“आमचा इतिहास वैभवशाली व प्रेरणादायी आहे. तो तसा होता म्हणूनच झांशीवाली लक्ष्मीबाई त्यापासून स्फूर्ती घेऊ शकली. वीस वर्षांची एक तरुणी आपले लहान मूल पाठीला बांधून घोड्यावर बसून नंगी तलवार चालवीत उघड्या मैदानावर लढली. तिच्या कट्टर शत्रूंनीही तिचे कौतुक केले आहे. अशाच होत्या चांदबिबी, राणी दुर्गावती व सुलताना रझिया या भारतीय राण्या. आज आपल्याला एक राणी लक्ष्मीबाई पुरेशी नाही. तिच्यासारख्या हजारो राण्या आज हव्या आहेत. किती वजनाच्या बंदुका तुम्ही उचलू शकता किंवा बंदुकीच्या किती फैरी झाडू शकता यापेक्षा आपल्या पूर्वज शूर स्त्रियांचा किती प्रमाणात तुमच्यावर नैतिक परिणाम झाला आहे हे अधिक महत्त्वाचे आहे.

राणी झांशी रेजिमेंटचे उद्घाटन झांशीची राणी लक्ष्मीबाई हिच्या जन्मदिनी होत आहे हा एक योगायोग आहे. राणी लक्ष्मीबाई, चांदबिबी यांच्यासारख्या

तरुण स्त्रियांनी, त्याचप्रमाणे भारतीय स्वातंत्र्याच्या चळवळीतील स्त्रियांच्या सहभागामुळे स्त्रिया किती पराक्रम करू शकतात हे सिद्ध झालेच आहे.” नेतार्जींच्या या बोलण्यावर स्त्रियांनी टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट केला. भारतीय स्वातंत्र्यासाठी आझाद-हिंद-फौजेत भरती होऊन आपल्या बंधूंच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्याचे नेतार्जींनी केलेले आवाहन सभेसाठी जमलेल्या आबालवृद्ध स्त्रियांनी उभे राहून व आवाज उंचावून स्वीकारले.

नेतार्जींनी आपल्या भाषणात चेडियार, चिनी ठेकेदार व त्यांच्या मजुरांचे आभार मानले. केवळ तीन आठवड्यांत पाचशे मुलींना राहता येईल अशी छावणी उभारल्याबद्दल त्यांचे कौतुक केले. राणी झांशी रेजिमेंटच्या मुलींच्या कामात सुयश चिंतून त्यांनी आपले भाषण संपविले. (मूळ भाषण परिशिष्ट २ मध्ये)

नेतार्जींच्या या भाषणाने श्रोतृसमुदाय हेलावून गेला. राणी झांशी रेजिमेंट हा भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याच्या इतिहासातील एक महत्त्वाचा टप्पा आहे. समाजाच्या सर्व स्तरांतील, जातींतील, धर्मांतील व भिन्नभिन्न प्रांतांतील स्त्रिया राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये दाखल झालेल्या होत्या. अशाच प्रकारच्या छावण्या रंगून व बँकॉक येथेही सुरू करण्यात आल्या.

२२ ऑक्टोबर ते ३१ ऑक्टोबर १९४३ पर्यंतचे दिवस छावणीची व्यवस्था लावण्यात गेले. या १०-१२ दिवसांत आणखी दीडशे मुलींची भरती झाली. १ नोव्हेंबरपर्यंत प्रशिक्षणार्थींची संख्या तीनशेपर्यंत पोहोचली. या तीनशेपैकी जवळजवळ पन्नास मुलींनी फौजी परिचारिका होण्याची इच्छा व्यक्त केली. त्यांचा मग एक वेगळाच गट बनविला. या गटाला सैनिक इस्पितळात ८ तास वैद्यकीय प्रशिक्षण दिले जाई. घायाळ सैनिकांची शुश्रूषा करण्याबरोबरच बंदुका चालविणे, पेरड करणे वगैरे लष्करी शिक्षणही त्यांना सक्तीचे होते. कारण प्रशिक्षण संपल्यावर त्यांना युद्धक्षेत्रावरील इस्पितळात काम करावयाचे होते. अशा रीतीने परिचारिकांना प्रशिक्षित करण्याचे पहिले शिबिरही सिंगापूरमध्येच उघडले गेले. त्यांच्याकरता लेफ्टनंट कर्नल कासलीवाला यांनी एक अभ्यासक्रम आखला होता. तो अभ्यासक्रम चार महिन्यांत पुरा केल्यावर परीक्षा देऊन पास झाल्या की त्यांची प्रशिक्षित परिचारिका म्हणून नेमणूक होणार होती. परिचारिकेचे शिक्षण घेण्याबाबत जर आंच व निष्ठा असेल तर केवळ चारच महिन्यांत परिचारिका किती प्रमाणात तरबेज होऊ शकते त्याचे मूर्तिमंत उदाहरण म्हणजे राणी झांशी रेजिमेंटच्या परिचारिका हे आहे.” असे त्यांच्या कामाबद्दलचे गौरवोद्गार डॉ. ए. सी. चतर्जी यांनी आपल्या ‘इंडियाज स्ट्रगल फॉर फ्रीडम’ या पुस्तकात काढले आहेत.

१ नोव्हेंबर १९४३ पासून छावणीचे काम खऱ्या अर्थाने सुरू झाले. कॅ. लक्ष्मी

सैनिक छावणीतच मुक्कामाला आल्या. त्यांना आता कॅप्टन हुद्दा मिळाला होता. (ऑक्टोबर १९४३) मंत्री या नात्याने सकाळी १० ते संध्याकाळी ५ वाजेपर्यंत त्या कचेरीत कामे करीत. ही वेळ वजा जाता कॅ.लक्ष्मी यांनाही लष्करी शिक्षण घ्यावेच लागे. कॅ.लक्ष्मी पुढे लष्करात ले. कर्नलच्या हुद्द्यापर्यंत पोहोचल्या. या हुद्द्याच्या संदर्भात बोलत असता कॅ.लक्ष्मी यांनी त्यांच्या आयुष्यातला पुरुषी अहंकाराचा एक अनुभव सांगितला. कॅ.लक्ष्मी यांना कर्नल हुद्दा देण्याचा प्रस्ताव नेतार्जींनी मांडला. कॅ.लक्ष्मींचे नियोजित वर कर्नल प्रेमकुमार सहगल हे लष्कर सचिव होते. नेतार्जींना म्हणाले, “नेताजी, लक्ष्मीला माझ्या बरोबरीचा हुद्दा देऊ नका. ते बरोबर होणार नाही. तिला माझ्यापेक्षा एक हुद्दा कमी द्या. माझी तुम्हांला ही विनंती आहे.”

आणि कॅ.लक्ष्मी फक्त ले.कर्नल या हुद्द्यापर्यंतच पोहोचू शकल्या. (डॉ.लक्ष्मी मुलाखत, कानपूर) नेतार्जींनी सहगलांची मागणी कशी मान्य केली याचे आश्चर्य वाटते. कारण त्यांच्या स्त्रियासंबंधीच्या विचारांशी ही कृती विसंगत दिसते.

राणी झांशी रेजिमेंट ही महिला पलटण असल्यामुळे सर्व अधिकारीही महिलाच असल्या प्राहिजेत असा नेतार्जींचा व कॅ.लक्ष्मींचाही आग्रह होता. म्हणूनच छावणी सुरू झाल्याबरोबर तीस सुशिक्षित व सुदृढ मुलींची अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षणासाठी निवड केली गेली. अत्यंत काळजीपूर्वक मुलाखती घेऊन नेतार्जींनी आझाद-हिंद-फौजेतील एस.सी.ओंची (नॉन कमिशनड ऑफिसर) प्रशिक्षक म्हणून नेमणूक केली. मे.ज.चतर्जी यांच्याकडे रेजिमेंटची सर्वसाधारण देखरेख सोपविली होती. नेताजी स्वतः प्रशिक्षणात लक्ष घालीत होते.

प्रशिक्षणार्थींची पार्श्वभूमी-

भरती झालेल्या बहुतेक स्त्रिया या छोट्या व्यापाऱ्यांच्या कुटुंबांतील, रबराच्या मळ्यांतील कामगार कुटुंबांतील व मध्यम वर्गीय कुटुंबांतील होत्या. सामाजिक व आर्थिक कारणांमुळे शिक्षण न घेऊ शकलेल्या मुलींची संख्या त्यामध्ये मोठी होती. त्यांची साक्षरता त्यांच्या मातृभाषेपुरतीही मर्यादित नव्हती. आजपर्यंतचे त्यांचे जीवन चार भितींच्या आतील कष्टाची व नीरस कामे करण्यात, त्याचप्रमाणे रबराच्या मळ्यांत व इतरत्र कष्टाची कामे करण्यात चालले होते. असे असताना एका रात्रीत आपले कौटुंबिक बंध तोडून एका नव्या व अपरिचित जीवनात त्यांनी प्रवेश केला. त्या अज्ञानी होत्या. साध्या भोळ्या होत्या. पण नेतार्जींवर त्यांचा दृढ विश्वास होता. विशेष म्हणजे त्यांच्यापैकी बहुसंख्य स्त्रियांनी नेतार्जींना यापूर्वी कधीही ऐकले किंवा पाहिले नव्हते. नेतार्जींबद्दल त्यांच्या मनात

कधीही व कसलीही शंका येत नसे. पराभवाला तोंड द्यावे लागले तरीही त्यांच्या मनात कधी कटुता निर्माण झाली नाही किंवा आपण या नसत्या भानगडीत उगीच पडलो असा पश्चात्ताप तेव्हा तर झाला नव्हताच, पण आजच्या घडीलाही तो दिसत नाही. जे नवे जीवन त्यांनी स्वीकारले ते केवळ कंटाळवाणे व तेच तेच काम करीत राहण्यापासून मुक्तता म्हणून नव्हे तर त्यांना आपले आयुष्य काही तरी योग्य कारणाकरिता खर्च व्हावे या गोष्टीत आनंद होता म्हणून स्वीकारले होते. जीवनाला एक नवा सूर सापडला याचा त्यांना आनंद होता. या तुकडीत अशिक्षित व कनिष्ठ वर्गातील स्त्रिया होत्या. तशाच सुस्थितीतील व शिक्षित मुलीही होत्या. जगण्यासाठी त्यांच्यासमोर काही ध्येय नव्हते. त्या सुशिक्षित असल्या तरी त्यांना शांत गृहजीवनातच प्रवेश अपेक्षित होता. असे असले तरी या मुलींना युद्ध व त्यातील धोके, कष्ट याची जाणीव होती. अशा संकटावर मात करूनच आपल्याला मातृभूमी स्वतंत्र करावयाची आहे याबद्दल त्यांचा दृढनिर्धार होता. या तरुण स्त्रियांपैकी पंचाणव टक्के स्त्रियांनी आपल्या मातृभूमीचे कधी दर्शनही घेतले नव्हते तरीही त्या अंतर्बाह्य भारतीय होत्या. परदेशात जर भारतीय म्हणून मानाने जगावयाचे असले तर भारत स्वतंत्र होणे हा त्यावरचा एकमेव उपाय आहे हे या तरुणींना पटले होते. म्हणूनच देशासाठी प्राण अर्पण करण्याकरिता त्या राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या होत्या.

भरतीसाठी संघर्ष-

काही मुलींना भरती होण्यासाठी कुटुंबीयांबरोबर तीव्र संघर्ष करावा लागला. त्याची उपलब्ध उदाहरणे-

मंडालेला एका मद्रासी मुलीने वडील राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होऊ देत नाहीत म्हणून उद्वेगाने इरावती नदीत जीव दिला. तिला जिवंत बाहेर काढण्यात यश आले. त्यानंतर तिला रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यास परवानगी मिळाली.

सिंगापूरमधील एका तेरा वर्षांच्या बालिकेला रेजिमेंटमध्ये भरती व्हायचे होते. इतक्या लहान मुलीला लढाऊ पलटणीत भरती करून घेणे शक्य नव्हते. तिने नेतार्जींना एक हृदयस्पर्शी पत्र लिहून मुलाखत मागितली. नेतार्जींनी मुलाखतीला बोलाविल्यावर ती धाय मोकलून रडू लागली. मी लहान आहे म्हणून लढू शकणार नाही हे कशावरून? प्रशिक्षण पूर्ण होईपर्यंत मी मोठी होणार आहे. मला भरती करून घ्या, अशी ती नेतार्जींना परत परत विनंती करू लागली. अखेर नेतार्जींचे मन द्रवले व तिला भरती करून घेतली. तिच्याच उदाहरणावरून असावे, ममता सेन, अंजली भौमिक या लहान मुलींनाही पुढे भरती करून घेतल्याचे दिसते.

एकदा १०-१२ तमीळ भाषिक स्त्रियांनी नेतार्जींची भेट मागितली. या सर्वजणी रबर मळ्यात किंवा इतरत्र मजुरी करणाऱ्या व वयाने ४० ते ४५ वर्षांच्या

आसपासच्या होत्या. त्यांनीही आपल्याला फौजेत भरती होण्याची इच्छा असता भरती करून घेतले जात नाही अशी नेतार्जीकडे तक्रार केली. नेतार्जींनी त्यांच्या विचारांचे स्वागत केले व म्हणाले, “सैन्यात भरती होण्यासाठी वयाची मर्यादा असते. तुम्ही ती केव्हाच ओलांडली आहे म्हणून तुम्हांला भरती करून घेता येत नाही. तुम्ही फौजेबाहेर राहूनही फौजेसाठी काम करू शकता तसे तुम्ही कराल याबद्दल मला खात्री आहे.”

त्या बायकांच्या गटातील एक बाई म्हणाली, “नेतार्जी, आम्हांला तुमचे म्हणणे पटले. पण लढणारे सैन्य रोज जेवते ना? त्यासाठी अन्न बनवावे लागते ना? त्यांच्या बराकी साफ ठेवणे इत्यादी बराकीतील कामे असतात ना? त्यासाठी वयाची अट असली तरी ती चुकीची आहे. आम्ही स्वयंपाकाचे काम करू पण फौजेतील स्वयंपाकिणी म्हणून आम्हांला भरती करून घ्या.” त्यांचा युक्तिवाद बिनतोड असल्यामुळे त्यांच्या हजरजबाबीपणाचे व भरती होण्याच्या तीव्र इच्छेचे कौतुक करून नेतार्जींनी त्यांना भरती करून घेतले. (कॅ.लक्ष्मी)

काही मुलींची भरती होण्याची इच्छा घरातील वडील मंडळींमुळे पुरी होऊ शकली नाही. त्यांनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिला विभागाच्या युद्धोपयोगी साहित्य बनविणे व गोळा करणे या कामाला जुंपून घेतले.

मलायामध्ये चार-चार पिढ्या स्थायिक झालेले भारतीय होते. त्यांच्या बायका व मुलीही कॅ.लक्ष्मींना परत परत विनंती करीत की त्यांनाही रेजिमेंटमध्ये भरती करून घ्यावे. आतापर्यंत ही कुटुंबे मलायाची नागरिक बनली असल्यामुळे त्यांच्या भावनेची कदर असली तरी त्यांना रेजिमेंटमध्ये भरती करून घेणे नेतार्जींना उचित वाटले नाही. त्या मुलींना त्याचे अतीव दुःख झाले.

मनोरंजितम् सत्यवती थीवर यांनी सांगितलेल्या दोन-तीन उदाहरणांवरून सगळे अडथळे पार करून, संघर्ष करूनही मुली रेजिमेंटमध्ये भरती होण्याकरिता कशा धडपडत आहेत त्याची कल्पना येते. २५ ऑक्टोबर १९४४ रोजी दुसऱ्या पसिंगआऊट परेडच्या वेळी निरोप समारंभात त्यांनी खालील माहिती दिली.

“१९४४ मधील जानेवारी महिन्याची एक रात्र. पहाटे दोन वाजता १६ वर्षांची कांतालक्ष्मी नावाची एक मुलगी छावणीच्या प्रवेशद्वाराजवळ पहारेकऱ्यांनी अडवली. ती प्रवेशद्वार उघडून आपल्याला आत घेण्याबद्दल प्रथम पहारेकऱ्यांना विनंती व नंतर त्यांच्याशी हुज्जत घालू लागली. तिला राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती व्हायचे होते. रात्रीची वेळ व एकटी मुलगी म्हणून पहारेकऱ्यांनी तिला आत घेतले. आपले आई-वडील तिथे येऊन पोहोचण्यापूर्वी आपल्याला छावणी प्रमुखाकडे नेण्यासाठी तिने आर्जव केले. तिला मे. थीवरकडे नेल्यावर ती म्हणाली, “नेतार्जींनी मुलींना आवाहन केल्यापासून मला भरती व्हायचे होते.

आई-वडिलांनी मला अडविले. मी त्यांना सांगितले की परवानगी दिली नाही तर मी पळून जाईन. असे म्हटले म्हणून खूप मार खावा लागला. माझ्यावर कडक नजर ठेवली. मी एक दोरखंड मिळविला व अंथरुणात लपवून ठेवला. रात्री सर्व झोपले आहेत याची खात्री झाल्यावर मी दोरखंडावरून उतरून आले आहे.” रक्तबंबाळ झालेली कांता तशाही स्थितीत दोन मैल पळत आली होती. तिच्या जखमा बऱ्या व्हायला २२ दिवस लागले. त्यानंतर आपले शिक्षण पुरे करून ती नॉन कमिशनड अधिकारी म्हणून इण्डो-बर्मा सरहद्दीवर गेली.”

दुसरे उदाहरण १५ वर्षांच्या मुस्लिम मुलीचे आहे. एके दिवशी ती धावतच सरळ ऑफिसमध्ये घुसली. “मला बाहेर हाकलवू नका. मी भरती व्हायला आले आहे. मला मरण येईल त्याला माझी तयारी आहे.” मुलगी काकुळतीला येऊन सांगत होती. त्या रात्री तिला ठेवून घेतली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी अकराच्या सुमारास तिचे भाऊ व वडील आले. मुलीला बोलावले. तिने मे. थीवरची खुर्ची घट्ट पकडून ठेवली व वडिलांबरोबर जाण्यास नकार दिला. थोड्या वेळाने तिची आई व बहिणी आल्या. त्यांनीही तिची खूप समजूत घातली. शेवटी रागाने त्यांनी तिच्या अंगावरचे दागिनेच नव्हे तर कपडेही उतरून देण्यास सांगितले. तिने झटकन कपडे व दागिने उतरून दिले. एक बहीण म्हणाली, ‘तू मेलीस असे समजून आम्ही तुझ्या कपड्यांचे दफन करतो.’ मुलगी म्हणाली, ‘मी खरेच मेले आहे. आज माझा देशसेवेसाठी पुर्नजन्म झाला आहे.’

तिसरे उदाहरण एका विवाहितेचे आहे. एप्रिल १९४४ मध्ये एक विवाहिता आपल्या नवऱ्याचा पत्ता एका कागदावर लिहून घेऊन आली. आपल्या नवऱ्याला बोलावून घे असे मेजर थीवरना विनवू लागली. नवरा येऊन पोहोचल्याशिवाय ती काही बोलायलाच तयार नव्हती. नवरा आल्यावर म्हणाली, “आमच्या लग्नाला तीन वर्षे झाली. आम्हांला मूल नाही. नेतार्जींनी ज्या वेळी शंभर स्त्रियांचे पथक बनविण्याचा निर्धार केला तेव्हा मला सेलेटोर कॅम्पमध्ये भरती व्हायचे होते. पण माझ्या नवऱ्याने मला जाऊ दिले नाही. माझी निर्भर्त्सना केली व रांढा वाढा, उष्टी काढा हेच माझे काम आहे असे बजावले. मला माझे काम देशसेवा आहे असे वाटते. म्हणून कोणत्याही परिस्थितीत मी भरती होणारच. इतकेच नाही तर माझ्या नवऱ्यानेही भरती व्हावे असे मला वाटते.”

बायकोचे वरील उद्गार ऐकून नवरा खवळलाच, ‘घरी चल. तुला बघून घेतो.’ असे म्हणाला. बाई म्हणाली, जर तू मला घेऊन गेलास तर मी निश्चितपणे आत्महत्या करीन हे लक्षात ठेव. मे. थीवरनी तिला बराकीत पाठविले. नवऱ्याची समजूत घातली.

‘आपण आता सेलेटोर छावणीत प्रशिक्षणासाठी आपण नाव नोंदवीत आहोत’

असे सांगून त्याने मे. थीवर यांचा निरोप घेतला.

या व अशांसारख्या ज्ञात उदाहरणांवरून तरुण स्त्रिया स्वातंत्र्याच्या विचाराने किती झपाटलेल्या होत्या हे सिद्ध होते.

सिंगापूरच्या छावणीतल दिनक्रम व अभ्यास-

सिंगापूरची राणी झांशी रेजिमेंटची छावणी लोकांचे लक्ष वेधून घेई. प्रवेशद्वाराजवळ हातात तलवार, खांद्याला बंदूक, कमरेला पट्टा व त्याला अडकविलेले पिस्तुल अशा लष्करी गणवेशात आत्मविश्वासाने पहाऱ्याच्या फेऱ्या घालणाऱ्या चपळ व तरतरीत महिला पहारेकऱ्यांना पाहण्यासाठी मार्गस्थ क्षणभर थांबत. पहारेकरी प्रमुख राणी व पहारेकरी राण्या अतिशय सावध असत. छावणीच्या परिसरातील ध्वजस्तंभ व शस्त्रागारावरही स्वतंत्र पहारेकरी असत. त्या त्या दिवसाचा पर्यवेक्षक सर्व छावणीभर फिरून कुठे कुठे काय काय चालले आहे त्यावर नजर ठेवी. सकाळी व संध्याकाळी मैदान इतस्ततः पसरलेल्या सैनिकांच्या तुकड्यांनी भरून जाई.

दीडशे महिलांच्या पहिल्या तुकडीचे शास्त्रशुद्ध लष्करी शिक्षण सुरू झाले तेव्हा सर्वांचीच सुरुवात श्री गणेशापासून होती. या दीडशे स्त्रियांमध्ये शैक्षणिक व इतर पात्रता सारखी नसल्यामुळे भविष्यातील अधिकारी, नॉन कमिशनड अधिकारी, शिपाई व वर कामे करणाऱ्या अशी त्यांच्यामध्ये विभागणी होणे जरूर होते. १ नोव्हेंबर १९४३ पर्यंत भरती झालेल्या मुलींची संख्या आणखी दीडशेने वाढली होती. सर्वांचे गणवेश बनले होते. नेतार्जींनी रेजिमेंटच्या गणवेशाचा विचार पाणबुडीच्या प्रवासातच केला होता. (त्याविषयी मागे माहिती आली आहेच.)

नेतार्जींच्या मनाप्रमाणे रोजच्या वापरासाठी अर्धी विजार व फुलसाईज ब्लाऊज, मोजे व बूट आणि खास संचलनासाठी जोधपूर ब्रिचेस व बुशकोट, पायात अँकलबूट, डोक्यावर आझाद-हिंद-फौजेची टोपी हा गणवेश नक्की झाला. टोपीत लांब केस बसविणे, केसांची स्वच्छता राखणे ह्या गोष्टी हळूहळू कठीण वाटू लागल्या म्हणून काहींनी आपले सुंदर केस कापून टाकले. ज्यांना केस कापणे पटले नाही त्या आपले केस पिना लावून घट्ट वर बांधू लागल्या. लवकरच त्या सर्वजणी आपल्या गणवेशात रुळल्या.

छावणीतील व्यवहार-

ही छावणी संपूर्णपणे लष्करी शिस्तीला बांधील होती. सुरुवातीला स्वयंपाक करणे, साफसफाई ही कामे त्यांची त्यांनाच करावी लागत. प्रत्येकीच्या आठवड्याच्या पाळ्या ठरवून दिल्या होत्या. त्यामुळे काम सर्वांच्यामध्ये सारखेच वाटले जाई. काही प्रौढ स्त्रिया स्वयंपाकाचेच काम करण्यासाठी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या होत्या. त्यांनी आपण होऊन प्राथमिक लष्करी शिक्षण व संचलनामध्ये

भाग घेणे आवश्यक मानले. त्यांच्यापैकी काही उत्साही बायका तर बंदूक चालवायलाही शिकल्या. त्याही आघाडीवर जाण्यासाठी उत्सुक होत्या. आपण बेसावधपणे शत्रूच्या हातात सापडू नये म्हणून बंदूक बाळगणे त्या आवश्यक समजत. एकूण दहाजणी स्वयंपाक खात्यात भरती झाल्या. त्यांपैकी पाच सिंगापूरला ठेवल्या व पाचजणींना पुढे ब्रह्मदेशात पाठविले.

छावणी रोज पहाटे पाच वाजताच जागी होई. स्वतःची सर्व कामे उरकून सहा वाजता मैदानावर झेंडावंदनाकरिता शिस्तीत व विभागवार त्या उभ्या राहत. सकाळी ६.१५ ते ७ वाजेपर्यंत शारीरिक शिक्षण दिले जाई. ही वेळ संपल्याची शिटी वाजली की सर्वजणी आपापल्या कमांडमध्ये जाऊन उभ्या राहत. घामाने निथळत व धापा टाकतच आपल्या बराकीत जाऊन आपापल्या थाळ्या व पेले घेऊन स्वयंपाक घराच्या दाराशी न्याहरीसाठी रांग लावीत. हवालदार रांगेतील शिस्तीकडे लक्ष देई. न्याहरीला टॉपिओकाची किंवा मक्याची बिस्कटे असत. कडकडून भूक लागलेली असे. आपापल्या मैत्रिणींच्या घोळक्यात बसून पण झटपट न्याहरी आटपावी लागे. शिटी वाजली की शस्त्रे हातात घेऊन मैदानाकडे पळावे लागे. तोपर्यंत सकाळचे ८ वाजत.

प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम-

सकाळी ८ वाजल्यापासून प्रशिक्षणाचा कार्यक्रम सुरू होई. ८ ते ९ वाजेपर्यंत कवायत व ९ ते १० पर्यंत एक तास शस्त्रास्त्रांचे शिक्षण असे. कॅ.लक्ष्मी यानंतर आपल्या सचिवालयत जात व आपले मंत्रिपदाचे काम करित. या दोन तासांच्या परिश्रमपूर्वक शिक्षणानंतर दोन तासांची सुट्टी मिळे. त्या दोन तासांत स्वतःचे कपडे धुण्याचे व वेळापत्रकाप्रमाणे वाट्याला आलेले स्वयंपाक घरातील काम असे. दुपारी बारा वाजता सकाळचे जेवण मिळे. जेवणात भात, भाजी व चपाती असे. मटण व अंडी किंवा मासे आठवड्यातून एकदा मिळत. जेवणानंतर अर्धा तास विश्रांती असे. विश्रांतीनंतर दोन तास बौद्धिक शिक्षण दिले जाई.

बौद्धिक वर्ग- पहिला तास हिंदुस्थानी भाषेचा असे. ही भाषा लिहायला व वाचायला शिकताना स्वतःची लिपी भिन्न असल्यामुळे भारतातल्या विभिन्न प्रांतांतून आलेल्यांची पंचाईत होई. उर्दू लिपीतून हिंदी शिकवावी की देवनागरी लिपीतून शिकवावी हा वाद टाळण्यासाठी रोमन ही सर्वांच्या परिचयाची लिपी असल्यामुळे त्याच लिपीचा हिंदुस्थानी भाषेच्या लिखावटीसाठी उपयोग करायचे ठरले आणि आश्चर्य म्हणजे हा निर्णय फारच लाभदायक ठरला. भारतातही ह्याच लिपीचा उपयोग हिंदी लिहिण्यासाठी करावा असे नेतार्जींचे मत होते. रोमन लिपीचा वापर करण्यामध्ये दोन मोठे फायदे होते. सर्व देशभर ही एकच लिपी वापरली गेल्यामुळे देशामध्ये राष्ट्रीय एकता निर्माण होण्यास मदत होणार होती.

जगात बहुतेक ठिकाणी रोमन लिपी प्रचलित असल्यामुळे स्वतंत्र भारतातील नागरिकांना आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात आपली जागा निश्चित करता येईल हा त्याचा दुसरा फायदा आहे असे नेताजींना वाटे. राणी झांशी रेजिमेंटमधील बहुसंख्य राण्या या दक्षिण भारतीय होत्या. त्यांना हिंदुस्थानी भाषेचा ओ की ठो समजत नसे. आश्चर्य म्हणजे त्या सर्वजणींनी केवळ तीनच महिन्यांत हिंदीचे कामचलाऊ ज्ञान संपादन केले. इतकेच नव्हे तर त्यांच्या अधिकारी व बिनअधिकारी राण्या हिंदीमध्ये लष्करी आज्ञाही देऊ लागल्या. दुसरा तास भूगोल व भारताच्या राजकीय इतिहासाचा असे. शाळा-कॉलेजांची पुस्तके इंग्रजांनी लिहून घेतलेली असल्यामुळे ती इंग्रजी राज्याची व इंग्रज लोकांची भलावण करून लिहिलेली होती. इंग्रज राज्यावर आले याचा भारतीयांना फायदाच फायदा झाला आहे अशा प्रकारचा मजकूर त्यात असे. ही गोष्ट धादांत खोटी आहे व इंग्रजांनी या देशाची किती पिळवणूक व किती लूटमार केली आहे हे छावणीतील अभ्यासक्रमात शिकवले जाई. सन १८५७ चा खरा इतिहास व हिंदी राष्ट्रीय सभा यांची माहितीही दिली जाई.

राणी झांशी रेजिमेंटचा शिक्षण विभाग खालील विषयांवर भाषणे आयोजित करीत असे.

- १) राष्ट्रीय काँग्रेसचा व तिच्या नेत्यांच्या त्यागाचा इतिहास
- २) फॉरवर्ड ब्लॉकचा व भारतातील अंतर्गत क्रांतीचा इतिहास
- ३) भारताचा गौरव सिद्ध करणारा भारताचा संक्षिप्त इतिहास
- ४) ब्रिटिशांच्या भारतावरील आक्रमणाचा इतिहास

वरील विषयांवर व्याख्यान देत असता इतिहासातील लंबीचौडी वर्णने न देता फक्त प्रमुख घटनांचे विश्लेषण करून भविष्यकाळासाठी धडे दिले जात.

- ५) इतर देशांतील क्रांतीचा इतिहास
- ६) भारताच्या पूर्व हद्दीच्या खास संदर्भात भूगोल
- ७) मध्य पूर्व आशियातील युद्धाचे महत्त्व
- ८) भारतातील ब्रिटिशांच्या युद्ध संघटना व नागरी प्रशासनातील कच्चे दुवे. (दैन्यावर असलेले लष्करी अधिकारी ही व्याख्याने देत.)
- ९) जपान व जर्मनीमधील युवक संघटना

सैनिक प्रशिक्षण शाळेच्या एका कमाण्डण्टने रेजिमेंटसाठी अभ्यासक्रम तयार केला होता व नेताजींनी त्याला मान्यता दिली होती. रेजिमेंटमधील भावी अधिकारी व नॉन कमिशनड अधिकारी (एनजीओ) यांना आझाद-हिंद-फौजेतील तशा प्रकारच्या अधिकाऱ्यांसारखेच शिक्षण दिले जात असे. हा त्यांचा अभ्यासक्रम संध्याकाळी दोन तास चाले. त्यात नकाशा वाचन, लष्करी डावपेच,

शस्त्रांची यांत्रिक ओळख इत्यादी लष्करी सिद्धांतांचे शिक्षण दिले जाई. त्यानंतर झेंडा अवरोहणापूर्वी सर्वजण सामुदायिक प्रतिज्ञा म्हणत- “आम्ही सर्वजणी प्रतिज्ञा करतो की, आम्ही आमचा देश व आमचा नेता यांच्याशी एकनिष्ठ राहू. आमचा देश, आमचा नेता व आमचा झेंडा यांचा अपमान होईल असे आम्ही कधीही वागणार नाही.” एक दिवसाआड कवायत व एक दिवसाआड मैदानी खेळ असा कार्यक्रम असे. त्याशिवाय नैतिक बळ वाढविण्यासाठीही वेळ राखला होता. त्यानंतर झेंडा अवरोहण होई व दिवसाचे कामकाज संपे. त्यानंतर एक तास विश्रांतीचा असे.

संध्याकाळी सात वाजता रात्रीचे भोजन असे. रात्री आठ ते नऊ एकमेकींशी गप्पाटप्पा, हास्य-विनोद, गाणी, नकला, नाच-नाटुकली बसविणे किंवा महत्वाच्या घडामोडींवर चर्चा चाले. शिस्तीसाठी अधिकारी, निमअधिकारी व नाईक, हवालदार, शिपाई असे वर्ग छावणीत असले तरी मैदानाव्यतिरिक्त हा फरक कुणालाच जाणवत नसे. राण्या वेगवेगळ्या सामाजिक स्तरांतील असल्या तरी आत्मबलिदान, स्वातंत्र्याची आंच, समान नेतृत्वाची प्रेरणा या समान धाग्याने त्या बांधलेल्या होत्या. शारीरिक व्यंग असलेल्या दहा-बारा जणी छावणीत होत्या. त्यांना लष्करी शिक्षण घेणे शक्य नव्हते. त्या छावणीची कचेरी सांभाळत. त्यांपैकी टंकलेखिका होत्या त्या पत्रव्यवहार पाहत व भांडारातील सामानाची नोंद ठेवीत. काही जणींनी स्वयंपाकाचे काम घेतले होते. कोंड्याचा मांडा बनविण्यात त्यांचा हातखंडा होता. याबाबतीत एक मजेदार घटना कॅ.लक्ष्मींनी सांगितली. एका रविवारी एका राणीचा फौजी नवरा तिला भेटायला आला. ह्याला सर्व राण्यांनी जेवायला ठेवून घेतले. स्वादिष्ट जेवण जेवून तो तृप्त झाला. आपल्या छावणीत परतल्यावर त्याने आपल्या मित्रांकडे राणी झांशी रेजिमेंटमधील दुपारच्या जेवणाचे रसभरित वर्णन केले व म्हणाला, “नेताजी पक्षपात करीत आहेत. राणी झांशी रेजिमेंट हा आझाद-हिंद-फौजेचाच स्त्री विभाग आहे. त्यांना मात्र चांगले खाद्यपदार्थ पुरवले जातात आणि आपल्याला पहा ना!” कॅ.लक्ष्मींना हे कळले. शिधा व इतर वस्तू दोन्हीकडे एकच दिल्या जात. फरक होता तो स्वयंपाक गंधान्यामध्ये. एकीकडचा स्वयंपाक बल्लवाचार्य करीत होते तर दुसरीकडे गृहिणीपद २५-३० वर्षे भूषविलेल्या सुगरणी. त्यामुळे स्वयंपाकाच्या चवीत फरक पडणे साहजिकच होते. ही गोष्ट कॅ.लक्ष्मींच्या लक्षात आली. मग कॅ.लक्ष्मींनी आझाद-हिंद-फौजेतील पुरुष अधिकारी, प्रशिक्षक व निमअधिकारी यांना मुद्दाम रेजिमेंटच्या छावणीत जेवणाचे आमंत्रण दिले. कॅ.लक्ष्मी त्या सर्वांना जेवणापूर्वी भांडारात घेऊन गेल्या. तिथला शिधा व स्वयंपाकाची सामग्री त्यांना दाखवली, मग जेवायला वाढले. “सैन्याला स्वयंपाक लागणार आहे ना? तो आम्ही करू.”

असा नेताजींशी युक्तिवाद करून सैन्यात प्रवेश करणाऱ्या महिलांच्या हातात रेजिमेंटचे स्वयंपाकघर होते. त्यांनी केलेला स्वयंपाक चविष्ट झाला नसता तरच नवल होते! पुरुष सैनिक अधिकारी खजील होऊन परत गेले.

बंदुका चालविण्यावर व कवायतीवर हात बसल्यावर रात्रीच्या वेळचे दूरवरचे संचलन सुरू झाले. संचलनाच्या वेळी जवळ जवळ पाच किलो वजनाइतके सामान भरलेला पिडू पाठीवर मारलेला असे. रात्र असली तरीही संचलन पाहायला रस्त्यावर लोक दुतर्फा उभे राहत. संचलन पाहून त्यांच्या चेहऱ्यावर आश्चर्य उमटे. भारतीय महिला मागासलेल्या आहेत असा बिगर भारतीयांचा समज होता. गणवेश घालून, बंदुका खांद्याला अडकवून संचलन करणाऱ्या या त्याच भारतीय महिला आहेत यावर त्यांचा विश्वासही बसत नसे. (कॅ.लक्ष्मी) संचलनाशिवाय हल्ला-प्रतिहल्ला व गनिमी काव्याचे डावपेच यांचेही शिक्षण सुरू होते. अशा प्रकारच्या प्रशिक्षणात अदृश्य बुद्धिमत्ता प्रकाशात येण्यास मदत होई. त्या शिक्षणातून एक गोष्ट स्पष्ट झाली की शिपाईगिरी म्हणजे दुसरे तिसरे काही नसून Common sense and presence of mind आहे. सुरुवातीला खूप शारीरिक थकवा येणे साहजिकच होते. परंतु जसजसे स्नायू बळकट होत गेले तसतशी शरीराला श्रमाची सवय होऊ लागली. साधे व आरोग्यदायी अन्न पचनी पडून सर्वांच्या तब्येती सुधारू लागल्या. आता रोजच्या रोज रात्रीचा मोकळा वेळ मिळेनासा झाला. ज्या दिवशी तो मिळे त्या दिवशी जेवणानंतर सर्व एकत्र येत व करमणुकीचा उत्स्फूर्त-कार्यक्रम करीत. कॅ.लक्ष्मींनी स्वतः आज्ञादी या मौत? या शीर्षकाचे एक छोटेसे नाटक लिहिले होते. राण्यांनी ते बसविले. त्या नाटकाचा प्रयोग राणी झांशी रेजिमेंटच्या मदतीकरता तिकीट लावून केला. पाच हजार मलायी डॉलर्स जमा झाले. मुंगीलाही आत यायला वाव नव्हता इतकी गर्दी झाली होती.

लष्करी शिक्षण हे पुरुषांनाही सुरुवातीला असह्य होते. मग दुपारच्या वेळात घरातील दिवाणखान्यात बसून पियानो वाजवून करमणूक करून घेणाऱ्या किंवा विणकाम, भरतकाम, शिवण-टिपण करण्यात आजवरचे दिवस घालविलेल्या स्त्रियांना तर ते किती जड गेले असेल? त्याची आठवण आज त्यांच्याही अंगावर शहारे आणते. असे असले तरी एकही राणी कंटाळत नव्हती की कुरकुरत नव्हती की पश्चात्ताप करत नव्हती. प्रशिक्षक जी आज्ञा देत ती आज्ञा आपला प्रिय नेता सुभाषचंद्र बोस यांची आहे असे समजून ती पाळली जाई. ती आज्ञा मातृभूमीची आहे या दृष्टीने तिच्याकडे पाहिले जाई व त्यामुळे त्यांचे बळ वाढे. भारतीय स्वातंत्र्यसैनिक भगिनींचे उदाहरण त्यांना पूर्व आशियातील आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून देई. राणी लक्ष्मीबाईंच्या पावलावर पाऊल टाकून घातपात घडविणे, प्रचार करणे ह्याचेही प्रशिक्षण दिले जाई. काही मुलींनी आत्माहुती

पथकातही नाव नोंदविले होते. संगिनीचे शिक्षण तर अत्यंत कष्टप्रद होते. हातात भारी वजनाच्या बंदुका धरून त्यांमध्ये संगीन बसवावी लागे. ती घेऊन धावत त्या जाऊन बुजगावण्याच्या पोटात घुसवावी लागे. धावता धावता त्या ठेचकाळत, कधी अतिश्रमांनी मैदानात बेशुद्ध पडत. प्रशिक्षक जराही दया दाखवत नसत. पाच मिनिटे विश्रांती देत. 'उसी काम के लिए उठो जवान' या आज्ञेने ही विश्रांती भंग होई. प्रशिक्षक स्त्रियांना स्त्री म्हणून न वागविता फौजेतील जवान म्हणूनच वागणूक देत. त्यामुळे 'ठीक नही हो रहा है जवान, अकल से काम लो जवान, ऐसा नही जवान' असा त्यांना प्रशिक्षकांकडून दम भरून घ्यावा लागे. परिणामी केवळ चारच महिन्यांत त्या थॉमस मशीनगन, ब्रेनगन, संगिनीचा वापर इत्यादींत पारंगत झाल्या. त्याचबरोबर त्यांचे नैतिक बळही वाढले. (जानकी थीवर)

राणी झांशी रेजिमेंटच्या प्रशिक्षणासाठी नेमलेले प्रशिक्षक आज्ञाद-हिंद-फौजेतून खास याच कामासाठी निवडलेले अधिकारी व निमअधिकारी (एनसीओ) होते. या सर्व अधिकाऱ्यांनी राणी झांशी रेजिमेंटला मनापासून सहकार्य केले. प्रत्येक मुलगी उत्तम प्रकारे प्रशिक्षित होईल याची काळजी घेतली. पुरुषांच्या पलटणीतील जवानांप्रमाणेच ती चुणचुणीत व कार्यक्षम होईल याबद्दल खबरदारी घेतली. प्रशिक्षक युद्धात तावून सुलाखून निघालेले होते. त्यांनी स्वतः अतिशय खडतर प्रशिक्षण घेतले होते. असे असता मुलींना तेच शिक्षण देताना मुलींचा जराही मानभंग होऊ न देता त्या शिकतील याची काळजी त्यांनी घेतली. त्यांच्या नेत्याचा तसा त्यांना हुकूमच होता. सिंगापूरच्या छावणीतील मुली मजूर समाजातील असल्यामुळे थोड्याशा रांगड्या होत्या. डावा व उजवा पाय यांतला फरक लक्षात घेऊन तो उचलणे हेही त्यांना कठीण जाई. कॅ.लक्ष्मी, प्रशिक्षक व प्रशिक्षणार्थी यांच्यात एक समान धागा होता तो म्हणजे आज्ञाद-हिंद-फौजेच्या अभिमानाचा! कोणत्याही परिस्थितीत आज्ञाद-हिंद-फौजेला मान खाली घालायला लागू नये असे दोघांनाही मनोमन वाटे. १५ मुलींची एक तुकडी एकेका प्रशिक्षकाकडे सोपविली असल्यामुळे त्यांच्यावर लक्ष ठेवणे, त्यांना शिस्तीचे पालन करायला लावणे इत्यादी गोष्टी प्रशिक्षकांना सहज करता येत होत्या.

दोन महिने ब्रह्मदेशात राहून कॅ.लक्ष्मी ७ मार्चला सिंगापूरला परत आल्या. त्यांना कॅपचे स्वरूप अंतर्बाह्य बदललेले दिसले. छावणीच्या प्रवेशद्वाराजवळ पहाऱ्याचे काम करणाऱ्या सहा पहारेकरी लष्करी ऐटीत खांद्याला बंदुका अडकवून शिस्तबद्ध फेऱ्या मारीत होत्या. झेंड्याच्या रक्षणाकरिता एक पहारेकरी उभी होती. छावणी आता पूर्ण लष्करी छावणीत रूपांतरित झाली होती. सत्यवती थीवर यांना छावणीप्रमुख म्हणून नेमल्याचा कॅ.लक्ष्मींना अभिमान वाटला. छावणीत आता चारशे सैनिक राण्या व शंभर परिचारिका राहत होत्या. सर्वांची शिस्त अवर्णनीय

होती. श्रीमती थीवर आपली पहिली तुकडी ब्रह्मदेशात पाठविण्याच्या तयारीत गर्क होत्या. या तुकडीत आठ अधिकारी महिला, बारा निमअधिकारी (एनसीओ), ऐंशी सैनिक राण्या व पंधरा परिचारिकांची निवड झाली होती. कॅ.लक्ष्मींना या तुकडीसाठी कपडे, पादत्राणे विकत घेऊन द्यायची होती. (ब्रह्मदेशात या वस्तूंना दसपट किंमत दिली तरी त्या मिळत नव्हत्या.) ही तुकडी खुष्कीच्या मार्गाने प्रवास करणार होती. थाय-रंगून रेल्वेने ही तुकडी जाणार असली तरी काही प्रवास त्यांना पायी करावयाचा होता. पंधरा दिवस पुरेल इतके कोरडे खाण्याचे सामान व महत्वाची औषधे द्यावयाची होती. मलेरिया व संग्रहणी होण्याची सदैव भीती होती म्हणून औषधे बरोबर देणे जरूरीचे होते. युद्धकाळात औषधे बनावट निघत होती म्हणून औषधे नीट काळजीपूर्वक तपासून घेण्यात वेळ जात होता.

ब्रह्मदेशात जाणाऱ्या या तुकडीत कोणत्याही उणिवा राहू नयेत म्हणून प्रशिक्षणही कडक केले होते. रोज संध्याकाळी संचलन होई. आठवड्यातून एकदा ते लांब पल्ल्याचे असे. संचलनाच्या वेळी युद्धात जाताना जे जे सामान बरोबर घ्यावे लागे त्या सामानाने पिठू भरून घ्यावे लागे. त्यात बंदूक, काडतुसे, दारू, पंधरा दिवस लागेल इतके अन्न साहित्य, एक गणवेशाचा जोड, मोजे, प्राथमिक चिकित्सा, पाण्याची बाटली इत्यादी सामानाचा समावेश असे. प्रशिक्षणाचा अखेरचा भाग म्हणजे जिवंत काडतुसांचा उपयोग करून नेमबाजी करणे. जपानी फौजी अधिकारी राण्यांची अचून नेमबाजी पाहून थक्क झाले. त्यांनी पुढे उत्साहाने निशाणबाजीची अधिक माहिती व तंत्र स्वतःहून राण्यांना शिकविले. कॅ.लक्ष्मींच्या मनात विचार आला, 'हेच का ते स्त्रियांच्या पलटणीला विरोध करणारे व छावणीच्या जागा मिळवून देण्यात अडचणी आणणारे अधिकारी? हे बदलले कसे?' कॅ.लक्ष्मी सांगतात की, त्यांना स्वतःला मात्र अचूक नेमबाजी म्हणावी तशी जमली नाही. नेमबाजीसाठी मनाची एकाग्रता लागते. लक्ष्मीबाईंच्या विविध जबाबदाऱ्यांमुळे त्यांना मनाची एकाग्रता साधणे कठीण होते.

राण्यांची पहिली पारसिंग आऊट परेड-

चार-पाच महिन्यांचे खडतर प्रशिक्षण झाल्यावर ३० मार्च १९४४ ला राणी झांशी रेजिमेंटमधील अधिकारीपदाचे प्रशिक्षण घेणाऱ्या राण्यांची पारसिंग आऊट परेड सिंगापूरला झाली. रेजिमेंट व स्वतः कॅ.लक्ष्मी यांच्या आयुष्यातील हा एक अविस्मरणीय दिवस. अंतिम संचलनापूर्वी परीक्षा घेतली गेली. नेमबाजीची प्रात्यक्षिक परीक्षा होती. प्रथमच दारुगोळा हाताळायला मिळणार म्हणून राण्या खूष व रोमांचित झाल्या. दारुगोळा कमी असल्यामुळे सरावाच्या वेळी तो मिळत नसे. प्रत्यक्ष दारुगोळा उडविण्याचा हा त्यांचा म्हणूनच पहिला अनुभव होता. स्त्री सैनिका काय दिवे लावणार हा भाव तोंडावर घेऊन जपानी अधिकारी कार्यक्रमाला

आले होते. स्त्री सैनिकांची अचूक नेमबाजी पाहून त्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. नेताजींच्या या निर्णयामागे मोठा आत्मविश्वास का होता हेही त्यांना समजले.

नेताजी इम्फाळवर चढाई करण्याच्या मोहिमेवर ब्रह्मदेशाच्या आघाडीवर गेले असल्यामुळे ते या समारंभास हजर राहू शकले नाहीत याचे राण्यांना, कॅ.लक्ष्मी व सत्यवती थीवर यांना खूपच वाईट वाटले. नेताजीऐवजी मानाची सलामी आज्ञाद-हिंद-फौजेचे कार्यकारी प्रमुख कर्नल नय्यर यांनी घेतली. कारण मे.ज.जगन्नाथराव भोसलेही येऊ शकले नव्हते. आज्ञाद-हिंद-फौजेचे सर्व वरिष्ठ अधिकारी, जपानी अधिकारी व सिंगापूरची जनता स्त्रियांचे लष्करी शिक्षणातील प्राविण्य पाहून चकित झाली. या मुली जणू काही लहानपणापासूनच लष्करी शिक्षण घेत असल्यात असे वाटण्याइतक्या त्यांच्या हालचाली सहज होत्या. एके काळी या मुली दुबळ्या, बुजऱ्या व नाजूक होत्या. नेताजींच्या आवाहनाला दाद दिल्यामुळे त्या धीट, धैर्यवती व सुदृढ बनल्या होत्या. नेताजींनी जो विश्वास त्यांच्यावर व्यक्त केला होता, त्यात त्या पुरेपूर उतरल्या. या तुकड्यांना मान्यता मिळाल्यावर त्या रीतसर आज्ञाद-हिंद-फौजेत सामील करून घेतल्या. त्यांची आता कंपनीमध्ये विभागणी झाली. आजपर्यंत त्यांच्यावर देखरेख आज्ञाद-हिंद-फौजेचे अधिकारी करीत. आता प्रशिक्षण यशस्वीरीत्या पारित केलेल्या, प्रमाणपत्र व हुद्दे मिळालेल्या अधिकारी व निमअधिकारी राण्यांकडे हे काम गेले. कॅ.लक्ष्मी आता ब्रह्मदेशला जाऊन तेथून आघाडीकडे जाण्यास मोकळ्या झाल्या. श्रीमती सत्यवती थीवरही आघाडीवर जायला उत्सुक होत्या. परंतु पिछाडीला राहून नवीन भरती झालेल्यांना प्रशिक्षण देऊन आघाडीवर जाण्यास लायक बनविणे ही गोष्ट तितकीच महत्वाची होती. लष्करात व्यक्तिगत भावनांना व इच्छांना स्थान नसते. ते असते शिस्तीला!

पहिली तुकडी ब्रह्मदेशाकडे रवाना-

कु.जानकी दावर व पार्वती (पापाथी) दावर या दोन्ही भगिनींनी सिंगापूर येथील अधिकारपदाचे प्रशिक्षण पुरे केले. पुढील प्रशिक्षणासाठी ब्रह्मदेशला व तिथून आघाडीवर जाण्यासाठी त्यांची निवड झाली होती. जानकीची नेमणूक कॅ.लक्ष्मींच्या खालोखाल दोन नंबरवर रंगून छावणीवर झाली. ती त्या वेळी फक्त एकोणीस वर्षांची होती. ब्रह्मदेशात त्यांना थायलंडमार्गे जावयाचे होते. तिथून थाय-बर्मा रेल्वेने जावयाचे होते. थायलंडमध्ये त्यांना एका वॅगनमध्ये बसवले. ही आगगाडी म्हणजे मृत्यूचा सापळाच होती. वॅगन कधी या बाजूला तर कधी त्या बाजूला घसरे. असे फुंकाफुकी मरण्यापेक्षा परत माधारी जाण्याचा सल्ला मालगाडीतील इतर लोकांनी राण्यांनी दिला. जानकीने तो ऐकला नाही. मरण आले तरी बेहतर पण ध्येयाकडे जाण्याच्या मार्गातून मागे फिरणे नाही हा तिचा व तिच्या तुकडीचा निर्धार होता. मधून मधून हवाई हल्ले होत. त्या वेळी वॅगनमधून

उड्या मारून बाहेर येऊन पालथे पडावे लागे. कधी जंगलात पळावे लागे. जंगलात गणवेशातून जळवा आत जाऊन चिकटत. त्या काढून फेकून द्याव्या लागत. जळवा रक्तशोषण करीत. त्यामुळे भयंकर वेदना होत. धोका संपल्याचा इशारा झाला की परत येऊन वॅगनमध्ये बसावे लागे. हातातून आणलेल्या झाडांच्या फांद्यांनी मालगाडी पुन्हा सजवावी लागे. आज या गोष्टींची आठवण सांगतानाही जानकीच्या अंगावर काटा उभा राहिला होता. त्या प्रसंगातून त्या सर्वजणी सुखरूपपणे रंगूनला पोहोचल्या. हा त्यांच्या इच्छाशक्तीचा विजय होता. त्याचप्रमाणे परमेश्वराचाही कृपाप्रसाद होता असे आजही जानकीला वाटते. (जानकी मुलाखत, कलकत्ता, २३-०१-१९९३)

सिंगापूरला मेजर सत्यवती थीवर यांच्या कमांडखाली भरती जोरात चालू होती. प्रशिक्षण घेण्याचा उत्साह अवर्णनीय होता. ऑक्टोबर १९४४ मध्ये सत्यवती थीवर यांनी दुसऱ्या तुकडीची परीक्षा (पासिंग आऊट परेड) घेतली. राणी झांशी रेजिमेंटचा अहवाल देताना निरोपाच्या भाषणात त्या म्हणाल्या-

“२३ ऑक्टोबर १९४३ रोजी आझाद-हिंद-फौजेचे सरसेनापती नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी राणी झांशी रेजिमेंटच्या छावणीचे उद्घाटन केले व आपण सर्व कामाला लागलोही. स्त्रियांची पलटण ही जगाच्या इतिहासातील एकमेव अद्वितीय पलटण आहे. सर्व अडचणींवर मात करून नेताजींनी राणी झांशी रेजिमेंटची स्थापना केली. या एकाच गोष्टीवरून नेताजींना भारतीय स्त्रियांच्या कर्तबगारीबद्दल किती विश्वास होता हे सिद्ध होते.

एका वर्षाच्या आतच आम्ही पहिली तुकडी ब्रह्मदेशी आघाडीवर रवाना केली. आता त्या भगिनी आझाद-हिंद-फौजेतील आपल्या बंधूंच्या खांद्याला खांदा भिडवून लढण्यासाठी गेल्या आहेत. दुसरी तुकडीही ब्रह्मदेशाकडे कूच करण्यास सज्ज झाली आहे. फक्त वाहनव्यवस्था होण्याचाच अवकाश आहे. आज आम्ही आमच्या रेजिमेंटचा प्रथम वर्धापन दिनच साजरा करीत नसून अधिकाऱ्यांच्या दुसऱ्या प्रशिक्षित तुकडीला परीक्षा घेऊन मान्यताही देत आहोत. (सेकंड पासिंग आऊट परेड)

आमच्या रेजिमेंटचे दोन विभाग आहेत. एक परिचारिका विभाग व दुसरा लढाऊ विभाग. भरती होऊ इच्छिणारी स्वयंसेविका आपल्या कुवती व इच्छेप्रमाणे एक विभाग निवडते. असे असले तरी प्रत्येक परिचारिकेला स्वसंरक्षणार्थ लष्करी शिक्षण घेणे आवश्यक असते. त्यांना दिले जाणारे प्रशिक्षण किंवा शिस्त ही लष्करी शिक्षण घेणाऱ्या स्त्री सैनिकांच्या प्रशिक्षणाहून रतिभरही कमी नसते. प्राथमिक पार्श्वभूमी तयार करून घेतल्यावरच निवड करण्याची संधी दिली जाते. ही संधी म्हणजे दोन पर्याय आहेत. शत्रूला मारायला जायचंय की

मित्राला पूर्ववत् उभं करायचंय? या पर्यायाबद्दल तत्त्वज्ञानाच्या भाषेत सांगायचं झालं तर भक्तिमार्ग स्वीकारला किंवा कर्ममार्ग स्वीकारला तरी शेवटी परमेश्वराने जाणे हे एकच ध्येय आहे. लढाऊ जवान किंवा परिचारिका बनले तरी शेवटी रणांगणावर जाऊन देशाचे स्वातंत्र्य मिळविणे हे एकच ध्येय आहे.

सर्वसाधारणपणे पंधरा वर्षे पूर्ण झालेल्या किशोरींना आम्ही भरती करीत असलो तरी काही उत्साही व सत्याग्रही मुलींनाही अपवाद म्हणून भरती केले आहे. या मुलींनी आपली कुवतही सिद्ध केली आहे. त्यांचा उत्साह व त्यांची चित्तशक्ती त्यांच्या वयावर मात करून गेली आहे. बावीस वर्षांच्या योद्ध्याइतकी कर्तबगारी त्या मुली दाखवतात, मग मनात विचार येतो की मुलींच्या वयाच्या अकराव्या वर्षी त्यांच्या योद्ध्याच्या उमेदवारीला प्रारंभ करायला हरकत नसावी. परंतु आधुनिक काळात मुलींच्या बाबत दोनच मार्ग समाजमान्य आहेत. पहिला- तिने लग्न करून स्वयंपाकघरात घुसावे. दुसरा सीनियर- केंब्रिजची परीक्षा देऊन कुठल्या तरी कॉन्व्हेंट शाळेत शिक्षिका व्हावे. आमच्या नेत्यांनी आम्हांला तिसरा व अतिशय वैभवशाली मार्ग दाखवला. देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी लढण्याचा, बलिदान करण्याचा मार्ग. सुरक्षित कोपऱ्यात बसून ठराव पारित करण्याचा नव्हे. त्यांच्या आवाहनाप्रमाणे वृद्ध, तरुणी, किशोरी आपले सुखासीन जीवन सोडून राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या आहेत. आता स्त्रिया मानसिक, शारीरिक व आध्यात्मिक बाबतीत सबला होऊ लागल्या आहेत. काही शाळकरी मुलींपैकी आज काही जणी पदाधिकारावर पोहोचल्या आहेत हे सांगायला मला अभिमान वाटतो.

राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये परिचारिका पथकात भरती झालेल्या मुलींना सकाळी झेंडावंदनानंतर इस्पितळात प्रशिक्षणाकरिता पाठविले जाते. दुपारी दीड वाजता त्या बराकीत परत येतात. आमचे इस्पितळ छावणीतच आहे. लेडी मेडिकल ऑफिसर तिथे प्रमुख म्हणून प्रशिक्षणाचे काम पाहते.

आमचे बँडचे पथकही तयार होत आहे. ते यापुढील सर्व कार्यक्रमांत भाग घेईल. महिन्यातून एकदा मुलींना सहलीला घेऊन जातो व महिन्यातून एकदा सिनेमाला पाठवितो. सिंगापूरमध्येच राहणाऱ्या मुलींना महिन्यातून एका रविवारी धरी पाठविले जाते. इतरांना गावात खरेदीसाठी अगर फेरफटका मारण्यासाठी पाठविले जाते. रक्ताचे नाते असल्याशिवाय कुठल्याही नातेवाईकाला मुलीला भेटता येत नाही. मुली, बहिणी व पत्नी यांच्या सुरक्षिततेची हमी त्यांच्या कुटुंबीयांना दिलेली असल्यामुळे अशी कडक शिस्त छावणीत असणे आवश्यक आहे.”

आपल्या भाषणाच्या शेवटी अधिकारपदाची परीक्षा उत्तम रीतीने पास

केल्याबद्दल राण्यांचे त्यांनी अभिनंदन केले व पुढच्या आघाडीवरच्या कार्यासाठी शुभेच्छा दिल्या. या समारंभासाठी मुद्दाम आलेले प्रमुख पाहुणे कर्नल जगन्नाथराव भोसले, आझाद-हिंद-फौजेचे अधिकारी, मंत्री व प्रचंड संख्येने उपस्थित असलेल्या स्त्री-पुरुष नागरिकांचे त्यांनी आभार मानले. (भारत सरकार पुरानभिलेख विभाग येथील हस्तलिखितावरून)

लढाऊ विभागाबरोबर राणी झांशी रेजिमेंटचा परिचारिका हाही एक महत्त्वाचा विभाग होता व त्यांनाही परिचारिकेच्या अभ्यासक्रमाबरोबर लढाईचे शिक्षण, संचलन इत्यादीमध्ये भाग घ्यावा लागत असे आपण पाहिले. लढाऊ विभागापूर्वीच परिचारिकांचे परीक्षा उत्तीर्ण झालेले एक पथक रंगूनच्या इस्पितळात काम करण्यासाठी रवाना झाले होते. तिथे त्यांना जखमी जवानांची शुश्रूषा व आपल्या विषयाचा अधिक अभ्यास करावयाचा होता. या शुश्रूषा पथकाची संपूर्ण माहिती ब्रह्मदेशातील लढाऊ पथकाच्या पूर्वी देणे आवश्यक वाटते.

राणी झांशी रेजिमेंटचे परिचारिका पथक-

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिला शाखेच्या काही स्त्रिया आझाद-हिंद-फौजेच्या इस्पितळात व निर्वासितांच्या छावणीत डॉक्टरांना मदत करण्यास जात. त्यांच्याकडे सेवाभाव होता पण परिचारिकेच्या कामाचे ज्ञान नव्हते. युद्ध भडकले होते. परिचारिकांची गरज व वाढत्या प्रमाणात शुश्रूषा करण्यासाठी पुढे येणाऱ्या स्त्रिया या दोन गोष्टी लक्षात घेऊन नेतार्जींनी हे काम करण्यासाठी पुढे येणाऱ्या स्त्रियांना सामावून घेऊन प्रशिक्षित करण्यासाठी म्हणून राणी झांशी रेजिमेंटचा एक विभाग परिचारिका विभाग या नावाने सुरू केला. सिंगापूरच्या छावणीत या विभागात सुरुवातीलाच स्त्रियांची संख्या पन्नासपर्यंत गेली. त्या सकाळी उठल्यावर थोडी कवायत व झेंडावंदन करून आझाद-हिंद-फौजेच्या इस्पितळात जात. तिथे त्यांना परिचारिकेचे शिक्षण दिले जाई. इस्पितळ छावणीपासून जवळच होते. तिथे एक महिला मेडिकल ऑफिसरही होती. दुपारी शिकाऊ महिला परिचारिका छावणीत परत येत. स्वतःची कामे, भोजन, विश्रांती वगैरे उरकून त्यांना लष्करी शिक्षण, बौद्धिक वर्ग, शस्त्रास्त्रे हाताळण्याचे शिक्षण वगैरे प्रारंभिक लष्करी शिक्षण घ्यावेच लागे. त्यांनाही आघाडीवरच्या इस्पितळात काम करावयाचे असल्यामुळे स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी लष्करी शिक्षण आवश्यक मानले होते. त्याचप्रमाणे संकटकाळी मदत व्हावी म्हणून लढाऊ विभागातील राण्यांना परिचारिकेचे पायाभूत शिक्षण घेणे आवश्यक होते.

रंगूनपासून आठ मैलांवर 'मेयांग' येथे एक मोठे इस्पितळ बांधण्यात आले होते. इथे पूर्वी ज्या बराकी होत्या त्या ताब्यात घेऊन इस्पितळ वाढवून बरेच मोठे केले. साधने व औषधे यांचा तुटवडा असूनही बऱ्यापैकी ऑपरेशन थिएटर व

क्षयरोग, संग्रहणी अशा रोग्यांसाठी खास कक्ष बांधण्यात आले होते. सिंगापूरहून आलेल्या राणी झांशी रेजिमेंटमधील परिचारिका पथकातील परिचारिका अत्यंत जिव्हाळ्याने व मनापासून या इस्पितळात सेवा करीत होत्या. त्याशिवाय ब्रह्मदेशातही अनेकजणी परिचारिका पथकात भरती झाल्या होत्या. त्यांनाही याच इस्पितळात प्रशिक्षण दिले जात होते. सिंगापूरमधील परिचारिकांच्या प्रशिक्षणासाठी ले. कर्नल कासलीवाल यांनी अभ्यासक्रम तयार केला होता. ब्रह्मदेशात भरती झालेल्या परिचारिकांनाही तोच अभ्यासक्रम शिकवला गेला. हा अभ्यासक्रम एकूण चार महिने अवधीचा होता. सिंगापूरमध्ये हे प्रशिक्षण बिदादरी इस्पितळात दिले जाई. परिचारिकांना प्रशिक्षणाच्या काळात रात्रपाळीही करावी लागे. प्रशिक्षण संपल्यावर परिचारिकांची तोंडी व लेखी परीक्षा घेतली जाई. सर्वच्या सर्वजणी उत्तम गुण मिळवून पास होत. सिंगापूरला प्रशिक्षण घेतलेल्या परिचारिकांनी आघाडीजवळील मंडाले, रंगून व मेमियो येथे आपले परिचारिकेचे कोशल्य किती उच्चकोटीचे आहे ते सिद्ध केले. वैद्यकीय अधिकारीच काय पण राणीही परिचारिकांच्या कामातील कार्यक्षमता व त्यांची कामावरील निष्ठा पाहून थक्क झाले. परिचारिकांसंबंधी मे.ज.ए.सी.चतर्जी यांनी केलेली खालील टिपणी ही त्यांच्या कार्यक्षमतेवर चांगलाच प्रकाश टाकते. मे.जनरल चतर्जी लिहितात- (चतर्जी, पृ. २२७)

'मेमियोच्या आघाडीनजीकच्या इस्पितळात परिचारिका मोठ्या संख्येने होत्या. शत्रूचे बॉम्ब हल्ले व मशीनगनचे मारे यांना विश्रांती ठाऊकच नव्हती. अशा अवस्थेला न जुमानता राणी झांशी रेजिमेंटचे परिचारिका पथक अविश्रांत खपत होते. एप्रिल १९४४- त्यांना मेमियोला आणल्यापासून डॉक्टर्स व रोगी त्यांचे प्रबुद्ध गुणगान करीत असत. रोगी व घायाळ जवानांनी तर नेतार्जींना सांगितलेही की, 'आमच्या घरी आमच्या आया-बहिणींनी सुद्धा इतक्या प्रेमाने शुश्रूषा केली होती.' चतर्जी एक लक्षणीय प्रसंग लिहितात. एका अतिशय निपुण व सर्वात प्रिय प्रेमलेली परिचारिका आपले प्रशिक्षण संपल्यावर परीक्षेला बसली. तिने प्रात्यक्षिक परीक्षेत उत्तम गुण मिळवले पण इंग्रजी भाषेवर प्रभुत्व नसल्यामुळे लेखी परीक्षेत ती नापास झाली. ती नापास झालेली ऐकून रोगी जवान दुःखी झाले. त्यानंतर काही दिवसांनी नेतार्जींनी त्या इस्पितळाला भेट दिली. त्या वेळी ती परिचारिका त्या वॉर्डमध्ये काम करीत होती. नेतार्जींना काही जवानांनी घेराव केला व म्हणाले, 'ही परिचारिका आपल्या कामात निपुण आहे. कष्टाळू आहे व प्रेमळ आहे. तिची तिच्या व्यवसायाशी निष्ठा आहे. आई-बहिणी करतील अशी ती आमची सेवा करते. केवळ इंग्रजी लिहिता वाचता येत नाही म्हणून तिला नापास करिता? तिला रोग्यांची शुश्रूषा करायची आहे की आघाडीवर जाऊन इंग्रजीत

पेपर लिहायचा आहे? नेताजी, कृपा करून तिला पास करून घ्या.' नेताजींची मोठीच अडचण झाली. पण डॉक्टर्सची शिफारस व जवानांचा आग्रह व विनंतीला मान देऊन नेताजींनी तिचे प्रात्यक्षिक काम लक्षात घेऊन तिला प्रशिक्षण पूर्ण केल्याचे प्रमाणपत्र देण्यास सांगितले.' (चतर्जी पृ. २२७) रंगूनच्या इस्पितळावर सर्व लष्करी नियम धाब्यावर बसवून अँग्लो अमेरिकनांनी बॉम्ब हल्ला केला. या हल्ल्याची पर्वा न करता परिचारिकांनी केलेल्या कामाची नेताजींनी मुक्त कंठाने प्रशंसा केली. (INA SAGA पृ. ८२)

फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल बेला दत्त-

भारताची फ्लॉरेन्स नाइटिंगेल जिला म्हणता येईल अशा बेला दत्त नावाच्या एका परिचारिकेचे काम थक करून सोडणारे आहे. बेला फक्त सोळा वर्षांची होती. मेमियोच्याच इस्पितळात ती काम करी. मेमियोचे इस्पितळ आघाडीजवळचे इस्पितळ होते. त्यामुळे त्यातील रोग्यांची व घायाळांची संख्या वाढत वाढत दोन हजारांवर गेली. पिकलेल्या जखमा, संग्रहणी व मलेरियाने जर्जर जवान बरे होऊन परत आघाडीवर जाण्याची इच्छा धरून होते. घायाळ व रोगी जवानांची संख्या वाढत होती. त्या प्रमाणात परिचारिकांची संख्या वाढवली गेली नव्हती. त्यामुळे परिचारिकांच्या वरील कामाचा बोजा भयंकर होता. पण बेलाचे मनोधैर्य अवर्णनीय होते. धुंवाधार बॉम्ब हल्ल्याची पर्वा न करता घायाळांना उचलून आणून त्यांची दिवस-रात्र सेवा करणे हेच तिचे ब्रीद होते. एकदा तर जुलाबाने ग्रासलेल्या पंच्याऐंशी रोग्यांची कोणाच्याही मदतीशिवाय तिने एकटीने सेवा केली. त्यांची अंगे पुसली, कपडे धुतले, रोग्यांचे कपडे व बिछाने वारंवार बदलावे लागत. नेताजींनी या इस्पितळाची पाहणी करून रोग्यांना धीर दिला. नेताजींकडे प्रत्येक रोगी जवानाने बेला व तिच्या मैत्रिणींची प्रशंसा केली. अनेकांच्या तोंडचे प्रशंसेचे उद्गार ऐकून नेताजींचे डोळे पाणावले. बेलाला आपल्या प्रत्येक रोग्याच्या रोगाचा पूर्ण तपशील माहीत होता. तिच्या कामाला मान्यता देण्यासाठी नेताजींनी त्याच दिवशी बेलाला नाईक पदावरून हवालदार पदावर बढती दिली. एके दिवशी बॉम्ब हल्ल्यात काम करत असता बेलाच्या अंगावर सर्व मातीचे ढिगारे पडून त्याखाली ती गाडली गेली होती. त्या ढिगान्यातून तिने आपला तळहात बाहेर काढला व अलगद ठेवला. बेलाच्या पुण्याईमुळे एका जवानाने तो हात पाहिला व बेलाला सुखरूप बाहेर काढले. बाहेर निघालेली बेला जवानांचे आभार मानून तिथे एक क्षणही न थांबता इस्पितळाकडे धावत सुटली. धन्य त्या देशसेविका व धन्य त्यांचा विधाता नेताजी सुभाषचंद्र!

राणी झांशी परिचारिकांना आघाडीवरून परतणाऱ्या जवानांच्या शुश्रूषेतून जो थोडा वेळ मिळे त्या वेळेत त्यांनी आपले एक सांस्कृतिक कार्यक्रम पथक बनविले

होते. आजारी व विश्रांतीसाठी मेमियोमध्ये आलेल्या जवानांच्या मनोरंजनासाठी त्या सांस्कृतिक कार्यक्रम करीत. स्वरचित नाटुकली, गाणी असे त्याचे स्वरूप असे. पी.एन.ओक यांनी लिहिलेले 'झांशीची राणी' हे नाटकही त्यांनी सादर केले. त्यात गुरुपदेश कौर (सध्या वास्तव्य दिल्ली) यांनी राणीची भूमिका केली होती. लावण्य चतर्जी या परिचारिकेनेही त्यात भूमिका केली होती. (पी.एन. ओक, पुणे)

२१ सप्टेंबर १९४४ रोजी नेताजींनी कॅ.लक्ष्मींना आपल्या प्रशिक्षित परिचारिकांबरोबर मेमियोच्या इस्पितळात काम करायचा हुकूम दिला. राणी झांशी रेजिमेंटची लष्करी तुकडी ३० सप्टेंबरपर्यंत रंगूनला परत पाठविण्याबद्दल सूचना दिल्या. परंतु कॅ.लक्ष्मी व परिचारिका पथक यांना लवकरच मेमियो सोडावे लागले. मेमियोवर एकसारखे हवाई हल्ले होत. दिवसाचा पुष्कळसा वेळ खंदकातच जात असे. म्हणून इस्पितळ मेमियोहून रंगूनच्या उत्तरेला शंभर मैलांवर असलेल्या जियावाडीला हलवायचे ठरले. जियावाडी हे गाव फक्त पंधरा चौरस मैलांतच पसरले होते. या गावाचा मालक एक बिहारी जमीनदार होता. त्यामुळे मजूरवर्गही बिहारीच होता. युद्ध सुरू झाल्याबरोबर जमीनदार आपला कुटुंबकबिला घेऊन मायदेशी परतला. त्याचा साखर कारखाना आणि सर्व इलाका जपान्यांनी आझाद-हिंद-सरकारकडे सोपविला होता. हे स्थान सुरक्षित होते. म्हणून तळ, इस्पितळ इथेच सुरू करायचे ठरले. सर्वजणच थकले असल्यामुळे दोन दिवस आराम करून मग इस्पितळाकडे पाहावे असा विचार झाला. त्याच दिवशी या सुरक्षित स्थानावरही बॉम्ब हल्ला होऊन हे गाव होते की नव्हते झाले. गाववाल्यांना वाटले की आपण आझाद-हिंद-फौजेला आसरा दिला म्हणूनच हे घडले. ज्या लोकांनी पूर्वी रेजिमेंटवर फुले उधळली तेच आता दगड मारू लागले. परिणामी राणी झांशी रेजिमेंटच्या पंधराही परिचारिकांना रंगूनला पाठविण्याचा निर्णय कॅ.लक्ष्मींनी घेतला. कॉलॉ येथील इस्पितळात काम करण्यासाठी काही पुरुष परिचारक व डॉक्टर्स यांच्याबरोबर स्वतःही जाण्याचा मे.कॅ.लक्ष्मींनी निश्चय केला. सैनिक म्हणून लढण्याइतकेच सैनिकांना वैद्यकीय मदत देणे हेही महत्त्वाचे होते. राणी झांशी रेजिमेंटच्या राण्यांबरोबर रंगूनला जाणे म्हणजे संकटापासून दूर पळणे होय असे डॉ.लक्ष्मींना वाटले. म्हणून पुरुष डॉक्टर्सबरोबर कॉलॉ येथे नवीन सुरू होणाऱ्या लष्करी इस्पितळात काम करण्यासाठी त्या खाना झाल्या. राणी झांशी रेजिमेंटच्या परिचारिका पथकाची कथा इथेच समाप्त झाली.

कर्नल शहानवाझ आपल्या आठवणींत परिचारिकांच्या कार्याविषयी लिहितात "राणी झांशी रेजिमेंटच्या मुलींचे धैर्य व त्यांच्या कामावरची त्यांची निष्ठा प्रशंसेस पात्र होती. जवळ जवळ रोज मशीनगनचा मारा व बॉम्बहल्ला यात

त्यांचे इस्पितळ सापडे. दोन वेळा तर त्यांच्या राहण्याच्या ठिकाणावर बॉम्बहल्ला होऊन मातीच्या ढिगाऱ्यात त्या गाडल्या गेल्या होत्या. पण त्यांनी नीतिधैर्य जराही ढळले नाही. बेला दत्तही अशीच ढिगाऱ्याखाली गाडली गेली होती. Really she was India's Florence Nightingale."

आघाडीवरील इस्पितळात भारतीय परिचारिका असतील असे जवानांना स्वप्नातही कधी वाटले नव्हते. मलेरिया व अतिसाराने जर्जर झालेल्या जवानांना आपला जीव धोक्यात घालून आघाडीवर आपल्या सेवेसाठी आलेल्या आपल्या देशभगिनी पाहून आपले अर्धे दुखणे बरे झाले असे वाटे. (पृ. १२७)

मेजर जनरल चतर्जी हे स्वतः डॉक्टर होते. परिचारिका पथकाचे काम पाहून त्यांनाही आश्चर्याचा धक्का बसला. परिचारिकेच्या शिक्षणशाखेची पद्धती (Methodology) व शिक्षणक्रमाचा अवधी यांचा नव्याने विचार करण्याची गरज आहे असे त्यांना परिचारिका पथकाचे काम पाहून वाटले. चार महिन्यांचा अभ्यासक्रम पुरा करून जर परिचारिका शुश्रूषा व रोग्यांची देखभाल या दोन्ही गोष्टीत इतक्या निपुण होत असतील तर प्रशिक्षण घेण्यात त्यांची साडेचार वर्षे वाया घालविण्याची जरूरी आहे का, याचा तपशिलाने व अगत्यपूर्वक विचार व्हावा असे त्यांचे आग्रही मत होते. राणी झांशी रेजिमेंटच्या परिचारिका पथकाच्या यशावरून असेच वाटते की परिचारिकांना ४-४ वर्षे शिकवत ठेवून त्यांचा वेळ व पैसा त्याचप्रमाणे समाजाचा वेळ व पैसा खर्च करणे योग्य नाही. दहावी नंतर सहा महिन्यांचा एक खास अभ्यासक्रम व सरावाचा सहा महिन्यांचा अवधी नंतर ठेवला आणि वैद्यकीय शाखेच्या वेगवेगळ्या शाखांकरिता वेगवेगळे अभ्यासक्रम ठेवून एका वर्षाच्या अवधीत जर परिचारिका तयार करता येतील तर त्यांचा तुटवडाही भासणार नाही. ज्यांना अधिक पात्रता मिळवायची असेल त्यांना ती मिळविण्याचा मार्ग मोकळा ठेवावा. या पद्धतीच्या अभ्यासक्रमामुळे ग्रामीण भागातील परिचारिकांचा तुटवडा कमी होईल व ग्रामीण मुलींना गावातच काम मिळेल. आवश्यक तेवढेच शिक्षण घेऊनही परिचारिका किती उच्चकोटीचे काम करू शकतात याचे राणी झांशी रेजिमेंटचे परिचारिका पथक हे चांगलेच उदाहरण आहे.

राणी झांशी रेजिमेंटची स्थापना सिंगापूरला झाली व सिंगापूर हे रेजिमेंटचे मुख्यालय होते. सिंगापूरच्या मागोमाग ब्रह्मदेश व बँकॉक येथेही रेजिमेंटच्या छावण्या स्थापन झाल्या. बँकॉकच्या छावणीत प्रारंभिक शिक्षण घेऊन अधिक प्रशिक्षणासाठी सैनिक राण्या सिंगापूरला येत. ब्रह्मदेश हा आघाडीला जवळ असलेला देश. हंगामी आझाद-हिंद-सरकारचे मुख्यालयही सिंगापूरहून तिकडे हललेले होते. त्यामुळे आघाडीवर जाणाऱ्या सर्वांचे जंगलयुद्ध, गनिमीकाव्याचे युद्ध असे अधिक प्रशिक्षण ब्रह्मदेशी होई. सिंगापूरहून प्रशिक्षित झालेली राणी

झांशी रेजिमेंटची तुकडी लेफ्टनंट जानकी दावर हिच्या नेतृत्वाखाली ब्रह्मदेशात पोहोचली हे आपण पाहिलेच. या पुढच्या दुसऱ्या भागात ब्रह्मदेशातील राणी झांशी रेजिमेंटचा विचार करू.

इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या ब्रह्मदेशात झालेल्या स्थापनेमुळे स्त्रियांना सार्वजनिक सभांत व प्रचार कार्यात भाग घेण्याची संधी चालून आली. स्त्रियांनी पुढे यावे म्हणून इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे संस्थापक श्री. रास बिहारी बोस आग्रही होते. त्यांनी लीगच्या काही ठिकाणी शाखाही स्थापन केल्या. त्यांचे कार्य मात्र मर्यादित स्वरूपाचे होते. देशभक्तिपर गीते गाणे, स्त्रियांसाठी उपयुक्त विषयावर भाषणे व प्रात्याक्षिके आयोजित करणे, एकत्र मेळावे घेणे व खाणे-पिणे असा एकूण मर्यादित कार्यक्रम त्या स्त्री शाखांचा असे.

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या आगमनामुळे जादूची कांडी फिरावी तसे वातावरण बदलले. नेताजींनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची सूत्रे हातात घेऊन लीगचा व तिच्या चळवळीचा चेहरामोहराच बदलला. रेडक्रॉसमध्ये काम करणे जसे महत्त्वाचे आहे तसेच पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढणेही महत्त्वाचे आहे हे त्यांनी सांगितले आणि ब्रह्मदेशात रंगून येथे राणी झांशी रेजिमेंटचे केंद्र उघडले.

पुढील कथा आहे राणी झांशी रेजिमेंटच्या ब्रह्मदेशातील स्थापनेची व राण्यांच्या त्यातील सहभागाची.

ब्रह्मदेशातील राणी झांशी रेजिमेंट-

३१ मार्च १९३७ पर्यंत ब्रह्मदेश हा देश इंग्रजांनी आपल्या राज्यकारभाराच्या सोयीसाठी भारताशी जोडला होता. प्राचीन काळापासून या दोन्ही देशांत सांस्कृतिक देवाण-घेवाण चालू होतीच. भारतातील सर्व प्रांतांतून, निरनिराळ्या जाती, धर्म, भाषांचे गट पोट भरण्याच्या निमित्ताने ब्रह्मदेशात स्थायिक झाले होते. प्रांत व धर्म या बाबतीत त्यांच्यामध्ये फरक असले तरी आपण सर्व भारतीय आहोत या धाग्याने ते बांधलेले होते. सर्वांना एकमेकांबद्दल प्रेम होते. मातृभूमीबद्दल तर होतेच होते.

विसाव्या शतकाच्या चौथ्या दशकाच्या सुरुवातीला काही अपवाद वगळता ब्रह्मदेशातील भारतीय स्त्रिया घराच्या चार भिंतीतच राहत. लग्न जमेपर्यंत काही मुली शाळा कॉलेजात शिकत. त्यांच्या शिक्षणाचा उपयोग त्या सुगृहिणी व्हाव्यात इतका मर्यादितच मानला जात असे. हाताचा बोटार मोजण्याइतक्या मुली नोकरी व्यवसायासाठी बाहेर पडत. त्या बहुधा शिक्षिकेचा व्यवसाय करीत.

बऱ्याच स्त्रिया पडद्यात राहत व त्यामुळे शिक्षणापासून त्या वंचित होत्या. त्या वळी आजच्यासारखा ट्रान्झिस्टर्स, टीव्ही यांचा प्रसार नसल्यामुळे राजकारण व

घराबाहेरील जग याबद्दल त्या अज्ञानी होत्या. असे असले तरी भारतप्रेम व भारतीयांना मदत करण्याची प्रवृत्ती याबद्दल मात्र ब्रह्मदेशातील भारतीयांत एकवाक्यता होती.

ब्रह्मदेशात राणी झांशी रेजिमेंटची सुरुवात जुलै १९४३ मध्येच झाली. लष्करी प्रशिक्षणाची सोय नसल्यामुळे सुरुवातीला सगळ्याजणी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे काम करीत. नोव्हेंबर १९४३ सर्व सोयींसहित छावणी तयार झाली. ही छावणी तिगांज्यू (Thingangyan) येथे होती. सुरुवातीला या छावणीत पन्नास मुली भरती झाल्या होत्या. या छावणीची प्रमुख श्रीमती बी. चन्द्रन नावाची महिला होती. श्रीमती चन्द्रन या मध्यमवयीन होत्या. विश्वभारती अँकेडमीच्या शाळेत त्या अध्यापिका म्हणून काम करत होत्या. नेतार्जींच्या आवाहनाला प्रतिसाद देण्यासाठी त्यांनी आपल्या नोकरीचा राजीनामा दिला व त्या राणी झांशी रेजिमेंटच्या व्यवस्थापनाची जबाबदारी घेण्यास पुढे आल्या. त्यांचा व्यवसाय शिक्षकेचा असल्यामुळे छावणीला शिस्त लावणे व तिची व्यवस्था पाहणे या गोष्टी त्यांना कठीण गेल्या नाहीत. सैनिकी जीवनासाठी आवश्यक असलेली शारीरिक व मानसिक बांधणी त्यांची नसल्यामुळे त्यांना भांडार, रसोईघर, स्वच्छता, भरती झालेल्या सर्वांची देखभाल ही सर्व कामे दिली. रेजिमेंटवर त्यांचा दारारा एखाद्या लष्करी अधिकाऱ्यासारखाच होता. श्रीमती चन्द्रन यांचा दारारा आठवला की आजही मनात कुठे तरी दचकायला होते असा आपला अनुभव गांगुली भगिनींनी सांगितला. (श्रीमती चन्द्रन पुढे भारतात आल्या. त्यांना अजून स्वातंत्र्य सैनिकांचे निवृत्तिवेतन मिळत नाही. आज त्या मद्रास येथे एका मिशनरी इस्पितळात दयेच्या भिकेवर जगत आहेत. स्वातंत्र्य सैनिकांच्या पेन्शनसाठी त्यांची अजून दाद लागत नाही. (कॅ.लक्ष्मी))

सिंगापूर येथील बहुसंख्य राण्या या मजूर व कनिष्ठ वर्गातील होत्या. ब्रह्मदेशात भरती झालेल्या मुली या सुखवस्तू मध्यम वर्गातील- परिवारातील होत्या. सिंगापूरमधील राण्यांमध्ये निरक्षरता मोठ्या प्रमाणावर होती. ब्रह्मदेशातील पंचाण्णव टक्के राण्या या शाळा-कॉलेजात शिक्षण घेणाऱ्या व काही पदवीधर मुलींपैकी अनेकजणी आपल्या नोकरीचे राजीनामे देऊन भरती झाल्या होत्या. त्यांचा चुणचुणीतपणा लक्षात येण्यासारखा होता. त्यामुळे त्यांच्यातील बऱ्याच जणींना अधिकारपदे लवकर मिळण्याची शक्यता होती. अडचण होती ती चांगल्या प्रशिक्षकाची. रंगूनमधल्या आझाद-हिंद-फौजेच्या तुकड्या एका पाठोपाठ आघाडीवर निघाल्या होत्या. त्यामुळे नॉन कमिशनड प्रशिक्षक नाहीत म्हणून काम थांबू दिले तर त्या मेजर लक्ष्मी कसल्या? एका हवालदाराला हाताशी धरून त्यांनी भरती झालेल्या पन्नास राण्यांकडून लष्करी शिक्षणाचा श्रीगणेशा

गिरवून घ्यायला सुरुवात केली. त्या अंतर्गत शारीरिक व्यायाम, कवायत, बंदुका चालविणे, लांब पल्ल्याचे संचलन इत्यादी कार्यक्रम सुरू झाले. रंगूनमध्ये अरुणा, करुणा व माया या गांगुली भगिनी, शकुंतला गांधी, रमा मेहता, एमिली सॅम्युअल इत्यादी सुशिक्षित तरुणी भरती झाल्या होत्या. मुलाखती घेऊन मगच भरती केली जात असे. डॉ.गौरी भट्टाचार्य आपल्या मुलाखतीच्या वेळचे वर्णन करतात-

“आम्ही सर्व भरती होण्यासाठी आझाद-हिंद-फौजेच्या कचेरीत मुलाखतीला गेलो. जनरल ए. सी. मुकर्जी, प्रेमकुमार सहगल व इतर अधिकारी बसले होते. नेतार्जींच्या उपस्थितीत मुलाखती चालू होत्या. अधिकारी आमची मुलाखत घेत होते व त्या वेळी नेतार्जींची नजर आम्ही किती खऱ्या आहोत, सैनिकी जीवनाला किती पात्र आहोत याचा वेध घेत असावी. सर्वांत शेवटी नेतार्जींनी आम्हांला फक्त दोनच प्रश्न विचारले-

१) “लढाईवर किती हाल होतात याची तुम्हाला कल्पना आहे का?”

२) “कुर्बानीशिवाय कोणतीही गोष्ट मिळत नाही हे तुम्हांला मान्य आहे का?”

डॉ.गौरी म्हणतात, “मला वाटलं खरा नेता गवसला.” (डॉ.गौरी भट्टाचार्य-सेन मुलाखत)

कॅप्टन लक्ष्मी आता मेजर लक्ष्मी झाल्या होत्या. मंत्रिपदाची जबाबदारी, महिला विभागाचे सचिवपद व लष्करी काम एकाच वेळी करीत असताना त्यांची अक्षरशः तारेवरची करसत चालली होती.

अंदमान व निकोबार ही भारतीय बेटे जपान्यांनी जिंकून घेतल्यावर आझाद-हिंद-सरकारकडे सुपूर्द केली. नेताजी या प्रदेशाला भेट देऊन ७ जानेवारी १९४४ रोजी रंगूनला परत आल्यावर त्यांनी मेजर डॉ.लक्ष्मी यांना बरोबर घेऊन रेजिमेंटची पाहणी केली. प्रशिक्षण घेऊन तयार होत आलेली रेजिमेंटची तुकडी पाहून त्यांना आनंद झाला. “अँग्लो-अमेरिकनांपासून भारत स्वतंत्र करण्याचे आपले ध्येय पुरे होईपर्यंत लढत राहण्याचा संदेश त्यांनी राण्यांना दिला.”

कर्नल शहानवाझ रंगूनहून आपल्या एका गुरिला पलटणीबरोबर आघाडीवर राण्यासाठी निघाले होते. २२ जानेवारीला गुरिला पलटणीचे हल्ला प्रात्याक्षिक होते. मे. लक्ष्मींनी या प्रात्याक्षिकात भाग घेण्याची नेतार्जींकडे परवानगी मागितली व स्त्री-पुरुष भेद न मानणाऱ्या नेतार्जींनी ती मंजूर केली. मे. लक्ष्मींना ही एक मुर्वणसंधी मिळाली व त्यातून त्यांचा अनुभवही अधिक संपन्न झाला. आघाडीवर निघालेल्या पलटणीच्या बरोबर प्रात्याक्षिकात भाग घेण्याची मे. लक्ष्मींना मिळालेली परवानगी लक्षात घेतली की राणी झांशी रेजिमेंटच्या प्रशिक्षणाची योग्यता लक्षात येते. मे. लक्ष्मींना तर आपण स्वतः प्रत्यक्ष आघाडीवर जाऊन

केव्हा एकदा शत्रूला सामोरे जाऊ असा ध्यास लागला होता.

१५ जानेवारी १९४४ रोजी स्त्री व बालकल्याण मंत्री या नात्याने मे. लक्ष्मीनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिला शाखेचे रंगूनमध्ये उद्घाटन केले. रंगूनच्या स्त्रियांनी यापूर्वीच आपली समिती बनविली होती. युद्धसाहाय्य करण्याच्या दृष्टीने या समितीला विधिपूर्वक मान्यता मिळाली. श्रीमती मानवती पाण्डेय (आता आर्या) नावाच्या एका बाईंनी स्त्रियांना युद्धसाहाय्य कसे करता येईल याबद्दल एक योजना बनविली होती. मेजर लक्ष्मी यांनी ती योजना नेतार्जींना स्पष्ट करण्यास मानवतीबाईंना सांगितले व त्यांची नेतार्जींशी भेट घडवून आणली. नेतार्जींनी ती योजना मंजूर केली व मानवतीबाईंना स्त्री व बालकल्याण खात्याची मुख्य सचिव नेमले. मानवतीबाईंच्या नेतृत्वाखाली रंगूनमधील गृहिणींनी औषधे, साड्या गोळा करून त्यांच्या कापडी मलमपट्ट्या बनवणे, राणी झांशी रेजिमेंटकरिता स्त्री सैनिक शोधणे, फंड गोळा करणे, युद्धाच्या कामी येतील अशा सर्व वस्तू गोळा करणे हे काम केले. लढाईवर जाणाऱ्या सैनिकांसाठी सुके व टिकाऊ अन्नाचे पुडे बनविणे हे ह्या स्त्रियांनी केलेले अत्यंत प्रशंसनीय व बहुमोल कार्य होय. हवाई हल्ल्यामुळे बेघर झालेल्यांची व्यवस्थाही त्या पाहत. ही समिती राणी झांशी रेजिमेंटचे एक प्रकारे साहाय्यकारी अभिकरणच होते. (Auxiliary Agency)

ब्रह्मदेशातील छावणीमधील कार्यक्रम-

तिंगांज्यूची छावणी फारच लहान होती. जेमतेम पन्नास राण्या त्यात राहू शकत होत्या. पुढील प्रशिक्षणासाठी व आघाडीवर जाण्यासाठी खास प्रशिक्षण घेऊन तयार होण्यासाठी थायलंड व मलाया येथून राण्यांच्या तुकड्या येऊ घातल्या होत्या. तिंगांज्यू छावणीची जागा आता खूपच अपुरी पडणार होती. दुसरी छावणी उभारणे तातडीचे होते. वाढत्या हवाई हल्ल्यापासून वाचण्यासाठी छावणीसाठी सुरक्षित जागा मिळविणे आवश्यक होते. शेवटी वेळूच्या घटदाट जंगलात जागा मिळाली. ही कमायुटची छावणी भराभर उभारली जाऊ लागली. तिंगांज्यूला लष्करी प्रशिक्षण देण्यासाठी आझाद-हिंद-फौजेतील बदाउद्दीन या हवालदाराची नेमणूक झाली होती. “श्री.उद्दीन आपल्या युनिटमध्ये राहत व सकाळ दुपार प्रशिक्षण देण्यासाठी रेजिमेंटच्या छावणीत येत. ३०३ नंबरच्या बंदुका चालविण्यास ते शिकवीत. सुरुवातीला बंदुका हातात पकडणे जड वाटे. काही दिवसांच्या सरावानंतर बंदूक उचलून चालणे हे हातात काठी घेऊन चालण्याइतके सोपे वाटू लागले. (अरुणा गांगुली) लांबून बंदूक फेकून प्रशिक्षक हवालदार ‘पकडो’ असा हुकूम देई. सरावानंतर चेंडू पकडण्याइतक्या सहजपणे बंदूक पकडता येऊ लागली. कवायत करणे, बंदुकीसमवेत संचलन, शस्त्रसफाई, शस्त्र चालविणे, बंदूक उभी ठेवणे, सर्व सामान व साहित्य पिडूत भरून संचलन करे,

मैदानी लढाईचे प्रशिक्षण, रणक्षेत्रावरील संकेत, रात्र संचलन, कंपास मार्ग, टॉपोग्राफीचे वर्णन करून तोंडी आज्ञा देणे, वेळ दाखविणारे संकेत इत्यादी विषयांचे शिक्षण यांचा लष्करी शिक्षणात अंतर्भाव असे व ते मैदानावरच दिले जाई.” (माया गांगुली व अरुणा गांगुली)

सिंगापूरप्रमाणेच ब्रह्मदेशातही दुपारचे वर्ग भरत. कॅ.बेदी इतिहास शिकवत. भूगोल शिकवायला आणखी एक अधिकारी येत. हिंदीचा व अध्यात्माचाही वर्ग असे. नेताजी छावणीला अचानक भेट देत. कधी कधी रात्रीच्या अगर दुपारच्या जेवणालाही थांबत. कधी कधी जेवणानंतर राण्या नेतार्जींभोवती जमत व हास्यविनोद करीत. त्या वेळी नेताजी हे सेनापती नसून पित्याच्या भूमिकेत असत. नेताजी कमांडांबरोबर छावणीच्या कामकाजाबद्दल चर्चा करीत. कधी कधी छावणीतील सर्व सैनिकांच्या रांगा बनवून नेताजी रांगांमधून फेरी मारीत. प्रत्येक राणीची चौकशी करीत. त्यामुळे जवळ जवळ प्रत्येकीला ते नावानिशी ओळखत. आजही राण्या ही गोष्ट अभिमानाने सांगतात. मलायाहून शांती व अंजली भौमिक या दोघी मुली भरती झाल्या होत्या. नेताजी अंजलीला सुनीती म्हणत. शांती व सुनीती या बंगालमधील क्रांतिकारक विद्यार्थिनी होत्या. भौमिक भगिनींतील एक शांती असल्यामुळे नेताजी दुसरीला सुनीती म्हणत.

छावणीतील मुली जवानांच्या करमणुकीसाठी व नागरिकांकडून फंड जमविण्यासाठी तसेच चळवळीच्या प्रचाराच्या हेतूने सांस्कृतिक कार्यक्रम करीत. नेतार्जींना संगीत व नाटक यांची विलक्षण आवड होती. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली रेजिमेंटच्या मुली कधी छावणीसाठी तर कधी सार्वजनिक कार्यक्रम करीत. असाच एक कार्यक्रम नेतार्जींनी स्वतः दिग्दर्शन करून अथपासून इतिपर्यंत बसविला होता. रोज वेळ काढून ते छावणीत येत व मुलींच्या तालमी घेत. (“दिल्ली चलो-दिल्ली चलो” या गाण्यावर स्टेजवर करण्यासाठी त्यांनी संचलन बसवून घेतले होते. संचलनाचे सूत्र संचालन अरुणा व माया गांगुली या भगिनींकडे होते. कोणतीही गोष्ट परिपूर्ण झाली असे वाटेपर्यंत नेताजी थांबत नसत. कार्यक्रमाच्या दिवशी कार्यक्रम सुरू होण्यापूर्वी बराच वेळ आधी जाऊन त्यांनी मंचव्यवस्थेत लक्ष घातले.संचलन फारच उत्तम वठले. दुसऱ्या दिवशी नेतार्जींनी सर्व राण्यांना गोड खाऊ व छोटी छोटी भेट पाकिटे पाठविली. - गांगुली भगिनी)

राणी झांशी रेजिमेंटची प्रत्येक प्लॅटून १४, १६ किंवा २० मुलींची असे. तीन प्लॅटूंसची एक कंपनी बने. पूर्ण लेफ्टनंटचे स्थान मिळाल्यावर तिला कंपनी कमांडर हा दर्जा मिळे. कॅप्टनचे त्यापेक्षा अधिक कंपन्यांवर प्रभुत्व असे. जवान वेळेवर हजर राहतील याची काळजी घेणे, त्यांच्या रांगा बनविणे, त्यांच्या अडचणींची दाद घेऊन त्यावर उपाययोजना करणे इत्यादी कामे या अधिकाऱ्यांची

असत. प्रत्येक परीक्षा पास झाल्याबरोबर कामात वाढ होई. स्त्री व पुरुष जवान यांत कोणताही फरक केला जात नसे. शिक्षाही दोघांना सारख्याच असत. स्त्री म्हणून कमी शिक्षा अगर पुरुष म्हणून अधिक शिक्षा असा भेदभाव नसे. एकदा दोन (मैत्रिणी) राण्या एकाच सायकलवर बसून छावणीबाहेर गेल्या. त्या पडल्या. बरेच खरचटले, त्यांचे कपडे फाटले. आज्ञाद-हिंद-फौजेचे जवान लोकांसमोर फाटक्या कपड्यात येता कामा नयेत. तशा त्या आल्या तर हा त्यांचा गुन्हा नोंदवला गेला. या गुन्हासाठी दोघांनाही शिक्षा झाली. पिठूमध्ये सर्व सामान भरून तो पाठीवर बांधून मैदानाला धावत फेऱ्या मारणे ही चुका करणाऱ्या स्त्री-पुरुष जवानांना शिक्षा असे. चुकांचे प्रमाण जसे कमी जास्त असेल त्या प्रमाणात फेऱ्यांत कमी जास्त फरक होई. (गांगुली भगिनी)

सांस्कृतिक कार्यक्रम हे प्रचाराचे एक साधन होते. त्याचप्रमाणे दुसरे प्रचाराचे साधन म्हणजे जनतेत फिरून जनतेशी संवाद साधण्याचे. राणी झांशी रेजिमेंट व इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिला विभागातील उत्तम वक्तृत्व असलेल्या स्त्रियांची त्यासाठी निवड झाली होती. तिसरे महत्वाचे प्रचार साधन म्हणजे आकाशवाणी. नेतार्जींची स्वतःची आकाशवाणीवर अगणित भाषणे प्रसारित झाली. त्याचप्रमाणे मानवती पाण्डेय (आर्या) कॅ.लक्ष्मी व लेफ्टनंट प्रतिमा पाल यांचीही भाषणे होत. ही भाषणे जशी पूर्व व आग्नेय आशियातील भारतीयांना उद्देशून असत त्याचप्रमाणे भारतीय जनतेलाही उद्देशून असत. कॅ.लक्ष्मी व लेफ्टनंट प्रतिमा पाल यांनी भारतीय जनतेला उद्देशून केलेली भाषणे विस्तार दोष पत्करूनही खाली देत आहे.

कॅप्टन लक्ष्मी यांनी आज्ञाद-हिंद-रेडिओवरून भारतीय जनतेला उद्देशून भाषण केले. भारतीय जनतेला नेताजी सुभाष व आज्ञाद-हिंद-फौज यांची भूमिका स्पष्ट करणे हाच उद्देश त्या भाषणामागे होता. यंग इंडियाच्या १९ डिसेंबर १९४३ च्या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या, सिंगापूर आकाशवाणीवरून केलेल्या भाषणात त्या म्हणाल्या-

मित्र हो,

आज्ञाद-हिंद-फौजेच्या आकाशवाणीवर एका स्त्रीचा आवाज ऐकून आपल्याला आश्चर्य वाटले असेल ना? पण एक लक्षात ठेवा, आमचे सैन्य भाडोत्री नाही. ते मुक्तिसैन्य आहे. आमच्या अडतीस कोटी बांधवांच्या व मातृभूमीच्या मुक्तीची आम्ही प्रतिज्ञा केलेली आहे. स्वातंत्र्य हा प्रत्येक सजीवाचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. त्यामुळे साहजिकच आम्ही स्त्रियाही आमच्या बांधवांच्या खांद्याला खांदा लावून लढायला सिद्ध झालो आहोत. शत्रूच्या शेवटच्या माणसालाही या देशातून हाकून लावून आम्ही आमच्या प्रिय मातृभूमीला कायमची स्वतंत्र करणार आहोत.

आमचे नेते नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांनी सैन्यात सामील होण्यासाठी केवळ

पुरुषांनाच नव्हे तर स्त्रियांनाही साद घातली आहे आणि आम्ही स्त्रियांनी त्यांच्या हाकेला तत्परतेने प्रतिसाद दिला आहे. देशाचे स्वातंत्र्य हा स्त्री व पुरुष या दोघांनाही ज्वलंत प्रश्न वाटतो. शस्त्रे हातात घेणे ही गोष्ट काही भारतीय स्त्रियांना नवीन नाही. आपल्या इतिहासाने अशा शूर स्त्रियांनी केलेल्या पराक्रमाची नोंद घेतली आहे. अहमदनगरचा किल्ला अकबरासारख्या सामर्थ्यशाली शत्रूबरोबर लढवणारी चांदबिबी कोण विसरेल? त्याचप्रमाणे इ. स. १८५७ च्या पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धात ब्रिटिशांशी टक्कर देणारी झांशीची राणी लक्ष्मीबाई, तिचा झांशी किल्ला पडला तरी ती इंग्रजांना शरण आली नाही. 'स्वातंत्र्य किंवा मृत्यू' ही तिची युद्धघोषणा होती. त्या थोर स्त्रीने स्वातंत्र्याकरिता रणांगणावर देह ठेवला.

भारताच्या या सुपुत्रीला श्रद्धांजली वाहण्यासाठी व तिचे अपुरे काम पुरे करून घेण्यासाठी स्त्रियांच्या पलटणीला नेतार्जींनी राणी झांशी रेजिमेंट हे नाव दिले. या पलटणीत भरती होण्याची अपूर्व संधी आम्हांला मिळाली. आज आम्ही रात्रंदिन कठोर परिश्रम घेऊन लष्करी प्रशिक्षण घेत आहोत. वेळ आल्याबरोबर आम्ही आमच्या आज्ञाद-हिंद-फौजेच्या बांधवांबरोबर आघाडीकडे कूच करू.

गेली पन्नास वर्षे आपण सर्व भारतीय स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी झगडत आहोत. भारतीय स्त्री-पुरुषांना स्वातंत्र्य मिळविण्याच्या विचाराने झपाटले आहे. जगाच्या इतिहासात निःशस्त्र लोकांनी सशस्त्र लोकांबरोबर टक्कर दिल्याचे कुठलेही उदाहरण नाही. या लढ्यासाठी शस्त्र उगारलेच पाहिजे हे आमच्या नेत्यांनी व जनतेने आता ओळखले आहे. कित्येक वर्षे आम्ही इंग्रजांविरुद्ध फौज उभी करण्याच्या संधीची वाट पाहत होतो. भारताच्या भूमीवर ही गोष्ट शक्य नव्हती. सध्याच्या जागतिक परिस्थितीने ही संधी आम्हांला प्राप्त करून दिली आहे व त्याचा आम्ही पुरेपूर फायदा उठवणार आहोत. आमचे सरसेनापती नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या म्हणण्याप्रमाणे आपल्या स्वातंत्र्यलढ्यासाठी असलेल्या पूर्व अटी आता पूर्ण झाल्या आहेत. शेवटचा लढा देण्यासाठी पार्श्वभूमी तयार झाली आहे. पूर्व आशियात जपानला मिळालेला विजय व जपानी शासनाने भारताला देऊ केलेली मदत यामुळे स्वातंत्र्याकरिता मुक्तिसैन्य उभारणे आम्हांला शक्य झाले आहे.

आम्हांला आमच्या स्वातंत्र्याकरिता लढण्याची संधी प्राप्त करून दिल्याबद्दल आम्ही पूर्व आशियातील लोक नेतार्जींचे ऋणी आहोत. मानवी साधनसामग्रीचे समग्र संचयन करण्याबद्दल आमच्या नेत्याचा आम्हांला आदेश आहे व त्यासाठी आमच्यापैकी प्रत्येकजण काम करीत आहे. आम्ही सर्वसंगपरित्याग करण्यासाठी तयार झालो आहोत

आजपर्यंत आमच्या हजारो स्त्री-पुरुष बांधवांनी आपले जीवन या पवित्र

कार्याला अर्पण केले आहे. आमचेही रक्त त्यांच्या रक्तात मिसळून जाईल पण ते व्यर्थ वाहणारही नाही. भारतातील घडामोडींकडे आमचे बारीक लक्ष आहे. दुष्काळ व भूकबळी यांच्या हृदयाचा थरकाप उडविणाऱ्या बातम्या आम्हांला मिळत आहेत. या सर्व दुःखाला व संकटाला कारण ब्रिटिश आहेत. तेव्हा त्वेषाने त्यांच्यावर लवकरात लवकर कसे तुटून पडता येईल हे आम्ही पाहत आहोत.

मुक्या व असहाय भारतीयांच्या सध्याच्या हालअपेष्टा अनुक्त राहता कामा नयेत. ब्रिटिशांच्या या गुन्हाला सजा झालीच पाहिजे. त्यांच्या विनाशाचा दिवस जवळ येऊन ठेपला आहे. त्यांच्या पापांचा घडा आता भरला आहे. तो फोडण्याचा आमच्या बांधवांप्रमाणे आम्हीही निर्धार केलेला आहे. आमच्या या मार्गात आम्ही भारतातील आमच्या बंधु-भगिनींप्रमाणेच अढळ व दृढ उभे राहून आमच्या ध्येयाप्रत पोहोचणार आहोत. आमच्या भारतीय भगिनी आज लाठीहल्ला व गोळीबाराला तोंड देत आहेत. त्यांची आम्हांला प्रेरणा आहे. माझे आजचे भाषण हा त्यांना आशेचा संदेश आहे. आमच्या असहाय देशबांधवांवर आज जे ब्रिटिश गोळीबार करीत आहेत त्याचे प्रत्युत्तर आम्ही त्यांना लवकरच इथे देणार आहोत.

आज जपान्यांच्या पराक्रमामुळे सर्व पूर्व आशिया अँग्लो-अमेरिकन जोखडापासून मुक्त झाला आहे. नुकतेच स्वतंत्र झालेले देश आता भारताच्या स्वातंत्र्याकडे डोळे लावून बसले आहेत. आपल्याला ज्यावेळी मदत हवी असेल त्या वेळी सर्व शक्तीनिशी आपल्या मागे उभे राहण्याचा त्यांचा संकल्प आहे. हे त्यांचे पोकळ वचन नाही. त्यांना माहीत आहे की, पूर्व आशियाचे स्वातंत्र्य टिकवण्यासाठी अँग्लो-अमेरिकनांना पूर्व आशियातून प्रथम हाकलणे जरूरीचे आहे. ३८ कोटी भारतीयांचे दुःख नष्ट होऊन आपल्याप्रमाणेच स्वातंत्र्याची फळे त्यांनी चाखावीत अशीच त्यांचीही इच्छा आहे म्हणून आम्हांला दोनपदरी कर्तव्ये पार पाडायची आहेत. आम्हांला खात्री आहे की आम्ही ती पार पाडू. स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत आम्ही आमचे प्रयत्न थांबविणार नाहीच. आमच्या स्वातंत्र्यातून आम्ही संपूर्ण आशियाचे स्वातंत्र्य मिळवूच मिळवू.

आमची आझाद-हिंद-फौज भारताच्या पवित्र भूमीवर येऊन आपल्या देशाची चरणधूळ माथी लावेल, तो दिवस आता लांब नाही. आम्ही तिकडे आल्यावर आपण सर्व मिळून शत्रूवर जोरदार चढाई करू. हा संघर्ष दीर्घकाळ चालेल व कडवा होईल. कारण ब्रिटिश सहजासहजी आपल्या साम्राज्य मुकुटातील दैदीप्यमान रत्न काढून देणार नाहीत. तेही निकराने लढतीलच. असे असले तरी आपल्याला आपल्या विजयाची पुसटशीही शंका नाही. कारण आपण स्वातंत्र्यासाठी कोणतीही व कितीही किंमत मोजायला तयार आहोत. आमच्या

मर्वश्रेष्ठ नेत्याने आम्हांला 'चलो दिल्ली' ही युद्ध-घोषणा दिली आहे. आमची मुक्तिसेना दिल्लीमध्ये विजयी प्रवेश करील हा आमचा विश्वास आहे. दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर, आमचा नेता आमचा विजयी झेंडा फडकवील व व्हाईसरॉयचे निवासस्थान ताब्यात घेईल व विजयी सेनेकडून सलामी घेईल. तो दिवस आता दूर नाही. जय हिंद! (यंग इंडिया १९-१२-१९४३)

प्रतिमा पाल यांनी २३ जानेवारी १९४४ रोजी सुभाष जयंतीनिमित्त भारतात व भारताबाहेर राहणाऱ्या भगिनींना उद्देशून आझाद-हिंद-रेडिओवरून भाषण केले. त्या म्हणाल्या

मैत्रिणींनो,

आपण आधुनिक भारतीय स्त्रिया राजकीय व सामाजिक चळवळीपासून दूर राहतो. आपल्याकडे या स्वातंत्र्य आंदोलनात सहभाग घेऊन ते यशस्वी करण्याची ताकद नाही का? दुबळेपणाचा शिक्षा आपल्या कपाळावर मारला गेला आहे. लहानपणापासून आपण तेच ते ऐकत आलो. आपल्या देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता स्वार्थत्याग करण्याची व बलिदान देण्याची शक्ती खरंच आपल्यात नाही का? आम्हांला स्वतंत्र व्यक्तिमत्त्व, कर्तव्यबुद्धी, जबाबदारी या गोष्टींचा स्पर्शही नाही का? असे हे विचार आमच्या भारतीय भगिनींप्रमाणे आम्हांलाही सतावीत होते. आता मात्र आम्हांला त्यांची उत्तरे सापडली आहेत. आता सगळेच संशय व किन्तू मिटले आहेत. आमचा रस्ता आम्हांला सापडला. आता आम्ही देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी झगडणाऱ्या कार्यकर्त्या आहोत.

आम्ही केवळ दिखाऊ सैनिक बाहुल्या नाही. लष्करी गणवेश घातलेल्या आधुनिक शस्त्रास्त्रांचा वापर करणाऱ्या आझाद-हिंद-फौजेतील सैनिक आहोत. मद-मेणाच्या बाहुल्या नसून दुर्गा आहोत. रणरागिणी आहोत. राणी लक्ष्मीबाई हे आमचे आदर्श दैवत आहे. इंग्रजांना भारतातून हाकून लावण्याचे तिचे अपुरे कार्य आम्ही पुरे करण्याचा निश्चय केला आहे. म्हणूनच तिचे नाव आमच्या पलटणीला आहे. या पलटणीतील आम्ही सर्व स्त्रिया भारतीय आणि भारतीयच आहोत.

आमच्या प्रशिक्षणातून आम्ही लष्करी शिस्त व सैनिकाचे खडतर जीवन या गोष्टींचा अनुभव घेत आहोत. आम्ही हे जीवन हसतखेळत पत्करू व पार पाडू शकू अनेकांचा विश्वास बसत नाही. पुरुष सैनिक जे शिक्षण घेतात ते व तसेच आम्हांलाही दिले जाते. या शिक्षणामुळे आम्ही अधिक सुदृढ व चटपटीत झालो आहोत असेही आमच्या लक्षात आले आहे. पूर्वी कधीही न अनुभवला असा मानंद आम्ही आज अनुभवत आहोत. बाकी काही देशसेवा आमच्या हातून मिळली नाही, तरी लढता लढता आम्ही नक्कीच प्राण अर्पण करू हा विचार आम्हांला सुखावतो. आमच्या बलिदानाने देशावरील गुलामगिरीचा डाग धुतला

जाईल. स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वीही कदाचित आमची आहुती पडेल. आहुती पडतानाही आमचे बलिदान व्यर्थ होणार नाही, ते ब्रिटिश साम्राज्याची राख करेल हाही विचार आम्हांला सुखावून जातो.

परदेशनिवासी आम्ही भारतीय महिला देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी कमर कसून उभ्या असताना आपण स्वदेशनिवासी भातीय मागे राहणार नाही याची आम्हांला खात्रीच आहे. हा विचार आम्हांला प्रेरणा देतो. जगातील सर्व कर्तव्यांत देशासाठी बजाविलेले कर्तव्य हे सर्वश्रेष्ठ आहे. या विचाराचा पगडा आमच्या मनावर इतका जबरदस्त आहे की मायेचे बंध तोडताना आम्हांला जराही कठीण वाटले नाही. आम्हांलाही नवरे, मुले, भावंडे व आई-बाप ही सर्व नाती आहेतच ना! या सर्वांना एका फटक्यात बाजूला सारून स्वातंत्र्यलढ्यात उतरणे ही सामान्य गोष्ट नाही. त्यालाही मानसिक तयारी हवी. ती आज आमची झाली आहे. मोठ्या यशाच्या प्राप्तीसाठी लहानसहान त्याग करणे तसे फारसे कठीण नाही हे आम्ही आमच्या अनुभवातून सांगतो. आमचा त्याग हा चाळीस कोटी बांधवांच्या हितासाठी आहे. आम्ही मेलो तर जग कुठे अडणार आहे, पण आमच्या मरणाने भावी पिढीचे स्वातंत्र्य त्यांना मिळेल व ते ताठ मानेने स्वतंत्र देशाचे नागरिक म्हणून जगतील असे चित्र आमच्या डोळ्यांसमोर उभे राहते. हे चित्र प्रत्यक्षात उतरविण्यासाठी चालून आलेली ही सुवर्णसंधी आम्ही सोडली तर आमच्यासारख्या करंट्या आम्हीच ठरू.

माझ्या भगिनींनो, भारतीय कन्या या नात्याने मी तुम्हांला विनंती करते की तुम्हीही मातृभूमीच्या मुक्तीसाठी आमच्यासारखेच सर्व बंध तोडून मैदानात उतरा. आपल्या प्रत्येकीमध्ये एक कॉस्मिक शक्ती असते. आपण सगळ्या मिळून युद्धावर गेलो तर ब्रिटिशांचा त्यापुढे पाडाव लागणार नाही. भारताचे स्वातंत्र्य निश्चित हाती येईल. त्यासाठी 'करू अगर मरू' हे आपले ब्रीदवाक्य असले पाहिजे. जय हिंद! (यंग इंडिया २३-११९४४ प्रत नॅशनल अर्काइव्हज नवी दिल्ली)

आघाडीच्या दिशेने प्रस्थान-

आझाद-हिंद-फौज भारताकडे वेगाने सरकत होती. राणी झांशी रेजिमेंटची एक तुकडी आघाडीकडे पाठविण्याचा हुकूम झाला होता. ज्या स्वतःहून आघाडीवर जाण्यासाठी पुढे आल्या त्या धीट राण्यांची प्रथम निवड झाली. त्यात गौरी भट्टाचार्य (आता डॉ.गौरी सेन), शकुंतला गांधी व गांगुली भगिनींचीही निवड झाली होती. गांगुली भगिनींच्या आईने डॉ.लक्ष्मींबरोबर आपल्या मुलींना पाठविण्याची विनंती केल्यामुळे त्या मागे राहिल्या होत्या. चार अधिकारी, दहा नॉन कमिशनड अधिकारी व चाळीस राणी जवान मेमियोकडे निघाल्या. श्रीमती मानवती पाण्डेय यांच्याकडे या तुकडीचे नेतृत्व व जबाबदारी होती. ही तुकडी

निघाली खरी पण ती निश्चितपणे कुठे शेवटी पोहोचणार आहे याची माहिती दिली नव्हती. तीन दिवसांच्या प्रवासानंतर ही तुकडी रंगूनच्या उत्तरेला तीनशे मैलांवर असलेल्या मेमियो या ब्रह्मदेशातील थंड हवेच्या निसर्गरम्य ठिकाणी येऊन पोहोचली व तिथेच स्थायिक झाली. एक मोठी तुकडी आघाडीवर गेल्यावर राण्यांची संख्या कमी झाली होती. कमायुटची छावणी बांधून पूर्ण झाली नव्हतीच. तरीही तिगांज्युंची छावणी सोडून दिली. एक लाकडी बांधणीचे छोटे घर घेऊन त्यात उरलेल्या राण्यांची व्यवस्था केली गेली.

८ एप्रिल १९४४ रोजी मेजर लक्ष्मी सिंगापूरहून रंगूनला आल्या. त्या वेळी तिगांज्युहून पहिली महिला तुकडी रंगून सोडून आघाडीकडे निघून गेली होती. लक्ष्मीबाईंनी जी महिला समिती स्थापन केली होती तिचे काम अविश्रांत चालले होते. समितीच्या काही सदस्या ठराविक तास रंगूनमधल्या मेजर लक्ष्मी यांनाही आघाडीवर जाण्याचा हक्क मिळाला. १९ एप्रिल १९४४ रोजी रेजिमेंटच्या दोन अधिकारी व दहा अन्य सदस्य यांच्याबरोबर होत्या.

मेजर लक्ष्मी निघाल्या तेव्हा त्यांच्याबरोबर एक स्टेशन वॅगन, दोन मोटर गाड्या व एक ट्रक होता. मेजर लक्ष्मी व त्यांच्या सहकारी सैनिक ट्रकमधून निघाल्या. त्यांच्याबरोबर आझाद हिंद फौजेच्या इस्पितळात परिचारिकांच्या हाताखाली काम करित होत्या. इतर सर्व युद्धोपयोगी साहित्य तयार करण्यात मग्न होत्या. आझाद-हिंद-फौजेचे काही अधिकारी, ऑर्डली व ड्रायव्हर्स असा ताफा होता. जपानी अधिकाऱ्यांनी त्यांना काफिला बनवून जाण्याचीच सूचना केली होती. प्रत्येक वाहनात शत्रूवर नजर ठेवण्यासाठी एक-एक दुर्बीण दिली होती. पहिला मुक्काम जियावाडीच्या राजवाड्यात पडला. तिथे त्यांचे फारच मोठे स्वागत केले गेले. दुसऱ्या दिवशी गावाले लोक त्यांना निरोप देण्यासाठी जमले होते. रात्र झाली की काफिला गावात मुक्काम करी. सारे बरोबरचा शिधा शिजवत. जसा जमेल तसा स्वयंपाक होई. रात्री ट्रकमध्येच बिछायत पसरवून झोपत.

या प्रवासात एक मजेदार घटना घडली. लांगुआ नावाच्या गावाजवळून हा काफिला जात असता गावकऱ्यांनी महिला सैनिकांना पाहायला गर्दी केली. आपले स्वागत स्वीकारून पुढे जा असा आपल्या पुढाऱ्याचा निरोप त्यांनी सांगितला. पुढाऱ्याला गावकरी सरदार म्हणत. सरदार चक्क भारतीय निघाला. तो पठाण होता. ब्रह्मी युद्धात विशेष कामगिरी केल्याबद्दल ते गाव ब्रिटिशांनी त्याला इनाम दिले होते. त्याच्या अनेक बायका होत्या व त्या सर्व ब्रह्मी होत्या आणि त्यांची मुलं? बापरे! त्यांची तर मोजदादच करता येत नव्हती. सरदार लक्ष्मीबाईंना म्हणाला, "माझ्या मुलींनाही तुम्ही तुमच्याबरोबर फौजेत घेऊन जा." मुलींना मात्र हा प्रस्ताव रुचला नाही. त्या इतक्या घाबरल्या की ना त्या पुढे आल्या आणि

ना त्यांनी आपला परिचय करून दिला.

मार्गावर लागलेल्या, भारतीय लोकसंख्या अधिक असलेल्या, सर्व गावांमधून या तुकडीचे स्वागत झाले. इथे भारतीय सावकारी करीत. ब्रह्मी लोकांनी घेतलेली कर्जे परत केली नाहीत या सबबीवर भारतीय सावकारांनी त्यांच्या सुपीक जमिनी जप्त केल्या होत्या. त्यामुळे मूळच्या रहिवाशांचा भारतीयांवर फार राग होता. हंगामी आझाद-हिंद-सरकारच्या निर्मितीनंतर नेतार्जींनी मूळ रहिवाशांना शत्रूपासून संरक्षण करण्याची हमी दिली व ती शेवटपर्यंत पाळली.

१९ एप्रिल १९४४ ला मेजर लक्ष्मी व त्यांची तुकडी इच्छित स्थळी मेमियोला पोहोचली. मेमियो हे रंगूनच्या उत्तरेला तीनशे मैलांवरील एक थंड हवेचे ठिकाण. आघाडीवर जाण्यासाठी इथूनच जत्थे निघत. हा लष्करी तळ होता. मेजर लक्ष्मींच्याही पूर्वी मानवती पाण्डेय (आर्या) एका मोठ्या तुकडीनिशी मेमियोला पोहोचल्या होत्याच.

आघाडीच्या वाटेवर- मुक्काम मेमियो-

ले. कु. मानवती पाण्डेय व त्यांच्याबरोबरची तुकडी मेमियोच्या वाटेवर असताना त्यांचाही मुक्काम जियावाडीलाच पडला होता. तिथे पोहोचल्यानंतर राण्यांना आपण आता खरोखरच आघाडीवर पोहोचत आहोत याची जाणीव झाली. याच मुक्कामात काही राण्यांनी एकमेकींचे केस कापून अगदी तोकडे केले केले. विचरणे, धुणे व केसांची स्वच्छता राखणे यात जाणारा वेळ यामुळे वाचणार होता. शिवाय लांब केस टोपीत बसविणे हे एक वेळकाढू काम झाले होते. त्यावर केस कापणे हाच एक उपाय होता. काही राण्या शकाहारी होत्या. आपले शाकाहारी शरीर युद्धात आपल्याला साथ देईल की नाही अशी शंका मनात येऊन शाकाहारी मुलींनीही मांसाहार करण्याचा निर्णय आघाडीकडे जाण्यासाठी निघालेल्या मार्गावरील पहिल्याच मुक्कामावर घेतला. लवकरच त्या ब्रह्मदेशाची उन्हाळी राजधानी मेमियोला पोहोचल्या. मेमियो हे इंडो-बर्मा सीमेच्याजवळचे गाव होते. जपान्यांनी ते खाली करून घेतले व तिथे आघाडीपूर्व लष्करी तळ उभारला होता. राण्यांची तुकडी तिथेच राहणार होती.

मेमियोला पोहोचल्यानंतर प्रशिक्षण जोरातच चालू होते. लांबलांबचे संचलन होई. मेमियो ते मंडाले या पासष्ट मैल अंतराचा रूट मार्च काढण्यात येई. (कॅ.लक्ष्मी) सर्व सामान भरलेला पिडू पाठीवर बांधला जाई. ठराविक तास चालले की थोडी विश्रांती व परत पुढे प्रवास चालू होई. राण्यांनी मोठ्या उत्साहाने हा रूटमार्च केला. मानवती पाण्डेय ही महिला स्त्री व बालकल्याण खात्याची सचिव असली तरी मेमियोला आलेल्या तुकडीची व्यवस्था पाहणे हेही तिचे काम होते. मेमियोला पोहोचल्यावर नेतार्जींनी मानवतीकडे राण्यांची चौकशी केली. खुशाली

विचारली. मानवतीने सांगितले, 'सर्व खुशाल आहोत.' नेतार्जींनी परत प्रश्न केला, 'सर्व खुशाल आहेत हे तू कशावरून सांगतेस? तू प्रत्येकीची स्वतंत्र चौकशी केली होतीस का?'

मानवतीने उत्तर दिले, "माझ्या समोरच तर त्या आहेत. आणखी स्वतंत्र चौकशी कशाला करायची?"

त्यावर नेतार्जी उत्तरले, "मानवती, तू त्यांची नेता आहेस. प्रत्येकीशी स्वतंत्रपणे बोलून त्यांची माहिती गोळा करणे हे तुझे काम आहे. त्यांच्या पालकांनी आपल्या विश्वासावर त्यांना आघाडीवर पाठवले आहे. जा, आधी प्रत्येकीची स्वतंत्र चौकशी करून ये."

अशा निर्मळ व प्रेमळ वातावरणात युद्धभूमीपासून जवळ असताही राण्यांना सुरक्षित वाटले नसते तरच नवल!

ता. १९ मे रोजी कॅ.लक्ष्मी व त्यांची तुकडी मेमियोला पोहोचली. त्यांच्याबरोबर क्षिप्रा सेन, रेवा सेन या बहिणी, गांगुली भगिनी, बलवंत कौर व पौत्रय्या नावाची एक ख्रिस्ती राणी आली होती. 'रेजिमेंटच्या सर्व स्त्रियांच्या राहण्याचा बंदोबस्त एका मोकळ्या शाळेत केला होता. छावणी पडलेली शाळा सपाट जमिनीवर होती. हवाई हल्ला झाला तर लपण्यासाठी पुरेसे खंदक नव्हते. २१ मे रोजी स्थानिक नागरिक, आझाद-हिंद-दल, आझाद-हिंद-फौज व राणी झांशी रेजिमेंट यांची एक संयुक्त सभा नेतार्जींनी बोलावली होती. दिवसाढवळ्या झालेला बॉम्बहल्ला त्याच दिवशी आम्ही पाहिला. बॉम्बवर्षाव करणारी विमाने मोठ्या दिमाखाने खाली उतरत होती व बॉम्बवर्षाव करीत होती. राणी झांशी रेजिमेंट अगर आझाद-हिंद-फौज यांच्याकडे हवाईमारा करण्यासाठी तोफाच नव्हत्या. नुकतेच काही खंदक खणले होते. त्यात आम्ही दाटीवाटीने बसलो. नशिबाने कोणीही दगावले नव्हते किंवा कुणालाही साधे खरचटले नव्हते.'" (कॅ.लक्ष्मी)

मेमियोमधून आघाडीवर जाण्यासाठी आझाद-हिंद-फौजेच्या तुकड्या निघणार होत्या. त्यांना निरोप देण्यासाठी एक सांस्कृतिक कार्यक्रम व एक मेजवानी द्यावयाचे ठरले. मेजवानीची जबाबदारी राणी झांशी रेजिमेंटकडे होती. नेतार्जी स्वतः जवानांना वाढत होते. नेतार्जींच्या सहवासाची सुखद स्मृती घेऊन जवान आपापल्या बराकीत निघून गेले. राणी झांशी रेजिमेंटच्या राण्याही आपल्या छावणीकडे परतल्या. नेतार्जींचा प्रेमळ हळुवारपणा, कडक शिस्त, नम्रता इत्यादी गुण हा गप्पांचा विषय होता. राण्यांची पाठ अंथरुणाला टेकली न टेकली तोच जोराचा बॉम्बवर्षाव सुरू झाला. सर्वजणी खंदकाकडे धावल्या. एक तासभर बॉम्बवर्षाव होत होता. लिली नावाच्या राणीला ताप आला होता म्हणून ती औषध घेऊन झोपली होती. खंदकाकडे धावताना कुणालाच तिची आठवण झाली

नाही. कॅ.लक्ष्मींना खंदकात उतरता उतरता लिलीची आठवण आली. या कॅंपकडे धावत सुटल्या. लिलीला ओढत ओढत खंदकाकडे आणली व आत लोटून दिली. स्वतः आत उडी मारली. त्याच वेळी छावणीवर बॉम्ब पडून छावणी जमीनदोस्त झाली. लिली वाचली. नशिबाने कोणीही दगावले नाही. खंदकासमोर जमीनदोस्त झालेल्या इमारतीच्या मोडतोडीचा ढीगच ढीग जमत चालला. धोका टळल्याचा भोंगा वाजल्यावर कॅ.लक्ष्मींनी पाहिले की काही मुली खंदकात ढिगाऱ्याखाली गाडल्या गेल्या आहेत. मेजर सेनगुप्ता यांनी जवानांकडून तातडीने मातीचे ढीग उपसले व त्याखाली सापडलेल्या राण्यांची सहीसलामत सुटका केली. आश्चर्य म्हणजे कुणाच्या अंगावर एक ओरखडाही उठला नव्हता. मृत्यूच्या दाढेतून आपल्या सर्व सहकारी परत आल्या याचा अर्थच देवाच्या मनात आपणा सर्वांकडून मातृभूमीच्या मुक्तीचे काम करून घ्यायचे आहे असा विचार कॅ.लक्ष्मींच्या मनात आल्याशिवाय राहिला नाही.

बॉम्बहल्ला थांबल्यावर नेताजी तातडीने कॅम्पकडे आले. सर्व राण्या सुखरूप आहेत हे पाहून त्यांना अतिशय आनंद झाला. राणी झांशी रेजिमेंटची छावणी उध्वस्त झाली होती. त्यांचे सर्व सामान जळून खाक झाले होते. अंगावरच्या कपड्यांशिवाय त्यांचे स्वतःते काहीच शिल्लक उरले नव्हते. रात्र अजून बाकी होती. आझाद-हिंद-फौजेची एक बराक रिकामी करून त्या रात्रीपुरती राण्यांची तिथे सोय केली. बॉम्बहल्ल्याला घाबरल्याचे चिन्ह एकाही राणीच्या चेहऱ्यावर दिसले नाही म्हणून कॅ.लक्ष्मींना राण्यांबद्दल अभिमान वाटला. नेताजींच्या विश्वासाला आपल्या सहकारिणी पात्र ठरत आहेत, हे पाहून कॅ.लक्ष्मींना आनंद वाटला. आश्चर्य म्हणजे छावणी जळली तरी भांडाराला फारसा धक्का लागला नव्हता. स्वयंपाकाचा शिधा जसाच्या तसाच होता. दुसऱ्या दिवशी सकाळच्या जेवणानंतर राण्यांना नव्या छावणीत नेण्यात आले. ही छावणी आझाद-हिंद-फौजेच्या छावणीच्या जवळच होती.

राण्यांचे सर्व सामान जळून गेल्यामुळे आझाद-हिंद-फौजेच्या जवानांचे कपडे त्यांच्या भांडारातून आणून राण्यांना दिले. ते कापून प्रत्येकीच्या मापाचे बनवावे लागले. ह्या प्रसंगापर्यंत राण्यांना जोधपुरी ब्रिचेस व लांब हाताचा ब्लाऊझसारखा शर्ट हा गणवेश होता. आता पुरुष जवानांप्रमाणेच स्त्री जवानांचाही गणवेश पॅट व शर्ट असा झाला. ब्लॅक आऊटची आता सक्ती झाली. बॉम्बहल्ल्याचा ताजा अनुभव लक्षात घेऊन धोक्याचा भोंगा वाजला की सर्व जरूरी सामान भरलेला पिठू बरोबर घेऊनच बाहेर पडावे असा आदेश मिळाला. या नव्या छावणीजवळील मुलांच्या कॉन्व्हेंटमध्ये लष्करी तळाचे इस्पितळ होते. परिचारिका तिथे काम करू लागल्या. काहींनी लष्करी पोलिसांचे प्रशिक्षण घेतले.

नव्या छावणीकडे राण्या निघाल्या. त्यांचे ट्रक सुरू होऊन थोडे अंतर कापतात न कापतात तोच या ट्रकवर बॉम्बहल्ला सुरू झाला. शत्रूची विमाने खाली उतरून मशीनगनचा मारा करू लागली. राण्यांनी ट्रकमधून धडाधड खाली उड्या मारल्या. लोळण घेत त्या रस्त्याखालच्या खड्ड्यात जाऊन पालथ्या पडून राहिल्या. दोन्ही विमाने आळीपाळीने गोळ्यांची बरसात करीत होती. जरा आवाज थांबला की, राण्या पडल्या जागी आपला हात उंच करून आपल्या मैत्रिणींना आवाज देत राहिल्या. याही बॉम्बहल्ल्यात राण्यांना नशिबाने साथ दिली. म्हणण्यासारखी दुखापत कुणालाच झाली नव्हती व कोणीही दगावली नव्हती. जवळजवळ अर्धा तास गोळाबारी चालली होती. सर्व शांत झाल्यावर काही वेळानंतर राण्या बाहेर आल्या व ट्रकमधून आपल्या नेमलेल्या ठिकाणी जाऊन पोहोचल्या. युद्ध म्हणजे काय याचा जळता अनुभव राण्यांना येत होता. राण्यांच्या पूर्वीच नेताजींनी मेमियो शहर सोडले होते. तेही अर्ध्या रस्त्यातच असताना बॉम्बहल्ला सुरू झाला होता. नेताजी मुलींच्या नव्या छावणीवर पोहोचले. तेव्हा त्यांची मोजणी चालली होती. सर्व मुली सुखरूप पोहोचल्याचे पाहून नेताजींनी निःश्वास टाकला. (माया गांगुली- बॅनर्जी)

मेमियोमध्ये रात्रंदिवस शत्रूचे हल्ले होत. राण्यांना रात्रभर एअर रेड ड्युटी असे. त्यांचे जीवन व काम आणि जवानांचे जीवन व काम यांत कानामात्रेचाही फरक नव्हता. राण्यांना मात्र रोजचे सर्व सराव करून त्याशिवाय आघाडीवरून परतलेल्या राणी शिपायांची देखभाल व शुश्रूषा करावी लागे. जवानांना हे शुश्रूषेचे काम नसे. लष्करी करणाऱ्या बायका जशा घरात व घराबाहेर कामाला जुंपल्या जातात तशीच राणी कामे राण्यांना युद्धक्षेत्रावर करावी लागत होती. याही कामातून थोडा वेळ काढून त्या आजारी जवानांसाठी व आघाडीवरून विश्रांतीसाठी आलेल्या जवानांसाठी करमणुकीचे सांस्कृतिक कार्यक्रम करीत. मेमियोपासून मंडालेपर्यंतचे पागष्ट मैलांचे संचलन चालूच होते. इतरही लष्करी प्रशिक्षणाचा सराव चालू होता. प्रत्यक्ष आघाडीवर जाण्यासाठी राण्या अत्यंत आतुर झाल्या होत्या.

राण्यांचे विनंतिपत्र-

आपल्याला आघाडीवर पाठविण्याची काहीच चिन्हे नाहीत असे राण्यांना वाटू लागले. एके दिवशी आपल्या रक्ताने सद्दा करून त्यांनी नेताजींना एक विनंतिअर्ज लिहिला. त्यात त्या म्हणतात- “नेताजी, आघाडीवर नेण्यासाठी आपण आम्हांला इथे आणले. आघाडीच्या अलीकडे काहीच मैलांवर आम्ही केवळ परिचारिकांचे काम करीत आहोत. त्याबद्दल आमची तक्रार नाही. आपण २२ मार्चला १९४३ या झांशीवाल्या राणीच्या जन्मदिवशी तिच्यासारखेच शौर्य दाखवायची संधी आम्हांला देण्याचे आश्वासन दिले होते. आम्हांला लढताना

पाहून ब्रिटिश फौजेतील भारतीयांना आपली चूक उमगेल व ते ब्रिटिशांवर उलटतील असेही आपण म्हणाला होतात. आम्ही आघाडीवर जाण्यास उत्सुक आहोत. आपण आम्हांला आघाडीवर जाण्याचा त्वरित हुकूम द्यावा. या विनंती अर्जावर आम्ही आमच्या रक्ताने सहाय्य केल्या आहेत, यावरून देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी प्राण अर्पण करण्यास आम्ही किती उत्सुक आहोत हे आपल्या लक्षात यावे. हवी तर आपण आमची परीक्षा घेऊ शकता.” (Sabequi पृ. ५६)

हे पत्र वाचून नेतार्जीचे मन हेलावले. राण्यांच्या दोन कंपन्या आघाडीकडे पाठविण्याचा त्यांनी हुकूम केला. आघाडीवर जाऊ पाहणाऱ्या राण्यांना आघाडीवरील कष्टाची व परिस्थितीची जाणीव नेतार्जींनी करून दिली. आघाडीवर अन्न-कपडे व दारूगोळा यांचा तुटवडा आहे हेही स्पष्ट केले. शत्रूच्या हाती सापडल्यास गय केली जाणार नाही हेही सांगितले. नेतार्जींच्या निर्णयामुळे उल्हसित झालेल्या राण्या त्या दिवसाची प्रतीक्षा करू लागल्या.

सिंगापूरच्या राण्यांचे ब्रह्मदेशात आगमन-

ले. जानकी दावर यांच्या नेतृत्वाखालील मलायातील राणी झांशी रेजिमेंटची तुकडी सिंगापूरहून बँकॉकमार्गे रंगूनकडे निघाली. रंगूनच्या छावणीत अधिकारपदाचे उच्चस्तरीय प्रशिक्षण त्यांना घ्यावयाचे होते. थांबत थांबत प्रवास करत या जूनमध्ये रंगूनला येऊन पोहोचल्या. कमायुटची छावणी बांधून पूर्ण झाली होती. सिंगापूरच्या तुकडीतील राण्या या प्रशस्त आवाराच्या, अनेक बराकी व वर्ग असलेल्या सुसज्ज छावणीत येऊन उतरल्या. ब्रह्मदेशामधील ज्या थोड्या राण्या तिगांज्यूंच्या छोट्या छावणीत ठेवल्या होत्या त्याही आता कमायुटला आल्या. कमायुटची छावणी आता गजबजून गेली.

कु. जानकी दावर आता छावणी प्रमुख म्हणून नेमली गेली. कर्नल रातुरी व मेजर मेहबूब अहमद यांची छावणीचे प्रशिक्षक म्हणून नेमणूक झाली होती. रंगूनमध्ये आल्यावर या तुकडीचे जंगलयुद्ध पद्धती, गनिमी कावा डावपेच, मैलोन मैल संचलन इत्यादी प्रशिक्षण चालूच होते. त्यांना आता कोणत्याही क्षणी आघाडीकडे कूच करावे लागणार होते. आझाद-हिंद-फौज इम्फाळहून माघार घेऊ लागली ही बातमीही त्यांच्यापर्यंत पोहोचली. परंतु ह्या बातमीने फौजेचे अगर रेजिमेंटचे नीतिधैर्य जराही खचले नव्हते. “जगलो वाचलो तर आणखी लढणारच” अशी गर्जना करण्याच्या दत्ताजी शिंदेच्या त्या वंशज होत्या. त्याशिवाय त्यांचा कुशल नेता सुभाषचंद्र बोस फौजेचे नीतिधैर्य खचू नये म्हणून अपार मेहनत घेत होताच. सिंगापूर व ब्रह्मदेशातील काही राण्यांनी आत्माहुती पथकात नावे नोंदविली. खास गुप्त कामगिरीचे काम काहींनी स्वीकारले. त्या सर्वाना आशा होती, की जयाचे पारडे त्यांच्या बाजूने निश्चितच फिरेल. पण ते

घडावयाचे नव्हते. (कॅ.लक्ष्मी मुलाखत) भारतीय नागरिकही या अखेरच्या युद्धातील यज्ञामध्ये आहुती देण्यासाठी आपल्याकडे असले नसलेले सर्वकाही उदा. पैसा, भांडीकुंडी, चादरी, कांबळी, दागदागिने, आपली बँकेची पासबुके व मद्या केलेले चेकबुक आणून लीगच्या कचेरीत जमा करित होते.

अखेर संधी आली-

आघाडीवर जाण्यासाठी सज्ज राहण्यास सांगितलेल्या मेमियोमधील दोन कंपन्यांतील राण्या अधीरतेने प्रस्थानाच्या क्षणाची वाट पाहत होत्या. ‘जगलो वाचलो तर पुन्हा भेटूच. पण परदेशात नव्हे. आपल्या भारतभूमीवर’ वेळ मिळाला तर त्यांच्या ह्याच गप्पा चालत आणि तो क्षण आला. एके दिवशी पहाटे तीन वाजता त्यांना आघाडीकडे निघण्याचा हुकूम झाला. काळोख मी म्हणत होता. आवाज न होऊ देता जलद चालायचे होते. काही मैल चालल्यावर एका टेकडीपर्यंत पथक पोहोचले. तिथे जागा पकडून बसण्याचा हुकूम झाला. ब्रिटिश फौज कोणाही मानवाच्या मालकीच्या नसलेल्या (No man's land) जमिनीच्या पलीकडे होती. दोघांमध्ये अंतर साधारण मैलाचे असेल नसेल. ब्रिटिश खोऱ्यात उतरले. आझाद-हिंद-फौजेची महिला पलटण तिथे येऊन पोहोचेल असे शत्रूला वाटलेच नव्हते. आपल्याला गोळ्या झाडायचा हुकूम का होत नाही याबद्दल राण्यांना आश्चर्य वाटत होते. शेवटी एकदाचा हुकूम झाला. जय हिंद डायरीचे पान म्हणते-

“हुकूम ऐकल्याबरोबर आम्ही स्त्रिया आहोत हे आम्ही विसरलो. बंदुकी परत परत भरत होतो. फैरी झाडत होतो. जय-हिंदच्या आरोळ्यांनी आसमंत दुमदुमला होता. हे केव्हा संपणार हे माहीत नव्हते. संगिनी लावण्याचा हुकूम झाला आणि इतक्यातच हुकूम आला गोळीबार थांबविण्याचा. इथला विजय हा स्त्रियांचा विजय होता. राणी झांशी रेजिमेंटचा विजय होता. (जय हिंद पृ. ३८)

मोलमिनमध्ये राणी झांशी रेजिमेंटने आधुनिक शस्त्रास्त्रांनी युक्त असलेल्या सैन्याबरोबर केवळ लहान बंदुकांच्या साहाय्याने सोळा तास लढा दिला. ब्रिटिशांची लढाई थोपवली. या प्रतिकारात कुणी दगावले नाही पण घायाळ मात्र अनेकजणी झाल्या. शत्रूच्या हाती सापडून मानहानी सोसावी लागू नये म्हणून प्रत्येकीने पोटॅशियम सायनाईड जवळ बाळगले होतेच” (जय हिंद पृ. ३८)

मेमियोमध्ये असताना संचलन व सरावाचा वेळ सोडून इस्पितळातील जवानांची सेवा शुश्रूषा करण्यातच बाकी सर्व वेळ जात असे. पावसाळा वेळेपूर्वी सुरू झाला होता. पावसाची संततधार थांबतच नव्हती. ऑगस्ट व सप्टेंबर महिन्यात तर परिस्थिती आणखीच चिघळली. आघाडीवरून घायाळ व आजारी माणसांची रीघ लागली होती. परिस्थिती अत्यंत प्रतिकूल व निराशाजनक होती पण निराश झाले असते तर ते नेताजी कसले? ते स्वतः तर खचले नाहीतच पण

त्यांच्या नेतृत्वाखाली त्यांच्या फौजेचे अगर राणी झांशी रेजिमेंटचे नीतिधैर्य जराही खचले नव्हते. सैनिक प्रशिक्षण व मेमियो ते मंडाले हे पासष्ट किलोमीटर अंतरापर्यंतचे पायी संचलन हे सर्व जसेच्या तसे चालू होते. जसे कुठेच काही घडले नव्हते. २१ सप्टेंबर रोजी नेताजी मंडालेला आले. त्यांनी उत्तर ब्रह्मदेशातील इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या सदस्यांची मंडालेला एक परिषद बोलावली. या परिषदेत व त्यानंतर बोलावलेल्या अधिकारी व मंत्रिमंडळाच्या बैठकीत त्यांनी जागतिक युद्ध परिस्थिती समजावून सांगितली. रशिया मित्रराष्ट्रात सामील झाला असल्यामुळे भारतातील कम्युनिस्ट व पूर्वीच्या काही क्रांतिकारक संघटना आता आझाद-हिंद-फौजेविरुद्ध बोलू लागल्या होत्या. नेताजी म्हणाले, “आज ते ब्रिटिशांच्या प्रचारावर विश्वास ठेवीत आहेत. नंतर जेव्हा त्यांना खरी परिस्थिती कळेल त्या वेळी ते एक क्रांतिसेना म्हणून आपले स्वागतच करतील.” पकडले गेल्यास सैनिकांनी आत्महत्या न करता लष्करी न्यायालयास सामोरे जावे कारण त्यांच्या जबानीतून देशवासीयांना आझाद-हिंद-फौजेची सच्चाई कळण्यास मदत होणार आहे, असेही नेताजींनी या बैठकीत सांगितले.

बैठक समाप्त झाल्यावर नेताजींनी कॅ.लक्ष्मींना थांबवून घेतले व परिचारिकांचा विभाग सोडून बाकी सर्व लढाऊ राण्यांचा विभाग तीस सप्टेंबरपर्यंत रंगूनला पोहोचविण्याची व्यवस्था करण्यास सांगितले. कॅ.लक्ष्मी यांच्यावर या आज्ञेने जणू डोंगर कोसळला. तुम्हांला आता रंगूनला परत फिरण्याचा हुकूम आहे असे म्हटले तर राण्या ते सहन करणार नाहीत. निर्णय तर त्यांच्यापर्यंत पोहोचविणे आवश्यक होते. म्हणून त्यांनी २२ सप्टेंबर रोजी रात्रीच्या जेवणानंतर नेताजींचा हुकूम राण्यांना सांगितला. काही तरी विपरीत घडल्यासारख्या मुली ओकसाबोक्शी रडू लागल्या. भीषण बॉम्बहल्ल्यातही ज्यांचे डोळे पाणावले नव्हते त्यांना राणांगणावरून परत फिरण्याच्या आज्ञेने पूर्ण मोडून टाकले. “दीदी, आम्ही इथे लढून झांशीच्या राणीसारखा पराक्रम करण्यासाठी, तिचे अपुरे काम पुरे करण्यासाठी व इथून स्वतंत्र भारताच्या हद्दीत प्रवेश करण्यासाठी आलो होतो. परत जाण्यासाठी नाही. आम्ही इथेच प्राण सोडणार, परत जाणार नाही. आझाद-हिंद-फौजेचे पुरुष जवान इथे राहणार तर आम्ही का नाही? आम्हां दोघांमध्ये आजपर्यंत कधीही नेताजींनी फरक केला नाही, मग तो आजच का?” राण्या रडत रडत आपल्या लाडक्या दीदीला विचारत होत्या. त्यांची दीदीही मागे राहणार होती. तिने स्वतः आजपर्यंत आपल्याला कधी सोडले नाही व आज ती आपल्याला तिला सोडून जायला सांगते हे त्यांना पटतही नव्हते. मेजर जनरल ए. सी. चतर्जीकडे जाऊन एक राणी म्हणाली, “काहीही करा. तुमचे वजन वापरा पण आम्हांला आमचे कर्तव्य न बजावता परत जावे लागू नये याची व्यवस्था करा,” राण्यांची

समजूत घालता घालता ले. कर्नल लक्ष्मींच्या नाकी नऊ आले. सैन्यात वरपासून खालपर्यंत सर्वांना हुकूमाची तामील करावी लागते. सैनिक ‘का?’ असा प्रश्न विचारू शकत नाहीत. राणी झांशी रेजिमेंट त्याला अपवाद कशी असणार? परतीसाठी आपल्या मनाची त्या आता समजूत घालू लागल्या.

परतीचा प्रवास-

एका वादळी रात्री रेजिमेंटचा परतीचा प्रवास सुरू झाला. मंडालेला एक दिवस थांबून दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी त्या रंगूनच्या रस्त्याला लागल्या. मंडालेहून जनरल कयानी, ले.कर्नल राय, मेजर रावल वगैरे अधिकारी रेजिमेंटच्या तुकडीबरोबर होते. युद्ध म्हणजे संकटांची मालिकाच. ज्या ट्रकमधून राण्या प्रवास करीत होत्या तो ट्रक बिघडला. पुढचा रस्ता कापून मुक्कामाला पोहोचोपर्यंत सकाळ उजाडली. रंगूनच्या वाटेवर असलेले नेताजी एका बौद्ध मठात विश्रांती घेत होते. राण्यांनाही त्यांनी त्याच मठात विश्रांती घ्यायला सांगितले. बराच वेळपर्यंत त्यांनी राण्यांबरोबर गप्पा मारल्या. विश्रांतीनंतर परत प्रवास सुरू झाला. संध्याकाळ जियावाडीला काढून राण्यांची तुकडी रंगूनकडे निघणार होती. नेताजी मात्र मठातून थेट रंगूनकडे रवाना झाले.

राण्या ठरल्याप्रमाणे संध्याकाळी उशीराच जियावाडीला पोहोचल्या. त्या रात्री जियावाडीच्या साखर कारखान्याच्या मॅनेजरने राणी झांशी रेजिमेंटच्या सर्व सैनिक व आझाद-हिंद-फौजेच्या अधिकाऱ्यांना मेजवानी आयोजित केली होती. सगळे मजेत गप्पा मारीत होते. काही राण्या अजून जेवणाच्या मेजाभोवतीच बसलेल्या होत्या आणि इतक्यातच बॉम्बहल्ला सुरू झाला. घरे पडण्याचे आवाज व लोकांच्या किंकाळ्या यांनी आसमंत भरून गेला. डोळ्यांत बोट घातले तरी दिसू नये इतका काळोख होता. सर्व स्थिरस्थावर होता होता कुणी तरी मेणबत्ती लावली. त्या प्रकाशात सर्व राण्या व अधिकारी सुखरूप असल्याचे दिसून आले. प्रत्येक वेळी काळ जबडा पसरून येत होता आणि राण्या त्याच्या जबड्यासमोर येऊनही मुखरूप निसटत होत्या. जियावाडीहून शंभर मैलांचा प्रवास करून राण्या रंगूनला पोहोचल्या.

ले.कर्नल डॉ.लक्ष्मी व त्यांच्याबरोबर मेमियोला मागे राहिलेल्या पंधरा परिचारिकांना दिवसरात्र काम पुरून उरे. इस्पितळ घायाळ जवानांनी खचाखच भरले होते. मेमियोवर आता दिवसरात्र बॉम्बवर्षाव होत होता. दिवसातला बहुतेक वेळ खंदकातच जात होता. अशा जिण्याला काही अर्थ नव्हता. म्हणून मेमियोहून इस्पितळ हलवावे असा अधिकाऱ्यांनी निर्णय घेतला. १६ ऑक्टोबरला मेमियोजवळ तोफखाना नावाच्या भागात इस्पितळ हलवायचे ठरले. तिथे सैनिकी बराकी होत्या. या ठिकाणी जमिनीत खंदक खणून त्यात ऑपरेशन थिएटर बनवले.

डिसेंबरमध्ये इस्पितळ रिकामे करून मेमियो सोडावे व रंगूनच्या उत्तरेला असलेल्या जियावाडी या गावी जावे असा हुकूम झाला. परिचारिका राण्या व मेमियो इस्पितळाचा भला मोठा काफिला बरोबर घेऊन डॉ.लक्ष्मी जानेवारीच्या पहिल्या आठवड्यात जियावाडीकडे जाण्यास निघाल्या. ६ जानेवारी ते १३ जानेवारी हा दुसरा आठवडा त्यांना मंडालेलाच थांबावे लागले. कारण अँग्लो-अमेरिकन आता आझाद-हिंद-फौजेवर तुटून पडले होते. सतत आठ दिवस बॉम्बहल्ला होत होता. १४ जानेवारीला डॉ.लक्ष्मी व फौजेने मंडाले सोडले व ते मैकतिला गावी आले. मैकतिलाला मोठा विमानतळ होता. पण तो इंग्रजांच्या हाती जाऊ नये म्हणून जपान्यांनी उद्ध्वस्त करून टाकला होता. १५ जानेवारीला पेनत्राला (इथे आझाद-हिंद-फौजेचा मोठा तळ होता) पोहोचले. व तिथून १७ जानेवारीला जियावाडीला पोहोचले. डॉ.लक्ष्मींच्या कल्पनेप्रमाणे यापुढे त्यांचा मुकाम तिथेच होणार होता. (कॅ.लक्ष्मी)

जियावाडी हे एक अतिशय सुंदर ठिकाण होते. रंगूनच्या उत्तरेला शंभर मैलांवर हे गाव पंधरा चौरस मैलांच्या क्षेत्रात लहान लहान वस्त्यांत विखुरलेले होते. एक बिहारी जमीनदार त्याचा मालक होता. या जमीनदाराने आपल्या या जमीनदारी इलाख्यात एक साखर कारखानाही उभारला होता. जमीनदार बिहारी असल्यामुळे कारखान्यासाठी मजूर व शेतमजूरही बिहारीच होते. लढाई सुरू झाल्याबरोबर जमीनदार आपला कुटुंबकबिला घेऊन भारतात गेला. जपान्यांनी त्याची सर्व स्थावर व जंगम मालमत्ता जप्त करून आझाद-हिंद-सरकारला दिली होती. जियावाडीला पोहोचल्यावर ले. क. लक्ष्मी व त्यांचे सहकारी यांनी दोन दिवस विश्रांती घेऊन जियावाडीत इस्पितळ उभे करायचे ठरविले. तिथे एक छोटे इस्पितळ होते तेच वाढवायचे ठरविले. नेताजींचा वाढदिवस २३ जानेवारीला साजरा केला व त्याच दिवशी संध्याकाळी साखर कारखान्यावर व इतरत्र बॉम्बहल्ला होऊन होत्याचे नव्हते झाले. हजारो माणसे भयानक पद्धतीने जखमी झाली होती. कित्येकांची मलमपट्टी करणेही शक्य नव्हते. रेजिमेंटच्या पंधरा परिचारिका व डॉ.लक्ष्मी न खाता-पिता, न झोपता चोवीस तास जखमा बांधण्याचे काम करीत होत्या. परिस्थिती वैद्यकीय मदतीच्या हाताबाहेर गेली होती. जे रोगी हलवण्यासारखे होते त्यांना रंगूनला पाठविले. त्यांच्याबरोबर पंधरा परिचारिकांनाही पाठविले व स्वतः लक्ष्मीबाई काही पुरुष परिचारक व डॉक्टरंना घेऊन कॉलॉ गावाकडे नवीन इस्पितळ उघडायला निघून गेल्या.

नेताजी रंगूनला पोहोचले. जपान्यांनी रंगून मोकळे करून ब्रिटिशांच्या हातात देऊन जाण्याचे ठरविले होते. त्यांची आवराआवर सुरू झाली. कागदपत्रांच्या होळ्या सर्वत्र पेटत होत्या. रंगूनचे जणू धुरांडे बनले होते. ब्रिटिश मध्य

ब्रह्मदेशातील पिनमना (phayinmana) गावापर्यंत पोहोचले. त्यांना रंगून म्हणजे काही तासांचाच प्रश्न होता. नेताजींना जपान्यांनी रंगून सोडण्याची विनंती केली होती व विमानही देण्याचे कबूल केले होते. नेताजींनी विनंती नाकारली होती. नेताजींना रंगूनमध्ये राहूनच लढा द्यावयाचा होता. परंतु त्यांच्या कॅबिनेटच्या मंत्र्यांना व लष्करी अधिकाऱ्यांना वाटले की जर नेताजी युद्धकैदी म्हणून पकडले गेले तर, सगळेच मुसळ केरात जाईल. त्यापेक्षा नेताजींनी रंगून सोडावे व फौजेने रंगून लढवावे. शेवटी नेताजींना मंत्र्यांचे व अधिकाऱ्यांचे म्हणणे मानावेच लागले. नेताजींनी रंगून सोडून बँकॉकला जाण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्यासाठी जपान्यांनी विमानही देऊ केले. नेताजींना माहीत होते की, ते जर जपान्यांनी दिलेल्या विमानातून बँकॉकला गेले तर त्यांच्या भरवशावर पालकांनी पाठविलेल्या राणी झांशी रेजिमेंटच्या राण्यांना कुणी वाली उरणार नाही. असे घडले तर राण्यांच्या पालकांचा तो विश्वासघात ठरेल. आपण गेलो तर राण्यांच्या मलायाला परत जाण्याकडेच नव्हे तर त्यांच्या सुरक्षिततेकडेही कुणी पाहणार नाही. म्हणून शेवटची राणी आपल्या घराच्या मार्गाला लागेपर्यंत आपण कोणत्याही परिस्थितीत रंगून सोडायचे नाही असा त्यांनी निश्चय केला. २३ एप्रिलला संध्याकाळी रंगूनहून वावला (Waw) जाणाऱ्या रेल्वेने राण्यांना पाठविण्याची व्यवस्था करतो असे जपान्यांनी नेताजींना वचन दिले. रात्री इतरांना बरोबर घेऊन नेताजी खुष्कीच्या मागने निघणार होते. रात्री दहा वाजता खबऱ्याने खबर दिली की गाडीत जागा असल्यामुळे राण्या जाऊ शकल्या नाहीत. रात्रीचे दहा वाजले होते. नेताजी जपान्यांच्या या वागण्यामुळे संतापले होते. त्यांनी जपानचे मंत्री श्री.हॅशीया यांना निरोप पाठवला, “राण्यांच्या जाण्यासाठी वाहन व्यवस्था होईपर्यंत मी रंगून सोडणार नाही. यापेक्षा जास्त मदत जपान्यांना देता आली नाही तरी चालेल, पण राण्या सुखरूप व सुरक्षित हलल्याच पाहिजेत.” इतक्यात बातमी आली की, राण्या जाणार होत्या ती गाडी उडविली गेली. २४ एप्रिलची पहाट संपून दिवस उजाडला तरी वाहनांची सोय झाली नव्हती. संध्याकाळी वाहने आली. सहा गाटारगाड्या व बारा लॉन्ग होत्या. बारापैकी तीन लॉन्गांत राण्यांची बसण्याची व्यवस्था केली. जाण्यापूर्वी रेजिमेंटसमोर नेताजींनी अखेरचे भाषण केले. राण्यांच्या धैर्य, शौर्याचे कौतुक केले. “आपण माघार घेतली खरी पण ती तात्पुरती आहे. भारत स्वतंत्र होईपर्यंत आपण थांबणार नाही. माणसाने आशावादी असले पाहिजे. निराशा मनाला शिवूही देऊ नका. एकमेकींचा पुन्हा भेटण्यासाठी दमनमुखाने निरोप घ्या.” राण्यांचे डोळे वाहत होते. कुणालाही घरी जायची इच्छा नव्हती. नेताजींनी प्रत्येक राणीची दोन-दोन मिनिटे वैयक्तिक भेट घेतली. गाथा गांगुली म्हणाल्या, “मी नेताजींशी काही बोलूच शकले नाही. त्यांची ही

शेवटची भेट असेल असं मला वाटलं नव्हतं. अनेकींची अशीच अवस्था झाली असावी असे वाटते.” बँकॉकहून भरती झालेल्या दीडशे राण्यांना वरिष्ठ अधिकारी जानकीबाई यांच्याबरोबर बँकॉकला पाठवून देण्यास कॅ.जानकी दावरांना हुकूम झाला. परत जाण्यास कोणीही तयार नव्हत्या. सर्वांनी रडून ओरडून गोंधळ घातला. ती भेट व नेताजींचे राण्यांना उद्देशून केलेले भाषण हा राण्यांच्या आयुष्यातला सर्वांत मोठा ठेवा आहे. (अरुणा गांगुली) मलायातील राण्यांसह सर्व ताफा घेऊन नेताजींनी रात्री दहा वाजता रंगून सोडले.

मलाया व थायलंडला घरी परतणाऱ्या राण्यांची कसोटी-

२४ एप्रिल १९४५ ला थायलंड व मलायातून भरती झालेल्या राण्या खिन्न अंतःकरणाने बँकॉकच्या रस्त्याला लागल्या. दुःखात सुख इतकेच की त्यांचे पूज्य नेताजी त्यांच्याबरोबर प्रवासात होते. प्रवासाला निघण्यापूर्वी आगगाडीवर बॉम्ब पडून ती उद्ध्वस्त झाली हा अपशकुन म्हणावा की सर्वांचे प्राण वाचले म्हणून शुभशकुन म्हणावा? राण्या एकमेकींत चर्चा करीत होत्या. जपान्यांनी दिलेल्या सहा मोटारगाड्यांत मुख्यालयाचा कर्मचारी वर्ग बसला. स्वतः नेताजी एका गाडीत बसले. त्या दिवशी रात्री दहा वाजता वॉवला जाण्यासाठी त्या सर्वांनी रंगूनचा निरोप घेतला. पुनः आपले पाय ब्रह्मदेशाला लागणार नाहीत असे कुणालाही वाटत नव्हते. या पूर्वीच ब्रह्मदेशातील राण्यांना निरनिराळ्या वाहनांतून घरी पोहोचवण्यात आले होते. त्या सुखरूप पोहोचल्या. मलायाकडे जाणाऱ्या राण्यांचा प्रवास सुरू झाला असेल नसेल तोच हवाई हल्ला सुरू झाला. ताफ्यातील पुरुष सैनिक व राण्यांनी पटापट लॉन्ग्यांमधून उड्या मारल्या व रस्त्याच्या दुसऱ्या बाजूला आडोसा पकडला. हवाई हल्ला थांबला की प्रवास सुरू होई. दर तासा-दोन तासांनी हवाई हल्ला होतच राहिला व जीव वाचविण्यासाठी उड्या मारणेही चालूच राहिले. पेंगू नावाच्या खेड्याजवळ ते पोहोचले तेव्हा पूर्ण पेंगू जळत होते. पेंगूपासून पूर्वेच्या बाजूला ‘वाव’ येथे जाऊन पोहोचायचे होते. प्रवासात नेताजी मधून मधून उतरून सर्व गाड्या व लॉन्ग्यांना भेट देत. सर्वांची खुशाली विचारत. दिवसा प्रवास करणे शक्य नव्हते म्हणून दुपारी दोन वाजता भात आमटी खाऊन पुढचा प्रवास सुरू झाला. सकाळी झालेल्या हवाई हल्ल्यात सर्व वाचले होते म्हणून सर्व खुशीत प्रवास करत होते.

‘वाव’पासून पुढच्या प्रवासात त्या प्रवासातील धोक्यांची, तोंड घाव्या लागलेल्या संकटांची माहिती इत्यादींची राणी झांशी रेजिमेंटच्या ब्रह्मदेशच्या छावणीच्या मुख्य कमांडण्ट कॅ.जानकी दावर यांनी आपल्या डायरीत टिपणे करून ठेवली होती. त्यावरून ह्या प्रवासातील त्यांच्या दुर्दशेची माहिती मिळते. त्यांपैकी काही महत्त्वाची टिपणे शहानवाझ यांनी आपल्या पुस्तकात दिली आहेत.

क. जानकी यांनी ती टिपणे आपलीच असल्याचे मुलाखतीत सांगितले.

कॅ.जानकी लिहितात, “२५ एप्रिल १९४५ रोजी पहाटे दोनला आम्ही वॉवला पोहोचलो. संपूर्ण काळोख होता. अतिवृष्टीमुळे चिखलच चिखल व दलदल पावली होती. वॉव नदीचा उतार पाहून ती पार करायची होती. नदी पार करण्यासाठी फक्त एकच नाव होती. जपानी अधिकारी ‘इसोदा’ यांनी सर्वांत प्रथम नेताजींना नदी पार करायची विनंती केली. नेताजींनी ठरलेलेच उत्तर दिले. प्रथम राण्या नदी पार करतील मगच मी करीन. कर्नल मलिक व मेजर स्वामी यांनी नदीचा पार शोधून काढला. तिथे फक्त सहा फुटांपर्यंत पाणी होते. राण्या खुशीने पाण्यात जाऊन नदी पार करण्यास निघाल्या. कॅ.जानकी व मुली आपल्या बंदुका व पाठीवरील पिडूसहित नदीत उतरल्या. अंगावरील ओझ्यामुळे त्यांपैकी काही जणी भयंकरः पाण्यात बुडाल्या होत्या पण कर्नल मलिक यांनी त्यांना शर्थीने वाचविले. कर्नल मलिक म्हणाले, The girls were wonderful.

२६-४-४५ रोजी एका नदीजवळच्या खेड्यात राण्यांची राहण्याची सोय केली होती. सुरक्षिततेच्या दृष्टीने हे खेडे अगदीच कुचकामी होते. गावकऱ्यांनी गाव सोडले होते. लपायला खंदकही नव्हते. या गावात खूप झाडी होती. शत्रूची गहा विमाने जेव्हा खेड्यावर घरघरू लागली तेव्हा सर्व झाडांच्या खोडात लपले. कर्नल चतर्जींनी नेताजींना एका ढोलीत लपण्याचा आग्रह केला, पण राण्यांना पाण्यावर सोडून आपण ढोलीत शिरणार नाही असे त्यांनी चतर्जींना निखून सांगितले. नेताजी आपल्या जागेवरच शांत उभे राहिले होते. बॉम्बहल्ल्यामुळे पाच तासां या जळून खाक झाल्या. आता जवळ फक्त मोजकीच वाहने उरली. नशीब राण्यांने मशीनगन्सच्या या भयंकर मान्यातूनही सर्व सहीसलामत सुटले.”

२७ एप्रिल १९४५- मध्यरात्रीला ताफा पुढे निघाला. मुसळधार पाऊस व चिखल यामुळे वाहने चालेनात. राण्यांची लॉरी तर ४ फूट चिखलात रुतली ती निघता निघेना. शेवटी सर्व सामान पाठीवर घेऊन सितांग नदीपर्यंत दहा मैल अंतर पायी चालायचे ठरले. पाठीवरचे सामान आधीच पस्तीस किलोचे होते, आता शिजून ते अधिक जड झाले होते. पण एकदा दहा मैलांचे अंतर पार केले की मग मोठी सुरक्षितता मिळणार होती. गुडघा गुडघा चिखलातून चालताना चिखलात पावत लडबडत त्या रात्री आम्ही दहा मैलांचे अंतर पार केले.

२८-४-४५ सकाळीच एका खेड्यात विश्रांती घेण्यासाठी जिथे ताफा थांबला ते एक मोडकळीला आलेले घर होते. फायटर विमानांपासून लपत राण्यांनी गावापाठी भात आमटी बनवली. सितांग नदीचा वरचा पूल पार उद्ध्वस्त झाला होता. नदीकिनार्यावर जपान्यांनीही गर्दी केली होती. नेताजी व राण्या सितांग नदी पार करण्यात यशस्वी झाल्या. रात्री परत पंधरा मैलांचा प्रवास केला. रात्रीच्या

वेळी कूच करण्याचे प्रशिक्षण देणाऱ्या प्रशिक्षकांचे राण्यांनी मनोमन आभार मानले. कारण त्यांनी दिलेल्या प्रशिक्षणामुळेच आज राण्या सहजपणे रात्रीच्या वेळी चिखलातूनही शिस्तीने पावले टाकीत जात होत्या. अक्षरशः त्या निशाचरच झाल्या होत्या.

२९ तारखेला दिवसभर विश्रांती घ्यायचे ठरले होते. चिखलाने माखलेले अंग धुवायचे व काही कपडे धुवायचे, सुकवायचे होते. जिथे जिथे ताफा होता तिथे तिथे राण्यांच्या आडोशाचा विचार केला जात असे. खेड्यातूनही काही अन्नधान्य मिळवायचा प्रयत्न होत असे. कॅ.जानकी नेतार्जींना म्हणाली, “नेताजी, थोडा वेळ बूट काढून ठेवा मी तुमचे मोजे धुऊन आणते.” त्यांनी मोजे काढले. त्यांच्या पायाकडे जानकीला बघवेना. त्यांची बोटे ठेचून निघाली होती. सर्वांनी नेतार्जींना त्यांच्या मोटारीतून प्रवास करायला विनविले. राण्या चालत असताना आपण मोटारीत बसणे त्यांना मान्य नव्हते. तशाही अवस्थेत रात्री त्यांनी राण्यांबरोबर पंधरा मैलांचा प्रवास पायीच केला. जपान्यांनी राण्यांसाठी व नेतार्जींसाठी गाडी दिली व इतरांनाही लवकरच वाहने पुरवू असे सांगितले, पण आता नेतार्जींचा जपान्यांवरचा विश्वासच उडाला होता. त्यामुळे रात्री पुन्हा पायी प्रवास सुरू झाला. ३० एप्रिलच्या सकाळी मोलमिनजवळच्या एका खेड्यात आम्ही व नेताजी पोहोचलो.

एप्रिल ३० व १ मे- सर्वांनी विश्रांती घेतली. नेताजी मात्र सर्वांच्यासाठी अन्नाची व राहण्याची व्यवस्था करण्यात दंग होते. जंगलातील ओली लाकडे वापरून स्वयंपाक केला आणि धूर झाला तर शत्रूला आपण कुठे आहोत ते कळेल म्हणून ही खबरदारी घ्यावी लागे. या परिस्थितीमुळे जवळ जवळ आठवडा अपुऱ्या अन्नावर काढावा लागला होता. त्यामुळे सहा-सात दिवसांनी सुग्रास अन्न पुढे आल्यावर प्रथम काय खाऊ व किती खाऊ असे झाले होते. परंतु प्रत्यक्षात मात्र अतिश्रमामुळे कुणाचीच अन्नावर वासना नव्हती. जेवायला हातात थाळी घेतली व हवाई हल्ला सुरू झाला. राण्यांना जेवण टाकून आश्रयासाठी धावपळ करायला लागली. त्याच दिवशी संध्याकाळी चेडियारांच्या वस्तीत (ती तुलनेने शांत होती) राण्यांना हालवण्यात आले. नेताजीही तिथेच आले. या ठिकाणी नेतार्जींनी सर्वांची एक सभा घेतली. नेताजी म्हणाले, “स्वातंत्र्य मिळेपर्यंत आझाद-हिंद-फौजेला विश्रांती नाही.” आम्हां राण्यांकडे निर्देश करून ते म्हणाले, “एखाद्या कसलेल्या योद्ध्याइतक्या धैर्याने व संकटांना तोंड देऊन राण्यांनी इतिहासातील भारतीय स्त्रियांच्या पावलावर पाऊल टाकले आहे. आझाद-हिंद-फौजेने खाली मान घालावी असे काहीच घडले नाही.” आम्हां सर्वांना व ताफ्यातील इतर सैनिक व अधिकारी यांना नेतार्जींच्या त्या दिवशीच्या भाषणाने स्फुरण आले. अनेक दिवसांनी आम्ही सर्वांनी मिळून राष्ट्रगीत म्हटले.

१ मे रोजी मोलमिनहून बँकॉककडे जाण्यासाठी जपान्यांनी एक गाडी दिली. प्राता पायी चालणे संपले म्हणून सर्वांना आनंद झाला. जनरल चतर्जी व कर्नल मलिक यांनी मोलमिन सोडले. नेताजी मागून येणाऱ्या तुकड्यांची व्यवस्था करण्याकरिता मागेच राहिले होते.

२ मे- रात्री एक वाजता आम्ही वीस मैल अंतर तोडले न तोडले तोच आमची भागगाडी बंद पडली. समोरचा पूल उद्ध्वस्त झाला होता. पुढच्या रेल्वे स्टेशनला पोहोचायला वीस मैल अंतर तोडावे लागणार होते. रात्री दोन वाजता पुढचा प्रवास पायीच सुरू झाला. कर्नल मलिक यांनी कुठून तरी तीन बैलगाड्या मिळवल्या. सर्वांचेच सामान बैलगाड्यांत टाकले. मोकळे चालताना हायसे वाटत होते. नामड्याच्या पट्ट्यांमुळे सर्वांच्या खांद्याला जखमा झाल्या होत्या. खांदे नंबरदस्त ठणकत होते. रात्रभर चालत प्रवास करून इच्छित स्टेशनवर पोहोचलो.

३ मे- पुढचा प्रवास परत कठीणच होता. रेल्वे लाईन व पूल यांची जबर मोडतोड झाली होती. या रेल्वे स्टेशनपासून बँकॉकला पोहोचायला पुरे चार दिवस लागले. रंगून ते बँकॉक सगळा फक्त तीनशे किलोमीटरचा प्रवास, पण हा संपायला पूर्ण सव्वीस दिवस लागले. आमच्या बरोबर ताफ्यात असलेल्या अय्यर वगैरेंना आमच्यापेक्षा अधिक दिवस लागले. पुढचा चार दिवसांचा प्रवासही जंगलातून चालत, दिवसा थांबत व रात्री चालून पूर्ण केला. अखेर एकदाचे बँकॉक गाठले. तो दिवस होता ७ मे १९४५. आता इथून सर्वांना मलायकाडे घरी परतायचे होते. कॅ.जानकी दावर यांच्यावर घोरोघरी जाऊन राण्यांना पोहोचविण्याची जबाबदारी होती. ८ दिवस बँकॉकमध्ये विश्रांती झाल्यावर सर्वांना घेऊन कॅ.जानकींनी बँकॉक सोडले. सर्वजणी अगदी चूप झाल्या होत्या. वाटेतील स्टेशनांवर उतरून राण्यांना घरी सोडत सोडत कॅ.जानकींनी सिंगापूर गाठले.

सिंगापूरची राणी झांशी रेजिमेंटची छावणी अजूनही आपल्या कार्यक्रमात व्यग्र होती. माघारीचा किंवा पराभवाचा कोणताही परिणाम त्यांच्यावर झाला नव्हता.

पुढच्या सूचना देण्यासाठी नेताजी सिंगापूरला ऑगस्टमध्ये पोहोचले. सिंगापूरला पोहोचल्यापासून नेताजी मे. मनोरंजितम् सत्यवती थीवर या राणी झांशी रेजिमेंटच्या छावणी प्रमुखांच्या सतत संपर्कात होते. राणी झांशी रेजिमेंट विसर्जित करून राण्यांना घरी कशा पाठवायच्या, त्यांना कोणती आवश्यक मदत द्यावी लागेल, प्रत्येकीला पुढच्या काही दिवसांसाठी कोणती मदत देता येईल याबद्दल त्यांनी मेजर एम. सत्यवती यांना सूचना दिल्या.

१४ ऑगस्ट १९४५ रोजी राणी झांशी रेजिमेंटने झांशीची राणी लक्ष्मीबाई हिच्या जीवनावरील नाटक करायचे ठरविले. हे नाटक पी. एन. ओक या मे. ज. जगन्नाथराव भोसले यांच्या ए.डी.सी.ने लिहिले होते. नेतार्जींना या प्रसंगी अध्यक्ष

म्हणून बोलाविले होते. तीन हजारांवर जवान व अधिकारी हे नाटक बघून रोमांचित झाले. नाटक फारच सुंदर वठले होते. याच दिवशी आझाद-हिंद-फौज व तिची महिला शाखा राणी झांशी रेजिमेंट या सर्वांन एकत्र मिळून जे राष्ट्रगीत म्हटले ते शेवटचे ठरले. त्यानंतर हा प्रसंग पुढे केव्हाही आला नाही. पुढच्याच आठवड्यात नेताजींचे अपघाती निधन झाले. सर्व अधिकारी युद्धकैदी झाले. एक गोष्ट मात्र अत्यंत महत्त्वाची व आपल्या इतिहासात सुवर्णाक्षरांनी लिहून ठेवण्यासारखी घडली होती. जपान्यांनी सफेद ध्वज उभा करून शरणागती पत्करली. आझाद-हिंद-फौज अगर राणी झांशी रेजिमेंट यांनी अशी शरणागती स्वीकारली नाही. बचेंगे तो और भी लडेंगे।

समालोचन-

संपूर्ण रेजिमेंटला प्रत्यक्ष लढाईत भाग घेता आला नाही. कारण युद्धच अपेक्षेपेक्षा लवकर थांबले होते. परंतु मेमियोजवळ टेकडी युद्धातला विजय हा रेजिमेंटने लढून मिळवला होता. रंगून-बँकॉक प्रवासात अनेकवेळा घडलेल्या चकमकीत त्यांनी भाग घेतला होता. दोन सैनिक स्टेला व जोसेफाईन गोळ्यांना बळी पडल्या. ब्रिटिश फौजेच्या माहिती व प्रसारण खात्याच्या युद्ध विभागाला आझाद-हिंद-फौज व राणी झांशी रेजिमेंटची निर्मिती कशी झाली त्याची पूर्ण माहिती होती. रंगून ताब्यात घेतल्यावर त्यांनी सर्व भारतीयांना पकडून नेले. चौकशीसाठी त्यांच्यावर प्रश्नांचा भडिमार केला. राण्यांनाही पकडून नेले. त्यांच्यापैकी सर्वांनी रेजिमेंटच्या गणवेशात येऊ देणार असाल तरच येऊ असे उत्तर दिले. त्या ब्रिटिशांसमोर वाकल्या नाहीत. त्यांना शरण गेल्या नाहीत. पूर्वी ज्या इमारतीत आझाद-हिंद-फौजेचा वावर होता तिथेच चौकशीचे काम चालू होते. एका खोलीत एकामागून एक राणी मुलाखतीसाठी जात होती. त्या खोलीच्या भिंतीवर नेताजींचा फोटो होता. प्रत्येक राणी जेव्हा खोलीत प्रवेश करी तेव्हा चौकशी करणाऱ्या अधिकाऱ्याकडे न पाहताच जय हिंद म्हणून फोटोला सलामी देई. आपल्यावर बळजबरी झाली म्हणून आपण रेजिमेंटमध्ये सामील झालो असे प्रत्येकीकडून वदवून घेण्याचे निष्फळ प्रयत्न ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी केले. आश्चर्य म्हणजे एका कानामात्रेचाही फरक न होता प्रत्येकीचे उत्तर तेच होते. त्या सर्वांनी सांगितले, “आम्ही आमच्या अंतःप्रेरणेने रेजिमेंटमध्ये गेलो. आम्ही गेलो त्याबद्दल आम्हांला अत्यंत अभिमान आहे. आम्ही यशस्वी झालो नाही याची आम्हांला खंत आहे. परत संधी मिळाली तर आम्ही पुन्हा हेच करू.”

सुमारे शंभर राण्यांची एक तुकडी सोडली तर आघाडीच्या नजीकच्या छावणीपर्यंत कुणी राणी पोहोचू शकली नाही. ती संधी त्यांना मिळाली नाही याचे त्यांना अतीव दुःख झाले. आम्हांला युद्धकैदी म्हणून भारतात जायला अभिमान

वाटेल असेही सर्वांनी सांगितले. मुलाखतीतील उत्तरे ऐकून ब्रिटिश अधिकारीही चकित झाले. राण्यांची शिस्त, त्यांचे धैर्य व त्याग पाहून तरुण मुलींना असे घडविणाऱ्या नेताजींची खरी योग्यता त्यांना कळून चुकली. राण्या व लीगच्या महिला कार्यकर्त्यांमुळे ब्रिटिशांना भारतीय फौज ही जपानची कठपुतळी नव्हती हे समजून चुकले. (कॅ.लक्ष्मी) आझाद-हिंद-फौज व लीग या पूर्व आशियातील लोकांच्या स्वतंत्र संघटना होत्या. त्यांनी भारताचा सुपुत्र नेताजी सुभाषचंद्र बोस याच्या मार्गदर्शनाखाली व प्रेरणेमुळे आपला देश स्वतंत्र करण्याचे प्रयत्न केले हेही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या लक्षात आले.

जपानचे आर्मी कमांडर जनरल कवाबे आपल्या डायरीत लिहितात- २२ जून १९४४ पर्यंत राणी झांशी रेजिमेंटच्या पहिल्या तुकडीला आघाडीवर पाठविण्याबाबत नेताजी माझ्या (ज.कवाबेच्या) सातत्याने मागे होते. परंतु बदललेल्या परिस्थितीमुळे ते शक्य झाले नाही.” यावरून नेताजींचा महिलांना आघाडीवर पाठविण्याचा आग्रह पक्का होता हे स्पष्ट होते.

नेताजींची राणी झांशी रेजिमेंटविषयी भूमिका-

स्त्रियांच्या शारीरिक शक्तीला मर्यादा आहेत हे नेताजींना जाणवत होते. सुरुवातीला त्यांना वाटले की स्त्रियांना जनावरासारखे कष्ट व परिश्रमाची कामे झेपणार नाहीत. त्यांना थोडी हलकी कामे द्यावी लागतील. परंतु प्रत्यक्षात त्यांनी स्त्री जवान व पुरुष जवान असा प्रशिक्षणात फरक करू नका असे प्रशिक्षकांना बजावले होते. राणी झांशी रेजिमेंटचे काही परिणाम नेताजींना अपेक्षित होते. १) आपल्यासमोर भारतीय स्त्रिया लढण्यासाठी सज्ज आहेत असे पाहिल्यावर भारताच्या भूमीवरील ब्रिटिश फौजेतील भारतीय जवानांवर मानसिकदृष्ट्या खूप मोठा परिणाम होईल असे त्यांना वाटले होते. २) आझाद-हिंद फौज ही एक दिखाऊ फौज आहे व ती लढायला मैदानात उतरणारच नाही कारण तिचा तो उद्देशच नाही हा जो अपप्रचार दोस्त राष्ट्रांकडून होत आहे त्याला आळा बसेल. ३) स्त्रिया पलटणीत भरती होऊ लागल्या की आझाद-हिंद-चळवळीला एक क्रांतिकारक पैलू प्राप्त होईल. ४) स्त्रिया आपल्याबरोबर काम करीत आहेत हे पाहून पुरुषांचेही युद्धात भाग घेण्याविषयीचे चैतन्य वाढीला लागेल. ५) स्त्रियांकडे ते कधीही तुच्छतेने पाहू शकणार नाहीत. आपल्या रक्ताचा शेवटचा थेंब पडेपर्यंत ते लढत राहतील. ६) हिंदुस्थानातही स्त्रियांच्या पलटणीच्या कल्पनेला प्रचंड नैतिक प्रतिसाद मिळेल. ७) हिंदुस्थानातील क्रांतिकारक चळवळीत नवी उभारी व नवे रक्त निर्माण होईल. भारताबाहेरून पुरुषच नव्हे तर आझाद-हिंद-फौजेतील स्त्रियाही लढत आहेत, हा विचारच त्यांच्यामध्ये प्रेरणेचे स्फुल्लिंग फुलवेल. (कॅ.लक्ष्मी- मुलाखत)

१७ डिसेंबर १९४४ रोजी नेताजींनी सिंगापूर येथे लीग, सरकार व फौज यांच्या कार्याचा आढावा घेतला. या प्रसंगी त्यांनी राणी झांशी रेजिमेंटबद्दल प्रशंसोद्गार काढले. ते म्हणाले, “आमचे एक लक्षणीय यश म्हणजे पूर्व आशियातील भारतीय स्त्रियांमध्ये आम्ही निर्माण करू शकलेली जागृती. आमच्या आवाहनाला प्रतिसाद देऊन त्या राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. त्यांच्यापैकी ज्यांचे प्रशिक्षण पुरे झाले आहे, त्यांनी आपला क्रांतिकारक उत्साह व लष्करी कार्यक्षमता याबाबत सर्वांवर प्रभाव पाडला आहे. त्यांना प्रत्यक्ष युद्धावर पाठविल्यावर त्या आपल्या वागणुकीने व शौर्याने भारताला सन्मान व वैभव प्राप्त करून देतील यात शंकाच नाही.” (श्री.राम शर्मा)

काही लष्करी अधिकाऱ्यांचे पलटणीबाबत मत-

नेताजींनी स्वतः अनेकवेळा राण्यांचे कौतुक केले. प्रत्येक मुलीची स्वतःची मुलगी समजून त्यांनी काळजी घेतली. या पलटणीची कार्यपद्धती जवळून पाहणारे श्री.एस. ए. अय्यर, मेजर जनरल ए. सी. चतर्जी, जपानी अधिकारी, कर्नल प्रेमकुमार सहगल या सर्वांनीच या पलटणीचे खूप कौतुक केले आहे. आपल्या पुस्तकातील राणी झांशी रेजिमेंट वरच्या प्रकरणात जनरल शहानवाझ लिहितात, “२१ ऑक्टोबर १९४४ रोजी आझाद-हिंद-सरकारला एक वर्ष पूर्ण झाले. त्या निमित्ताने रंगून येथे आझाद-हिंद-फौजेचे संचलन होते. त्यात राणी झांशी युनिट सर्वात पुढे व नेतृत्व करणारी तुकडी होती. ही परेड पाहायला जपानी जनरलस, ब्रह्मी मंत्री व रंगूनमधील प्रमुख नागरिक आले होते. नेताजी व्यासपीठावर होते. नेताजींचे भाषण संपल्याबरोबर संचलन करण्याची व नेताजींना सलामी देण्याची आज्ञा दिली गेली. राणी झांशी तुकडीने संचलनाला सुरुवात केली न केली तोच हवाई हल्ल्याचा भोंगा वाजला. क्षणार्धातच ब्रिटिशांची बॉम्बहल्ला करणारी व लढाऊ विमाने येऊन थडकली. सर्व प्रेक्षक, आमंत्रित व जपानी अधिकारी खंदकाकडे धावले पण नेताजी व्यासपीठावरच अविचल उभे होते आणि राणी झांशी रेजिमेंटच्या मुली जणू काही घडलेच नाही अशा थाटात संचलन करीत सलामी देत होत्या. इतक्यातच एका जवानाला गोळी लागून तो तत्काळ गतप्राण झाला, पण त्याचाही संचलनावर कोणताही परिणाम झाला नाही.” मुलींचे हे धैर्य पाहून लोकांनी तोंडात बोटे घालली.

रंगूनहून बँकॉककडे निघालेल्या राणी झांशी रेजिमेंटच्या आगगाडीवर ब्रिटिश गनिमीकावावाल्या सैनिकांनी हल्ला केला होता. या झटापटीत स्टेला व तिची मैत्रीण जोसेफाईन शहीद झाल्या. काही जखमी झाल्या. राण्यांच्या युद्धकलेचा अनुभव त्या वेळी आला.

✱

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांची महिलानीती

हिंदी स्वातंत्र्याच्या लढ्यात म. गांधी व जवाहरलाल नेहरू यांच्या तोडीचा नेता म्हणजे सुभाषचंद्र बोस. १९४० च्या वैयक्तिक सत्याग्रहात त्यांची तब्येत बिघडली म्हणून कारागृहाऐवजी त्यांना त्यांच्या राहत्या घरी नजरकैदेत ठेवले होते. तिथून ते निसटले व काबूलमार्गे जर्मनीला पोहोचले. पुढे त्यांनी आझाद-हिंद-फौजेची स्थापना केली. या घटनेनंतर तर भारतीय तरुणांचे सुभाषबाबू हे मोठे दैवतच झाले. घरोघरी जन्माला येणाऱ्या एका तरी मुलाचे नाव ‘सुभाष’ ठेवले जात होते. एवढी एकच गोष्ट सुभाषबाबूंच्या लोकप्रियतेविषयी खूप सांगून जाते.

सुभाषचंद्रांचा जन्म २३ जानेवारी १८९७ रोजी ‘कटक’ या गावी झाला. कटक आज ओरिसामध्ये आहे, पण त्या वेळी ते अभंग बंगालमध्ये होते. सुभाषचंद्रांची आई प्रभावती देवी व वडील जानकीनाथ बोस. वडील त्या भागातले सुप्रसिद्ध वकील होते. सांपत्तिक स्थितीही उत्तम होती. सुभाषबाबूंची प्रकृती लहानपणी ठणठणीत नव्हती. शाळेतही काही विशेष खेळांच्या किंवा व्यायामाच्या सोयी नव्हत्या. ज्या काही होत्या त्यांचा फायदा आपल्या मुलांनी घेतला तर त्यांची प्रकृती चांगली होईल हा विचारही त्यांच्या वडिलांच्या मनात कधी आला नसावा. त्या काळी बंगालीच काय, सर्वच भारतीय मध्यम वर्गीयांमध्ये मुलांच्या फक्त अभ्यासाला अग्रस्थान होते. त्या वेळी मध्यमवर्गीयांना आपल्या मुलांनी उत्तम गुणांनी पास व्हावे व शेवटी नोकरी- तीही सरकारी- पत्करावी असे वाटे. त्यांच्या दृष्टीने खेळून नोकरी मिळणार नव्हती. मुलांनी नम्र व आज्ञाधारक असावे. आपला अभ्यास मन लावून करावा. संगत चांगल्या मुलांचीच धरावी अशी विचारसरणी त्या काळी सुशिक्षित मध्यमवर्गीची होती. सुभाषाची वैचारिक जडणघडण अशीच बनत गेली.

१९१३ मध्ये मॅट्रिकची परीक्षा पास झाल्यावर पुढील शिक्षणासाठी सुभाषबाबू

कलकत्त्याला गेले. ब्रिटिशांचा देशी माणसांकडे पाहायचा विकृत दृष्टिकोन त्यांना कलकत्त्याला आल्यावर पदोपदी जाणवू लागला. कलकत्त्याला ट्रॅम हे एकमेव सार्वजनिक वाहन होते. ट्रॅममधील गोरे प्रवासी देशी प्रवाशांना त्रास देत. तुच्छतेने वागवत. हे सर्व थांबले पाहिजे असे सुभाषबाबूंना वाटे. लष्कराबद्दलची ओढ त्यांना त्यांच्या विद्यार्थिदशेपासूनच होती. बंगालमध्ये एकोणपन्नासावी 'बंगाल पलटण' करण्याचे ठरले. या पलटणीत प्रवेश मिळवण्याचा त्यांनी खूप प्रयत्न केला पण डोळे अधू असल्यामुळे एकोणपन्नासाव्या बंगाल पलटणीत त्यांना प्रवेश मिळाला नाही. ती गोष्ट सतरा-अठरा वर्षांच्या सुभाषबाबूंना खूप लागून राहिली. दुसऱ्याच वर्षी कलकत्ता विद्यापीठाच्या इंडियन टेरिटोरियल आर्मीच्या युनिटमध्ये त्यांना प्रवेश मिळाला. कलकत्त्याच्या फोर्ट विल्यम्समध्ये प्रशिक्षण सुरू झाले. हे प्रशिक्षण नेमबाजीच्या स्पर्धेत भाग घेणे व पदवीदान समारंभ प्रसंगी गव्हर्नरला मानवंदना देता येणे इतपतच मर्यादित होते. असे असले तरीही आत्मविश्वास व आपल्या शक्तीची जाणीव त्यांना या प्रशिक्षण काळातच झाली. या प्रशिक्षणाचा त्यांच्या मानसिक जडणघडणीवर खूप परिणाम झाला.

कॉलेजमध्ये शिकत असताना त्यांच्या हाती विवेकानंदांचे ग्रंथ आले. या ग्रंथांच्या वाचनामुळे पौरुषत्व, लिंगभावाचे नाते इत्यादीसंबंधीचे त्यांचे विचार स्पष्ट होत गेले. हिंदुस्थान राष्ट्र बनण्यासाठी नागरिकांच्या ठायी ताकद व तंदुरुस्त शरीर असले पाहिजे ही जाणीव त्यांना झाली. विवेकानंदांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे, 'फक्त गीता वाचून मुक्ती मिळणार नाही' (बोस १९८०:३८) त्यासाठी फूटबॉलच आवश्यक आहे. केंब्रिजमध्ये शिकत असताना हळूहळू त्यांच्या लक्षात येऊ लागले की इंग्रज माणूस फक्त शारीरिक ताकद जाणतो व मानतो. सुभाषबाबूंना गांधीजींचे स्वराज्य मिळविण्यासाठी अहिंसेचे तत्त्वज्ञान पटवून घेणे कठीण होत होते. शारीरिक तंदुरुस्तीबाबत सुभाषबाबूंनी स्त्री-पुरुष असा भेद केला नाही. स्त्रियांनाही लष्करी प्रशिक्षण दिले तर त्याही लष्करात नक्कीच चमकतील. पुरुषांच्या खांद्याला खांदा लावून लढतील. हिंदुस्थानी स्त्री-पुरुष क्रांतिकारक एकाच पद्धतीचे हालअपेष्टा भोगीत असतात, हे आयुष्य झोकून देऊन काम करताना त्यांनी हिंदुस्थानात अनुभविले होते. त्यामुळे स्त्रिया या दुर्बल असतात, अबला असतात वगैरे पुरुषप्रधान संस्कृतीची जी चौकट होती तीच त्यांना मान्य नव्हती. अमिता पुरकायस्थ (गुहा) हिला १९३८ साली सुभाषबाबू लिहितात- 'आपण आता स्त्रियांना बलवान व शूर बनविले पाहिजे. हिंदुस्थान स्वतंत्र करणे हे केवळ पुरुषांचे काम नाही. स्त्रियांचेही आहे. स्त्रिया एकूण लोकसंख्येच्या अर्धा भाग आहेत. त्यामुळे जर भारतीय स्त्री तनमनधन वेचायला तयार झाली नाही तर देशही सज्ज होणार नाही. (बोस २७०-७१) देश जळत असताना पडदानशीन

स्त्रियांनीही तो वाचवायला रस्त्यावर उतरले पाहिजे असे त्यांचे मत होते. देशाकरिता स्त्री-पुरुषांची जबाबदारी एकच आहे. त्या दोघांनी मिळून राष्ट्राच्या संघर्षाच्या काळात हातात हात घालून काम केले पाहिजे. लिंगभावाकडे ते लोकशाही पद्धतीने पाहत होते. बंगाली कुटुंब व्यवस्थेतल्या स्त्रियांच्याकडे पाहण्याचा सुभाषबाबूंचा दृष्टिकोन हळूहळू बदलत गेला. त्याचे कारण केंब्रिजमधील वातावरण व शिक्षण. स्त्री-पुरुषांचे एकत्र जीवन हे आहे. सुभाषबाबू स्वतःहून कधीच कोणत्याही बाईशी बोलत नसत. बायकांशी लगट करणारे पुरुष, त्यांचे अश्लील विनोद ह्याचा त्यांना संताप येई. सुभाषबाबू रामकृष्ण परमहंसंप्रमाणे जगातील सर्व स्त्रियांना मातेसमान मानणाऱ्यांपैकी. हिंदू तत्त्वज्ञानाप्रमाणे त्यांना देवतांचे स्थान देणारा सुभाष बोस हळूहळू बदलत गेला. त्यांची आई प्रभावती हे त्यांचे दैवत होते. पोलादी हातांनी सर्व कुटुंबाचा कारभार करणारी त्यांची आई त्यांना महान वाटे. मुले आईच्या दुधावर नुसतीच मोठी होत नाहीत तर त्यांचे व्यक्तिमत्त्वही घडत जाते. म्हणूनच 'मातृदेवो भव' या संस्कृत उक्तीप्रमाणे त्यांना सर्वांनीच आईचे श्रेष्ठत्व मान्य करावे असे वाटे. १९४४ साली प्रभावतीदेवींचे निधन झाले. सुभाषबाबू त्या वेळी रंगूनला होते. एखाद्या लहान मुलासारखे ते रडले. आईच्या मृत्यूप्रसंगी आपण तिच्या उशाशी नव्हतो या विचाराने त्यांचे मन विदीर्ण झाले.

बॅ.चित्तरंजन दास ह्यांना सुभाषबाबू गुरुस्थानी मानीत. त्यांच्या पत्नी बसंतीदेवी यांनाही सुभाषबाबूंच्या मनात आईइतकेच स्थान होते. चित्तरंजन दास जेव्हा मृत्यू पावले त्या वेळी बसंतीदेवी खूप निराशा झाल्या व निर्वाणीची भाषा बोलू लागल्या आणि ते साहजिकच होते. त्यांनी स्वतःला सावरून देशाच्या राजकीय जीवनात नेतृत्व करावे म्हणून सुभाषबाबूंनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली. प्रसहकार चळवळीत बसंतीदेवींना काँग्रेस स्वयंसेवकाबरोबर अटक झाली. या अटकेनंतर राजकीय चळवळीत स्त्रियांनी रस्त्यावर उतरून भाग घेण्याबाबतच्या सुभाषबाबूंच्या मतात विलक्षण फरक पडला. चित्तरंजन दास यांनाही स्त्रियांनी रस्त्यावर उतरून अटक करून घेऊ नये, ती कामे पुरुषांची आहेत असे वाटे. परंतु बसंतीदेवी, ऊर्मिलादेवी व सुनीतीदेवी यांच्यासारख्या स्त्रियांच्या अटकेनंतर कलकत्त्यातील सामाजिक जीवनावर जणू वीज कोसळली. सुभाषवरही त्याचा परिणाम झाला. चित्तरंजन दास सुभाषबाबूंना गुरुस्थानी असले तरी स्त्रियांनी राजकीय चळवळीत भाग न घेण्याबाबतच्या त्यांच्या विचारांना सुभाषबाबूंनी विरोध केला.

परदेशी पत्रकारितेमधून भारतीय स्त्रियांची जी प्रतिमा रंगविली जात असे त्यालाही सुभाषबाबूंनी हरकत घेतली. भारतीय स्त्रियांचे अबला व दुर्बल मानाऱ्या

स्त्रिया असे केलेले वर्णन त्यांनी खोडून काढले. या बाबतीत त्यांनी प्राचीन भारतातील अनेक स्त्रियांची उदाहरणे दिली. भारतीय संस्कृती व सभ्यता ही विदेशी लोकांना समजली पाहिजे म्हणून त्यावर प्रकाश पाडून पद्धतशीर प्रचार केला पाहिजे असे त्यांचे मत बनले. भारतीय स्त्रिया अबला व दुर्बल नसून सबला व सक्षम आहेत. त्यांच्या संदर्भात काही बोलताना, लिहिताना अगर वागताना ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी भारतीय स्त्रियांत हे गुण आहेत असे मान्य करून त्यांना सन्मानानेच वागविले पाहिजे असा सुभाषबाबूंचा आग्रह होता.

काँग्रेसमध्ये काम करीत असताना स्त्रियांना सामावून घेणारे अनेक कार्यक्रम सुभाषबाबूंनी केले. १९२८ मध्ये कलकत्ता काँग्रेसमध्ये काँग्रेसच्या नेत्यांना व हिंदी जनतेला त्याचा अनुभव आला. कोणतेही कार्य करावयाचे म्हटले की, स्वयंसेवकांची गरज असतेच. हे स्वयंसेवक नेहमीच आयत्या वेळी गोळा होत. स्वयंसेवकांना कामाचे प्रशिक्षण देऊन त्यांचे काम शिस्तीने व लयबद्धतेने चालावे असे सुभाषबाबूंना वाटे. १९२८ मध्ये कलकत्त्याला काँग्रेसचे अधिवेशन होते. काँग्रेस अध्यक्षांच्या मिरवणुकीच्या मार्गावरील कायदा व सुव्यवस्थेची हमी देऊन पोलिसांना त्यापासून लांब ठेवण्याची विनंती त्यांनी सरकारला केली. या मिरवणुकीत शंभर जणांचा लष्करी बँड, त्यानंतर कॅव्हेलरी युनिट, अडीचशे स्त्री स्वयंसेविका पथक, त्यानंतर पायदळ व त्यामागे प्रत्येक प्रांताच्या नेत्यासाठी मोटारगाड्या, प्रतिनिधींना घेऊन जाणाऱ्या बसेस अशी अत्यंत प्रेक्षणीय व शिस्तबद्ध मिरवणूक निघाली. या मिरवणुकीचे संचालन व मार्गदर्शन सुभाषबाबू उघड्या मोटारीत उभे राहून करीत होते. ही मिरवणूक हावडा स्टेशनपासून निघून कलकत्त्याच्या पार्क सर्कसमध्ये थांबली. रस्त्यावर दुतर्फा स्त्री-पुरुष मानवी साखळी करून उभे होते. कारण कलकत्त्याच्या रस्त्यावर प्रथमच अडीचशे स्त्रिया गणवेशात संचलन करीत होत्या. लोक शांतपणे उभे होते. फुले उधळणे, घोषणाबाजी करणे ह्या गोष्टींना फाटा होता. ज्यांच्या समोरून अध्यक्ष मोतीलाल नेहरू यांची गाडी जाई तेवढेच लोक त्यांना 'वंदेमातरम' म्हणून मानवंदना देत. मोतीलाल नेहरूंना एकशे एक बंदुकांची सलामी दिली. व्हाईसरॉय व बादशहा यांना दिल्या जाणाऱ्या सन्मानाची नक्कल सुभाषबाबूंनी केली म्हणून ब्रिटिश सरकार संतापले. (कॅ.लक्ष्मी त्या वेळी आपल्या आई अमु स्वामीनाथन् यांच्याबरोबर काँग्रेस अधिवेशनाला गेल्या होत्या. लष्करी थाटाचे हे स्वागत अहिंसावादी महात्मा गांधींना, त्याचप्रमाणे अनेक नेत्यांना पसंत पडले नाही. सुभाषबाबूंचे हे लष्करी ज्ञान लोकांच्या व बंगाल सरकारच्याही नजरेसमोर आले. आज्ञाद-हिंद-फौजेचा विचार सुभाषबाबूंच्या मनात रुजत होता, हे यावरून लक्षात येते. दोन हजार स्वयंसेवकांपैकी एकानेही कोणत्याही प्रकारची हिंसा केली नाही. यात

क्रांतिकारक विचारांचे तरुणही होते. (कॅ.लक्ष्मी, कानपूर, सप्टें. १९९२)

या लष्करी पद्धतीच्या स्वयंसेविका पथकात अडीचशे तरुणांचे गणवेशातील पथक होते. गर्लगाइडच्या पथकासारखे हे नक्कीच नव्हते. हे पथक तयार करण्यामागे सुभाषबाबूंचे अथक परिश्रम होते. त्यासाठी त्यांनी जहाल गटाच्या मुलामुलींबरोबर चर्चा केल्या होत्या. महिला क्रांतिकारकांच्या गट बैठकीत व त्यांच्या निरनिराळ्या चर्चासत्रांत सुभाषबाबूंनी भाग घेतला होता. कलकत्त्यात छात्री संघ नावाचा विद्यार्थिनींचा संघ होता. या संघात ब्राह्मी समाज, व्हिक्टोरिया, डायओसेरन, स्कॉटिश चर्च, बेथूम कॉलेज, वगैरे शिक्षण संस्थांतील मुली होत्या. छात्री संघाच्या काही निवडक मुलींना 'युगांतर रिव्होल्युशनरी' पथकात प्रवेश मिळाला होता. सुभाषबाबू या मुलींना कठोर प्रशिक्षण देत. निवडक साहित्य वाचून घेऊन त्यांची परीक्षाही घेतली जाई. छात्री संघातील कामासाठी त्यांचा दुवा म्हणजे कल्याणी व बीना दास. बेनीमाधव दास या त्यांच्या गुरूच्या त्या दोघी कन्या होत. त्याशिवाय पुढे प्रसिद्धीला आलेल्या कल्पना दत्त, शांती व सुनीती, प्रीती वोडियार या मुली होत्या. या व छात्री संघटनेतील इतरही काही मुली क्रांतिकारक कृत्ये करून भारतीय स्त्रियांना वंद्य ठरल्या. ढाक्यामध्ये लीला नाग यांनी 'दीपाली संघा'ची १९२४ मध्ये स्थापना केली होती. त्याशिवाय सुभाषबाबू 'सरोजनलिनी' सारख्या संस्थांनी स्थापन केलेल्या महिला संस्थांच्याही संपर्कात होते. गुरू सद्य दत्त व लतिका घोष हे या संस्थेचे अनुक्रमे सचिव व उपसचिव होते. लतिका घोषमधील चमक बघून सुभाषबाबूंचे भाऊ शरच्चंद्र बोस यांनी लतिका घोषला सायमन कमिशन समोर पडदानशीन स्त्रियांचा मोर्चा घेऊन जाण्याची विनंती केली होती तर सुभाषबाबूंनी लतिकाला काँग्रेसमध्ये येण्याचे आमंत्रण दिले होते. स्वराज्य अहिंसेने मिळणार नाही यावर दृढ विश्वास असणाऱ्या लतिकाने ते नाकारले. सुभाषबाबू तिच्या विश्वासाशी सहमत होते. शेतकरी कामगार, युवक यांची संघटना जशी आवश्यक आहे तशीच महिला राष्ट्रीय सभेची आवश्यकता त्यांनी लतिकाला बोलून दाखविली. सनातनी विचारांच्या स्त्रियाही त्यात सामील व्हाव्या म्हणून त्यांनी आपली आई प्रभावतीदेवी हिला त्या संघाची अध्यक्ष होण्याची विनंती केली व लतिका घोषला सचिव पद दिले. स्त्रियांनी राष्ट्रीय सेवेचे शिक्षण घ्यावे म्हणून चित्तरंजन दास यांनी 'नारी कर्ममंदिर' नावाची संस्था स्थापन केली होती. त्यांच्या मृत्यूनंतर १९२५ मध्ये ती बंद पडली. महिला राष्ट्रीय संघ ही त्यांच्याच संस्थेची सुधारलेली आवृत्ती होती. महिला संघाच्या प्रत्येक शाखेत शारीरिक शिक्षण व स्वतःचा बचाव करण्याकरिता लाठी व जंबिया यांचे प्रशिक्षण, राष्ट्रीय व देशभक्तिपर गीते, देशभक्तीची प्रेरणा देणारी नाट्यकला करणे असे शिक्षण दिले जाई. छात्री संघ व राष्ट्रीय महिला संघात मायकल

चालविणे, मोटार ड्रायव्हिंग, पोहणे इत्यादीचे शिक्षण स्व-स्वातंत्र्य व आत्मविश्वास वाढविण्याच्या दृष्टीने आवश्यक मानले जाई. (रेबा शोम : १५)

१९२८च्या कलकत्ता काँग्रेसमध्ये सुभाषबाबूंना स्त्रियांच्या निरनिराळ्या गटांशी असलेला संपर्क फारच उपयोगी पडला. छात्री संघ हा त्यापैकी एक. कल्याणी भट्टाचार्य नावाच्या मुलीने शंभर स्वयंसेविका एक महिना प्रशिक्षण देऊन तयार केल्या होत्या. काँग्रेसच्या राजकारणात हळूहळू स्त्रियांचा प्रवेश जाणवत असला तरी लष्करी गणवेशात पुरुषांबरोबर संचलन करणाऱ्या स्त्रिया त्यांना अपेक्षित नव्हत्या. लतिका घोष ही महिला स्वयंसेविकांची 'ऑफिसर इन कमाण्ड' होती. तिला कर्नल लतिका म्हणत. तिने बेथूम कॉलेज, व्हिक्टोरिया इन्स्टिट्यूट व कलकत्ता कॉर्पोरेशनच्या शिक्षिकांना स्वयंसेविका करून घेतले होते. अधिवेशन चालू असताना या स्त्रियांनी दिवस रात्र काम केले. प्रदर्शन मांडणे, विक्री करणे, खाण्याचे स्टॉल यावर भद्र स्त्रिया अहोरात्र काम करताना पाहणे हे देशवासीयांना अनोखे होते. आझाद-हिंद-फौजेची राणी झांशी रेजिमेंट करताना हा सगळा अनुभव सुभाषबाबूंच्या गांठी होता. स्त्रियांच्या संस्थांशी व स्वयंसेविकांशी त्यांचा जो संपर्क आला त्यातून स्वातंत्र्याच्या कामातही स्त्रिया झोकून काम करतील हा विश्वास सुभाषबाबूंच्या मनात आला. या स्वयंसेविकांपैकी अनेकांनी महिला विकास व स्वातंत्र्यसंग्रामात आहुती देण्याची प्रतिज्ञा केली. त्यांचा अनुभव १९३० सालच्या सविनय कायदेभंगाच्या चळवळीतही आला. त्यांच्या स्वयंसेविका पथातील लीला नाग हिने मिरवणुका काढल्या तर लतिका घोष हिने दारू व परदेशी कापडाच्या दुकानांवर निदर्शने करण्याकरिता मोर्चेबांधणी केली. लीला नागचे आझाद हिंद फौजेची संबंध आहेत या संशयावरून तिला १९४३ मध्ये स्थानबद्ध केले होते. आझाद हिंद फौजेच्या भारताच्या पूर्वेकडील आघाडीवरच्या यशाचा बंगाली बायकांवर खूप परिणाम झाला. आपणही हिंदी स्त्रियांची राणी झांशी पलटण तयार करावी व सुभाषबाबूंना शिलांग, मणिपूर भागात जाऊन मिळावे अशी योजना तिच्या गटाने आखली होती.

सुभाषबाबूंना स्त्रियांना स्वातंत्र्याच्या चळवळीत आणायचे होते ते केवळ प्रतीकात्मक नव्हते. स्त्रिया लोकसंख्येच्या अर्धा भाग आहेत त्या या लढ्यापासून दूर राहूच शकत नाहीत. त्या लढ्यात आल्या नाहीत तर देशाची प्रगती अशक्य आहे. आपले स्त्रियांच्या सहभागाबद्दलचे हे विचार तरुणांच्या मनांवर बिंबवण्याकरता ते कॉलेज व वसतिगृहे यांना भेटी देत. मुलांसमोर भाषणे करीत. त्यांच्याशी चर्चा करीत. मुलांना बोलते करीत. आपल्या आईबद्दल प्रेम व आदर दाखविणारे पुरुष इतर स्त्रियांशी वेगळे कसे वागू शकतात? पुरुषांनी स्त्रियांना

त्यांचा योग्य मान व दर्जा दिला पाहिजे. १९२९ एप्रिलमध्ये सिल्हेटच्या विद्यापीठ परिषदेचे अध्यक्ष म्हणून ते गेले होते. त्यांचे भाषण ऐकून विचारलेल्या प्रश्नाला उत्तर देताना सुभाषबाबू म्हणाले होते, "स्त्रियांचे स्त्रियांना जागृत करू शकतात. म्हणून तुम्हांला स्वतःलाच हे काम करायला पाहिजे. अडचणी येणारच. संकटही कोसळणारच. तुम्ही उच्च शिक्षण घेत आहात तेव्हा या देशातल्या लिहू-वाचूही न शकणाऱ्या स्त्रियांना तुम्ही वाचवू शकाल ना? त्यांना व्यावसायिक शिक्षण देऊन स्वतःच्या पायावर उभ्या करू शकाल ना? तरुण मुलींना शारीरिक शिक्षण देता येईल ना? या देशात स्त्रियांच्यावर जेवढे जुलूम व अन्याय, अत्याचार होतात तेवढे जगात कुठेच होत नसतील. त्याविरुद्ध उभ्या राहण्याकरता त्या शूर व ताकदवान झाल्या तरच त्यासुद्धा पराक्रमी मुलांना जन्म देऊ शकतील. (बोस : ९५)

सुभाषबाबू १९३८ साली काँग्रेसचे अध्यक्ष झाले. त्या वेळी त्यांनी स्त्रियांना राजकीय जीवनात सामावून घेण्यासाठी अनेक उपक्रम राबविले. उदा. काँग्रेसच्या प्रत्येक कार्यक्रमात स्त्रियांची नजरेत भरण्याइतकी उपस्थिती राहिल याचे प्रयत्न त्यांनी केले. हरिपुरा काँग्रेसच्या अधिवेशनात मृदुला साराभाई यांच्याकडे मांडव, चहा, नाश्ता, भोजन व त्याचबरोबर मंडप सफाई व सांडपाण्याची व्यवस्था, अभ्यागतांची व्यवस्था ही कामे सोपविली. स्त्रियांना संधी मिळाली तर त्या आपल्यावर सोपविलेली कामे अतिशय जबाबदारीने व सुंदर करू शकतात हे मृदुला साराभाई व त्यांच्या स्वयंसेविका पथाने सिद्ध केले. (झैदा १९८० : ३३८) स्त्रिया हळूहळू काँग्रेसच्या कामात रस घेऊ लागल्या. त्यांच्या प्रयत्नांत व काँग्रेसच्या कामात समन्वय साधला जात नाही असे सुभाषबाबूंच्या लक्षात आले. त्यासाठी काँग्रेसमध्ये महिला विभाग स्थापन करण्याची निकड त्यांना भासू लागली. असे विभाग बंगाल प्रांतिक काँग्रेस व संयुक्त प्रांत (आजच्या उत्तर प्रदेशचा भाग) यामध्ये कार्यरत होते. या विभागांचे काम काँग्रेसचे सभासद वाढविणे, खेड्यापाड्यांत विधायक कार्यक्रम पोहोचविणे तसेच आंतरराष्ट्रीय व राष्ट्रीय महिला चळवळीच्या कार्याची माहिती महिलांपर्यंत पोहोचविणे हे होते. याबाबत काँग्रेसमध्ये चर्चेला तोंड फोडले. इतकेच नव्हे तर त्याचा आग्रहही धरला.

काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून सुभाषबाबूंनी केलेली आणखी एक महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे नॅशनल प्लॅनिंग कमिटीची स्थापना करण्यासाठी त्यांनी घेतलेला पुढकार. जवाहरलाल नेहरू यांना त्या कमिटीचे अध्यक्ष नेमले. प्लॅनिंग कमिटीच्या चौकटीत स्त्रियांचे प्रश्नही अंतर्भूत करायचे सुभाषबाबू व नेहरू यांनी ठरवले. स्त्रियांना बाजूला ठेवून हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य अस्तित्वात येऊच शकत नाही असे सुभाषबाबूंचे मत होते. राष्ट्रीय नियोजन समितीच्या उपसमित्यांपैकी एक समिती

स्त्रियांसंबंधी होती. या समितीकडे हिंदुस्थानच्या नियोजित अर्थव्यवस्थेत स्त्रियांचा सामाजिक, आर्थिक, वैधानिक दर्जा, संपत्तीचा अधिकार, व्यापार व्यवसाय या सर्व बाबतींतील अडथळे दूर करून त्यांना समान संधी व दर्जा मिळवून देण्याचे काम होते. डॉ. राणी लक्ष्मीबाई राजवाडे (सर मोरोपंत जोशी यांची मुलगी. ही लहानपणापासूनच वडिलांबरोबर काँग्रेसच्या अधिवेशनास हजर असे.) यांना या समितीचे अध्यक्ष नेमले व गुजरातच्या मृदुला साराभाई सचिव व बंगालच्या स्त्रियांचे विशेष प्रश्न मांडण्यासाठी लीला नाग या बंगालमधील त्यांच्या जुन्या सहकारी भगिनीची सुभाषबाबूंनी नियुक्ती केली. या समितीने तयार केलेला अहवाल अगदी बारीकसारीक तपशिलासकट तर होताच, पण आश्चर्य म्हणजे त्या काळात तो अत्यंत आधुनिक व दूरदृष्टीचा होता. त्यातील बऱ्याच कल्पना सुभाषबाबूंच्या होत्या. १९२८ ते १९३१ पर्यंत सुभाषबाबूंची जी व्याख्याने, चर्चासत्रे, परिषदा घेतल्या त्यात त्यांनी सामाजिक कुप्रथा, बालविवाह, पडदा पद्धती यावर सडकून टीका केली. स्त्रियांना शिक्षण मिळणे हा त्यांचा मूलभूत हक्क आहे. अर्थार्जन करणे, अविवाहित राहणे, स्वरक्षणार्थ शस्त्र चालवायला शिकणे या गोष्टी स्त्रियांना करता आल्याच पाहिजेत. ह्या गोष्टी करताना आपल्या वडीलधाऱ्यांचा विरोध झाला तर तो धुडकावून लावला पाहिजे असे सुभाषबाबू विद्यार्थ्यांच्या प्रत्येक सभेत सांगत. (रेबा शोम : पान २४)

सुभाषबाबूंची पत्नी इमिली हिला १७ जून १९३६ साली लिहिलेल्या पत्रात तिने आपले आयुष्य कसे घालवावे याबद्दल केलेल्या सूचना पहा. (रेबा शोम : पान २४)

1) To Keep your body fit, do exercise regularly. In Vienna you can join a gymnastic school, like the one I used to join.

2) To make yourself useful in later life- take lessons in domestic hygienes, domestic economy (household management) etc.

3) Also take training to be a competent secretary. For this, it is necessary to know book-keeping, a bit of accountancy, and how to handle and arrange files.

4) Learn some music- including playing some instrument - so that you can entertain yourself and your family at times.

5) Learn as many languages as possible. It is more necessary to sepeak.

6) You should also know some thing of needlework, knitting, embroidery etc.

7) Regarding the subjects you should study a little of philosophy. (Bose 1944 sighted in - Reba shom 24)

सुभाषबाबूंच्या पत्रातील या मजकुरावरून त्यांच्या मनात खोल कुठेतरी बंगाली भद्र बाईची पुसटशी का होईना पण प्रतिमा होती. त्या काळचे हिंदी पुढारीही सुभाषबाबूंसारखेच त्यांच्या मनातील खोल उमटलेले पारंपरिक चित्र पुसून टाकू शकत नव्हते. आजचे लिंगभाव विषयक संशोधक या मनःस्थितीला 'नवी पितृप्रधानता' (New Patriarchy) म्हणतात. परंतु महिला चळवळ व स्त्री अभ्यासक यांनी उचलून धरलेले आजचे मोजमाप पंचाहत्तर वर्षांपूर्वीच्या स्त्रियांच्या अगर पुरुषांच्यासाठीच्या मानसिकतेला लावता येणार नाही. दुसऱ्या महायुद्धानंतर सर्व जगातीलच सामाजिक व आर्थिक परिस्थिती बदलली व आंतरराष्ट्रीय महिला वर्षापासून तर ती झपाट्याने बदलत चालली आहे. त्यांनी पत्रात जे इमिलीला लिहिले आहे त्यातला बराच भाग त्या काळाच्या कितीतरी पुढे होता. अर्थार्जन करून गृहअंदाजपत्रक सांभाळणे, जिमला जाणे वगैरे गोष्टी या विसाव्या शतकाच्या अखेरच्या दशकापासून हळूहळू रुजल्या आहेत. सुभाषबाबूंना पंचाहत्तर वर्षांपूर्वी हे जाणवले ते महत्त्वाचे होते. त्यांच्या प्रगल्भ विचारांना नवी पितृप्रधानता म्हणणे हे बरोबर वाटत नाही.

सुभाषबाबूंना आग्नेय आशियात आणण्यासाठी जपानने जर्मनीशी बोलणी केली. जर सुभाषबाबूंना तसे आणण्यात यश मिळाले तर त्यांच्या असीम लोकप्रियतेमुळे पूर्व व आग्नेय आशियातील जनता व युद्धबंदी त्यांच्याभोवती गोळा होतील, याची जपानला खात्री होती. जर्मनीच्या 'यू' पाणबुडीतून सुभाषबाबूंनी जपानकडे प्रयाण केले. हा प्रवास सहा महिने चालू होता. जर्मनीतील आझाद-हिंद-फौजेतील त्यांचे सहकारी अधिकारी मेजर अबीद हुसेन व मेजर स्वामी त्यांच्या बरोबर होते. सुभाषबाबूंची रोजची टिपणे लिहून घेण्याचे काम मेजर अबीद हुसेन यांच्याकडे होते. स्त्रियांनीही युद्धभूमीवर उतरले पाहिजे हा विचार सुभाषबाबूंच्या मनात कित्येक वर्षे घर करून होता. आग्नेय आशियात हिंदी लोकांची व युद्धकैद्यांचीही संख्या लक्षणीय होती. त्यामुळे आग्नेय आशियातील आझाद-हिंद-फौजेमध्ये या विचाराला त्यांनी मूर्त स्वरूप द्यावयाचे ठरविले. या प्रवासातच त्यांनी राणी झांशी रेजिमेंटची योजना तपशीलवार तयार केली. त्यातल्या अनेक गोष्टी हिंदी स्त्रियांना ओळखणाऱ्या व त्याच समाजात जन्मून वाढलेल्या अबीद हुसेन याला पटत नव्हत्या. पण सुभाषबाबूंनी त्याच्याशी युक्तिवाद केला. हिंदी स्त्रिया लष्करी गणवेश घालतील, केस कापतील व एखाद्या सैनिकासारख्या वागतील हे सुभाषबाबूंचे विचार मेजर अबीदला पटत नव्हते. पण त्या हे सर्व करतीलच असा विश्वास सुभाषबाबूंनी ठासून व्यक्त केला. जर्मन

पाणबुडीतून युरोपमधून नाट्यपूर्ण पद्धतीने निघालेले सुभाषबाबू हिंदी महासागराच्या मध्यावर पाणबुडी बदलून जपानी पाणबुडीतून २० जून १९४३ला जपानला पोहोचले. ४ जुलै रोजी त्यांच्या स्वागतासाठी जमलेल्या सभेत त्यांनी कॅ.मोहनसिंगनी स्थापना केलेल्या इंडियन नॅशनल आर्मीचे आझाद-हिंद-फौज असे भारतीय नामकरण केले. जर्मनीमधली फौज याच नावाने लढत होती. तसेच या आझाद-हिंद-फौजेत इतर पलटणीबरोबरच झांशीची राणी नावाची महिला पलटण सुरू करण्याची घोषणाही सुभाषबाबूंनी केली. ही घोषणा लोकांच्या कल्पनेच्या बाहेरची असल्यामुळे श्रोत्यांनाही नेताजींना काय नेमके म्हणायचे आहे ते समजले नाही. (कॅ.लक्ष्मी कानपूर, १९९३)

४ जुलै १९४३ ला सुभाषबाबूंनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या अध्यक्षपदाची सूत्रे हातात घेतल्याबरोबरच लीगचा महिला कल्याण विभाग स्थापन झाल्याचे जाहीर केले. लीगमध्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांना स्त्रियांकरिता स्वतंत्र विभाग असण्याची गरज काय हे समजेचना, कारण त्या वेळी हिंदी किंवा आशियाई लोकांना स्त्री-पुरुष समानतेचा गंधही नव्हता. आझाद-हिंद-फौजेची महिला पलटण उभारल्यामुळे आझाद-हिंद-फौज ही ब्रिटिश भारतीय युद्धबंगांचीच आहे हा समज खोटा ठरून तिच्याकडे बघायची दृष्टी बदलेल असा सुभाषबाबूंना विश्वास होता.

डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन व लीगच्या स्त्री विभागाच्या प्रमुख श्रीमती-चिदंबरम व बॅ.यल्लप्पा यांनी १२ जुलै १९४३ ला केवळ स्त्रियांची एक ऐतिहासिक दृष्ट्या महत्त्वाची सभा आयोजित केली. नेताजी सुभाष यांचा महिला पलटणीचा विचार स्त्रियांपर्यंत पोहोचवणे हा त्या सभेचा उद्देश होता. या सभेत मार्गदर्शनाकरिता नेताजींना बोलाविले होते. स्त्रियांनी त्यांना लष्करी पद्धतीची मानवंदना दिली. या मानवंदनेकरिता मुलींना प्रशिक्षण देण्यासाठी आझाद-हिंद-फौजेतून दोन ज्येष्ठ हवालदार आणले होते. दोन दिवस कठोर परिश्रम करून सफेद गणवेशात मुलींनी दिलेली मानवंदना स्वीकारताना नेताजींना आनंदाचे भरते आले. एकूण मानवंदना फारच परिणामकारक झाली. राणी झांशी रेजिमेंट चांगला आकार घेईल याबद्दल नेताजींची खात्री झाली. (कॅ.लक्ष्मी, कानपूर, १९९३)

१२ जुलैच्या या ऐतिहासिक सभेत नेताजींनी 'राष्ट्रीय चळवळीतील स्त्रियांची भूमिका' या विषयावर भाषण केले. 'सार्वजनिक अगर राष्ट्रीय कार्य यात अशी एकही जागा नाही की ज्यात हिंदी स्त्रियांनी पुरुषांच्या बरोबरीने व शौर्याने आपला भाग उचलला नाही. स्त्रियांची पात्रता केवढी मोठी आहे याची आपल्याला जाणीव आहे व म्हणूनच मी म्हणतो की, आमच्या भगिनी सहन करू शकणार नाहीत अशा यातना असूच शकत नाहीत. हिंदी स्वातंत्र्याच्या या शेवटच्या युद्धात आम्हांला

झांशीची एक राणी पुरणार नसून कित्येक हजार झांशीच्या राण्या हव्या आहेत. तुम्ही किती बंदुका घेऊन जाल, किती गोळ्या झाडाल हा महत्त्वाचा मुद्दा नाही. तुम्ही जे उदाहरण घालून घाल त्याचा होणारा नैतिक परिणाम महत्त्वाचा आहे.' भाषणाच्या शेवटी राणी झांशी रेजिमेंटची आपली क्रांतिकारक योजना आपण अंमलात आणीत असल्याचे जाहीर केले. (मूळ भाषण परिशिष्ट एक मध्ये पाहावे.)

१३ जुलै १९४३ ला नेताजी सुभाषचंद्रांनी डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन यांना बोलावून घेतले. अहिंसावादी घरातून आलेल्या या मुलीला युद्धभूमीवर काम करण्यासाठी किती तयारी करावी लागेल, काय काय व कोणकोणत्या आपत्तींना तोंड द्यावे लागेल याचे स्पष्ट चित्र तिच्यापुढे उभे केले. इतिहासात गाजलेल्या स्त्रिया या आपल्या दृष्टीने आदर्श असल्या तरी घर, कुटुंबाचे पावित्र्य व एकजिनसीपणा याबाबत माता व पत्नीचीही भूमिका ते महत्त्वाची मानीत. आधुनिक जगात, विशेषतः राष्ट्रीय चारित्र्याचे अधःपतन होत असलेल्या आपल्या देशात स्त्रियांना फक्त आपल्या संसाराचा विचार करून चालणार नाही. शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य, नागरी समस्या इत्यादी कामांमध्ये स्त्रियांनी आपली जबाबदारी ओळखून जबाबदारीचा अर्धा वाटा उचलला पाहिजे. देशाचे स्वातंत्र्य मिळविण्याची आपली जबाबदारी ओळखून शस्त्र हाती धरणे जरूरीचे आहे. डॉ.लक्ष्मींच्या घरचे वातावरण गांधीवादाचा पुरस्कार करणारे आहे व ते आपल्या विचाराच्या विरोधात आहे ही जाणीवही नेताजींनी डॉ.लक्ष्मींना करून दिली. कॅ.लक्ष्मी सांगतात की, आपण काही नवे सांगतो असा नेताजींचा आविर्भाव नव्हता. राष्ट्रीय चळवळीत स्त्रियांनी लाठ्या खाल्ल्या, अश्रूधुराला तोंड दिले, कारावासही भोगला. नेताजींची स्त्रियांकडून यापेक्षाही मोठी अपेक्षा होती. त्यांच्या मते हातात बंदूक घेऊन स्त्रिया लढण्यासाठी सज्ज झाल्या की त्याचा दुहेरी फायदा होईल. महिला त्या देशाचे स्वातंत्र्य मिळवतीलच आणि मग त्यातूनच सामाजिक बेड्या तोडण्याचे सामर्थ्यही त्या मिळवतील हा त्याचा दुसरा फायदा असेल. स्वातंत्र्ययुद्धातील सहभागामुळे स्त्रिया आपल्या आधिकाराची मागणी करून शोषणमुक्त होतील, याचा विश्वास त्यांना होता. हे लक्ष्मीबरोबरच्या नेताजींच्या चर्चेतून स्पष्ट होते. म्हणूनच की काय डॉ.लक्ष्मी यांना नेताजी सुभाषचंद्र बोस हे सर्व भारतीय नेत्यांतील अग्रभागी असलेले स्त्रीवादी नेते होते असे आजही ठामपणे वाटते.

राणी झांशी पलटणीची स्थापना झाल्यावर आझाद-हिंद-फौजेतील नॉन कमिशनड अधिकाऱ्यांच्या मुलाखती नेताजींनी स्वतः घेतल्या. पलटणीसाठी प्रशिक्षकांच्या नेमणुका त्यांनी स्वतः केल्या. "या प्रशिक्षकांना महिला जवान व

पुरुष जवान यांच्यातील नेमका वेगळेपणा स्पष्ट केला. प्रशिक्षणात स्त्री-पुरुष असा भेद नाही. फौजेचे सर्व नियम व कडक शिस्त राणी झांशी पलटणीलाही लागू आहेत. महिला जवान नाजुक आहेत असे समजू नये. स्त्री सैनिकांबरोबर असंसदीय भाषेत बोलता कामा नये. आपण आपल्या बहिणींशी संवाद साधत आहोत हे ध्यानात ठेवा. त्यांचा मान व स्वाभिमान तुम्ही जपला पाहिजे. पुरुष जवानांवर जसा शारीरिक बळाचा वापर केला जातो तसा शारीरिक बळाचा उपयोग त्यांनी करता कामा नये अशी समज त्यांनी प्रशिक्षकांना दिली होती.

महिला पलटणीत कुणी व का भरती व्हावे, भरती न होताही स्त्रियांना करण्यासारखी युद्धोपयोगी कोणती कामे आहेत, हे स्त्रियांना समजावून देण्यासाठी व योग्य स्त्रियांची भरती करण्यासाठी डॉ.लक्ष्मीनी संपूर्ण मलायाचा (आत्ताचा मलेशिया व सिंगापूर मिळून असलेला प्रदेश) दौरा केला. नेतार्जींच्या नेतृत्वावर लोकांचा प्रचंड विश्वास होता. नेतार्जींचे स्त्रियांना आवाहन असल्यामुळे स्त्रियांचा सैन्यात भरती होण्याबद्दलचा दृष्टिकोन हळूहळू बदलत होता. स्वातंत्र्य हवे असेल तर लढता लढता मरणाला स्त्रियांनी तयार असले पाहिजे. इतिहास पाहता स्त्रिया हे काही नवीन किंवा वेगळे करणार नाहीत. रक्तपिपासू म्हणून नव्हे तर देशाचा मान व शान राखण्याकरता स्त्रियांनी युद्धात भाग घेतला आहे हे स्पष्ट झाले पाहिजे असा नेतार्जींचा आग्रह होता. आग्नेय आशियातील दौऱ्यात प्रचार सभेतील आपले भाषण राणी झांशी रेजिमेंटसंबंधी बोलल्याशिवाय ते संपवीत नसेत. उदा. बँकॉकमधल्या सभेत ते म्हणाले, “राष्ट्राच्या आणीबाणीच्या काळात स्त्रियांनी रणांगणावर उतरावे ही गोष्ट आम्हां भारतीयांना नवीन नाही. काही अँग्लो अमेरिकन स्त्रिया आपल्या देशातील पुरुषांना इतर देशांतील स्त्रियांना गुलामीत ठेवण्यासाठी उत्तेजन देत आहेत. त्यांच्या समोर राणी झांशी रेजिमेंट हे एक आव्हान आहे. मला खात्री आहे की जगातील स्वातंत्र्यप्रिय देश व त्यांतील महिला राणी झांशी रेजिमेंटची वाहवाच करतील व रेजिमेंटला मदत करतील. (गवाणकर : ११२)

नेताजी व डॉ.लक्ष्मी आपापले दौरे आटोपून सिंगापूरला परतले. पितृप्रधान जपान सरकारला महिला पलटण ही कल्पनाच मान्य नव्हती. अडचणीच्या काळात अशा पलटणीसाठी पैसा खर्च करणे हे तर अजिबातच मान्य नव्हते. त्यामुळे सिंगापूरमध्ये महिला पलटणीला जागा मिळण्याच्या कामी ते खोडा घालीत होते. नेताजी दौऱ्यावरून परत आल्यावर ही गोष्ट त्यांच्या लक्षात आली. जपान्यांशी चर्चा न करता, त्यांची पूर्व संमती न घेता किंवा पूर्व सूचनाही न देता योग्य वाटेल ती जागा ताब्यात घेण्याचे आदेश नेतार्जींनी इंडिया इंडिपेण्डन्स लीगला दिले. आझाद-हिंद-फौजेला जपान्यांची महत्त्वाची मदत असूनही त्यांच्या विरोधात नेतार्जींनी घेतलेला हा निर्णय दोन गोष्टी स्पष्ट करतो १) आझाद-हिंद-

सरकारचे सार्वभौमत्व २) स्त्रियांच्या पलटणीची त्यांना वाटणारी निकड व महत्त्व

२१ ऑक्टोबर १९४३ ला हंगामी आझाद-हिंद-सरकारची स्थापना झाल्याची नेतार्जींनी घोषणा केली. या सरकारात ‘स्त्रिया व मुले’ असे एक स्वतंत्र खाते निर्माण केले. त्या काळात जगातल्या कुठल्याच सरकारात असे खाते असल्याचा उल्लेख हाताशी आला नाही. स्त्रियांना समजण्याच्या व त्यांच्या शक्तीचा पूर्ण उपयोग करून घेण्याच्या नेतार्जींच्या विचारातूनच या खात्याची निर्मिती झाली. डॉ.लक्ष्मी यांच्याकडे हे खाते सोपविले व त्यांना कॅबिनेटमध्ये दोन क्रमांकाचा दर्जा दिला. यावरून नेतार्जींचे पुरोगामित्व हे केवळ बोलण्यापुरते नव्हते हे सिद्ध होते. दुसऱ्याच दिवशी म्हणजे २२ ऑक्टोबरला राणी झांशी रेजिमेंटचे विधिवत् उद्घाटन झाले. ही पलटण युद्धकैदी किंवा ब्रिटिश सैन्य सोडून आलेल्या सैनिकांची नव्हती, ती शुद्ध भारतीय महिलांची व हंगामी स्वतंत्र हिंदुस्थान सरकारची अधिकृत व जगातील पहिली महिला पलटण होती. नेताजी जे बोलत होते ते त्यांनी करून दाखविले. या छावणीच्या उद्घाटन प्रसंगी नेतार्जींनी जमलेल्या स्त्रियांना भारतीय स्वातंत्र्यासाठी आझाद-हिंद-फौजेत भरती होऊन आपल्या बंधूंच्या खांद्याला खांदा लावून लढण्याचे आवाहन केले. सभेसाठी जमलेल्या आबालवृद्ध महिलांनी उभे राहून व आवाज उंचावून हे आव्हान स्वीकारले. (मूळ भाषण परिशिष्ट तीनमध्ये) राणी झांशी पलटण ही महिला पलटण असल्यामुळे सर्व अधिकारीही महिलाच हव्यात असा नेतार्जींचा आग्रह होता. छावणी सुरू झाल्याबरोबर लगेच सुशिक्षित व सुदृढ मुलींची अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षणाकरिता निवड केली गेली. प्रशिक्षक पदासाठी आझाद-हिंद-फौजेतील नॉन कमिशनड ऑफिसरांच्या अत्यंत काळजीपूर्वक मुलाखती घेतल्या व निवड केली. मेजर जनरल चतर्जी यांच्याकडे रेजिमेंटची सर्वसाधारण देखरेख सोपविली. नेताजी स्वतः जातीने या प्रशिक्षणात लक्ष घालीत होते.

नेताजी सिंगापूरला असताना रोजच महिला छावणीला भेट देत. सर्वांशी बोलत. वेळ असला तर त्यांच्याबरोबर जेवण घेत. लावण्य नावाच्या राणीचा नवरा युद्धात कामी आला होता. लग्नानंतर लगेच दोघेही फौजेत दाखल झाले होते. नवऱ्याने तिचा निरोप घेताना त्या प्रसंगाची आठवण म्हणून आपले मनगटी घड्याळ तिला भेट दिले होते. ते घड्याळ तिच्या हातून हरवले, त्यामुळे ती सुत्र झाली होती. आपल्या नवऱ्याची शेवटची भेटही आपल्याकडे आता राहिली नाही म्हणून ती फारच शोक करू लागली. नेतार्जींना हे समजल्यावर त्यांनी तिला आपले घड्याळ काढून दिले. तिचे लक्ष लागावे म्हणून रोज ते तिला न चुकता भेटत. हंगामी सरकारचा प्रमुख, आझाद-हिंद-फौजेचा सेनापती एका साध्या सैनिकेच्या मनःस्वास्थ्यासाठी युद्धभूमीवर वेळ देतो हे जगातले पहिलेच उदाहरण अमाने.

(डॉ. लावण्य कोलकता व मानवती आर्या कानपूर)

पलटणीतील तुकड्या आघाडीवर गेल्यावर प्रत्येक बॉम्ब हल्ल्यानंतर ते स्वतः प्रत्येक राणीला भेटत. साधे खरचटले असले तरी लगेच औषध लावावयास सांगत. अवेळी सुरू झालेल्या पावसामुळे आघाडीजवळ राहणे कठीण झाले व परत फिरण्याचे ठरले. त्या वेळी, आता जरी आपण परत फिरत असलो तरी पावसाळा संपल्यावर परत येणारच आहोत अशी समजूत घालत थोड्याच दिवसांत परतीच्या वाटेवर असलेल्या राण्यांच्या तुकडीला ते येऊन मिळाले. त्यांच्या बरोबर राहून त्यांना सुखरूपपणे रंगूनला घेऊन गेले. युद्धाच्या बदललेल्या परिस्थितीमुळे नेतार्जींना तातडीने रंगून सोडायचे होते. इतक्या सगळ्या जर्णीची सुखरूप पाठविण्याची सोय करायला जपानी लष्करप्रमुख तयार नव्हते, तर नेतार्जी राण्यांच्या आईवडिलांना “मुलींची काळजी मी माझ्या मुलीसारखीच घेईन” असे दिलेले वचन विसरू शकत नव्हते. त्यामुळे सर्व मुली सुखरूप मार्गाला लागल्याशिवाय नेतार्जी रंगून सोडायला कबूल नव्हते. शेवटी नाझाजाने जपानी लष्कराने मुली पाठविण्याचे कबूल केले.

राण्यांच्या प्रस्थानाच्या दिवशी, प्रत्येक राणीला नेतार्जींनी आपल्याशी बोलायला दोन मिनिटे वेळ दिला होता. अनेकजणींनी न बोलताच अश्रुपूर्ण डोळ्यांनी निरोप घेतला. इतक्या धुमश्चक्रीच्या काळातही प्रत्येक राणीशी दोन मिनिटे का होईना बोलून तिचा निरोप घेणे नेतार्जींना आवश्यक वाटले यावरूनच त्यांचे अंतरंग आपल्याला समजून येते. रणांगणात मुली पडल्या असत्या तर त्यांच्या पालकांनाही आपापल्या मुलीचा अभिमान वाटला असता. मात्र इतर वेळी त्यांना काही न होणे ही नेतार्जी आपली जबाबदारी मानीत होते. आघाडीवरील राण्यांशिवाय रंगूनच्या छावणीतील इतर राण्यांस ते एकत्र भेटले. पुन्हा निश्चित भेटू हे त्यांचे शेवटचे शब्द.

महात्मा गांधींनी असहकाराच्या चळवळीपासून स्त्रियांना घराबाहेर पडायला प्रथम आवाहन केले. त्यांच्या आवाहनाला दाद देत स्त्रिया रस्त्यावर उतरल्या. महात्माजींनी स्त्रियांपुढे फक्त विधायक कार्यक्रम ठेवले. निदर्शने, मिरवणुका या माध्यमातून त्यांना राष्ट्रीय चळवळीत आणले. समाजाने मान्य केलेल्या व सामाजिक मापनाच्या अंतर्गत त्यांचा सहभाग राहील हे गांधीजींनी पाहिले. दांडी यात्रेत स्त्रियांनी सहभाग घेऊ नये व मागे राहून जायबंदी सत्याग्रहींना मदत करावी असा गांधीजींचा स्त्रियांना आदेश होता. त्या आदेशाला सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चट्टोपाध्याय अशा स्त्री नेत्यांनी विरोध केला, म्हणून शेवटी स्त्रिया मिठाच्या सत्याग्रहासाठी दांडी यात्रेत सहभागी होऊ शकल्या. सुभाषबाबूंनी मात्र कलकत्त्याच्या अधिवेशनात दोनशे स्त्री स्वयंसेविकांचा जत्था तयार केला.

गणवेशात त्यांचे संचलन केले. त्यांच्याकडून काँग्रेस अध्यक्षांना मानवंदना करून घेतली. स्त्रिया फक्त लाठ्याच खाणार नाहीत तर बंदुकाही चालवतील हा त्यांचा विश्वास होता. त्यांनी आझाद-हिंद-फौजेत राणी झांशी रेजिमेंट सुरू करून आपला तो विश्वास सिद्ध केला.

सुभाषबाबूंचे राणी झांशी रेजिमेंटवरचे प्रेम अवर्णनीय होते. राणी झांशी रेजिमेंट ‘मेमियो’ पासून माघार घेत असता सुभाषबाबूंनी रेजिमेंटबरोबरच पायी प्रवास केला. रात्री सामान्य सैनिकाप्रमाणे ट्रकमध्ये झोपले. गळ्यापर्यंत असलेल्या नदीच्या पाण्यातून राण्यांबरोबरच उतरून पैलतीर गाठला. मौलमिनला (Moulmein) पोहोचल्यावर बँकॉकपर्यंतचा प्रवास आगगाडीने केला. त्यांना निरोप देताना त्यांच्या शौर्याचे व संकटांना तोंड देण्याचे कौतुक केले. आजही गांगुली भगिनी हे सांगत असताना नेतार्जींच्या आठवणीने व्याकूळ होतात. जपान्यांचा पराभव, आझाद-हिंद-फौजेची माघार व अवेळीचा पाऊस यांनी सुभाषबाबूंचे स्वप्न भंगले. हिंदुस्थानातील वेगवेगळ्या प्रांतांच्या, भाषेच्या व धर्माच्या स्त्रियांना पुरुषांबरोबर काम करण्याची हिंमत सुभाषबाबूंनी दिली. शरीर मुदृढ ठेवण्यासाठी उत्तेजन दिले. स्त्रिया, दलित व शेतकरी-कामकरी या सर्वांना मोठ्या प्रमाणात राष्ट्रीय लढ्यात आणण्याचे काम त्यांनी केले. ते करीत असताना हिंदुस्थानच्या भल्यासाठी प्रत्येक क्षेत्रात व कामात स्त्री पुरुषांची भागीदारी असली पाहिजे असा आग्रह धरला. हिंदुस्थानच्या प्रत्येक सामाजिक, आर्थिक व राजकीय बाबतीत स्त्रियांची हजेरी व सहभाग असलाच पाहिजे याबद्दल ते निश्चयी होते. स्त्रियांना वगळून भारताच्या विकासाचा व प्रगतीचा आराखडा बनूच शकत नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. हिंदुस्थान स्वतंत्र झाल्यावर राणी झांशी रेजिमेंट जेव्हा हिंदुस्थानात प्रवेश करेल त्या वेळी या राणी झांशी पलटणीतील सैनिक राण्या आझाद-हिंद-फौजेत शिकलेली शिस्त, कामाशी बांधिलकी ठेवूनच वागतील. स्त्रिया व मुले यांच्यासाठी निष्ठेने झटतील असे स्वप्न नेतार्जींनी पाहिले होते. जाती व धर्मबंधने पाळणार नाहीत, कारण सर्वांनी एकाच प्रकारचे व एकत्र बसून जेवण्याचे संस्कार त्यांच्यावर पलटणीत झाले होते. त्याला नेतार्जी स्वतःही अपवाद नव्हते. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये मुलींबरोबर हास्यविनोद करून व मनीषीवर बसूनच ते भोजन करीत. सैन्याच्या शिस्तीत बसेल इतके मुलींचे फोडकौतुक करीत. हीच शिकवण त्यांनी आपल्या वागणुकीतून राण्यांना दिली. (मानवती आर्या-कानपूर)

स्त्रियांना पुरुषांच्या बरोबरीने बौद्धिक, मानसिक व शारीरिक दृष्ट्या सबल केले पाहिजे हा विचार त्यांनी प्रत्यक्षात आणला. स्त्रिया, दलित व श्रमिक हे तीन सामाजिक गट अत्यंत पीडित आहेत व ते मुक्त झाल्याशिवाय देशाची प्रगती होणार

नाही हे त्यांचे विधान त्या काळातल्यासारखे आजही खरे आहे. त्यांच्या स्वतंत्र भारताच्या कल्पनेत हे सर्व अत्याचारमुक्त राहणार होते. कुप्रथांपासून त्यांची मुक्तता होणार होती. त्यांना उद्योगधंद्याचे शिक्षण मिळून त्यांचे परावलंबित्व दूर होणार होते. पुरुषांच्या दयेवर अवलंबून न राहता त्या स्वसंरक्षण करण्याकरता समर्थ बनणार होत्या. असे असले तरी नेताजी व त्यांच्या नेतृत्वाखालील स्त्रियांना माहीत होते की, स्वातंत्र्य आज मिळाले की उद्या स्त्रियांचे सर्व प्रश्न सुटले असे होणार नाही. म्हणूनच त्यांनी महिला बालकल्याण विभागासाठी आझाद-हिंद-सरकारात स्वतंत्र मंत्रालय व त्यावर स्त्री मंत्री नेमली. इतकेच नाही तर त्या खात्याला दोन नंबरचे मंत्रालय दिले. हे खाते यापूर्वी युरोपमधील कोणत्याही देशात असल्याची माहिती मिळत नाही. लष्कराच्या मुख्य प्रवाहाला जोडलेली स्त्रियांची स्वतंत्र पलटण, त्यातले सर्व अधिकारी फक्त स्त्रिया, त्यांनाही हवालदार ते कर्नलपर्यंतचे हुद्दे हेही त्या काळाने प्रथमच पाहिले. इतिहासात एखादी जोन ऑफ आर्क, ताराबाई, झांशीची राणी अशा हाताच्या बोटंवर मोजण्याइतक्या योद्ध्या स्त्रिया होऊन गेल्या. पण पंधराशे स्त्रियांची पलटण, कर्नलपदापर्यंत पोहोचलेली डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन हे मात्र जगातील एकमेव उदाहरण आहे. त्याचा जनक भारतीय नेता नेताजी सुभाषचंद्र बोस होता ही आपल्याला अभिमानाची गोष्ट आहे.

आझाद-हिंद-फौजेची माघार, जपानचा दारुण पराभव व नेताजींचा अकाली मृत्यू यामुळे सुभाषबाबूंची स्वप्ने पूर्णपणे प्रत्यक्षात उतरली नाहीत. नेताजी सुभाष यांच्या हिंदुस्थानातील राजकीय कारकीर्दीकडे पाहले की स्त्रियांच्या राजकीय सहभागाकडे पाहण्याच्या त्यांच्या विचारसरणीत उत्क्रांती होत गेल्याचे जाणवते. त्यांच्याही मनावर स्त्री ही दुर्गा आहे, आदिशक्ती आहे अशा पारंपरिक विचारांचा सुरुवाती सुरुवातीला प्रभाव होता. हळूहळू लिंगभाव त्यांच्या विचारातून वेगाने पुसत गेला. त्याची जागा स्त्री-पुरुष समभावाने घेतली. ही समता फक्त विचारातून सभेमध्ये मांडण्यापुरती राहिली नाही. स्त्रियांची इच्छाशक्ती व शारीरिक बळाची समानता सिद्ध करण्यासाठीच त्यांनी कलकत्त्याला राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अधिवेशनात अडीचशे स्त्रियांना लष्करी कवायत शिकवून त्याचे प्रदर्शन केलेले डॉ.लक्ष्मी स्वामीनाथन यांनी आपल्या कुमारवयात पाहिलेले होते.

राष्ट्रीय काँग्रेसच्या अध्यक्षपदावरून काँग्रेसचे जे धोरण त्यांनी आखले त्यात स्त्रियांचे काँग्रेसमधील समान योगदान हे कार्यकर्ता स्वयंसेवक एवढेच नव्हे तर लष्करी शिक्षणासहित जीवनाच्या सर्व अंगांना स्पर्श करणारे असले पाहिजे याचा आग्रह धरला होता. काँग्रेसच्या कार्यात महिलांचा सहभाग वाढावा म्हणून त्यांनी काँग्रेसमध्ये महिला विभाग सुरू केला. नॅशनल प्लॅनिंग कमिटीची स्थापना अध्यक्ष

या नात्याने केली. जवाहरलाल नेहरू त्याचे अध्यक्ष होते. या उपकमिटीचा अहवाल हा आश्चर्यकारक, अभिनव व काळाआधीचा होता. या समितीद्वारे सुभाषबाबूंनी विवाहसंस्थेत स्त्रियांचे जीवन सुखी व्हावे यासाठी महत्वाच्या बदलाच्या आग्रह धरला होता. स्त्री-पुरुष हे जन्मजन्मांतरीने बांधलेले नसून संसाराचे दोन समान भागीदार आहेत हे त्यांनी मांडले. अगदीच विकोपाला गेलेल्या वैवाहिक संबंधातून मुक्तता मिळविण्याचा पुरुष व स्त्रिया यांचा अधिकार त्यांनी मान्य केला. आर्थिक स्वातंत्र्याचा अधिकार हा स्त्रीलाही मूलभूत अधिकार म्हणूनच मिळाला पाहिजे. प्लॅनिंग कमिशनच्या उपसमितीने स्त्रीजीवन पुरुष जीवनाच्या मध्यम प्रवाहात आणण्यासाठी सुचविले होते, हे बदल अंमलात आणण्यापूर्वीच दुसऱ्या महायुद्धाला सुरुवात झाली. काँग्रेस मंत्र्यांनी राजीनामे दिले व सुभाषबाबूंचेही काँग्रेसचे अध्यक्षपद संपले. या सर्व घटनांमुळे उपसमितीचा अहवाल लोकांपर्यंत पोहोचलाच नाही. या कमिटीवर मेहनतपूर्वक काम करणारे जवाहरलाल नेहरू पुढे भारताचे पंतप्रधान झाले. त्यांनाही या पदावर गेल्यावर या कमिटीच्या अहवालाचा विसर पडला. कॅ.लक्ष्मी व झांशी राणी रेजिमेंटच्या सैनिका यांना शासकीय सामाजिक विकास कार्यक्रमात भाग घेण्यास त्यांनी नकार दिला असे कॅ.लक्ष्मी त्याबाबत सांगत. राणी झांशी रेजिमेंटमधील स्त्रिया आपले अधिकार मांडू लागल्या. स्वतंत्रपणे निर्णय घेऊ लागल्या. स्त्रियांचे योगदान राष्ट्राच्या उभारणीसाठी आवश्यक आहे याची जाणीव भारतीय स्त्रीला होऊ लागली. स्त्री-पुरुष समानतेचा धडा सुभाषबाबूंनी घालून दिला व रेजिमेंटने अल्पावधीत तो उत्तम गिरवला. महिला पलटण जगातल्या सर्व पराधीन देशांना आदर्श ठरेल व भारताला तर त्याची फळे चाखायलाही मिळतील असा सुभाषबाबूंना विश्वास होता.

विलायतेतून शिकून येण्यापूर्वी सुभाषचंद्र जानकीनाथ बोस हा लाजराबुजरा व स्त्रियांशी संवादही न साधणारा, भद्र समाजात रूढ असलेले पारंपरिक विचार थोड्या फार फरकाने मांडणारा होता. त्याने स्वतःला घडवीत स्त्रियांच्याही मनात प्रचंड आत्मविश्वास निर्माण केला. त्यांना शारीरिक व मानसिक समानतेच्या मार्गावर चालायला शिकवले. हा इतिहास थक करणारा आहे. कॅप्टन लक्ष्मी म्हणत की, नेताजी हे खऱ्या अर्थाने एकमेव स्त्रीवादी भारतीय नेता होते. या त्यांच्या विधानाची सत्यता पटते.

संदर्भ-

१) मुलाखती : मानवती आर्या, लेफ्टनंट गांगुली भगिनी, कर्नल लक्ष्मी राहगल (कॅप्टन लक्ष्मी)

- २) बोस शर्मिला : १९९६ Husband Father & Leader- Desh
 ३) बोस सुभाषचंद्र : Netaji Collected works- Netaji Research Bureau Calcutta.
 ४) रेबा शोम : S.C. Bose and the resolution of the women's questions- C.W.D.S., New Delhi.

काही अधिकारी राण्यांचा जीवन परिचय

मानवती पाण्डेय (आर्या) -

मानवती पाण्डेय (आर्या) यांचा जन्म ३० डिसेंबर १९२० रोजी 'माईकतिला' या अप्पर बर्मामधील गावात झाला. त्यांचे वडील श्री.एस. पी. पाण्डेय हे पोस्टमास्तर होते. पाण्डेय पति-पत्नींची मानवतीबाई एकुलती एक कन्या. त्यांच्या वडिलांनी त्यांना लहानपणीच देशभक्तीचे बाळकडू पाजले होते. युद्ध सुरू झाले त्या वेळी मानवतीबाई इंग्रज मायन्समध्ये शिकत होत्या. पुढे मेडिकल कॉलेजमध्ये जाण्याचा त्यांचा विचार होता. कॉलेज बंद झाल्यावर त्यांनी तिगांज्यू या गावी विश्वभारती अँकेडमीमध्ये शिकवायला सुरुवात केली. याच वेळी रेजिमेंट अस्तित्वात आली. आई-वडिलांची एकुलती एक मुलगी असल्यामुळे व आई-वडिलांचे वय झालेले असल्यामुळे लीगच्या महिला विभाग रेजिमेंटमध्ये जाण्याऐवजी त्यांनी लीगच्या कामात भाग घ्यायचे ठरवले. सभा भरविणे, भाषणे आयोजित करणे, गप्पा गाणी व उपाहार आयोजित करणे इतकेच काम लीगचा महिला विभाग करी. मानवतीबाईंना हे पसंत नव्हते. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग व आझाद-हिंद-फौजेच्या आंदोलनात स्त्रियांना कोणत्या रीतीने सहभागी होता येईल याची एक योजना मानवतीबाईंनी बनविली होती. कॅ.लक्ष्मी यांच्याकडे त्यांनी ती योजना देऊन नेतार्जीकडे त्या योजनेबद्दल बोलायला लक्ष्मीबाईंना विनंती केली. कॅ.लक्ष्मींनी मानवतीबाईंना स्वतःच ती योजना नेतार्जींना देण्यास सुचविले. इतकेच नाही तर नेतार्जीबरोबर मानवतीबाईंची मुलाखतीची वेळही ठरविली. नेतार्जींनी त्यांची योजना ऐकून ज्यांनी योजना बनविली त्यांनाच त्याची अंमलबजावणी करणे,

अंमलबजावणीतील अडचणींवर मात करणे या गोष्टी शक्य असतात म्हणून ती योजना अंमलात आणण्यासाठी मानवतीबाईंचीच नेमणूक केली.

दुसऱ्याच दिवसापासून त्या कामावर रुजू झाल्या. कामावर जाऊन पाहतात तो त्यांची कचेरी सहसचिव, शिपाई व एक टांगा यांच्यासह तयार होती. टंकलेखन व गाडी इतर विभागांबरोबर भागीत होते. त्यांच्याकडे लीगच्या महिला विभागाची संपूर्ण जबाबदारी सोपविली गेली. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये मुलींची भरती करण्याचेही काम त्यांच्याकडे आले. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये जबाबदारीच्या जागी खुद्द नेतार्जीकडून आपली नियुक्ती झाली याचा रास्त अभिमान मानवतीबाईंना वाटला. मानवतीबाई झापाट्याने कामाला लागल्या. फंड गोळा करणे, फौजेला उपयोगी पडेल असे साहित्य गोळा करणे, टिकाऊ अन्न पाकिटे बनवून घेणे इत्यादी अनेक कामे त्यांच्या देखरेखीखाली होत. मानवतीबाई म्हणतात की, अनेक मुलींना रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी उद्युक्त केले. त्यांपैकी करुणा, अरुणा व माया या गांगुली भगिनी, लक्ष्मी, लिली, रुक्मिणी, नील मेहता व तिची बहीण रमा मेहता व शकुंतला गांधी. लक्ष्मी, लिली व नल्लम्मा या मद्रासी कन्या, जसवंत कौर, भगवंत कौर, डेझी, लीला या मायावर्तींनी भरती करून घेतलेल्या व पुढे रेजिमेंटमध्ये खास नाव कमाविलेल्या काही मुली होत. मानवतीबाई स्वतः रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या नव्हत्या. आघाडीवर जाऊन प्रत्यक्ष कार्य करण्याची आपली इच्छा त्या नेतार्जींना परत परत बोलून दाखवत. शेवटी आघाडीजवळील तुकडीची व्यवस्था पाहण्यास एका अटीवर त्यांना पाठवायचे ठरले. अट होती त्यांच्यासारखी कर्तबगार बाई त्यांच्या जागी काम करायला आणून देणे. सुदैवाने बेला मुकर्जी ही ग्रॅज्युएट मुलगी मानवतीबाई देऊ शकल्या. मानवतीबाईंनी आघाडीजवळच्या मुख्यालयात असलेल्या दीडशे मुलींच्या तुकडीची व्यवस्था पाहण्यासाठी एप्रिल १९४४ मध्ये नेतार्जींबरोबर मेमियोकडे कूच केले. लवकरच कॅ.लक्ष्मी दुसरी तुकडी घेऊन मेमियोला पोहोचल्या. या दोन्ही तुकड्यांचे लष्करी शिक्षण तिथेही चालूच होते. या सर्व मुलींना परिचारिकेचे प्राथमिक शिक्षण दिले जाई. त्यामुळे दिवसातील काही वेळ घायाळ जवानांची शुश्रूषा करण्याचेही काम या रेजिमेंटकडे होते. मानवतीबाईंनाही इथे प्राथमिक लष्करी शिक्षण व परिचारिकेचे शिक्षण घ्यावे लागलेच. त्यांच्या स्वतःसाठी एक रिहॉल्वरही देण्यात आले होते.

मेमियोला सर्वच वातावरण युद्धभूमीचे झाले होते. बॉम्बहल्ले, पॅराशूटमधून उतरणारे सैनिक व पंचमस्तंभी यांची सारखी भीती असे. मानवतीबाई व त्यांच्या देखरेखीखाली असलेल्या रेजिमेंटच्या दोन्ही तुकड्या इम्फाळला नेण्यासाठी मेमियो या मुख्यालय तळावर आणल्या होत्या. मानवतीबाई इथे आजारी

पडल्यामुळे त्यांना परत रंगूनला छावणीत पाठवून दिले. त्या रंगूनला असतानाच आझाद-हिंद-फौजेची माघार सुरू झाली. अँटमबॉम्बचा लागलेला शोध, जपान्यांची शरणागती यामुळे, यापुढे काही चमत्कार घडून भारताचे स्वातंत्र्य मिळाले तर मिळेल पण लढाईने स्वातंत्र्य मिळविण्याचा मार्ग आता बंद झाला असे मानवतीबाईंना वाटले.

मानवतीबाई ब्रह्मदेशातच जन्मल्या व वाढल्या. भारतात त्या कधीही आल्या नव्हत्या. आपल्या वृद्ध आई-वडिलांना घेऊन भारतातील उत्तर प्रदेशातील फैजाबाद या मूळ गावी आपण परत जाऊन स्थायिक व्हावे असे त्यांना वाटले.

१९४५ च्या मे महिन्यात नेतार्जींनी, आपण माघार घेत असलो तरी ती पुढच्या तयारीसाठी घेतली आहे व निराश होण्याचे कारण नाही असे फौजेला व नागरिकांना सांगितले. राणी झांशी रेजिमेंटचे विसर्जन झाल्याचे सांगून त्यांनी प्रत्येक महिला अधिकाऱ्याला वैयक्तिकरीत्या बोलण्यासाठी दोन मिनिटे दिली. मानवतीबाईंना ते म्हणाले, “हसत राहा. सर्व संकटांना धैर्याने तोंड दे व देशसेवेच्या नव्या संधीची वाट पहा. अखेर आपण स्वातंत्र्य मिळवणारच.” मानवतीबाईंना नेतार्जींचा हा शेवटचा उपदेश आयुष्यातील तुफान घडामोडींत दीपस्तंभासारखा वाटत राहिला.

मानवतीबाई १९४६ च्या अखेरीस भारतात आल्या. त्या वेळी पंडित नेहरू हंगामी सरकारचे पंतप्रधान होते. कौटुंबिक परिस्थिती व वैयक्तिक आजारपण यामुळे त्यांनी फैजाबादेतच विश्रांती घेतली. १ जानेवारी १९४८ ला त्यांनी फॉरवर्ड ब्लॉक या नेतार्जींनी स्थापन केलेल्या पक्षात प्रवेश केला. उत्तर प्रदेश फॉरवर्ड ब्लॉकच्या कार्यकारिणीच्या त्या १९५२ पर्यंत सदस्य होत्या. हेही काम त्यांना प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळे सोडावे लागले. सामाजिक कार्याचा रस्ता शिक्षण क्षेत्रातून जातो असे त्यांना मनोमनी वाटू लागले, पण ब्रह्मदेशात शिक्षण अर्धवट सोडावे लागले होते. १९५२ नंतर त्यांनी शिक्षण क्षेत्रातील पदव्या व पदविका प्राप्त करून घेतल्या. “तुम्ही मुलांची काळजी घ्या व राष्ट्र आपोआपच आपली काळजी घेईल” हे त्यांचे घोषवाक्य होते. मुलांच्या कल्याणाबद्दल जाणीव, जागृती निर्माण करणे हे यांनी आपले ध्येय ठरविले. बालवाङ्मयाची हिंदीमधून त्या विपुल निर्मिती करतात. या क्षेत्रात त्यांना आता अंतर्देशीय स्थान प्राप्त झाले आहे. पंचशील हा त्या आपला धर्म मानतात. कृष्णचंद्र आर्या या स्वातंत्र्यसैनिकाशी त्यांचा विवाह झाला आहे. कृष्णचंद्र हे पत्रकार आहेत. अनुरूप जोडीदार मिळाल्यामुळे मानवतीबाई आज वयाच्या पंचाहत्तराव्या वर्षीही त्यांच्या समवेत कार्यरत आहेत.

मानवती आर्या,

११७/१११, एम. काकदेव, कानपूर २०८ ०१९

जानकी दावर (जानकी अत्ती नहाप्पन)-

जानकी दावर यांचा जन्म २८ नोव्हेंबर १९२५ रोजी मलेशियात कौलालंपूर येथे झाला. त्यांना सहा भाऊ व पाच बहिणी होत्या. त्यांचे वडील दक्षिण हिंदुस्थानातून १९११ साली एका कायदा ऑफिसमध्ये नोकरीला आले व त्यानंतर यांनी दुधाचा व्यवसाय सुरू केला. आझाद-हिंद-फौज स्त्रियांची स्वतंत्र पलटण उभारीत आहे या वर्तमानपत्रातील बातमीने जानकीचे लक्ष वेधून घेतले. त्या संबंधात अधिक माहिती मिळवायला

ती आतुर होती आणि एके दिवशी तिला समजले की नेताजी कौलालंपूरला येत आहेत. त्यांच्या सभेची माहिती तिने मिळवली. पण घरातून जाणार कसे? आई सभेला पाठविणे शक्यच नव्हते. स्वयंपाकीणबाईंना लाडीगोडी लावली. आपण कुठे गेलोय ते आईला खरं सांगूनको असं तिला विनवलं व सायकल काढून जानकी सभास्थानावर पोहोचली. तिने पाहिले की सर्व वातावरण नेताजीमय झाले आहे. प्रत्येकजण कानात प्रण आणून नेताजींचा शब्द न शब्द टिपत होता. जानकीवरही त्याचा परिणाम झाला नसता तर नवल! तिनेही राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये सामील होण्याचा निर्णय घेतला. ती भानावर आली तेव्हा स्त्रिया रांग लावून नेताजींना आपले दागदागिने काढून देत होत्या. जानकीही पुढे झाली व आपल्या कानातील डूल काढून तिने नेताजींच्या हातावर ठेवले. कॅमेऱ्याने हे दृश्य टिपले. घरात न सांगता हा सर्व छुपा कारभार जानकीने केला होता. डूल हरवले म्हणून सांगितले तर दोन्ही एकदम कसे हरवले हा प्रश्न निर्माण होईल याची तिला भीती वाटत होती. उद्या काय सांगावे या विचाराने रात्रभर तिच्या डोळ्याला डोळा लागला नाही. दुसऱ्या दिवशी सकाळी वर्तमानपत्राच्या पहिल्या पानावर आपले चित्र बघून तिचे धाबे दणाणले. मोठी बहीण पार्वती उर्फ पापथीने आईला वर्तमानपत्र दाखवले. आई खूप रागावली. जानकीला मारायला धावून गेली, पण वडिलांनी तिला वाचवले.

कॅ.लक्ष्मी कौलालंपूरला येत आहेत हे समजल्यावर जानकीने लक्ष्मीबाईंना आपल्या घरी चहाला बोलावण्याची वडिलांना गळ घातली. कॅ.लक्ष्मींनी आमंत्रण स्वीकारले. जानकीचे आई-वडील कॅ.लक्ष्मींचे वागणे, बोलणे यांनी प्रभावित झाले व आपल्या दोन्ही मुलींना राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये पाठविण्यास त्यांनी मन तयार झाले. भावनेने भारलेले त्यांचे मन बदलण्यापूर्वी जानकीने घाईघाईने भरतीचा फॉर्म भरला व त्यावर वडिलांची सही घेऊन कचेरीत जाऊन देऊनही टाकला. जानकीबरोबर पार्वतीनेही रेजिमेंटमध्ये नाव नोंदविले. रेजिमेंटची छावणी सिंगापूरला

असल्यामुळे या दोघी सिंगापूरला गेल्या. आपल्या मुली परत आपल्याला भेटतील की नाही या विचाराने त्यांची आई बेचैन झाली होती.

जानकी अम्माच्या खूप मैत्रिणींना तिच्यासारखेच पलटणीत जायचे होते. परंतु पत्यक्षात भरती झाल्या तेव्हा त्यांच्याबरोबर हाताच्या बोटार मोजण्याइतक्या मुलीच भरती झाल्या. मात्र त्यानंतर भरती होण्याचा हा प्रवाह १९४५ च्या फेब्रुवारी-मार्चपर्यंत अखंड चालू राहिला. सिंगापूरच्या छावणीत त्या दोघींना भेटायला नातेवाईकांपेक्षा त्यांच्या मैत्रिणीच अधिक येत. तमीळ व मलायी मैत्रिणींबरोबर सिंगापूरला असतानाच बौद्धधर्मीय, ख्रिस्ती, इस्लाम व शीखधर्मीय मुलींची ओळख होऊन त्यांची मैत्री वाढली. पुढे ब्रह्मदेशाच्या छावणीत गेल्यावर अनेक बंगाली मुली एकदम जवळ आल्या.

सिंगापूरच्या छावणीत पोहोचल्यावरचा जानकी अम्माचा पहिला दिवस खूपच वाईट गेला. टीन थाळी घेऊन जेवणासाठी रांग लावली. जाडे-भरडे अन्न थाळीत भराभर वाढले जात होते. ४-५ नोकर चाकर असलेल्या घरातील सुग्रास अन्नाची भाठवण येऊन जानकी अम्माचे डोळे भरून आले. छावणीसाठी अजून योग्य जागा मिळाली नव्हती. खिडक्या, तावदाने व दरवाजे नसलेल्या छावणीत जमिनीवर अंधारूण टाकून झोपायचे होते. सुरुवातीला स्वयंपाक करायचे काम आळीपाळीने करावे लागले. सगळ्याच मुली लहान आणि स्वयंपाकाची भांडी मोठी. त्यात डाव फिरवणेही कठीण होई. स्वयंपाक कुणालाही धड करता येत नव्हता आणि आला फिरवणेही कठीण होई. स्वयंपाक कुणालाही धड करता येत नव्हता आणि आला असता तरी तो जास्तीत जास्त सात-आठ माणसांचा. दीडशे-पावणे दोनशे मुलींचा कसा येणार? त्यामुळे स्वयंपाक अगदी बेचव, कधी खारट, कधी तिखट तर कधी करपलेला असे, पण सर्वांच्या बरोबरीने एकमेकींची चेष्टा करीत हसत खेळत जेवून तो फस्त होई. छावणीत पगार मिळत नसे. त्यामुळे जानकी अम्मा व पार्वती अम्मा यांना सर्व वस्तू घरून येत. ब्रह्मदेशला जाताना त्यांना अडीचशे मलायाचे डॉलर्स वडिलांनी हातखर्चासाठी दिले.

ऑफिसर्सच्या प्रशिक्षणासाठी पन्नास मुलींची निवड झाली. त्यात जानकी अम्मांचीही निवड झाली. प्रशिक्षणानंतरच्या परीक्षेत त्या पहिल्या क्रमाने उत्तीर्ण झाल्या. त्यापूर्वी त्यांनी हवालदार व नंतर सहा महिने सेकंड लेफ्टनंट म्हणून काम केले. पुढच्या प्रशिक्षणासाठी ब्रह्मदेशात जाताना त्यांना लेफ्टनंटचा हुद्दा मिळाला. ब्रह्मदेशात पाचशे मुलींची तुकडी त्यांच्या ताब्यात दिली. आता जानकी अम्मा बनल्या तुकडी प्रमुख. कमांडर या पदावरून त्यांनी अविस्मरणीय कामगिरी केली. जपान्यांनीही त्यांचे खूप कौतुक केले. जानकी सान (जपानी अर्थ भगिनी) ही एक अत्यंत कर्तबगार अधिकारी आहे असे जपानी अधिकारी बोलून दाखवत. कमांडर म्हणून छावणीचा पूर्ण ताबा जानकी अम्मांकडे होता. प्रशिक्षण, अनुशासन,

कर्तव्यपालन या सर्वच बाबतीत त्यांनी नेतार्जीकडून शाबासकी मिळविली.

जानकी अम्मांना रंगूनहून बँकॉकडे आपल्या सहकाऱ्यांबरोबर येताना अनेक संकटांना तोंड द्यावे लागले. रात्रीच्या वेळी अंधारात जंगलातून ठेचकाळत चालावे लागे. हे दिवस चणाडाळ व कंदमुळे खाऊन काढावे लागले. एकदा एके ठिकाणी काहीच मिळाले नाही तेव्हा एक घोडा मारून त्याचे मांस शिजवून खावे लागले. खाण्यापिण्याचे व इतर हालांचे दुःख जानकी अम्मांना होत नव्हते. आपले काम पूर्ण न होताच आपल्याला परत फिरावे लागत आहे या विचाराने त्या भयंकर दुःखी झाल्या. हिरोशिमा पडल्याची बातमी कळताच त्या नेतार्जींना म्हणाल्या, “नेतार्जी, आता आपल्या ध्येयाचे काय होईल?” नेतार्जींनी त्यांना दिलासा दिला व म्हणाले, “घाबरू नकोस जानकी, स्वातंत्र्य जवळच आले आहे.” आझाद-हिंद-फौज व नेतार्जींची जिद्द व नेतृत्व यामुळे पराभवाची छायाही आपल्यावर पडणार नाही असे जानकी अम्मांना वाटे. त्यामुळे हिरोशिमा पडेपर्यंत निराशा कधीही त्यांच्या मनाला शिवली नाही. मार्गावर चालत असताना चिकटलेल्या जळवांमुळे होणारे दुःखही कमी वाटावे इतके दुःख मागे फिरण्याच्या व रेजिमेंटच्या विसर्जनाच्या बातमीने जानकी अम्मांना झाले. अनेक हालअपेष्टांना तोंड देत त्या शेवटी बँकॉक व तिथून मलेशियाला पोहोचल्या.

युद्धानंतर आपण भारतात जाऊन स्थायिक व्हावे अशी त्यांची इच्छा होती. भारत सरकारच्या धोरणामुळे त्यांना भारतात येऊन स्थायिक होता आले नाही. त्यांचा विवाह अत्ती नहाप्पन यांच्याशी झाला. त्यांच्या मुलीला भारतात स्थायिक होण्याची संधी मिळवून देऊन त्यांनी दुधाची तहान ताकावर भागवली आहे.

आपल्या अनेक मैत्रिणींना भारत सरकारकडून निवृत्तिवेतन मिळते. त्यांच्या कार्याचा भारत सरकारने सन्मान केला म्हणून जानकी अम्मांना बरे वाटले पण त्याचबरोबर अजून अनेकींना काही तरी खुसपटे काढून निवृत्तिवेतन नाकारले गेले आहे याची खंत त्यांना वाटते. जानकी अम्मांसारख्या अनेकींना भारतात येऊन राहण्याची परवानगी नाकारली याबद्दल पूर्वीसारखे दुःख आता त्यांना वाटत नाही, पण आपल्या मुलाबाळांना भारतातील शिक्षण संस्थांत अल्प मोबदला घेऊन शिक्षण घेण्यास अनुमती देण्यासही सरकारने नकार द्यावा याचे मात्र त्यांना मनापासून दुःख आहे.

जानकी अम्मा मलेशियात असणाऱ्या आपल्या मैत्रिणींच्या संपर्कात असतात. भारतातही कलकत्तावासी काही मैत्रिणी, तामीळनाडूतील काही मैत्रिणी व मुंबईतील रमा खांडवाला व शकुंतला गांधी-शहा या मैत्रिणी यांच्याशी त्यांचा संपर्क असतो. वयोमानाप्रमाणे त्यांची प्रकृती ठीक राहत नाही, पण २३ जानेवारी नेतार्जी जयंतीच्या दिवशी त्यांना गणवेशात पाहिले की वाटते अरे, ही रणरागिणी

तर नुकती युद्धावरून परत आली आहे.

जानकी अम्मा नहाप्पन,

६० अ, जालन कुंटन, कौलालंपूर ४४२००, मलेशिया

*

डी. कल्याणी अम्मा-

१०-७-१९१७ रोजी कल्याणी अम्मांचा जन्म केरळमधील पालघाट या जिल्ह्यातील एका खेडेगावात झाला. विवाहानंतर त्या सिंगापूरला गेल्या. त्यांचे पती सिंगापूरच्या एका हॉस्पिटलमध्ये सेवक होते. नेतार्जींच्या महिला पलटणीच्या कल्पनेने भारावलेल्या कल्याणी अम्मा राणी झांशी पलटणीत भरती झाल्या त्या वेळी त्यांचे वय सव्वीस वर्षांचे होते. त्यांचे पती आझाद-हिंद-फौजेत भरती झाले होते. पुढे त्यांचा पत्ता लागला नाही. कल्याणी अम्मांनी आपल्या सर्व मैत्रिणींचे मन राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी वळविले व तिच्यासहित दहा जणी कौलालंपीस या कौलालंपूर येथील राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. भारताचे स्वातंत्र्य हा एकच ध्यास त्यांना होता. या दहाही जणी रेजिमेंट विसर्जित होईपर्यंत फौजेत होत्या. सरोजनी व लक्ष्मी या त्यांच्या दोन पंजाबी मैत्रिणी त्यांना आठवतात. कल्याणी अम्मा नर्सिंग युनिटमध्ये भरती झाल्या होत्या. आई-वहिणीच्या प्रेमाने जवानांची शुश्रूषा आपल्याला करता आली याबद्दल त्यांना धन्य वाटते. नेतार्जींची व अम्मांची भेट दहा-बारा वेळा झाली. स्वातंत्र्यानंतर कल्याणी अम्मा मायदेशी परतली. दूरच्या खेड्यात राहत असल्यामुळे स्वातंत्र्य सैनिकांच्या निवृत्तिवेतनाचा फॉर्म त्यांना वेळेवर भरून पाठविता आला नाही. त्यामुळे त्यांना निवृत्तिवेतन मिळत नाही. इतक्या उतार वयात, गात्रे क्षीण झाल्यावर दुसऱ्याकडून सेवा करून घेणे अपरिहार्य आहे, पण निवृत्तिवेतन न मिळाल्यामुळे आपल्या सर्व खर्चाचा भार नातेवाईकांवर पडत आहे याचे त्यांना दुःख आहे.

मीनाक्षी कल्याणी अम्मा,

सरस्वती विकसम् हाऊस, मुलाक्कल, नेम्माक्ष (पीओ), पालघाट ६७८५०८

*

पी. नारायणी कुट्टी (पोडुवल)-

श्रीमती नारायणी कुट्टी यांचा जन्म जुलै १९२५ मध्ये केरळ राज्यात पोनानी तालुक्यातील कुदालूर या खेड्यात झाला. त्यांना बहीण नव्हती, फक्त तीन भाऊ होते. लग्नानंतर नारायणीबाई थायलंडमध्ये राहत होत्या. नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांच्या थायलंडमधील भेटीत त्या प्रेरित झाल्या व त्यांनी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्याचे ठरविले. वय फक्त अठरा वर्षे व पदरात एक तान्हे

मूल. सासूबाई व दीर मदतीला पुढे सरसावले. मुलाची जबाबदारी त्यांनी उचलली व निश्चितपणे फौजेत भरती होऊन विजयी होऊन परत यायचा शुभाशीर्वादही दिला. नारायणीचे पती श्री.पोडुवल डॉक्टरी व्यवसाय करीत. ते इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे सक्रिय कार्यकर्ते व संस्थापक सदस्यांपैकी एक होते. तेही आझाद-हिंद-सेनेच्या वैद्यकीय शाखेत भरती झाले. थायलंडमधल्या मित्रमंडळींनी पोडुवल दांपत्याला खूप प्रोत्साहन दिले. नारायणीने आपल्या दोन पंजाबी व पाच मराठी मैत्रिणींचे मन राणी झांशी पलटणीत भरती होण्याकरिता वळविले. दर रविवारी सासूबाई नारायणीच्या मुलीला घेऊन छावणीवर भेटायला येत. ती लहान मुलगी आईला भेटण्यासाठी उत्सुक असे. बरोबर असलेल्या राण्यांपैकी कुणाचाही प्रांत कळत नसे म्हणून नारायणीबाईंना तमीळ मुली किती, बंगाली किती असे नेमके सांगता आले नाही तरी, सतरा-अठरा जणींची नावे त्यांना चांगली आठवतात. नारायणीबाई आघाडीच्या तुकडीत असल्यामुळे कधी एकदा भारतीय हद्दीत प्रवेश करते असे त्यांना होऊन गेले होते. निसर्गाच्या असहकारामुळे आझाद-हिंद-फौजेला भारताच्या सरहद्दीतून परतावे लागले. ज्या कामाकरिता आपण दोघांनी घरदार सोडले ते काम आपण पूर्ण करू शकलो नाही याचे नारायणीबाईंना आजही दुःख आहे. थायलंडला पोडुवल दांपत्य जिवंत पोहोचले, पण पुढे जाण्यासाठी त्यांच्याकडे काहीही नव्हते. डॉक्टरांनी फौजेत भरती होताना आपले दोन्ही दवाखाने इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगला भेट दिले होते.

इंग्रजांविरुद्धच्या लढाईत भाग घेतल्यामुळे डॉक्टरांचे लायसेन्सही रद्द झाले होते. आता भारतात परत येण्याशिवाय त्यांच्यापुढे दुसरा मार्गच नव्हता. आपल्या मुलीला उत्तम शिक्षण द्यावे व तिचे शिक्षण पूर्ण झाल्यावर भारतात स्थायिक व्हावे हे उभयतांचे मनोरथ धुळीला मिळाले. तीन-चार वर्षांची मुलगी घेऊन निष्कांचन अवस्थेत १९४६ साली ते दोघे परत आले. त्यांच्या केरळमधील नातेवाईकांना त्यांच्या आझाद-हिंद-फौजेतील भरतीबद्दल काही कल्पनाच नव्हती. नव्याने सर्व

घडी बसवायची होती. इथे आल्यावर त्यांच्यापुढे नियतीने वेगळेच ताट वाढून ठेवले होते. डॉक्टर संधिवाताने पूर्ण आखडून गेले. १९५२ साली म्हणजे हिंदुस्थानात आल्यावर फक्त पाच वर्षांनी त्यांनी इहलोकाची यात्रा संपविली. पदरी आठ-दहा वर्षांची लहान मुलगी. एका गरीबखान्यात त्यांनी व्यवस्थापिका म्हणून नोकरी धरली व तीस वर्षे ती इमानेइतबारे बजावली. मुलीचे लग्न झाले पण तिची दोन्ही मुले लहान असतानाच तिचाही नवरा हे जग सोडून गेला. अशाही परिस्थितीत नारायणी अम्मा स्वतः आनंदी राहून कुटुंबीयांचा आनंद फुलविण्याचा प्रयत्न करतात. त्यांना राज्यसरकार व केंद्रसरकारकडून निवृत्तिवेतन मिळते. तसेच त्यांच्या पतीच्या नावेही त्यांना परिवार निवृत्तिवेतन मिळते. आता त्यांची एकच इच्छा आहे, आपल्या स्वतःच्या मालकीच्या घरात आपली मुलगी व नातवंडे यांच्यासहित उरलेले आयुष्य घालवावे.

पी. नारायणी पोडुवल,

एम. एफ. ५, ३१२ वृंदावन हौसिंग सोसायटी,

पोस्ट पाट्टोम, तिरुअनंतपुरम् ४, केरळ

*

श्रीमती शकुंतला गांधी (शहा)-

ले. शकुंतलाबाईचा जन्म २३-८-१९२६ रोजी रंगून येथे झाला. त्यांना पाच भाऊ व चार बहिणी होत्या. त्यांच्या वडिलांचा विजेसाठी लागणारे साहित्य पुरविण्याचा व्यवसाय होता. त्यांच्या कुटुंबातील त्यांच्याशिवाय आझाद-हिंद-सेनेत कुणीच भरती झालेले नव्हते. त्यांनी स्वतः भरती व्हायचे ठरवले, त्या वेळी त्या सतरा वर्षांच्या होत्या. त्यांच्या या निर्णयाचे स्वागत वडिलांनी केले. आईचे मन मुलीच्या भविष्याच्या विचाराने दोलायमान झाले असले तरी तिनेही परवानगी दिली. शकुंतलाबाई सांगतात, "त्या भरती झाल्या तेव्हा रंगूनचे छावणी शिबीर नुकतेच सुरू झाले होते. त्यामुळे त्यांच्याबरोबर फक्त पंचवीस स्त्री शिबिरार्थी होत्या. पुढे ही संख्या सतत वाढतच गेली. परंतु सर्वच्या सर्व सैनिक मुली खुषीत होत्या. कोणीही मध्येच सोडून गेली नाही. युद्ध जोरात सुरू असल्यामुळे मेमियोला गेल्यावर तर अजिबातच मोकळा वळ मिळेना. प्रशिक्षणाच्या काळातही तो दोन तासांपेक्षा अधिक नसे. वातावरण इतके तंग होते की, रविवारच्या दिवशीही घरी जाणे किंवा नातेवाईक आम्हांला भेटायला येणे शक्य नव्हते. पलटणीच्या तुकडीत मुसलमान, ख्रिश्चन व शीख

मुलींची संख्या लक्षणीय होती.” शकुंतलाबाईंची सेकंड लेफ्टनंट म्हणून निवड झाली होती. युद्धक्षेत्राच्या जवळच त्यांचा डेरा पडला होता. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये प्रत्येक मुलीला परिचारिकेचे प्राथमिक शिक्षण दिले जात असे. युद्धावरून आलेल्या घायाळ सैनिकांची सेवा करण्याकरिता प्रशिक्षित परिचारिका कमी पडत. अशा वेळी सामान्य जवान स्त्रियांना हे काम करावे लागे. ब्रह्मदेशातील पावसाळा सुरू झाला होता. घायाळ जवानांची आवक मोठी होती. काही जवान सर्पदंशांमुळे मरून जात होते.

शकुंतलाबाईंनीच नव्हे तर त्यांच्या आईनेही कधी भारत देश पाहिला नव्हता. भारतातील ‘चले जाव चळवळी’चे काय चालू आहे हे त्यांना युद्धामुळे कळत नव्हते. शकुंतलाबाईंची भरती सैन्यात असली तरी आघाडीवरच्या लष्करी इस्पितळात त्यांना अधिक काम करावे लागे. माघारी फिरावे ही आज्ञा घेऊन कर्नल आयुबखान आले, त्या वेळी शकुंतलाबाईंना अतीव दुःख झाले. परत आल्यावर मॅट्रिकची परीक्षा देण्याचा विचार शाळा बंद असल्यामुळे त्यांना सोडून द्यावा लागला. त्यामुळे मॅट्रिकरी ट्रेनिंग कोर्स करीत असतानाच रंगूनमध्ये नोकरी केली. शाळेने त्यांना भारतात अलाहाबाद येथे पुढचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी पाठविले. १९५६ मध्ये त्यांनी भारतीय नागरिक श्री.नटवरलाल शहा यांच्याशी विवाह केला व तेव्हापासून त्या मुंबईच्या नागरिक बनल्या. मुंबईत त्यांनी अनेक वर्षे शिकवण्या केल्या. श्री.शहा यांच्या मृत्यूनंतर बरीच वर्षे त्या मुलाकेडे दुबईला असत. आता परत मुंबईला आल्या. त्यांना एक मुलगा व एक मुलगी अशी दोन अपत्ये आहेत. शकुंतला गांधी यांना महाराष्ट्र शासनाचे स्वातंत्र्य सैनिक निवृत्तिवेतन मिळते, पण केंद्र सरकारने अर्ज पोहोचण्यास उशीर झाला या सबबीखाली निवृत्तिवेतन नाकारले आहे. येईल त्या परिस्थितीला धैर्याने तोंड देण्याची राणी झांशी रेजिमेंटची शिकवण आजही आपल्याला मार्ग दाखवते असे शकुंतलाबाई सांगतात.

एक कर्तबगार अधिकारी असा शकुंतलाबाईंचा उल्लेख कॅ.लक्ष्मी करतात त्यावरून त्यांचे पलटणीतील महत्त्व लक्षात येते.

शकुंतला गांधी शहा,

८ समर्पण, विठ्ठलदास नगर, सरोजिनी रोड, सांताक्रूझ पश्चिम, मुंबई ४०००५४

*

कुमारी बेला मुकर्जी-

बेलाताईचा जन्म १० ऑगस्ट १९२० रोजी कलकत्त्याला झाला. त्यांना एक भाऊ आहे. वडील के. के. मुकर्जी यांचा व्यवसाय विमा एजन्सीचा होता.

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

२४४

बेलाताई पाच वर्षांच्या असतानाच आई निवर्तली. त्यामुळे त्यांचा सांभाळ आजीने केला. त्यांची वहिनी लक्ष्मी मुकर्जी ही राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये होती. बेलाताई स्वतः मेनिक नव्हत्या, पण रेजिमेंटमध्ये मुलींना भरती करून घेण्याचे काम त्या करीत असत. रंगूनच्या इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या महिला विभागाच्या त्या सक्रिय सदस्य होत्या. या कामात त्यांनी स्वतःला झोकून दिले होते. पदव्युत्तर अभ्यास करणारी लहान चणीची ही कृश मुलगी अक्षरशः दिवसाला अठरा ते वीस तास काम करीत असे, असे त्यांना ओळखणाऱ्या अनेकांनी सांगितले. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये मुलींनी प्रवेश घ्यावा यासाठी त्या रात्रंदिवस प्रचार करीत. त्यांचे काम बघून त्यांना रंगूनच्या लीगच्या महिला विभागाच्या चिटणीस नेमले गेले. नवीन भरती झालेल्या मुलींना टांग्यातून छावणीकडे पाठविले जात असे. एके दिवशी टांगेवाला आलाच नाही तेव्हा बेलाताईंनी आयुष्यात पहिल्यांदाच टांगा हाकला व मुलींना छावणीत पोहोचविले. त्यांच्या या कृत्याचे मोठे कौतुक झाले नसते तरच नवल! रेणुका गुप्ता, लता भारद्वाज, मृणालिनी संन्याल, शांती मुजुमदार इत्यादी आपल्या सहकाऱ्यांची नावे त्यांना आठवतात. बेलाताईंचे वडील के.के.मुकर्जी हे सहायता कार्यकर्ता म्हणून काम करीत होते. लीगमध्ये काम करीत असता त्यांचा नेताजींशी वारंवार संबंध येत असे. पुढे बेलाताईंना बॉम्बहल्ल्याच्या प्रसंग तीन-चार वेळा नेताजींच्या बरोबर खंदकात लपण्याचा प्रसंग आला. नेताजींचा धीरोदात्त स्वभाव व नेतृत्वगुण यांची पारख त्यामुळे बेलाताईंना झाली.

लीगच्या अधिकारी म्हणून बेलाताईंचा कॅ.लक्ष्मी व नेताजींबरोबर निकटचा संबंध आला. नेताजींनी ब्रह्मदेश सोडला व त्यानंतर त्यांचा देहांत झाला. कॅप्टन लक्ष्मी व बेलाताईंची भेट मात्र दोघींनीही ब्रह्मदेश सोडोपर्यंत होत असे. कॅ.लक्ष्मीच्या प्रेमळ वागणुकीची व जिवाळ्याची शिंदोरी आपल्याबरोबर शेवटपर्यंत राहिल असे बेलाताई अगदी गहिवरून सांगतात. मात्र कित्येक वर्षांत त्यांची साधी खुशालीही समजली नसल्याचे बेलाताई सांगतात.

नेताजी व बेलाताई यांच्या पहिल्या भेटीबद्दल बेलाताई म्हणतात, “नेताजी रंगूनमध्ये आल्याचे कळल्याबरोबर त्या आपल्या गावाहून सरळ नेताजींच्या मुख्यालयावर त्यांना भेटण्यास गेल्या. आपल्या नाजूक प्रकृतीमुळे आपण फौजेत दाखल होऊ शकत नाही, पण फंड जमा करणे, देणगीदार मिळविणे, राणी झांशी

२४५

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

रेजिमेंटकरिता मुली गोळा करणे इत्यादी कामे व इतरही काही आपल्याला झेपतील ती कामे आपण झटून करू असे त्यांनी नेतार्जींना सांगितले.” त्यांना लीगच्या कामात सहभागी करून घेण्यात आले.

ले.मानवती पाण्डेय यांना अप्पर ब्रह्मदेशात पाठविल्यानंतर त्यांच्या जागेवर म्हणजे लीगच्या महिला विभागाच्या प्रमुखपदी बेलाताईची नेमणूक झाली. ब्रिटिशांनी पुनश्च ब्रह्मदेशाचा ताबा घेतल्याबरोबर बेलाताईंना पकडून महिलांच्या तुरुंगात टाकले. एक दोन दिवसांतच त्यांना त्यांच्या घरी नेऊन तिथेच स्थानबद्ध करून ठेवले. बेलाताईंना दैनंदिनी लिहिण्याची सवय होती व त्यांनी तारीखवार व तपशीलवार दैनंदिनी लिहिली होती. ब्रिटिशांची धाड घरावर पडते हे पाहून बेलाताईंच्या मैत्रिणीने त्यांचा बचाव करावा या उद्देशाने ती डायरी जाळून टाकली. इतिहास अनेक महत्त्वाच्या नोंदींना मुकला.

युद्धसमाप्तीनंतर रंगूनच्या कॉलेजमधून इंग्रजी भाषेचे अध्यापन केले. अखिल ब्रह्मदेश भारतीय युवा संघटनेची स्थापना केली. त्यांना ब्रह्मदेशाच्या राजकीय धोरणामुळे भारतात यावे लागले. त्या दिल्लीत स्थायिक झाल्या आणि सुरुवातीला अध्यापक व नंतर प्राध्यापक म्हणून काम करून निवृत्त झाल्या. आता निवृत्तीनंतर शांतपणे जीवन घालवीत आहेत.

बेला मुकजी,
४९५ कृषी कुंज, इंदूरपुरी, नवी दिल्ली १२
*

रमा मेहता (खांडवाला)-

रमा मेहता यांचा जन्म ३ डिसेंबर १९२६ रोजी रंगून येथे झाला. त्यांना दोन भाऊ व चार बहिणी होत्या. ब्रह्मदेशातील प्रसिद्ध डॉक्टर व महात्मा गांधींचे मित्र डॉ.प्राणजीवनदास जगजीवनदास मेहता हे रमाबेनचे आजोबा, रंगूनच्या डायोसेसन गर्ल्स हायस्कूलमधून मॅट्रिकपर्यंतचा अभ्यास त्यांनी केला होता. आजोबांनी गांधीजींना स्वातंत्र्य चळवळीच्या कामासाठी वेळोवेळी मोठी मदत केली होती. गांधीजी रंगूनला त्यांच्या घरीही राहून आले होते. अशा देशप्रेमाने भारलेल्या कुटुंबात रमाबेन लहानाची मोठी झाली. १९४३ मध्ये ब्रह्मदेशात राणी झांशी रेजिमेंटची स्थापना झाली व रमाबेनने वयाच्या सतराव्या वर्षी ब्रह्मदेशातील तिगांज्यूच्या लष्करी छावणीत नोव्हेंबर १९४३ मध्ये प्रवेश घेतला. घरातून परवानगीचा प्रश्न नव्हताच. आई-वडील दोघेही लीगचे काम करीत होते. वडिलांचा जवाहिराचा धंदा होता. आई, राणी झांशी रेजिमेंटची भरती अधिकारी म्हणून काम करीत होती. आपली मुलगी स्वतःहून भरती व्हायला गेली याचा त्या मातेला अतीव

आनंद वाटला. दुसरी बहीणही भरती झाली. दोघींनीही प्रथम नऊ महिन्यांचा नर्सिंग कोर्स पूर्ण केला व मग त्यांनी लष्करी शिक्षण घेतले. लष्करात हवालदाराच्या हुद्द्यापासून ते सेकंट लेफ्टनंटच्या हुद्द्यापर्यंत त्या पोहोचल्या. रायफल, पिस्तुल, टोमीगन, स्टेनगन, मशीनगन वापरण्याचे शिक्षण त्यांना मिळाले. त्याशिवाय मशीनवर चालणारी एक गन वापरायलाही शिकवले. या गनमध्ये जवळ जवळ शेराचा दारुगोळा भरलेला असे.

रमाबेन जेव्हा फौजेत भरती झाल्या त्या वेळी दोनशे मुली त्या छावणीत होत्या. पुढे काही बँकॉकहून आल्या. रमाबेनच्या काही मैत्रिणींना त्यांचे फौजेत जाणे खूप आवडले व त्यांना रमाबेनचा अभिमान वाटू लागला. काहींना मात्र रमाबेनने आपले राजकुमारीसारखे ऐश्वर्य सोडून हे भिकेचे डोहाळे लावून घेतल्याबद्दल खूप वाईट वाटले. थोड्याशा धीट मैत्रिणींनी त्यांना हे सुनावलेही. ज्या मैत्रिणींना त्यांचे कौतुक वाटत होते त्यांनी त्यांच्यापासून स्फूर्ती घेऊन रेजिमेंटमध्येही प्रवेश घेतला. एखाद दुसरा अपवाद वगळता भरती झालेल्या सर्व मुली राष्ट्रप्रेमाने पेटलेल्या, उत्साही व आपल्या कामाबद्दल गंभीरपणे विचार करणाऱ्या होत्या. एखाद दुसरीला छावणीतील शारीरिक कष्ट मानवले नाहीत म्हणून नाइलाजाने घरी जावे लागले. छावणीत खूप गोष्टींचा अभ्यास झाला. गटचर्चा होत असे. रमाबेनची तुकडी आघाडीवर पोहोचलीही होती. इतक्यातच श्रीमती चन्द्रन या राणी झांशी रेजिमेंटच्या कमांडरने जपानचा पराभव झाल्याचे व पावसामुळे आझाद-हिंद-फौज माघार घेत असल्याचे सांगितले. थोड्याच वेळात राणी झांशी रेजिमेंटचे विसर्जन केल्याचे व त्यांना आपल्या घरी जाण्याची आज्ञा झाल्याचेही सांगण्यात आले. रमाबेन व त्यांच्या मैत्रिणींना अनावर दुःख झाले. त्यांचा जन्म जरी ब्रह्मदेशात झाला असला तरी आई-वडिलांबरोबर त्या दोन-तीन वेळा भारतात येऊन गेल्या होत्या. घरातल्या वातावरणामुळे स्वातंत्र्याच्या चळवळीबद्दल त्यांना सर्व माहिती होती. देशाबाहेर राहून आपण स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठी फौजेत दाखल झालो आहोत याचा त्यांना अभिमान होता. युद्धसमाप्तीनंतर त्यांच्या आई-वडिलांनी भारतात परतण्याचे ठरविले व त्याही त्यांच्याबरोबर मुंबईला आल्या. आजही त्यांच्या फौजेच्या कॅ.लक्ष्मी व नेतार्जीबद्दलच्या आठवणी एकदम ताज्या आहेत. नेतार्जीसारखी दुसऱ्याच्या काळजाला हात घालणारी भाषणे त्यांच्यानंतर आजतागायत आपण ऐकली नाहीत

असे त्या म्हणतात. नेतार्जीचे भाषण ऐकून मन उचंबळून येऊन स्फुरण चढे. रेजिमेंटमधील ऑफिसर मैत्रिणी बहुतेक सर्व बंगाली व काही शीख होत्या. शिपाई स्तरावर असलेल्या मात्र मजूर वर्गातील तमिळी स्त्रिया व मुली असत असे त्यांना आठवते.

भारतात आल्यावर एका खाजगी कंपनीत सचिव म्हणून त्यांनी अनेक वर्षे काम केले. भारत सरकारच्या पर्यटन मार्गदर्शक परीक्षेत त्यांनी यश मिळवले (१९६८) त्या वेळेपासून आज वयाच्या एकाहत्तराव्या वर्षीही त्या जपानी भाषिकांकरिता दुभाष्या व पर्यटन मार्गदर्शक म्हणून काम करतात. त्यांनी देशविदेशांमध्ये खूपच प्रवास केला आहे. सत्येंद्र खांडवाला यांच्याची त्यांचा भारतात विवाह झाला. त्यांना एक मुलगी आहे, ती अमेरिकेत आहे.

रमा खांडवाला,
बिल्डा मॅन्शन, प्रार्थना समाज, गिरगाव, मुंबई ४०० ००४

*

जी. कृष्णवेणी-

कृष्णवेणी यांचा जन्म २६ एप्रिल १९२५ रोजी मलेशियात झाला. त्यांना फक्त दोन भाऊ होते. बहीण नव्हती. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये त्या भरती झाल्या तेव्हा त्यांचे वय अठरा वर्षे होते. १९४३ च्या नोव्हेंबरमध्ये त्या कौलालंपूरच्या छावणीत प्रशिक्षणासाठी दाखल झाल्या. श्रीमती चिदंबरम् व कॅ.लक्ष्मी यांनी मुलींनी फौजेत प्रवेश करावा म्हणून दौरा केला. या दोघींच्या भाषणाचा कृष्णवेणीवर फार मोठा प्रभाव पडला. आपल्या दोन लहान मुलांची सोय मावशीकडे लावून पतीसह त्या आझाद-हिंद-फौजेत दाखल झाल्या. पती भारतात असताना शिंप्याचा व्यवसाय करित. काँग्रेसच्या चळवळीत त्यांचा भाग असे. एक लांबची नणंदही त्यांच्याबरोबर रेजिमेंटमध्ये दाखल झाली. कौलालंपूर व परिसरातील चाळीस-पन्नास जणी एकाच वेळी सिंगापूरला भरती होण्यासाठी गेल्याची आठवण कृष्णवेणी अम्मांनी सांगितली. मलेशियातील मुली कनिष्ठ मध्यम व कनिष्ठ वर्गातील, अर्धशिक्षित किंवा निरक्षरही होत्या. ज्यांना भरती होता आले नाही त्यांना कृष्णवेणीचा हेवा वाटू लागला. कृष्णवेणीने आपली सासू कमलाम्मा यांना रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यास उद्युक्त केले. त्यांच्याबरोबरच्या महिला सैनिकांपैकी सर्वांनी खुशीने हा मार्ग पत्करला होता. कुणालाही त्याबद्दल पश्चात्ताप झाला नाही. कधीमधी पती रविवारी भेटायला येत. घर कौलालंपूरला असल्यामुळे भेटायला कुणी दुसरे येणे शक्यच नव्हते. कुणी न आल्याचे वाईटही वाटत नसे. लहान मुलांची आठवण येऊन आपण दोघेही या युद्धात मारले गेलो तर मुलांचे काय

होईल हा विचार मात्र अधूनमधून बेचैन करी. पुन्नाम्मा व रासम्मा नवरत्न भगिनी या दोघी त्यांच्या अगदी जवळच्या मैत्रिणी होत्या. त्याही आता कौलालंपूरला राहतात. कृष्णवेणी लान्स नाईकच्या हुद्द्यापर्यंत पोहोचल्या. सिंगापूरहून आघाडीवर पाठविण्यासाठी गेलेल्या तुकडीत त्या होत्या. जानकी दावर त्यांच्या कमांडर होत्या. कृष्णवेणीच्या मलेशियातील तुकड्यांमध्ये सुशिक्षित व मध्यमवर्गीय मुलींपेक्षा श्रमजीवी व कनिष्ठ वर्गातील मुलींची संख्या बरीच मोठी होती. त्या भारतात १९४६ पूर्वी कधीही आलेल्या नसल्या तरी त्यांना भारतातील स्वातंत्र्य आंदोलनाची ओळख होती. रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्यापासून आपले प्राण याच कामासाठी व रणभूमीवरच खर्ची पडणार अशी त्यांच्या मनाची धारणा होती. युद्ध संपल्यावर आपल्या मुलांसह त्या भारतात आल्यावर पती-पत्नीचे बिनसतच गेले. ती दोघे विभक्त झाली. कृष्णवेणी परत मलेशियाला आल्या व तिथेच स्थायिक झाल्या. त्यांनी परत कधीही फौजेचा विचारही करू नये म्हणून त्यांच्या मावशीने कृष्णवेणीजवळचे सर्व फोटो व साहित्य जाळून टाकले. कृष्णवेणी खेड्यात राहतात. त्यामुळे कौलालंपूर येथील त्यांच्या जुन्या मैत्रिणींशीही संपर्क साधून भेटणे त्यांना जमत नाही. आपली मुले व नातवंडे यांच्या समवेत त्या आपले ऊर्वरित आयुष्य सुखाने कंठीत आहेत.

जी. कृष्णवेणी,

नं. २० कॅम्पिंग, ७ एअर हितम, बाटून जॅकन लॅंग कलांग, मलेशिया

*

मेमी संन्याल-

कु.मेमी संन्याल यांचा जन्म ब्रह्मदेशातील रंगून या शहरी १९२५ साली झाला. त्यांना चार भाऊ व दोन बहिणी. त्यांपैकी एक बहीण आभा संन्याल व मेमी दोघीही १९४३ सालच्या नोव्हेंबरमध्ये राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. देशभक्ती व भारताचे स्वातंत्र्य या दोन गोष्टींच्या विचाराने या दोघीही बहिणी भारावलेल्या होत्या. दोघींनीही अधिकारी प्रशिक्षण परीक्षा देऊन अधिकारपद मिळविले होते. स्वातंत्र्यानंतर तीन-चार वर्षांतच त्या भारतात आल्या व कलकत्ता विद्यापीठातून एम. ए. परीक्षा पास झाल्या. १९५४ मध्ये त्यांचा विवाह झाला. इथे आल्यावर सामाजिक अगर राजकीय कार्यात त्यांचा सहभाग नाही. त्यांनी फक्त गृहिणीपद मांभाळले. अर्धागाचा झटका आल्यामुळे त्या विकलांग अवस्थेत आहेत. बऱ्याच वेळा त्यांना बोलायचे असूनही स्पष्ट बोलता येत नाही. रेजिमेंटबद्दलच्या आठवणी एकदम ताज्या आहेत. त्यानंतरचे विशेष काही आठवत नाही. निवृत्तिवेतन न मिळाल्यामुळे आपल्या औषधांचाही भार आपल्या मुलांवर पडतो, याचे त्यांना

दुःख आहे. कॅ.लक्ष्मी व श्री.यादव त्यांना निवृत्तिवेतन मिळवून देण्यास झटत आहेत पण त्यांना अद्याप यश येत नाही.

मेमी संन्याल,
१५४ कांकुलिया रोड, गोल पार्क, कलकत्ता २९

*

लक्ष्मी सेनगुप्ता-

श्री.विश्वेश्वर सेनगुप्ता यांच्या लक्ष्मी या नावाच्या कन्येचा जन्म ब्रह्मदेशातील रंगून येथे इ. स. १९२६ साली झाला. लक्ष्मीबाईंना दोन भाऊ व दोन बहिणी आहेत. भारताबाहेर जन्म व वास्तव्य असले तरी भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याशी त्यांचा परिचय होता. १९४२ च्या चले जाव चळवळीत त्यांना खूपच रस होता. वडील श्री.विश्वेश्वर बर्मा रेल्वेमध्ये नोकरी करीत. लक्ष्मीबाईंच्या मुद्देबाने त्यांच्या आईला भारतीय स्वातंत्र्य लढ्याबद्दल खूपच आस्था होती. राणी झांशी रेजिमेंटची भरती सुरू झाल्याबरोबर त्यांनी आपल्या मुलींना भरती होण्यास प्रोत्साहन दिले. लक्ष्मीबाईंच्या काही शाळकरी मैत्रिणीही भरती होऊ लागल्या. मोठ्या बहिणीचा नवरा व दोन्हीही बहिणी आझाद-हिंद-फौजेच्या कामात गुंतलेल्या होत्या. लक्ष्मीबाईंची भरती झाली तेव्हा वयाच्या चौदाव्या वर्षापासून वेगवेगळ्या वयाच्या दीडशे मुली पूर्वीच भरती झालेल्या होत्या. लक्ष्मीबाई भरती झाल्यापासून त्यांचे भोवतालच्या समाजाने, मैत्रिणींनी व नातेवाईकांनी खूप कौतुक केले व उत्तेजनही दिले. त्यांच्यापासून स्फूर्ती घेऊन त्यांच्या मैत्रिणी माया व अरुणा गांगुली यांसारख्या अनेकींनी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये प्रवेश घेतला. अपवादात्मक एक-दोघींना शारीरिक अस्वास्थ्यामुळे नाइलाजाने रेजिमेंट सोडावी लागली. त्यांना त्या वेळी अतिशय दुःख झाले. त्या सर्वांनी आपल्याला लीगच्या कामात झोकून दिले. लक्ष्मीबाईंनी ऑफिसरचे प्रशिक्षण घेतलेले नव्हते. त्या सुरुवातीपासूनच परिचारिका शाखेत होत्या. परिचारिकांनाही आवश्यक तेवढे लष्करी शिक्षण घ्यावे लागत असले तरी त्यांचा बहुतेक वेळ इस्पितळात वैद्यकीय प्रशिक्षणासाठीच खर्च होत असे. राणी झांशी रेजिमेंटच्या वैद्यकीय पथकातील आपले कर्तव्य त्यांनी मनापासून व निष्ठेने पार पाडले, पण म्हणून आपण विशेष काही केले असा अहंकार लक्ष्मीबाईंना नाही. आपण स्वातंत्र्य लढ्याचा एक सैनिक या नात्यानेच राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये गेलो असे त्या नम्रपणे सांगतात. परिचारिका म्हणून आघाडीपर्यंत जाण्याची त्यांना संधी मिळाली नाही. कारण पिछाडीवर नव्या परिचारिकांना शिक्षण देण्याचे, त्यांना संचलन व लष्करातील इतर गोष्टी शिकविण्याचे काम त्यांच्याकडे होते. आपण ज्यासाठी भरती झालो त्या

युद्धक्षेत्रापासून लांब राहावे लागते याचे त्यांना दुःख असले तरी सैनिकी शिस्त म्हणून त्याबद्दल त्यांची तक्रार नव्हती.

१९४५च्या मे अखेरीला त्यांचे मेव्हणे श्री.एस. कास्तिगीर (हे नेताजींचे मुख्य संरक्षक अधिकारी (Chief Security Guard) होते) यांनी प्रथम आझाद-हिंद-फौज सीमेवरून परत येत असल्याची बातमी लक्ष्मीबाईंना सांगितली. लक्ष्मीबाई या बातमीने जणू उन्मळून पडल्या. रेजिमेंटचे विसर्जन झाल्याचेही लवकरच कळले. आघाडीवर गेलेल्या परिचारिका मात्र लगेचच परत येणार नव्हत्या. आपल्याला ती संधी मिळाली नाही याची त्यांना राहून राहून खंत वाटते.

लक्ष्मीबाई युद्धापूर्वी आपल्या कुटुंबीयांसह एकदा हिंदुस्थानात येऊन गेल्या होत्या. १९४२ च्या चळवळीचीही त्यांना पूर्ण माहिती होती. युद्ध संपल्यावर त्यांचे कुटुंबीय भारतात आले. श्री.रजत सेनगुप्तांशी त्यांचा विवाह झाला. लतिका रॉय, मंजू बॅनर्जी अशा एक-दोन मैत्रिणींच्याच त्या संपर्कात आहेत. आज त्या सर्वच गोष्टीतून निवृत्त झाल्या आहेत.

प्रकृती साथ देत नाही. मधुमेहासारख्या रोगाने कायमचे घर केले आहे. साथीला दमा आहेच. जुन्या ब्रह्मदेशाच्या आठवणी, कॅ.लक्ष्मी व सहकारी भगिनींच्या आठवणी हाच या काळात त्यांचा विरंगुळा आहे.

श्रीमती लक्ष्मी रंजन सेनगुप्ता,
११० बांधव नगर कॉलनी, डमडम, कलकत्ता २८

*

लक्ष्मी अगरवाल (मुकर्जी)-

लक्ष्मीबाईंचा जन्म २६-७-१९२७ रोजी उत्तर प्रदेशात झाला. त्यांना पाच भाऊ व चार बहिणी होत्या. त्यांचे वडील उत्तर प्रदेशासारख्या मागास मानल्या जाणाऱ्या प्रदेशातील एका लहान गावाचे जमीनदार होते, त्यामुळे आई-वडील रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यास परवानगीच देत नव्हते. खूप हट्ट, भांडण, रडणे, अन्नसत्याग्रह अशा मार्गांनी त्यांनी अखेर परवानगी मिळविली व त्या जून १९४४ मध्ये रंगूनजवळच्या राणी झांशी रेजिमेंटच्या छावणीत भरती झाल्या. त्यांच्या कुटुंबातील कोणीही आझाद-हिंद-फौजेत नव्हते. नातेवाईकही कोणी फौजेत नव्हते व त्यांना कुणालाही ही कल्पना पसंत नव्हती. लक्ष्मीबाई भरती होईपर्यंत १९४४ चे सहा महिने संपले होते. तोपर्यंत मुलींनी छावणी भरून गेली होती. लक्ष्मीबाईंनी परिचारिका पथकात प्रवेश घेतला. फंड गोळा करणे, ब्लॅकट व इतर वस्तू फौजेकरिता मिळविण्याचे काम त्यांनी केले. लक्ष्मीबाई भरती झाल्यानंतर एक वर्षातच आझाद-हिंद-फौजेने माघार घेतल्यामुळे त्यांना प्रत्यक्ष रणक्षेत्रावर

जाण्याची संधी मिळाली नाही. माघारीमुळे त्या नाराज झाल्या नाहीत. याही संकटातून आपण पार पडू व भारतीय स्वातंत्र्य मिळवूच मिळवू अशी त्यांना आशा होती. त्यांचा आझाद-हिंद-चळवळीवर पूर्ण विश्वास होता.

१९४० पर्यंत लक्ष्मी भारतातच होत्या. त्यानंतर ब्रह्मदेशला गेल्यावर त्यांनी विश्वभारती पाठशाळेत (संस्थापक भरद्वाज) शिकवायला सुरुवात केली. तिथेच राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये

सहभागी होण्याचे विचार मनात येऊ लागले. स्वातंत्र्यसंग्रामात भाग घेतल्याबद्दल भारतात लक्ष्मीबाईंच्या मामांना कारावास भोगायला लागला होता.

लक्ष्मीबाईंचे पती इलेक्ट्रिकल इंजिनियर होते. त्या दोघांच्या आंतरप्रांतीय विवाह होता. १८ जुलै १९८८ ला श्री.मुकर्जी यांचे निधन झाले. बेला मुखर्जी या लक्ष्मीबाईंची नणंद. आज लक्ष्मीबाई संसारातून थोड्या विरक्त होऊन सुसह्य रीतीने वृद्धापकाळाची वाटचाल करीत आहेत. त्यांना निवृत्तिवेतन मिळते.

लक्ष्मी मुकर्जी

आर. झेड. ४६/४७, साऊथ एक्स्टेंशन, उत्तमनगर, नवी दिल्ली ११००५९

*

नेऊ रॉय (राणी भादुरी)-

नेऊ रॉय ऊर्फ भादुरी यांचा जन्म ब्रह्मदेशामध्ये १७ मार्च १९२४ रोजी झाला. वडील डॉक्टर होते. नेऊदीदीला दोन भाऊ व तीन बहिणी होत्या. कल्पना दत्त व नेली सेनगुप्ता या बंगाली क्रांतिकारक मुलींच्या चरित्रामुळे त्यांना राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती होण्याची स्फूर्ती मिळाली. राणी झांशी रेजिमेंटच्या छावणीत त्या १९४३ च्या नोव्हेंबर किंवा डिसेंबर महिन्यात भरती झाल्या. चार मुलींपैकी एक मुलगी फौजेत गेली म्हणून रॉय कुटुंबाचे काही बिघडत नव्हते. त्यांनी तिला आनंदाने भरती व्हायला परवानगी दिली, पण जेव्हा नेऊदीदीचा छोटा भाऊ आझाद-हिंद-फौजेत भरती होण्याची तयारी करू लागला तेव्हा मात्र कडाडून विरोध झाला. शेवटी तो घरातून पळून गेला. नेताजींना भेटला व स्वतःला फौजेत भरती करून घेण्यासाठी विनवणी करू लागला. नेताजी म्हणाले, “बाळा, तू फौजेत भरती होऊ शकत नाहीस. तू अगदी लहान मुलगा आहेस.” भावाने बाणेदारपणाने उत्तर दिले, “आपल्या देशावर प्रेम करायला कुणीही लहान मोठा असत नाही.” शेवटी त्यांना बालसेनेत भरती केले. युद्ध संपल्यावर तो घरी परत आला.

नेऊदीदी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या त्या वेळी दहा-बारा मुलीच भरती झालेल्या होत्या. भरती करण्याची ती सुरुवात होती. नेऊदीदींबरोबर लक्ष्मी सेनगुप्ता, आभा व मेमी संन्याल भगिनी याही सुरुवातीपासून होत्या. नेऊदीदी, युद्ध सुरू होण्यापूर्वी दोन वेळा भारतात येऊन गेल्यामुळे त्यांना भारताबद्दल, भारतीय संस्कृतीबद्दल व स्वातंत्र्याच्या लढ्याबद्दल पूर्ण माहिती होती. त्यांनी भरती व्हायचे ठरविले तेव्हा त्यांना विरोध झाला नाही कारण त्यांच्या दोन-तीन मैत्रिणीही त्यांच्याबरोबर फौजेत भरती झाल्या होत्या. नेऊदीदी लान्स नायक या पदावर होत्या. पलटणीत एकूण किती ख्रिस्ती व किती मुसलमान मुली होत्या हे नेऊदीदींना आता सांगता येत नसले तरी दोन ख्रिस्ती व दोन मुस्लिम मुली त्यांच्याबरोबर होत्या, ते त्यांना आठवते. नेऊदीदीच्या आईने आपले सर्व दागिने फंडाला दिले होते. नेताजींची सैन्याबरोबर तुला होईइतके सोने पुढे कुठे गेले असा प्रश्न नेऊदीदींना पडला आहे. नेऊदीदी आज त्र्याहत्तर वर्षांच्या आहेत. त्या म्हणतात की, अजूनही सर्व पलटणीतील मुलींना एकत्र केले तरी आमची सुदृढ पलटण आम्ही उभी करू शकू. त्या जेव्हा आपल्या गत आयुष्याकडे वळून पाहतात तेव्हा त्यांना वाटते की तो काळ रम्यच होता.

युद्ध समाप्तीनंतर नेऊदीदी भारतात आल्या व त्यांनी परिचारिकेचा अभ्यासक्रम पुरा केला. १९५८ मध्ये त्यांनी डॉ.सी. आर. भादुरी यांच्याशी विवाह केला. काँग्रेस सेवा दल व जनज्योती समिती यामध्ये त्या अजूनही काम करीत आहेत. मुलींमध्ये देशप्रेम कसे निर्माण करावे व त्यांना त्यांच्याच प्रश्नांवर कसे जागृत करावे ही चिंता त्यांना सतत भेडसावत असते. आझाद- हिंद-फौजेतील काही पुरुष सहकारी कधीमधी शुभेच्छापत्रे पाठवतात, पण बरोबरीच्या मुली कुठे गेल्या त्याचा त्यांना पत्ता नाही. त्यांच्या पतीने १९७६ साली एका तरुण मुलीशी विवाह केला, त्यामुळे त्यांचे वैयक्तिक जीवन उद्ध्वस्त झाले आहे. कॅ.लक्ष्मी यांनी प्रयत्न करूनही अजून नेऊदीदींना स्वातंत्र्य सैनिकांचे निवृत्तिवेतन मिळत नाही. त्यामुळे आज त्यांना अत्यंत अपमानास्पद जीवन जगावे लागत आहे.

राणी भादुरी,

डॉ.सी. आर. भादुरी,

पोस्ट- सिंगरुली, जिल्हा- शीबी, मध्यप्रदेश

*

अरुणा व माया गांगुली-

अरुणा, माया व करुणा अशा गांगुली परिवारातील तीन सखख्या बहिणी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. करुणा ही या तीन बहिणींत मोठी. थोडी थोडी

स्वभावाची म्हणून तिचे काम संध चाले. सर्वात शेवटी ती भरती झाली. या चळवळीने तिच्यासारख्या संध मुलींनाही जाग आली. श्री.व सौ. गांगुली यांना एकूण दहा मुले. अरुणाचा आठवा नंबर. माया नवव्या नंबरचे अपत्य. श्री.गांगुली पी.डब्ल्यू. डी.मध्ये इंजिनियर म्हणून काम करीत. गांगुली परिवार हा एक मध्यमवर्गीय ब्राह्मण परिवार होता. युद्ध सुरू झाले तेव्हा त्यांची बदली तांगू (Toungoo) या गावी झाली होती. मुलींच्या फौजेत जाण्याला गांगुली पति-पत्नीचा विरोध नव्हता, पण आपल्या वंशाच्या दिव्यांनी मात्र हा धोका पत्करून नये असे त्यांना मनोमन वाटे. तरीही त्यांच्या पाचव्या नंबरच्या भावाने घरात बंड करून फौजेत प्रवेश घेतलाच. वातावरणच स्वातंत्र्याच्या विचाराने इतके झपाटलेले होते की समजूत आलेला मुलगा- मुलगी फौज व देशाचे स्वातंत्र्य याशिवाय दुसरा विचारच करू शकत नव्हती.

अरुणादीदीचा जन्म जानेवारी १९२७ तर मायादीदीचा जन्म ऑक्टोबर १९२९ मधला. दोघींच्या वयात फारसे अंतर नव्हते. दोघीही शाळेत एकाच वर्गात म्हणजे सातवीत शिकत होत्या. दोघी एकदमच राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये दाखल झाल्या. भारत देश, तिथली परिस्थिती, स्वातंत्र्याचा लढा इत्यादी गोष्टीचे फारसे ज्ञान त्यांना नव्हते. युद्ध संपल्यावर भारतात जाऊन दिल्लीच्या लाल किल्ल्यावर आपल्याला तिरंगा फडकवायचा आहे याबद्दल त्यांचे मत निश्चित होते. या दोन्ही बहिणींची अॅडव्हान्स ट्रेनिंगसाठी निवड होऊन त्या मेमियोला गेल्या. त्यांच्याबरोबर अशा प्रशिक्षणासाठी आणखीही काहीजणी होत्या. रोज बॉम्बहल्ले चालूच होते. मेमियोला छावणी पडली नाही तोच धोक्याचा भोंगा वाजू लागला व सर्वजण खंदकात लपायला गेले. बॉम्बहल्ल्याने छावणीची संपूर्ण इमारत उद्ध्वस्त झाली. एक कपडा की एक वस्तू शिल्लक राहिली नाही. आश्चर्य म्हणजे मानवती आर्या यांचा भरलेला पिडू उत्तम अवस्थेत शाबूत होता. मायाने एक गॉगल विकत घेतला होता. तो गॉगल शोधण्यासाठी तिने सर्व ढिगारे चिवडून काढले. लहान वयात आपल्या वस्तूचा किती हव्यास असतो याची आठवण काढून मायाबाई खूप हसल्या.

मेमियोला असताना आझाद-हिंद-फौजेने युद्ध थांबविल्याचे व माघार घेत असल्याचे घोषित केले. सुभाषबाबूंनी सर्व राण्यांना भेटायला बोलावले व प्रत्येकीशी ते दोन मिनिटे बोलले. माया भेटायला गेली नाही. तिला वाटले आपण तेरा-चौदा वर्षांची मुलगी नेतार्जीबरोबर काय बोलणार? आज मायाला त्याचा पश्चात्ताप होत आहे. कारण अरुणा व करुणाच्या कानात आजही नेतार्जीचे शब्द गुंजन करीत असतात. आपण त्या आठवणींना मुकलो याचे मायाला फार वाईट वाटते. मेमियोहून परत येताना नेतार्जी राण्यांसह बुद्ध मंदिरात आश्रयाला होते. तेथे नेतार्जीच्या सहवासात एक दिवस घालविता आला. नेतार्जी अत्यंत स्नेहाने मुलींशी वागत.

रंगूनला परत आल्यावर पुढच्या शिक्षणाचा प्रश्न आला. दोघींचेही शिक्षण सातवीपर्यंतच झाले होते. ज्यांचे शिक्षण आठवी पासून दहावी पर्यंत झाले होते त्यांना शालांत परीक्षेला बसायची परवानगी मिळाली होती. माया व अरुणा फक्त सातवीपर्यंतच शिकल्या होत्या. त्यांच्या आईने डायरेक्टर ऑफ पब्लिक इन्स्ट्रक्शन, शिक्षण विभाग यांच्याशी बराच वादविवाद व युक्तिवाद करून शेवटी दोघींसाठी शालांत परीक्षेला बसावयाची परवानगी मिळवली. मात्र त्यासाठी त्यांना एक चाचणी परीक्षा द्यावी लागली. त्यांच्या आजोळहून त्या दोघींना पुढील शिक्षणासाठी भारतात बनारसला शिकायला येण्याचे आमंत्रण मिळाले. मायाला इंटर सायन्स करून मेडिकल कॉलेजला जायचे होते पण घरच्या परिस्थितीमुळे जमले नाही. तिने नर्सिंग कॉलेजमधून बी. एस्ससी. नर्सिंग केले. नर्सिंग कॉलेजमध्ये त्यांना शिष्यवृत्ती मिळाली होती. लढाईच्या काळात टायपिंग शिकल्याचाही त्यांना फायदा झाला. मायादीदी म्हणतात नर्सिंग कॉलेजमध्ये प्रवेश घेतल्यावर एकाही मुलीला राणी झांशी रेजिमेंटबद्दल माहिती नसल्याचे पाहून खूप वाईट वाटले. सीता गांधी ही महात्मा गांधींची नात त्यांच्याबरोबर होती. तिलाही राणी झांशी रेजिमेंटची काही माहिती नाही हे ऐकून तर मायादीदींना धक्का बसला.

कलकत्त्याला काही सहकारी मैत्रिणी नेतार्जीच्या जन्मदिनी भेटू शकतात. इतरांची मात्र त्या दोघींना काही माहिती नाही. करुणा अंधरुणाला खिळून आहे. माया आता निवृत्त झाली आहे व अरुणा आपले मेजर पती मुकर्जी यांच्याबरोबर शांतपणे आपले जीवन जगत आहे.

अरुणा चतर्जी

पी- ४२९ ए, पर्णश्री

कलकत्ता ७०० ०६०

माया बॅनर्जी

१२१ न्यू अलीपूर, ब्लॉक एफ,

कलकत्ता ७०० ०९३

*

ले. प्रतिमा सेन-

कु.प्रतिमा सेन यांचा जन्म २४ ऑक्टोबर १९१४ रोजी ब्रह्मदेशात रंगून शहरी झाला. त्यांना चार भाऊ व दोन बहिणी होत्या. राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये त्या भरती झाल्या तेव्हा त्यांचे वय एकोणतीस वर्षे होते. कॅ.लक्ष्मी सहगल यांच्यापेक्षा त्या दोनच दिवसांनी लहान. १९४३ च्या नोव्हेंबरमध्ये रंगूनला राणी झांशी पलटणीचे प्रशिक्षण केंद्र सुरू झाल्याबरोबर त्या तिथे भरती झाल्या. त्यावेळच्या इतर गर्णीप्रमाणे त्याही भारतीय स्वातंत्र्याच्या वेदाने झपाटलेल्या होत्या. प्रतिमादीदीचे पतील ब्रह्मदेशातील लोकलेखा कचेरीतून (Accountant Generals Office) त्याच वेळी निवृत्त झाले होते.

दीदी आपल्याबद्दल बोलू लागल्या व क्षणार्धात त्या काळात जाऊन पोहोचत म्हणाल्या, “मी शिक्षकेचा व्यवसाय करित होते. १९४१ मध्ये ब्रह्मदेशात युद्धाला तोंड फुटले. बॉम्बहल्ल्यामुळे रंगूनची शकले उडाली. भीतीमुळे काही लोक आधीच भारतात निघून गेले होते. आमच्यासारखे जे थोडे मागे राहिले होते त्यांनी ब्रह्मदेशातील डेल्टा प्रदेशातील लहान गावांचा आश्रय घेतला. नेताजी ब्रह्मदेशात

आले. त्या वेळी मीही इतरांसारखीच त्यांच्या दर्शनासाठी रंगूनला गेले होते. तिथे कुणी तरी माझी ओळख नेताजींना करून दिली. नेताजींनी मला अनेक प्रश्न विचारले. नोकरीसाठी घेतात तशी त्यांनी माझी मुलाखत घेतली म्हणा ना! माझी उत्तरे ऐकून नेताजींना समाधान वाटले हे मला जाणवले. मी तिथल्या तिथे पलटणीत भरती होण्याचा निर्णय घेतला आणि जसा काही माझा निर्णय माझ्या चेहऱ्यावर नेताजींनी टिपला. त्या वेळी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये ब्रह्मदेशात

भरती झालेल्या मुलींची संख्या हाताच्या बोटांवर मोजण्याइतकी होती. पलटणीचे उद्घाटन त्या लहान संख्येसहित झाले होते. परंतु त्या मुलींची जबाबदारी घ्यायला कुणी कर्तबगार व अनुभवी तरुणी पुढे आली नव्हती. माझे वय व पेशा लक्षात घेऊन असावे पण नेताजींनी मला दुसऱ्या दिवसापासून पलटणीची व्यवस्था पाहण्याची जबाबदारी दिली.”

प्रतिमादीदी घरी आल्या. त्यांच्या आईने त्यांना फौजेत भरती होण्यास खूपच प्रोत्साहन दिले. आपली मुलगी पलटणीत गेली याचा त्यांना रास्त अभिमान होता. दीदीबरोबरच भरती होण्यासाठी त्यांनी आपल्या पुतणीचेही मन वळविले. त्या दोघी भरती झाल्या तेव्हा छावणीला छावणीचे स्वरूपही नव्हते. मुलींची संख्याही नगण्य होती. पण पाहता पाहता ही संख्या इतकी वाढली की, कमायुट गावी छावणीची व्यवस्था करावी लागली. दीदींच्या वयामुळे त्यांची गणना मुलींत होत नसे. त्या संबंध छावणीच्याच दीदी बनल्या. दीदींच्या बहुतेक सर्व मैत्रिणी विवाहित होत्या. आपली प्रतिमा आता युद्धावरून परत येऊ शकणार नाही या कल्पनेने त्या प्रथम उदास व दुःखी झाल्या होत्या. प्रतिमादीदींचे धैर्य पाहून त्यांनाही दिलासा मिळाला. अनेकींनी इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या स्त्री विभागात काम सुरू केले.

कमायुटच्या छावणीत सिंगापूरहून जानकी दावर दीडशे मुलींची तुकडी घेऊन आल्या होत्या. त्यामुळे दीदींचे काम वाढले. त्यांचे छावणीतील काम प्रशासनाचे

होते. छावणीतल्या मुलींच्या प्रशिक्षणावर व अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षणावर लक्ष द्यावे लागे.

दीदींनी पलटणीत भरती होण्यासाठी अनेक मुली मिळविल्या. आज नक्की आकडा त्यांना आठवत नसला तरी तो कमीत कमी पंचवीस ते तीसच्या दरम्यान असावा असे त्यांना वाटते. रंगूनमधून तरी कुणीही मुलगी पलटण सोडून गेल्याचे त्यांना आठवत नाही. उलट सर्वांचेच लष्करी जीवन, शिस्त व अहोरात्र समवयस्क, समविचारी मुलींची सोबत याचे मोठे अप्रूप वाटे. दीदी छावणी प्रमुख असल्यामुळे त्यांचा दिवस फारच गडबडीत जाई. थोडीशी जी उसंत मिळे ती रात्री जेवल्यावर. त्या वेळी मग त्या इतर मुलींशी गप्पा मारीत, त्यांच्या अडचणींची विचारपूस करित व त्यांचे प्रश्न सोडवीत. कधी कधी मुलींनी बसविलेली गाणी, नाच, नाटुकले यांचे दिग्दर्शन करण्यात त्यांचा रात्रीचा वेळ खर्च होई. छावणीप्रमुख असल्यामुळे रविवारीही त्यांना छावणी सोडून जाता येत नसे. त्यांचे आसस्वकीयच त्या दिवशी त्यांना भेटायला येत. मुसलमान, ख्रिश्चन व शीख धर्माच्या मुली पलटणीत असल्या तरी हिंदू मुलींची संख्या अधिक होती. प्रतिमादीदींना काही बंगाली मुलींची नावे आजही आठवतात. परंतु सर्वांची नावे आज वयाच्या याऐंशीव्या वर्षी आठवण जरा कठीणच. प्रत्येक सुभाष जयंतीला कलकत्त्याला काही भेटतात. कॅ.लक्ष्मी, जानकी दावर, डॉ. ग्यान कौर, मानवती आर्या, अंजली घोष व लिली दत्त अशा मोजक्या मैत्रिणी आजही दीदींच्या संपर्कात आहेत.

युद्धभूमीवरील अनुभव सांगताना प्रतिमादीदी म्हणतात, “तळ-ब्रह्मदेशाचे व मध्य ब्रह्मदेशाचे रूपांतर युद्धभूमीत झाले होते. अमेरिकन विमाने दिवसरात्र बॉम्बवर्षाव करित होती. एकामागून एक विमान रात्रीच्या अंधारात येऊन आपले लक्ष्य टिपित होते. आमच्या छावणीच्या भवती मोठाले खंदक खणले होते. धोक्याचा भोंगा वाजला की आम्ही सर्व खंदकाचा आश्रय घेत होतो. धोका संपल्याचा भोंगा वाजला की आम्ही सर्व बाहेर येत असू. आपल्या लक्ष्यावर प्रथम प्रकाशझोत फेकून ते लक्ष्य प्रकाशित करित असत. मग त्यावर बॉम्ब फेकीत. आमचे जवान व जपानी फौजा शोध प्रकाश (सर्चलाईट) फेकून विमाने अचूक करित व विमान पाडणाऱ्या बंदुकीच्या साहाय्याने ती खाली पाडीत. शत्रूची असंख्य विमाने जपानी व आझाद-हिंद-फौजेच्या जवानांनी पाडली. दिवसा गणान्या बॉम्बहल्ल्याला तोंड देण्यासाठी जपानी विमाने आकाशात उडत व गगनगनचा मारा करित. विमानविध्वंसक तोफा व बॉम्बहल्ल्याचा आवाज गगनाला भेदून जाई. वातावरणाचा संपूर्ण नाश होई. जणू भूतलावरच नरक निर्माण होई. एके दिवशी ब्रिटिश अमेरिकन विमानांनी दहा मैल लांब व पाच मैल रुंद पापूत बिछायती (Carpet Bombing) बॉम्बहल्ला केला. शेकडो लोक व गृहे

जळून खाक झाली. या वेळी आम्ही खंदकात बसून स्टेडियममधून जशी फूटबॉलची मॅच पाहावी तसे बॉम्बिंग पाहण्यापलीकडे काहीही करू शकत नव्हतो. आमचे प्रशिक्षण जमिनीवरच होते, हवाई नव्हते. शिवशिवणाऱ्या हातांना व उसळणाऱ्या भावनांना आवर घालणे कठीण होत होते. अशी हतबलता आयुष्यात पुढे कधीही अनुभवली नाही.

पावसाळा वेळेपूर्वीच सुरू झाला. अगदी धुवांधार पाऊस. पावसाने एकदा तोंड उघडले ते बंदच होईना. पावसाळ्यानंतर परिस्थिती सुधारेले. आपण निराश होण्याचे कारण नाही. शूराच्या मनाला निराशा कधीही स्पर्शही करित नाही म्हणतात आणि मी शूर होतेच. मे १९४५ मध्ये भारतीय फौजेची माघार पावसामुळे सक्तीची ठरली. मला खूप दुःख झाले. नेताजी आमच्या छावणीत आले व म्हणाले, “सध्या निसर्ग आपल्या या पवित्र कामाला साथ देत नाही, पण आपण नाउमेद झालो नाही व होणारही नाही, पण राण्यांनो, सध्या आपली राणी झांशी पलटण विसर्जित करण्याशिवाय गत्यंतर नाही. मला याचे अत्यंत दुःख आहे.”

छावणी प्रमुख म्हणून प्रतिमादीदीवर सर्वच मुली आपापल्या घरी सुखरूप पोहोचवण्याची जबाबदारी आली. नेताजींच्या निवासस्थानी छावणीप्रमुख या नात्याने दीदींनी वरचेवर जावे लागे. अनेक अडचणींवर उपाय विचारावा लागे. सूचना घ्याव्या लागत. त्यामुळे त्यांचा नेताजींशी खूप जवळचा संबंध आला. दीदी कमायुटला छावणी प्रमुख असता त्या छावणीला भेट देऊन नेताजींनी समाधान व्यक्त केले होते. छावणी प्रमुख हा नवा किताबही नेताजींनीच त्यांचे काम पाहून दीदींना दिला होता. दीदी मूळच्या शिक्षिका. आज वयाच्या चौऱ्याऐंशीव्या वर्षीही मुलांना शिकविण्यात आपल्याला पूर्वीचाच आनंद मिळतो असे दीदी सांगतात. बैद्यवाटीसारख्या लहान गावात आपल्याला झेपेल एवढे शैक्षणिक कार्य करून जीवन व्यतीत करण्यातच दीदींना धन्यता वाटते.

कु. प्रतिमा सेन,

३ जी. टी. रोड, मु. पो. बैद्यवाटी, जि. हुगळी.

*

डॉ. गौरी भट्टाचार्य (सेन)-

डॉ. गौरी भट्टाचार्य यांचा जन्म १४ एप्रिल १९२३ रोजी ब्रह्मदेशातील रंगून या गावी झाला. त्यांचे वडील पूर्व बंगालमधील चितगावचे. स्वातंत्र्य आंदोलनात भाग घेतल्यामुळे त्यांना काही काळ चितगाव कारावासात काढावा लागला. कारावासातून सुटल्यावर ते ब्रह्मदेशात गेले. वकिलीचे शिक्षण गाठीशी असल्यामुळे रंगूनमध्ये त्यांनी वकिली व्यवसाय करून आपला जम बसविला.

कॅप्टन लक्ष्मी आणि राणी झांशी रेजिमेंट

डॉ. गौरीच्या आईच्या तीन पिढ्या ब्रह्मदेशातच स्थायिक झाल्या होत्या. गौरीला तीन बहिणी व दोन भाऊ अशी भावंडे होती. गौरी सर्वात मोठी बहिण. युद्ध सुरू झाले त्या वेळी त्या कॉलेजमध्ये शिकत होत्या. ब्रह्मदेशात राहिल्यामुळे भट्टाचार्य कुटुंब हे सामान्य भारतीय बंगाली कुटुंबापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक पुरोगामी होते. लढाईमुळे कॉलेज बंद होते. १९४३ च्या नोव्हेंबर महिन्यात त्यांनी राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये नाव नोंदवले. डॉ. गौरी यांना आजही नेताजींनी त्यांची भरती होण्याच्या वेळी घेतलेली मुलाखत आठवते. त्या वेळी त्यांना वाटले, नेता असावा तर असा. नेताजींबद्दल बोलताना त्या म्हणतात, “मी आजपर्यंत असा प्रभावी नेता भारतात अगर भारताबाहेर पाहिला नाही.”

डॉ. गौरीचे कुटुंब पुरोगामी व वडील स्वातंत्र्यसैनिक. त्यामुळे गौरीच्या राणी झांशी पलटणीत सामील होण्याच्या विचाराचे स्वागतच झाले. मित्रमंडळी व नातेवाईक यांनीही खूप कौतुक केले. गौरी भट्टाचार्य वकिलांची पहिलीच कन्या, त्यांनी पलटणीत प्रवेश केला तो काळ म्हणजे ब्रह्मदेशातील राणी झांशी पलटणीच्या स्थापनेचा काळ. सुरुवातीला छावणीत फक्त तीस ते चाळीसच मुली होत्या. त्यानंतर त्यांची संख्या एकसारखी वाढतच गेली. त्या सर्व मुली त्यांच्याबरोबर शेवटपर्यंत होत्या. त्यांच्यापैकी कुणीही फौज सोडण्याच विचार केला नाही. लता नावाच्या एका मुलीला ती गरोदर असल्याचे आढळून आल्यामुळे घरी पाठविले होते. गौरीदीदींच्या बरोबर सर्व धर्माच्या- इस्लाम, ख्रिस्ती, शीख इत्यादी- मुली होत्या. डॉ. गौरींनी या सर्व मुलींसमवेत रंगून व मेमियोच्या छावण्यांमधून लष्करी शिक्षण घेतले. अधिकाऱ्यांच्या प्रशिक्षणानंतर झालेल्या परीक्षेत त्या उत्तम रीतीने पास झाल्या. त्यानंतर त्यांची लेफ्टनंट पदावर बढती झाली. पलटणीत आयोजित केलेल्या नेमबाजीच्या स्पर्धेत त्यांनी पहिले बक्षीस पटकावले.

आघाडीच्या छावणीकडे जाण्यासाठी ज्या दोन तुकड्यांची निवड झाली होती, त्यात डॉ. गौरीचा समावेश होता. या छावणीत असताना रोज रात्री झोपताना एका आपण लढाईवर जाऊ असे स्वप्न बघत त्या झोपत असत. काही झटापटी मोडल्या तर प्रत्यक्ष युद्धात भाग घेता आला नाही याची त्यांना आजही खंत आहे. बहुतेक सर्व मुली मध्यमवर्गीय व व्यावसायिक कुटुंबातील होत्या. गौरीदीदी म्हणतात, “आता कुणी मुलगी सैन्यात गेली की तिला दूरदर्शनवर दाखवतात. आम्ही देशापासून इतके लांब राहूनही या देशाच्या स्वातंत्र्य संग्रामात पुन्हा परत

येण्याची खात्री नसताही उडी घेतली. त्याचे कौतुक ना भारतीयांनी केले ना भारत सरकारने. आमचे कौतुक केले आमच्या नेतार्जीनी. तसेच आग्नेय व पूर्व आशियातील भारतीय वंशाच्या जनतेने.” आम्ही फौजेत गेलो तेव्हा आमचे कौतुक व्हावे म्हणून गेलो नव्हतो. नेतार्जीची देशभक्ती, त्यांचे व्यक्तिमत्त्व, त्यांचे भाषण या सर्वांनी आम्हांला भारून टाकले होते. आघाडीजवळच्या छावणीत मधून मधून ‘बडा खाना’ होई. या खान्याच्या वेळी फौजेतील सर्व अधिकारी असत. नेताजी सर्वांशी वैयक्तिकरीत्या बोलत.

डॉ.गौरी सांगतात की, इम्फाळकडे जाणाऱ्या तुकडीत त्यांचा समावेश होता याचा त्यांना रास्त अभिमान आहे. फौजेत गेल्यामुळे जीवनाला एक शिस्त लागली. एक सच्चा शिपाई म्हणून काम करता आले ही त्यांची जमेची बाजू आहे असे त्यांना वाटते. पलटणीत सर्वच मैत्रिणी असल्या तरी त्यांचे भावबंध सध्या कानपूरमध्ये राहत असलेल्या डॉ.ज्ञानकौर व दिल्लीत राहत असलेल्या गुरुपदेश कौर या शीख मुलींशी अधिक जमले. बाकी मुली कोण कुठे गेल्या त्यांचा त्यांना पत्ता नाही.

आपल्या मुलीने डॉक्टर व्हावे अशी श्री.भट्टाचार्य वकील यांची इच्छा होती. युद्ध संपल्यावर अतिशय खटपटी करून त्यांनी ढाक्याच्या मेडिकल कॉलेजमध्ये मुलीला प्रवेश मिळवून दिला. गौरी राणी झांशी पलटणीत असल्यामुळे ब्रिटिश सरकारकडून भारतात जाण्याच्या मार्गात त्यांनी असंख्य अडथळे आणले. सर्व संकटे पार करून गौरी भारतात आली. कॉलेज सुरू होते न होते तोच पूर्व बंगालमध्ये हिंदू-मुसलमान दंग्याने उग्र स्वरूप धारण केले. प्रिन्सिपॉलनी गौरीला नाईलाजाने ब्रह्मदेशात परत पाठवले. गौरीने पुढे आपले वैद्यकीय शिक्षण रंगूनमध्येच पूर्ण केले. त्यानंतर पदव्युत्तर शिक्षणासाठी त्या परत भारतात मद्रास येथे आल्या. त्या वेळी भारत स्वतंत्रही झाला होता. शिक्षण पुरे झाल्यावर त्यांचा विवाह श्री.सेन यांच्याबरोबर झाला. डॉ.गौरी दिल्लीत स्थायिक झाल्या. (आज श्री.सेन हयात नाहीत.) लेडी हार्डिंज मेडिकल कॉलेजमध्ये प्राध्यापिका व राममनोहर लोहिया इस्पितळात काम करून त्या निवृत्त झाल्या असल्या तरी अजूनही मानद डॉक्टर म्हणून सकाळी तीन तास काम करतात.

या वर्षी म्हणजे एप्रिल १९९७ मध्ये त्यांनी पंचाहतराव्या वर्षात पदार्पण केले आहे. त्यांचे सुदृढ व उंचेपुढे व्यक्तिमत्त्व आजही लोभस दिसते. जणू वार्धक्य त्यांच्याकडे यायला घाबरलेले आहे. आपल्या सुदृढ शरीराचे श्रेय त्या पलटणीतील व्यायाम, लष्करी, आध्यात्मिक व मानसिक शिक्षणाला देतात.

डॉ.गौरी सेन

इ- ४२६, ग्रेटर कैलाश नं. २, नवी दिल्ली ११००४८

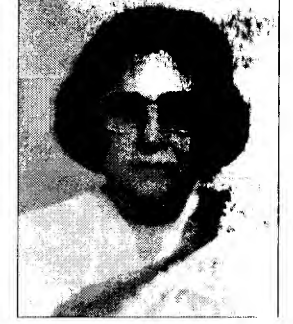
*

ममता चंद्रगुप्त (मेहता)-

ममताबाईंचा जन्म चंद्रगुप्त कुटुंबात १९२६ च्या नोव्हेंबरमध्ये ब्रह्मदेशाची राजधानी रंगून येथे झाला. त्यांचे वडील मलयकुमार चंद्रगुप्त हे पूर्व बंगालमधून ब्रह्मदेशात आले होते. ते उत्तम चित्रकार व छायाचित्रकार होते. चंद्रगुप्त परिवार हा भारतातील स्वातंत्र्यसैनिकांना व भूमिगतांना मदत करीत असे. पकडले जाण्याचा धोका निर्माण झाला म्हणून मलयकुमार हे रंगूनला आले. तिथेच त्यांचा विवाह नीलिमा सेन यांच्याबरोबर झाला. सेन परिवारही राष्ट्रभक्त त्याचप्रमाणे सुशिक्षित व सुशील होता. ममताला वडिलांच्या बाजूच्या नातेवाईकांचा परिचय तिच्या लहान वयात नव्हता. कारण ते सर्व भारतात होते, पण आईकडेच सर्व नातेवाईक तीन पिढ्या ब्रह्मदेशात होते. स्वतःच्या देशापासून दूर असले की मातृभूमीबद्दल अधिकच जिवाळा वाटतो. हे सेन कुटुंबाच्या बाबतीत अगदी खरे होते. ममता व तिच्या भावंडांना आजोळची मंडळी नेहमी पुस्तके व इतर हिंदुस्थानी वस्तूच भेट देत. बहुतेक पुस्तके हिंदी नेते व इतिहासातील वीर पुरुषांसंबंधी असत.

दुसरे महायुद्ध सुरू झाले तेव्हा ममताबाई हायस्कूलमध्ये शिकत होती. वय बारा-तेरा वर्षांचे होते. परदेशी वस्तू वापरायच्या नाहीत ही आजीची शिकवण असे. ममताबाई सांगतात की, अशी शिकवण बहुतेक सर्व बंगाली घरांतून दिली जाई. म्हणून त्या व त्यांच्या मैत्रिणी स्नो-पावडरही वापरीत नसत. ब्रह्मदेशात भारतातून पुढारी येत. ममताबाईंचा आवाज सुंदर असल्यामुळे स्वागतपर पद्य व रवींद्रनाथ टागोरांची गीते भारतीय पुढाऱ्यांच्या सभेत गाण्यासाठी त्यांना सभेचे संयोजक घेऊन जात. त्यामुळे अनेक पुढारी जवळून पाहायला मिळाले. सरोजिनी नायडू, कमलादेवी चट्टोपाध्याय, गांधीजी, नेहरू इत्यादी नेते डॉ.प्राणजीवन जगजीवन मेहता या (डॉक्टर व बॅरिस्टर या दोन्ही पदव्या असलेल्या हिऱ्यांचा व्यापार करणाऱ्या) गृहस्थांच्या घरी उतरत. गांधीजी व प्राणजीबाई जिगरी दोस्त होते. मुंबईचे ‘मणिभवन’ ही त्यांचीच गांधीजींना भेट. ह्याच प्राणजीवनचा नातू भिकूभाई यांच्याबरोबर ममताबाईंचा पुढे विवाह झाला.

दुसऱ्या महायुद्धाने जोर पकडल्यावर चंद्रगुप्त व सेन कुटुंबीय रंगूनहून मैमिन गिल्ह्यात वस्तीला गेले. सुभाषबाबू ब्रह्मदेशात आले आहेत आणि राणी झांशी जिमेंट नावाने मुलींची फौज तयार होत आहे हे कळल्याबरोबर ममताच्या आजीने आपली लग्नाची मुलगी प्रतिमा हिला ताबडतोब रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी

पाठविले. ममताबाई वयाच्या सोळाव्या वर्षी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या. आघाडीच्या जवळ जाणाऱ्या तुकडीत त्यांचा समावेश झाला नव्हता. कारण त्यांची भरती पहिल्याच तुकडीत झाली नव्हती. थोडी उशीरा झाली होती. ममताबाईंनी एकदा पहारेकऱ्यांचे काम करताना नेतार्जींना कसे अडविले होते याची आठवण त्यांच्या अंगावर आजही रोमांच उभे करते. राणी झांशी रेजिमेंटच्या सर्व सांस्कृतिक कार्यक्रमांत ममताबाईंचा पुढाकार असे.

आझाद-हिंद-फौजेच्या जवानांच्या खटल्यासंबंधी माहिती गोळा करण्याकरिता वीर नरिमन रंगूनला गेले होते. भिकूभाई मेहतांनी बहुतेक वेळा नेतार्जींसाठी ड्रायव्हरचे काम केले असल्यामुळे नरिमन व भिकूभाई यांचा परिचय झाला. भिकूभाईंनी नरिमनला ममता चंद्रगुप्त आपल्याला आवडल्याचे व तिच्याशी लग्न करण्याची इच्छा असल्याचे सांगितले. ममता बंगाली व भिकूभाई गुजराती. शिवाय ममताला इतक्यात लग्नच करायचे नव्हते. पुढे शिकायचे होते. परंतु प्राणजीवनजी मेहतांसारख्यांच्या परिवारातून मागणी येणे म्हणजे महद्भाग्य. त्यामुळे १९४७ साली ममता चंद्रगुप्त ममताबेन मेहता झाली. १९४५ ते १९४७ पर्यंत ममताबाई निवास कैदेत होत्या. १९५५ साली त्या भारतात आल्या. पतिनिधनामुळे दोन मुलांना घेऊन संसार चालविणे त्यांना कठीण झाले. पदवी नसल्यामुळे कुठेही कायम नोकरी मिळाली नाही. शेवटी दिल्लीच्या शाळेत जनसंपर्क अधिकारी म्हणून नोकरी मिळाली. पण या नोकरीत निवृत्तिनंतरचा कोणताही फायदा नव्हता.

ममताबाई खूप बोलक्या आहेत. कॅ.लक्ष्मी व सुभाषबाबू ही त्यांची दैवते आहेत. त्यांच्या अनेक मैत्रिणींना अजून स्वातंत्र्य सैनिकांचे निवृत्तिवेतन मिळत नाही. त्यामुळे त्यांना विपन्नावस्थेत दिवस काढावे लागत आहेत. त्यासाठी ममताबाईंची अविश्रांत धडपड चालू आहे. पतीप्रमाणेच त्यांची सूनही अर्धवट संसार सोडून गेली आहे. दोन नातवांना मोठे करण्याची जबाबदारी आज वयाच्या एकाहत्तराव्या वर्षीही त्या समर्थपणे पेलत आहेत. त्यांच्या सर्व मैत्रिणी त्यांच्या राणी रेजिमेंटमधील चटपटीतपणाच्या, हजरजबाबीपणाच्या गोष्टी सांगतात. आजही ममताबाईंच्या सहवासात त्या आपल्याला त्याच स्वरूपात दिसतात व त्याच पद्धतीने राणी झांशी रेजिमेंटचे जीवन व कार्य आपल्या समोर उभे करतात.

ममता मेहता,

३५२ लक्ष्मीनगर, आझाद-हिंद-फौज वसाहत, नवी दिल्ली

*

करुणा गांगुली (मुखोपाध्याय)-

करुणा १९४३ च्या ऑक्टोबरमध्ये राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये सामील झाली. तिच्या मागोमाग तिच्या दोन बहिणी माया व अरुणाही भरती झाल्या. करुणाच्या आई-वडिलांनी आपल्या चारही मुलींना रेजिमेंटमध्ये भरती होण्यासाठी हसतमुखाने परवानगी दिली. मुली फौजेत भरती झाल्यावर गांगुली कुटुंबाचे व नेतार्जींचे प्रेमाचे संबंध स्थापित झाले. श्री.बिपिन बिहारी गांगुली हे इंजिनियर होते. ब्रह्मदेशातील अंतःप्रदेशात त्यांचे काम चाले. स्वतः नेतार्जींना व फौजी अधिकाऱ्यांना श्री.गांगुली यांची फार मदत होत असे.

करुणा व अरुणा यांना संगीत, नृत्य व अभिनयाचे थोडे अंग होते. इंडियन इंडिपेण्डन्स लीग व राणी झांशी रेजिमेंटफॅ आझाद-हिंद-फौजेच्या मदतीसाठी विविध करमणुकीचे कार्यक्रम होत. नेतार्जींच्या जीवनावरील एका नाटुकल्यामध्ये करुणाने नेतार्जींच्या आईची भूमिका केली होती. राणी झांशी रेजिमेंट विसर्जित झाल्याचे इतरांप्रमाणे करुणालाही फार दुःख झाले. त्यानंतर श्री.मुखोपाध्याय यांच्याबरोबर विवाह होऊन ती कलकत्त्याला स्थायिक झाली आहे. वृद्धपकालीन आजारामुळे अंधरुणाला खिळलेल्या करुणाच्या आठवणी अगदी ताज्या आहेत. राणी म्हणून पुसून गेलेली तिची ओळख व तिला प्राणप्रिय असलेल्या राणी झांशी रेजिमेंटची भारतीय लोकांकडून झालेली उपेक्षा या दोन गोष्टींचे तिला तिच्या दुःखण्यापेक्षाही अधिक दुःख आहे.

करुणा गांगुली (मुखोपाध्याय)

न्यू अलिपूर, कलकत्ता.

*

शान्ती व अंजली भौमिक भगिनी-

शान्ती (मुजुमदार) व अंजली (घोष) या दोघी बहिणी मलेशियात सेरॅबन गावच्या रहिवासी. त्यांचे वडील व तीन काका मलायामध्ये रबराच्या मळ्यांत काम करीत. या दोघींचा जन्म मलायामध्येच झाला. अमूल्य, हरिपाद व मोतिलाल भौमिक नावाचे या बहिणींचे तीन काका आझाद-हिंद-फौजेत भरती झाले होते. त्यांच्या वडिलांची प्रकृती ठीक राहत नसल्यामुळे इच्छा असूनही ते भरती होऊ शकले नाहीत.

आपल्या मुलींना रेजिमेंटमध्ये भरती करण्याकरिता त्यांची आई स्वतः त्यांना घेऊन सिंगापूरला गेली. कॅ.लक्ष्मींची भेट घेऊन तेरा वर्षांची शान्ती व बारा वर्षांची अंजली तिने लक्ष्मींच्या हाती सोपविली. कॅ.लक्ष्मींनी दोघींनाही छातीशी धरले व आपल्या स्वतःच्या धाकट्या बहिणींसारखी त्यांची काळजी घेईन असे श्रीमती भौमिक यांना वचन दिले.

भौमिक भगिनी या वयाने अतिशय लहान असल्यामुळे त्यांच्याकडे कॅ.लक्ष्मी तसेच स्वतः नेताजीचेही लक्ष असे. बंगाली क्रांतिकारक शान्ती व सुनीती यांची आठवण म्हणून नेताजी भौमिक भगिनींनाही सुनीती व शान्ती म्हणत.

शान्ती १६ सप्टेंबर १९९६ मध्ये कॅन्सरसारखा दुर्धर रोगाने मृत्यू पावली. युद्धानंतर अनेकांनी देश सोडल्यामुळे मैत्रिणींच्या फक्त आठवणी राहिल्या. आझाद-हिंद-फौजेचे जसे एक मंडळ आहे तसेच राणी झांशी रेजिमेंटच्या स्त्रियांनी बनविले असते तर निदान एकमेकींशी थोडा फार संबंध राहिला असता असे शान्तीला वाटे. अंजली हयात आहे. पण गरिबीशी झुंजत कलकत्ता शहरात वृद्धापकाळातील जीवन व्यतीत करत आहे.

अंजली व शान्ती भौमिक

३६/४ अ, काशिनाथ दत्त रोड, कलकत्ता ७०० ०३६

डॉ.लावण्य चट्टोपाध्याय (चतर्जी)-

डॉ.लावण्य यांचा जन्म कलकत्त्यातील. ती व तिचे पती तिच्या बहिणीकडे सिंगापूरला गेले. युद्ध सुरू झाल्यामुळे ते सिंगापूरमध्येच अडकले. श्री.वीरेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय हे इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगमध्ये काम करू लागले व आझाद-हिंद-दलात भरती झाले. लावण्यही राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाली व तिने तीन महिन्यांचा परिचारिका अभ्यासक्रम पुरा केला. परिचारिका परीक्षेत ती सर्वप्रथम आली. त्यानंतर आघाडीवरील इस्पितळात काम करण्याचे प्रशिक्षण घेण्यासाठी तिला रंगूनला पाठविण्यात आले. ऑपरेशन थिएटर नर्स म्हणून तिची नियुक्ती झाल्यामुळे निष्णात शल्यविशारदांच्या हाताखाली काम करण्याची संधी तिला मिळाली. इतर वेळात ती रोग्यांचे पथ्यपाणी व इतर गोष्टींकडे लक्ष पुरवी. श्री.वीरेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय नदी पार करीत असता बुडून मरण पावले. लावण्यचे संसारसुख पुऱ्या चार महिन्यांतच आटपले. तिने आत्महत्या करण्याचा प्रयत्न केला होता, तो कॅ.लक्ष्मी व ले. मानवती आर्या यांच्या चाणाक्षपणामुळे फसला.

युद्धानंतर शांतता प्रस्थापित झाल्यावर लावण्य १९४५ साली भारतात आली. मॅट्रिक पास झाली. इंटरनंतर तिने वैद्यकीय पदवी घेतली व पश्चिम बंगाल मेडिकल सर्व्हिसेसमध्ये निवृत्तीपर्यंत काम केले. नोकरीच्या काळात पश्चिम बंगालमधील अनेक जिल्ह्यांमध्ये काम केल्यामुळे तळगाळातील जनतेची आरोग्यविषयक सेवा करता आली याचा डॉ.लावण्यना फार आनंद वाटतो. निवृत्तिनंतरही त्यांनी आपला व्यवसाय खासगीरीत्या चालू ठेवला आहे.

डॉ.लावण्य चतर्जी (चट्टोपाध्याय)

१२ बी, लेक रेंज, कलकत्ता ७०० ०२५

क्षिप्रा सेन-

राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या तेव्हा क्षिप्रा सेन फक्त चौदा वर्षाच्या होत्या. राजकारण, देश, परदेश हे शब्द कानावरून गेले असले तरी त्यांना या प्रर्थ कळण्याचे ते वय नव्हतेच. क्षिप्रा सेनचे वडील ब्रह्मदेशातील एक प्रख्यात भारतीय डॉक्टर होते. लक्ष्मी व सरस्वती या दोघींचाही सेन परिवारावर वरदान होता. नेताजी एकदा डॉक्टर सेन यांना भेटायला आले असता त्यांनी डॉक्टरांच्या दोन्ही मुली क्षिप्रा व रेवा यांना राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये भरती करण्याची विनंती केली. नेताजींच्या बोलण्याचा सेन भगिनींवर प्रभाव पडला व त्या रंगूनच्या तिगांज्यू शिबिरात प्रशिक्षणार्थी म्हणून भरती झाल्या.

घरातील श्रीमंती व ऐषारामी वातावरण व लाड यांचा दोघींच्याही शरीरावर व मनावर मोठाच प्रभाव होता. त्यामुळे छावणीतील कडक लष्करी शिस्तीला मुरुवातीला दोघीही कंटाळल्या. काही अळंढळ केल्यास होणाऱ्या शिक्षेची टांगती तलवार डोक्यावर होती पण लवकरच रेवा व क्षिप्रा लष्करी वातावरणात रुळल्या व मल्ल्या.

क्षिप्राबाईंना आजचे राजकारण अत्यंत गलिच्छ आहे असे वाटते. कलकत्त्याला स्थायिक होण्यासाठी आल्यावर पश्चिम बंगालच्या तत्कालीन सरकारने केलेली आझाद-हिंद-फौज व राणी झांशी रेजिमेंट यांची उपेक्षा पाहून त्या विषण्ण झाल्या. कलकत्त्यात आल्यावर डॉ.अमिताभ सेन यांच्याशी त्यांचा विवाह झाला. वृद्धापकाळचे त्यांचे जीवन सुखी व समाधानी आहे. त्यांची बहीण रेवा सेन ही कलकत्त्यातच राहते.

क्षिप्रा सेन

६ टर्फ रोड, कलकत्ता ७०० ०२९

*

प्रतिमा पाल-

प्रतिमा पाल यांचा जन्म ३-९-१९२८ रोजी मलायामध्ये झाला. त्यांचे वडील अटल बिहारी पाल हे निष्ठावंत देशभक्त होते. २ जुलै १९४३ ला नेताजींचे कॅथे मभागृहातील भाषण ऐकून सीनियर केंब्रिजमध्ये शिकणारी पंधरा वर्षांची प्रतिमा प्रभावित झाली. घरी आल्यावर प्रतिमाने आपल्या वडिलांची आझाद-हिंद-चळवळीत सामील होण्यासाठी परवानगी मागितली. वडिलांनी ती ताबडतोब दिली इतकेच नव्हे तर, 'कोणत्याही परिस्थितीत शत्रूपुढे वाकू नको, यशस्वी हो, विजयी हो!' असा आशीर्वाद दिला. राणी झांशी रेजिमेंटची स्थापना झाल्याबरोबर प्रतिमा त्यात भरती झाली. सिंगापूर रेडिओवरून प्रतिमा मलायातील व भारतातील

भगिनींना उद्देशून भाषणे करीत असे. (असे एक महत्त्वाचे भाषण या पुस्तकात प्रकरण सहामध्ये पहावे.)

प्रतिमालाही इतरांबरोबर माघारी फिरावे लागले. त्यावेळी तिने नेताजींना विनंती करून आपण केलेल्या कामाबद्दलचे प्रमाणपत्र त्यांच्याकडून मिळवले. प्रतिमा भारतात आली. त्यावेळचे पश्चिम बंगालचे मुख्यमंत्री डॉ. बिधनचंद्र रॉय यांची भेट घेऊन नेताजींनी दिलेले प्रमाणपत्र त्यांना दाखवले. त्यांनी इंडियन एअर लाइन्समध्ये नोकरीची शिफारस केली. प्रतिमाचे वैवाहिक जीवन अयशस्वी झाले. वयाची साठ वर्षे पूर्ण होण्यापूर्वीच ही थोर सैनिक २२ एप्रिल १९८८ मध्ये पश्चिम बंगालमध्ये मृत्यू पावली.

(प्रतिमा पाल यांनी माहिती 'जयश्री' या बंगाली मासिकांच्या स्वातंत्र्यदिन विशेषांकावरून संकलित)

✘

त्यांना नेताजी असे भेटले, असे दिसले (काही आठवणी)

राणी झांशी पलटणीच्या सैनिकांबरोबर गप्पा मारताना त्या आपले मंतरलेले दिवस आपल्या डोळ्यांसमोर उभे करतात. नेताजींबद्दलचा असीम आदर त्यांच्या शब्दाशब्दांतून ओसंडत असतो. त्यांना नेताजी कसे दिसले, कसे भेटले, त्यांना पाहून या राण्यांना काय वाटले, आपल्याला पाहून नेताजींना काय वाटले होते याची रसाळ वर्णने त्यांच्या तोडून ऐकणे ही फार मोठी भाग्याची गोष्ट आहे. त्यांच्या या गप्पागोष्टींतून नेताजींचे उज्ज्वल, ध्येयनिष्ठ, देशप्रेमी व्यक्तिमत्त्व त्या उभे करतात. तद्गतच शिस्तीसाठी कठोर असणारा हा नेता आपल्या सैनिकांशी किती मृदुमुलायम होता त्याचेही त्या वर्णन करतात. प्रत्येकीला वाटे नेताजी फक्त आपलेच आहेत. आपले सर्वश्रेष्ठ पिता. राणी झांशी रेजिमेंटच्या काही अधिकारी महिलांनी सांगितलेल्या आठवणी त्यांच्याच शब्दांत सांगण्याचा प्रयत्न या प्रकरणात केला आहे.

कॅ.लक्ष्मी- कॅ.लक्ष्मी या आझाद-हिंद-फौजेत ले. कर्नलच्या हुद्द्यापर्यंत पोहोचल्या. आझाद-हिंद-सरकारच्या मंत्रिमंडळात त्यांचे स्थान नंबर दोनचे होते. या त्यांच्या दोन अधिकारपदांमुळे त्यांना नेताजींचा सहवास बराच लाभला. नेताजींच्या स्वभावाचे अनेक पैलू त्यांना अनुभवायला मिळाले. लक्ष्मीबाईंना वाटते की, नेताजींच्या कर्तृत्वाला भारताबाहेर झळाली आली. भारतातील एकूण परिस्थितीच त्यावेळी अशी होती की नेताजींच्या कल्पना उचलून धरणा-यांनी संख्या कमी होती. भारताबाहेर मात्र ते असीम सामर्थ्य व तेजाने तळपले. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व नेत्रदीपक असले तरी त्यापेक्षाही त्यांच्यातील मनुष्यत्व अधिक भाव्य होते. लहानांतील लहान गोष्टही त्यांच्या नजरेतून सुटत नसे. सार्वजनिक सभांच्या पूर्वी प्रत्येक गोष्टीचा काळजीपूर्वक विचार करून ते नियोजन करीत. त्यात पाहुण्यांच्या गाड्या कुठे उभ्या करायच्या, बॉम्बहल्ला झाला तर आम्हाला कुठे

ध्यायचा याचा बारीकसारीक तपशील असे. चर्चेसाठी खास आयोजित केलेल्या भोजनात कोणकोणते पदार्थ असावेत याचा मेनू ते स्वतः डोळ्यांखालून घालीत तेव्हाच तो पक्का होऊन अंमलात आणला जाई. फौजेचे आरोग्य व कल्याण यांचा विचार त्यांच्या मनात ठाण मांडून बसलेल्या अनेक विचारांतील एक अत्यंत महत्त्वाचा विचार असे. नेताजी आपल्या महत्त्वाच्या कामातून वेळ काढून अचानक मध्येच छावणीला सदिच्छा भेट देत. जवानांचे कसे चालले आहे, त्यांच्या अडचणी, तक्रारी वगैरे समजून घेत व अनेकदा त्यांच्याबरोबर जमिनीवर बसून त्यांना आपल्या पंक्तीचा लाभ देत. स्वतःला ते सामान्य सैनिकांमधल्या एक प्रथम सैनिक समजत. असे एकही लष्करी इस्पितळ नव्हते की ज्याला त्यांनी एकापेक्षा अधिक वेळा भेटी दिल्या नव्हत्या.

मनिला व सायगाव या गावांना दिलेल्या त्यांच्या प्रत्येक भेटीत ते औषधे व वैद्यकीय उपकरणांची भली मोठी खरेदी करून गरजेप्रमाणे प्रत्येक इस्पितळाला पाठवीत. लष्करी बाबींसंबंधीचे त्यांचे ज्ञान तर आश्चर्यकारकच होते. जणू काही त्यांनी उभी हयात लष्करातच घालविली होती. महत्त्वाच्या लष्करी समस्या ते सहज समजू शकत व त्यांवर अचूक व योग्य सल्लाही देत असत. त्यांची राजकीय उलाढालीबद्दलची जाण, अंतर्दृष्टी व ज्ञान वाखण्यासारखे होते. जपान, जर्मनी व इटली यांच्या सामर्थ्याबद्दल त्यांच्या कल्पना भ्रामक नव्हत्या. त्यांच्या दुष्कृत्याकडे ते डोळेझाक करीत नव्हते. हिटलरने ज्यू लोकांचा जो छळ केला त्याबद्दल ते जर्मनीत राहत असतानाही आपली नापसंती व्यक्त करीत. हिटलरने रशियावर हल्ला केल्याबरोबर हिटलरच्या पतनाचे भाकीत त्यांनी केले. राजकीय हालचालींचे व त्यांच्या परिणामांचे सूक्ष्म ज्ञान त्यांना होते. जपानने चीनला जी वागणूक दिली त्याबद्दलही आपली नापसंती जपानकडे व्यक्त करताना ते कचरले नाहीत. आझाद-हिंद-फौज ही भारताला स्वतंत्र करण्यासाठी जपानला इंग्रजांच्याबरोबरच्या युद्धात मदत करू इच्छिते. मात्र चीनवर जपानी करीत असलेल्या अन्यायांत आझाद-हिंद-फौजेची मदत मिळणार नाही असे जपानी शासनाला ठणकावून सांगण्याची हिम्मत नेताजींनी दाखवली. इंग्रजांचे साम्राज्य झुगारून आम्हांला जपान्यांचे साम्राज्य स्थापन करावयाचे नाही. जर जपान्यांचा उद्देश साम्राज्यवादाचा दिसला तर जपान्यांविरुद्धच प्रथम आपण शस्त्र उचलू व मग इंग्रजांच्या समाचाराला जाऊ असे जपानला ऐकवण्याची हिम्मत नेताजींनी दाखविली होती.

युद्धभूमीवरील हालचालींबरोबरच मायभूमीवरील राजकीय हालचालींकडेही त्यांचे बारकाईने लक्ष होते. क्रिप्स मिशन व कॅबिनेट मिशन यांतून काहीही हाती येणार नाही व ते का येणार नाही याचेही विश्लेषण त्यांनी आपल्या सहकाऱ्यांसमोर

केले होते. या दोन्ही प्रस्तावांत त्यांना नको असलेली देशाची फाळणी दिसत होती. काँग्रेसमधील प्रतिगामी शक्ती उचल करतील व देशातील क्रांतिकारक विचारांचा मात करतील, त्यामुळे देशाची फाळणी होईल. फाळणी झालीच तर देशाचे आणखी आणखी विभाजन होत जाईल. देशामध्ये गटबाजी निर्माण होईल व निरनिराळ्या कारणांनी देशाचे तुकडे होतील. याची त्यांना खात्री वाटत होती. पुढे तसेच घडले हे आपण अनुभवलेच. एकदा तुकडे करणे सोपे पण परत एकजिनसीपणा आणणे हे महाकठीण काम आहे. तुकडे तुकडे करून नाश करणे हे पशूचे काम आहे. एकजिनसी निर्मितीसाठी सबुरी, नियोजन व बुद्धिमत्ता यांची जरूरी आहे. हे गुण फक्त माणसाकडे असतात. अशा प्रकारची उच्च विचारसरणी नेताजींनी संपादन केली होती. हीच विचारसरणी आपल्या देशबांधवांपर्यंत पोहोचावी ही त्यांची दुर्दम्य इच्छा होती. आपल्या देशबांधवांत असलेली बेशिस्त त्यांना बेचैन करी. लष्करी पद्धतीच्या शिस्तीवर त्यांची निष्ठा होती. ही शिस्त शारीरिकच असली तर मनुष्यातले मनुष्यत्व नष्ट होऊन तो यंत्रमानव बनेल म्हणून मनाच्या शिस्तीचा त्यांचा आग्रह असे. म्हणूनच फौजेला त्यांनी नेहमीच्या लष्करी शिस्तीबरोबरच इतर अभ्यासाचीही जोड दिली. निरनिराळ्या विषयांवर चर्चा घडवून आणण्यामागे त्यांचा हेतू दुसऱ्याचे म्हणणे शांतपणे ऐकून घेऊन आपले म्हणणे इतरांना शांतपणे ऐकून घ्यायला लावायची सवय लावणे हा होता. ही वैचारिक देवघेव म्हणजे बौद्धिकरीत्या प्रत्येकाने आपला मार्ग हाच एकमेव मुक्तिमार्ग आहे असे न मानता एखाद्या विषयाकडे पोहोचण्याचे आणखीही काही मार्ग असू शकतात यावर विश्वास ठेवला पाहिजे. यातूनच निरनिराळ्या जाती, धर्म, वंश यांच्यामध्ये सहनशक्ती व समभाव निर्माण होण्याची त्यांना शक्यता वाटे. प्रेमकुमार सहगल यांना नेताजींमध्ये नेतृत्वाबरोबरीने शिक्षकाचे गुण दिसले. नेताजी जर स्वतंत्र देशात जन्मले असते तर ते राजकारणात न पडता शिक्षकच झाले असते. असा शिक्षक की जो सर्वकाळचा शिक्षक म्हणून ओळखला गेला असता. त्यांचे ध्येय लोकांना सुजाण करून त्यांचा उत्कर्ष घडवून आणणे हे होते. मातीच्या गोळ्यातून त्यांनी वीर पुरुष-स्त्रिया जन्माला घातल्या. त्यामुळेच ते स्वतः लोकांच्या गळ्यातला ताईत बनले. नेताजी समोर असले की लोकांना आपला नेता गुरूच्या रूपाने आपल्या समोर उभा आहे असे वाटे. हीच त्यांच्या यशाची गुरुकिल्ली होती.

एक मुत्सद्दी या दृष्टीनेही नेताजी श्रेष्ठ होते. नेताजींचा विदेशातील शासनांशी व मुत्सद्द्यांशी होणारा पत्रव्यवहार कर्नल सहगल यांना लष्करी सचिव या नात्याने पाहायला मिळाला होता. त्यावरून नेताजी याही कलेत कसे सिद्धहस्त होते याचे एक उदाहरण कर्नल सहगल यांनी लक्ष्मीबाईंना सांगितले होते. जपानने आपला

राजदूत नेताजींकडे पाठविला. (प्रत्येक राजदूताकडे आवश्यक ते ओळखपत्र व इतर कागदपत्रे दिलेली असतात. ज्या देशात तो जातो तिथे त्याला प्रथम ती कागदपत्रे तपासणीसाठी द्यावी लागतात मगच त्याची शासनप्रमुखाशी भेट घडवून दिली जाते.) आवश्यक ती कागदपत्रे त्याच्या जवळ नसल्यामुळे नेताजींनी त्याची भेट घ्यायचे नाकारले. दुसरे उदाहरण जनरल कावाबे यांच्याबद्दलचे आहे. जनरल कावाबे यांना ब्रह्मदेशातील जपानी लष्कराचे प्रमुख म्हणून पाठविले. त्यांनी एक मेजवानी आयोजित केली व नेताजींना त्याचे आमंत्रण पाठविले. वरिष्ठ लष्करी व्यक्तींना आमंत्रण करताना प्रथम त्यांच्याशी भेटून संपर्क साधावा लागतो. जनरल कावाबे यांनी तसे केले नाही म्हणून नेताजींनी आमंत्रण नाकारले. शेवटी त्या दिवशी संध्याकाळी ज. कावाबे नेताजींकडे स्वतः येऊन आमंत्रण देऊन गेले. मग नेताजी रात्री मेजवानीला गेले. गोष्ट लहान आहे, पण हा त्या व्यक्तीला व तिच्या देशाला दिल्या जाणाऱ्या इश्टीचा प्रश्न असतो. नेताजी आपल्या व आपल्या देशाच्या इश्टीशी तडजोड करणारे नव्हते. आपण हिंदुस्थानचे प्रतिनिधी असल्यामुळे आपल्या वैयक्तिक इश्टीचा प्रश्नच नाही, कारण आपली इश्ट हीच देशाची इश्ट आहे असे ते मानीत. ह्या दोन्ही प्रसंगांवरून नेताजींना लष्करी रीतिरिवाज व शिष्टाचार यांचे किती सूक्ष्म ज्ञान होते याची प्रचिती आपल्याला आली असे कर्नल सहगल यांनी कॅ.लक्ष्मींना सांगितले होते.

नेताजी व टोकिओ सरकार यांचे संबंध अतिशय चांगले होते. दोन्ही सैन्यांना दुवा म्हणून असलेला एखादा अधिकारी नेताजींच्या कसोटीला उतरला नाही तर ते टोकिओ सरकारशी प्रत्यक्ष बोलणी करीत. जनरल यामामोटो यांना आझाद-हिंद-फौज व जपानी सैन्य यांमधील दुवा साधणारा अधिकारी म्हणून ब्रह्मदेशात पाठविले. यामामोटो नेताजींचा मित्र होता पण अशा प्रकारच्या कामासाठी लागणारी बुद्धिमत्ता व आझाद-हिंद-चळवळीचे महत्त्व समजण्याची दूरदृष्टी त्याच्याजवळ नसल्यामुळे त्याला परत बोलवावे असे त्यांनी टोकिओ शासनाला कळवले. त्यांनी ते ऐकले व 'इसोदा' यांची नेमणूक केली. असे होते स्पष्टवक्ते नेताजी. जपान आपल्याला मदत देते म्हणून त्याच्या ताटाखालचे मांजर ते झाले नाहीत, की त्यांच्या उपकाराच्या ओझ्याखाली कधी दबले नाहीत. हाच त्यांचा मोठेपणा.

नेताजींजवळ एक अशी जबरदस्त मोहिनी होती की त्यांना पाहणारा मनुष्य नकळत त्यांच्या प्रभावाखाली येई. जपानीही त्याला अपवाद नव्हते. आपल्या अंगीकृत कार्याची तळमळ, निर्भयता व त्यांची स्थलकालाला भेटून जाणारी दूरदृष्टी, विचारशक्ती व एवढी ह्या सर्वांशी कधीही सहकार करू न शकणारी अशी रसाळ व साधी सोपी वाणी यांच्यामुळे ते समोरचा मनुष्य सहज जिंकत असत. जपानी तरी त्याला अपवाद कसे असणार!

नेताजी वृत्तीने धार्मिक होते. परंतु त्यांनी आपले धर्मासंबंधीचे विचार अगादी जवळच्या माणसावरही लादले नाहीत. कर्नल सहगलांवर निरीश्वरवादी संस्कार होते. नेताजींना ते माहीत होते पण त्यांनी कधीही सहगलांचे मतपरिवर्तन करण्याचा प्रयत्न केला नाही. नेताजी हे लोकशाही मानणारे होते, पण अमुक एका राजकीय विचारप्रणालीशी ते बांधील नसावेत. ते डाव्या विचारसरणीचे होते. उत्पादनाची साधने समाजाच्या मालकीची असावीत, त्यांचे राष्ट्रीयीकरण व्हावे किंवा सरकारीकरण व्हावे यावर त्यांचा विश्वास होता. परंतु नोकरशाहीचे त्यावर नियंत्रण त्यांना मान्य नव्हते. त्यांनी आझाद-हिंद-दल ही नोकरशाहीला पर्यायी व्यवस्था उभी केली- जी कारभार करताना सतत जनहित डोळ्यांसमोर ठेवूनच काम करी.

नेताजींना आपल्या आईचा वियोग जाणवत असावा असे वाटणारा एक प्रसंग लक्ष्मीबाई सांगतात. “नेताजी एकदा इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगच्या कचेरीत जात असताना प्रवेशद्वाराजवळच एका म्हातान्या बाईने त्यांच्या पाया पडण्याचा प्रयत्न केला. नेताजींनी दोन्ही हातांनी धरून तिला उठवले व नतमस्तक होऊन म्हणाले, “माताजी, मला आशीर्वाद द्या. भारतात अशीच माझी आई आहे. माझ्या वाटेकडे तिचे डोळे असतील.” त्यांचे हे उद्गार ऐकून सर्वांचेच डोळे पाणावले.

ले.मानवती पाण्डे- कॅप्टन लक्ष्मी यांच्या खालोखाल नेताजींशी निकटचा संबंध आला तो लेफ्टनंट मानवती पाण्डे (आर्या) यांचा. महिलांना आझाद-हिंद-फौजेच्या लढ्यात बाहेर राहून काय काय करता येईल याची योजना मानवती पाण्डेनी बनवली होती. कॅप्टन लक्ष्मींच्या मार्फत त्यांनी ती नेताजींना सादर केली. ती मानवती व नेताजी यांची पहिली भेट. त्यानंतर त्या आझाद-हिंद-सरकारच्या महिला विभागाच्या सचिव नेमल्या गेल्या. नंतर नेताजींची व त्यांची भेट वरचेवर होऊ लागली.

नेताजींबरोबरच्या आपल्या पहिल्या भेटीचे वर्णन मानवती करतात- “आझाद-हिंद-सरकारसाठी स्त्रियांना कोणकोणती कामे देता येतील याची योजना घेऊन जेव्हा मी राणी झांशी कॅम्पमध्ये नेताजींना भेटण्यासाठी गेले तेव्हा त्या थोर नेत्याला मुलींच्या गराड्यात पाहून आश्चर्य वाटले. राणी झांशी जिमेंटच्या मुली जणू काही आपल्या पित्याभोवती जमा झाल्या होत्या. त्याच पद्धतीचे त्यांचे बोलणेही चालू होते. त्यांचे दर्शन झाले तेव्हा एखाद्या चैतन्यशक्तीचे दर्शन घडल्यासारखे मला वाटले. त्यांचे व्यक्तिमत्त्व जसे प्रेरणादायी वाटले तसेच ते मूप प्रेमळ व लोभसही भासले.” मानवतींना बंगाली येत असल्यामुळे त्यांना वाटले, आपण बंगालीत बोललो तर नेताजींना आवडेल. पण घडले वेगळेच, नेताजी त्यांच्याशी अस्सल हिंदीतून बोलू लागले. “एखादी योजना बनविणे सोपे समते पण ती योजना राबविण्यामध्ये योजना बनविणाऱ्याचा सहभाग नसला तर

त्याने ज्या विचाराने व ज्या अपेक्षेने योजना बनविलेली असते ती साध्य होत नाही. मानवतीला जर ही योजना राबवावीशी वाटत असेल तर तिने स्वतःच हे काम अंगावर घेतले पाहिजे.” दुसऱ्या दिवशी सकाळपासूनच तिला आझाद-हिंद-सरकारच्या स्त्री विभागाची सचिव म्हणून सूत्रे हाती घेण्यास नेतार्जीनी सांगितले. तिचे म्हातारे आई-वडीलही आता तिची जबाबदारी नसून सरकारची जबाबदारी राहिल. त्यामुळे तिने निश्चितपणे कामाला लागावे असेही सांगितले. मानवती इतकी भारावून गेली की, तिला नेतार्जींच्या या बोलण्यावर काही बोलावे असेही सुचले नाही. दुसऱ्या दिवशी ती कामावर पोहोचली त्या वेळी सहसचिव व एक शिपाई एका साध्या पण व्यवस्थित कचेरीत कामाच्या फायलींसह तिची वाट पाहत होते. मानवतीला घरून येण्याजाण्यासाठी व कामाकरिता फिरण्यासाठी एक टांगाही कचेरीच्या दारात उभा होता. केवळ एका दिवसात सुसज्ज कचेरी तयार करून देण्यात तिला नेतार्जींच्या कामाचा आवाका दिसला व तिचा आदर आणखी दुणावला. तोंडी बडबड नको, प्रत्यक्ष कामाला लागा हा संदेश नेतार्जींनी आपल्याला स्वतःच्या वर्तनातून दिला असे मानवतीला वाटते.

नेतार्जींचा आणखी एक गुण मानवतींच्या अनुभवाला आला. एका चांदण्या रात्री मानवती ट्रकमध्ये आराम करीत होती. नेताजी चांदण्यात फिरत होते व काजी नजरून इस्लामचे खालील गीत चालता चालता गुणगुणत होते.

“दुर्गमोगिस कांतारो मरु, दुष्टौरो पाराबारो हे,
लोछिते हौवे रात्रि निशिते, जात्रीरा हुशियारो है ।”

नेताजी सर्वांच्या सुरात सूर मिसळून क्रांतिकारक गाणी म्हणत असत पण प्रत्यक्षात एकटे लय व सुरात गाऊ शकत असतील असे मानवतीला वाटलेच नव्हते. नेतार्जींचे हे दर्शन मानवतीला सुखवून गेले. आजही मानवतींच्या कानात त्यांच्या वरील गाण्याचे सूर घुमतात व त्या उल्लसित होतात.

नेतार्जींच्या दूरदर्शीपणाची एक गोष्ट मानवती सांगतात, “३० एप्रिल १९४५ ला इम्फाळ आघाडीवर जाणाऱ्या जवानांचा निरोप समारंभ होता. त्या निमित्ताने एक सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केला होता. अचानक २९ला सकाळीच एक गुप्त निरोप आला की कार्यक्रम ३० एप्रिल ऐवजी २९ एप्रिलला होईल. त्याप्रमाणे ते २९ एप्रिललाच झाला. ३० एप्रिलला ज्या वेळी कार्यक्रम होता नेमक्या त्याच वेळी बॉम्बहल्ला झाला व सर्व होत्यांचे नव्हते झाले. इंग्रजांचे पसरलेले गुप्तहेर कार्यक्रमाची माहिती नक्की पुरवतील व त्या वेळी निश्चित बॉम्बहल्ला होईल याची अटकळ नेतार्जींनी बांधली व गुप्त सूचना देऊन कार्यक्रम आदल्या दिवशीच घडवून आणला. एकाच हवाई हल्ल्यात एकाच ठिकाणी हजारो जवानांना मारण्याचा शत्रूचा डाव नेतार्जींच्या दूरदृष्टीने उधळला गेला.”

नेताजी दुसऱ्यांच्या भावना जपत असत. दुःखावर फुंकर घालीत असत. त्यांचेही एक उद्‌हारण मानवती देतात, “सिंगापूरहून आघाडीवर आलेल्या राणी झांशी रेजिमेंटमधून लावण्य चतर्जी नावाची वैद्यकीय विभागात काम करणारी एक परिचारिका आली होती. लावण्यचे एक वर्षापूर्वीच लग्न झाले होते. श्री.चतर्जी आझाद-हिंद-दलात होते व लावण्य राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये. दोघांनीही देशाच्या स्वातंत्र्याकरिता आपले सांसारिक जीवन तात्पुरते थांबविले होते. श्री.चतर्जी नावेतून नदी पार करीत असता नाव फुटली व ते आणि त्यांच्याबरोबरचे सर्व सहकारी नदीत बुडाले. ज्या दिवशी सांस्कृतिक कार्यक्रम होता त्याच रात्री ही बातमी आली. लावण्य शोकसागरात बुडाली. तिला जीवन असह्य झाले व तिने आत्महत्येचा प्रयत्न केला. नेतार्जींना हे कळल्यावर त्यांनी तिचे सांत्वन केले. नेताजी लावण्यला म्हणाले, ‘देशासाठी लढायचे असे तुम्ही दोघांनी ठरविले. श्री.चतर्जी हुतात्मा झाले. आता तुला त्यांचे काम पुढे चालवायचे आहे हे तू कशी विसरलीस? जीव द्यायचा तो मातृभूमीसाठी, निराशेपायी नव्हे.’ लावण्यच्या नवऱ्याने तिला आपली आठवण म्हणून दिलेले घड्याळ प्रातर्विधीच्या खड्ड्यात पडल्यापासून ती फारच उदास होती, हे कळल्यावर नेतार्जींनी तिला आपल्या हातातले घड्याळ काढून दिले. रोज दहा मिनिटे ते लावण्यशी बोलत बसत. अशा आपुलकीने त्यांनी लावण्यला आपले दुःख विसरायला लावले.” (लावण्य चतर्जी युद्धसमाप्तीनंतर भारतात आल्या व डॉक्टर झाल्या. त्यांचे वास्तव्य कलकत्त्यात आहे.)

नेताजी मांसाहारी होते. संध्याकाळी होणाऱ्या भोजनसमारंभात कॅ.लक्ष्मी व मानवती यांना आमंत्रण असे. लष्करात भोजनाला हुद्दाप्रमाणे बसविले जाते. नेताजी, लक्ष्मी, मानवती यांच्यामध्ये जेवायला बसत. जेवणाच्या वेळी त्यांचा मूड प्रसन्न असे. गप्पागोष्टी, हास्यविनोद करीत ते स्वतः करीत. मानवती शाकाहारी होती. एका भोजनप्रसंगी ते मानवतीला म्हणाले, हत्या करणे योग्य नाही म्हणून जर तू मांसाहार करीत नसलीस तर झाडांना व रोपट्यांनाही जीव असतो हे तू लक्षात ठेव. दुसऱ्या एका भोजनप्रसंगी मानवतीला उद्देशून ते म्हणाले, “मी नॉनव्हेजिटेरियन आहे व मानवती घासटीरियन (गवत खाणारी) आहे.” असे विनोद त्यांच्या संवादात नेहमी असत. त्यामुळे वातावरण प्रसन्न होई.

मानवती अशक्त प्रकृतीची होती म्हणून नेतार्जींनी तिला धोका कमी असेल अशीच कामे दिली. मानवती गोड नाश्ता असेल त्या दिवशी काही खात नाही हे लक्षात आल्यावर गोड नाश्ता असेल त्या दिवशी तिच्यासाठी तिखट नाश्ता द्यावा असे त्यांनी सुचविले. राणी झांशी रेजिमेंटच्या प्रत्येक व्यक्तीकडे नेताजी लक्षपूर्वीत.

नेताजी, कॅ.लक्ष्मी व मानवती यांची मेमियो रेडिओवर भाषणे होती. प्रथम नेताजींचे मग कॅ.लक्ष्मींचे व सर्वांत शेवटी मानवतीचे होते. मानवती भाषण करून बाहेर आली तर कॅ.लक्ष्मी निघून गेल्या होत्या. रेडिओ स्टेशनच्या आसपास हवाई हल्ला झाला होता. नेताजी मात्र मानवतीची वाट पाहत बसून राहिले होते. एक महिला सैनिक हवाई हल्ल्याच्या वातावरणात सोडून जाणे नेताजींना मानवणारे नव्हते. वास्तविक नेता म्हणून ते सुरक्षित राहणे आवश्यक होते, पण आपल्या सुरक्षिततेचा विचारही न करता ते एका सामान्य सैनिकाकरिता बसून राहिले. रेडिओ स्टेशनवर बॉम्बहल्ला झाल्याची बातमी छावणीत पसरली होती. नेताजींबद्दल सर्वजण चिंतेत होते. नेताजी छावणीजवळ पोहोचले तेव्हा सर्व फौज खंदकात उतरलेली होती. नेताजींनी खंदकाकडे न जाता मानवतीला तिकडे पिटाळले. जपानी एअरगन्सच्या साहाय्याने हिंदी जवान ब्रिटिश विमाने पाडीत होते. नेताजी खंदकात न जाता बाहेरच उभे राहिले. जसे काहीच घडत नाही अशा थाटात 'अमुक अमुक विमान आपले जवान पाडणारच. ओहो! पाडलं की, हे पहा दुसऱ्या विमानावर ते गोळ्या झाडत आहेत. हे विमान नक्की पडणार. पहा आणखी एक विमान पाडलं' असे ते एकसारखे बोलतच होते. घबराटीचं चिन्हही त्यांच्या आवाजात नव्हतं. लोक त्यांना खंदकात उतरायला विनंती करत होते. नेताजी म्हणाले, "इंग्लंड व अमेरिकेमध्ये सुभाषचंद्र बोसला मारायला अजून हत्यार तयार झाले नाही. माझी चिंता करू नका. मी मजेत आहे." नेताजींचा धाडसी स्वभाव कोणत्या कोटीचा आहे याचे दर्शन त्या वेळी सर्वांना झाले.

मानवती व कॅ.लक्ष्मी या दोघी नेताजींच्या निकट आल्यामुळे त्यांच्याकडे नेताजींच्या आठवणी व त्यातून होणारे त्यांचे स्वभावदर्शन याची खूप माहिती मिळते. याशिवाय इतरही राण्यांचे नेताजींबद्दल काही छोटे मोठे अनुभव व त्यातून त्यांना नेताजींबद्दल काय वाटते याचीही नोंद करणे आवश्यक आहे.

अरुणा गांगुली (अरुणा मुकर्जी, मु. कलकत्ता) यांना नेताजींचे जे दर्शन घडले ते अविस्मरणीय आहे. लष्करी इस्पितळांना नेताजी वारंवार भेटी देत. जखमी जवानांची विचारपूस करीत. अशा एका भेटीत त्यांना एका जखमी जवानाजवळ अंगात घालायला कोट नाही असे आढळून आले. नेताजींनी आपल्या अंगातला गरम कोट काढून त्या जखमी जवानाला घालायला दिला. तो जवान आनंदाने ओरडला, 'जयहिंद'. नेताजी, आपली ही भेट भारत स्वतंत्र होईल त्या दिवशी मी गर्वाने प्रथम वापरीन असे म्हणून जवानाने तो कोट श्रद्धेने डोक्याला लावला.

अरुणाबाईंनी दुसरी एक आठवण सांगितली ती मानवतींच्या आठवणीशी मिळतीजुळती आहे. बॉम्बहल्ला किंवा मशीनगनचा हल्ला चालू असतानाही नेताजी आपल्या जवानांच्या सुरक्षेकरिता बाहेर पडत. एकदा रंगून हॉस्पिटलवर बॉम्बहल्ला

सुरू झाल्याची बातमी नेताजींना समजली. या इस्पितळाची चांगली मजली गाडी इमारत असून त्यावर मोठा रेड क्रॉस लावलेला होता. युद्धाच्या नियमाप्रमाणे इस्पितळावर बॉम्बहल्ला होत नाही. नेताजींना इस्पितळावरील बॉम्बहल्लाची बातमी समजल्याबरोबर ते आपल्या गाडीत जाऊन बसले. त्यांचा ड्रायव्हर म्हणाला, "नेताजी, आपण तिकडे जाऊ नये." नेताजी त्याच्यावर भडकले व म्हणाले, "माझे लोक तिकडे मरत आहेत व मी घरात बसून राहू? गुपचुप मला घेऊन चल." ड्रायव्हरचे म्हणणे खरे ठरले. नेताजींच्या गाडीच्या जवळच बॉम्ब पडला व ते थोडक्यात बचावले. तशाही परिस्थितीत ते धावत इस्पितळात शिरले. तिथल्या सहाशे जवानांपैकी दोनशे जवान मृत्युमुखी पडले होते. नेताजींना अश्रू आवरत नव्हते.

अरुणाबाई सांगतात की, नेताजींनी आपला जीव महत्वाचा आहे असे कधीच वाटत नसे याचे आम्हांला आश्चर्य वाटे. हवाई हल्ल्यामुळे सर्व धडाधड कोसळत असे त्या वेळी ते स्वतःच्या जिवाची पर्वा न करता युद्धभूमीवर जातीने हजर राहत. मेमियोला राणी झांशी रेजिमेंट असताना एकदा रेजिमेंटच्या राण्यांना नेताजींनी आपल्या छावणीत दुपारच्या जेवणाला बोलावले. सर्व मुलींनी नेताजींशी मनसोक्त गप्पा मारल्या. नेताजी माझ्याशी काय बोलले, तुझ्याशी काय बोलले याची चर्चा करीत राण्या आपल्या छावणीत परत येतात न येतात तोच बॉम्बहल्ला सुरू झाला. मुलींनी खंदकांचा आश्रय घेतला. हवाईहल्ला थांबल्यावर बाहेर येऊन पाहतात तो छावणी जमीनदोस्त झालेली. तशाही स्थितीत नेताजी राण्यांच्या छावणीकडे धावले. सर्व मुली सुखरूप असल्याचे पाहून त्यांनी निःश्वास टाकला. मुलींचे सर्व सामान जळून खाक झाले होते. नेताजींनी मुलींना ताबडतोब सुरक्षित जागी हलविले. जवानांच्याकडचे अधिकचे गणवेश आणून ताबडतोब राण्यांना दिले. प्रत्येकीने आपला गणवेश स्वतःसाठी योग्य करून घेतला पाहिजे, कारण युद्धावरचा शिपाई तरतरीतच दिसला पाहिजे असे बजावायला ते विसरले नाहीत. आम्हांला दुसऱ्या दिवशी दुसऱ्या छावणीत हलवीत असतानाही आमच्यावर जोराचा हवाईहल्ला झाला. विमाने वर पाहाताच आम्ही ट्रकमध्ये बसून नव्या छावणीकडे आलो. आम्ही सर्व सुरक्षित होतो. आमची उपस्थिती घेत असताना नेताजी तिथे हजर झाले. प्रत्येकीला भेटून त्यांनी सर्व राण्यांची चौकशी केली. दुखापत किरकोळ असली तरी मलमपट्टी ताबडतोब केलीच पाहिजे असे सर्वांना बजावले. लागोपाठच्या दोन हल्ल्यांतून तुम्ही सर्वजणी सुखरूप राहिलात याचा अर्थ तुमच्या हातून फार मोठे कार्य घडवून आणण्याचे परमेश्वराच्या मनात आहे असे नेताजी म्हणाले. त्यांचे शब्द आम्हांला नवीन शक्ती देणारे होते. अरुणाबाई सांगत होत्या-

“मेमियोला वारंवार हवाई हल्ले होत. जखमी जवानांची संख्याही वाढली होती. आम्हांला पेरड वगैरे करून जखमी जवानांच्या शुश्रूषेकरता जावे लागे. अनेक वेळा नेतार्जींनी आपल्या हाताने काही जवानांच्या जखमा धुतल्या आहेत, बांधल्या आहेत. असा नेता जगातल्या कुठल्याही सैन्याला कधी काळी लाभला असेल असे मला वाटत नाही.”

ममता सेन (मेहता) – या चौदा-पंधरा वर्षांच्या मुलीला रंगूनच्या छावणीत असताना पहारेकऱ्याची ड्युटी लागली. प्रत्येक दिवशीचा एक वेगळाच परवलीचा शब्द असे व तो संबंधितांना कळवलेला असे. येणाऱ्याने तोच शब्द उच्चारला की त्याला पहारेकरी आत सोडीत असे. एके दिवशी नेताजी कॅम्पवर आले. दोन दिवस ते रंगूनबाहेर गेलेले असल्यामुळे त्यांना परवलीचा शब्द कळला नव्हता. त्यामुळे त्यांना पहारेकरी राणी ममता हिला तो सांगता येईना. ममताने नेतार्जींना अडविले व म्हणाली, “आपल्याला परवलीचा शब्द माहीत नाही तर आपण आत जाऊ शकत नाही. कृपया परत जावे.” बरोबरीच्या पहारेकरी राण्या घाबरल्या. “अगं हे नेताजी आहेत. तू ओळखत नाहीस का? तुला त्यांना कसं अडवता येईल? नेताजी आपण आत जाऊ शकता.” इतर दोघी पहारेकरी म्हणाल्या. ममता म्हणाली, “आपण नेताजी असलात तरी मी लष्कराची शिस्त मोडणार नाही. आपल्याला परवलीचा शब्द माहीत नाही तर मी आत जाऊ देणार नाही.” इतक्यात कमांडिंग ऑफिसर चंद्रा यांना कुणीतरी बोलावून आणले. त्यांनी फाटकाबाहेर जाऊन नेतार्जींना परवलीचा शब्द सांगितला व मगच ममताने नेतार्जींना आत सोडले. ममताचे धैर्य व तिच्या अंगी भिनलेली लष्करी शिस्त पाहून नेताजी आनंदित झाले व त्यांनी तिच्या पाठीवर शाबासकी दिली. ममताबाई जणू काही हे आत्ता घडलंय असं सांगत होत्या. रोहिणी, माझी पाठ किती भाग्यवान आहे ना! (आणि ही गोष्ट ऐकत असता माझ्या डोळ्यांसमोर उभा राहत होता सावळ्या तांडेल व शिवाजी महाराज) पुढच्या रविवारी सुट्टीच्या दिवशी ममता खरेदीसाठी बाहेर पडली होती. नेतार्जींनी तिला पाहिले, आपली गाडी थांबवली व म्हणाले, “तुझं काम संपलं तर चल मी तुला छावणीत सोडतो” आणि नेतार्जींबरोबर गप्पांचा आनंद लुटत ममता छावणीत पोहोचली. पंचाहत्तर वर्षे वयाच्या ममता मेहता ही आठवण सांगताना गहिवरून आल्या होत्या.

ममता मेहता आपली एक आठवण सांगतात त्यावरून नेतार्जींच्या स्वभावविशेषावर थोडासा प्रकाश पडतो.

“रंगूनमधील आर. आर. खान यांच्या बंगल्याच्या आवारात एक सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित केला होता. त्यात राणी झांशी रेजिमेंटच्या राण्यांचा सहभाग होता. राण्यांना छावणीत पोहोचविण्यासाठी एक वॅगन व एक टांगा ठेवला होता.

ममता व तिच्या चार मैत्रिणी यांनी कपडे बदलण्याचे निमित्त करून तेथे पाठविले. वॅगन निघून गेली. त्यांना तेच पाहिजे होते. पाचही जणींना टांग्यात बसून त्या टांगा हाकत जाण्याची संधी मिळणार होती. हट्टाने टांगा चालवायला सुरुवात केली. टांगा नेतार्जींच्या घराजवळून जाताना उलटला व मोडला. कुणाला फारसा लागले नव्हते. टांगा उलटल्याचे दुःख होण्याऐवजी आता नेताजी दिसतील, त्यांचे घर बघायला मिळेल याचाच ब्रह्मानंद झाला. टांगा आपण चालविल्यामुळे मोडला ही गोष्ट नेतार्जींना कळली तर काय होईल याची भीतीही होती. मुलींना पाहून नेताजी माडीवरून खाली आले व म्हणाले, “तुम्हांला माझे घर बघायचेय ना! जा तर हातपाय धुऊन या.” नेतार्जींच्या घरात राजासारखे ऐश्वर्य बघायला मिळेल अशी राण्यांची कल्पना होती. शयनकक्षात फक्त एक साधी खाट व एक टेबलखुर्ची याशिवाय काहीही नव्हते. लष्करी प्रमुख व शासन प्रमुखाचे घर एखाद्या मध्यमवर्गीय गृहस्थासारखे असावे याचा त्यांना अचंबा वाटला.

सडकून भूक लागली होती. नेतार्जींकडे कुणी पाहुणे जेवायला येणार होते. राण्यांना वाटले, नेताजी आम्हांलाही जेवायला सांगतील तर काय मजा येईल. सुग्रास अन्न व पंक्तीला नेताजी. केवढी पर्वणी! जेवणाच्या टेबलावर पाहुणे जेवायला असूनही स्वयंपाक साधा होता. टेबलावरील काटे चमचे पाहून आभा नावाची एक मुलगी गांगरली. नेतार्जींच्या ते लक्षात आले. त्यांनी हात धुवायला दोन भांडी मागवली. हात धुवून, त्या मुलीला ओशाळे वाटून नये म्हणून नेतार्जींनी हाताने जेवायला सुरुवात केली. असे आमचे नेताजी साधे व मनकवडे होते.

कृष्णवेणी – सिंगापूरच्या कॅम्पमधील कृष्णवेणी ही एका रबर बागेतील सामान्य मजुराची मुलगी. एका गरीब शिंप्याशी तिचे लग्न झाले होते. दीड वर्षांचा एक मुलगा व दोन महिन्यांच्या एका मुलाची आई. आपली मुले भावजयीला सांभाळायला सांगून नवऱ्याच्या मनाविरुद्ध ती रेजिमेंटमध्ये दाखल झाली. कॅ.लक्ष्मींनी तिची खूप समजूत घातली व लहानग्यांसाठी घरी परत जा, असे परोपरीने सांगितले. कृष्णवेणीने सांगितले की जेव्हा भारत स्वतंत्र होईल तेव्हा मी गानाने घरी जाईन. मी सुदृढ असताना तुम्ही मला सैन्यात घेतले नाहीत तर मी इथेच डोके आपटून प्राण देईन. नेतार्जींना हे समजल्यावर त्यांनी स्वतः येऊन तिला रेजिमेंटमध्ये भरती करून घेतले.

तेरा वर्षांच्या माया गांगुलीच्या दोन्ही मोठ्या बहिणी रेजिमेंटमध्ये भरती झाल्या होत्या. तेरा वर्षांच्या मायाला भरती होण्यासाठी वय आडवे येत होते. कृष्णाने कंसाला आठव्या वर्षी मारले तर मी तेराव्या वर्षी शत्रूला का मारू शकणार नाही असा सवाल तिने पत्रातून नेतार्जींना केला. आणखीही काही लिहिले होते, पण आज ते मायाबाईंना निश्चित आठवत नाही. नेतार्जींना मायाचे कौतुक वाटले व

खास सवलत म्हणून त्यांनी तिची रेजिमेंटमध्ये भरती केली.

सिंगापूरच्या चार-पाच जणी नेतार्जींना भेटायला गेल्या. तक्रार होती चाळिशी उलटल्यामुळे त्यांना सैन्यात प्रवेश नाही, पण त्यांना सैन्यात यायचेच होते. नेतार्जींनी आपल्या मृदुमुलायम भाषेत त्यांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला. त्यांतील चन्द्रा नावाची बाई म्हणाली, “नेताजी, आम्ही प्रौढ बायका लढाईला कुचकामी आहोत हे आम्हांला मान्य आहे, पण लढाईवर इतर कामं असतातच ना? साफसफाई, स्वयंपाक अशा कामांसाठी तर वयाची गरज नाही ना? आम्ही राणी झांशी रेजिमेंटमध्ये ते काम करू.” नेतार्जींना त्यांचा युक्तिवाद पटला. त्यांना स्वसंरक्षणापुरते लष्करी शिक्षण द्यावे व स्वयंपाकाचे काम द्यावे असा हुकूम झाला. या स्त्रियांच्या पाककौशल्याची नेतार्जींनी तारीफ करण्याचे दोन प्रसंग घडले आहेत. एक कॅ.लक्ष्मी यांनी सांगितला व दुसरा सेकंड-इन-कमांड जानकी दावर यांनी सांगितला आहे.

ब्रह्मदेशातून परत येत असतानाचा एक अनुभव जानकी दावर सांगतात. दीडशे राण्यांचा जत्था नेतार्जींबरोबर रंगूनहून बँकॉकला निघाला होता. प्रवास जंगलातून होता. पावसामुळे जंगलातील लाकूडफाटा ओला होता. धूर होणे धोक्याचे होते. अशाही परिस्थितीत स्वयंपाक विभागाच्या तिघी-चौघींनी जवळ असलेल्या शिध्यापासून चविष्ट स्वयंपाक केला. याच स्त्रियांनी सैन्याला स्वयंपाक लागतो ना तो आम्ही करू असा युक्तिवाद करून रेजिमेंटमध्ये प्रवेश मिळविला होता. माघार घेऊन निघालेल्या नेतार्जींनी तशाही परिस्थितीत त्यांना म्हटले, अन्नपूर्णा सुखी भव!

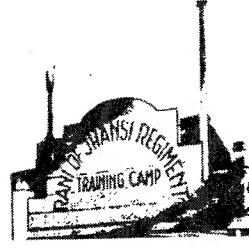
माघारी परततानाची नेतार्जींची आणखी एक आठवण सांगताना जानकी अम्मांचे डोळे भरून आले. जपान्यांनी नेतार्जींना जपानला परत नेण्यासाठी विमानाची व्यवस्था केली. नेताजी म्हणाले, “माझ्यावर दीडशे राण्यांची जबाबदारी आहे. त्यांची मलायला सुरक्षित जाण्याची सोय झाल्याशिवाय मी विमानात बसणार नाही. नेतार्जींचे जीवन हे लाखमोलाचे आहे. ते वाचले तरच पुढचा लढा लढला जाईल असे सर्वांनी त्यांना परोपरीने सांगितले, पण नेताजी आपल्या निर्णयावर ठाम होते. इतक्या मुलींची सोय करणे जपान्यांना शक्य नव्हते. शेवटी नेताजी व राण्या कधी ट्रकमधून, कधी मैलच्या मैल चालत, तर कधी रेल्वेच्या वॅगनमधून बँकॉकला पोहोचल्या. तिथून मग रेल्वेने राण्यांची रवानगी मलायला झाली. आपल्यासाठी मैलोन् मैल चालणारे, रूखीसुखी खाणारे व सर्वांच्यासाठी जीव टाकणारे नेताजी हे नेता नव्हते, पिता होते. जानकी अम्मा सांगत होती व सांगता सांगता थरथरत होती.

माया बॅनर्जी— नेताजी लष्कराचे सरसेनापती व हंगामी सरकारचे पंतप्रधान

होते. असा मनुष्य सांस्कृतिक कार्यक्रमांत रस घेईल असे कुणालाही वाटत नाही, पण नेतार्जींना मात्र संगीत व नाटक यांची विलक्षण आवड होती. त्यांच्या मार्गदर्शनाखाली तिगांज्यू छावणीत कधी सार्वजनिक कार्यक्रम होत. असाच एक कार्यक्रम नेतार्जींनी अथपासून इतिपर्यंत स्वतः बसविला. रोज थोडा वेळ काढून तो छावणीत येत. मुलींची तालीम घेत. ‘चलो दिल्ली- दिल्ली चलो’ या गाण्यावर रंगमंचासाठी राण्यांचे संचलन बसवून घेतले. संचलनाचे सूत्रसंचालन अरुणा व माया गांगुली यांनी केले. कोणतीही गोष्ट अतिउत्तम जमल्याशिवाय नेताजी थांबत नसत. कार्यक्रमाच्या दिवशी कार्यक्रम सुरू होण्यापूर्वी बराच वेळ आधी जाऊन त्यांनी रंगमंचाच्या व्यवस्थेत लक्ष घातले. सर्व कार्यक्रमात संचलन फारच उत्तम वठले. दुसऱ्या दिवशी सर्व राण्यांना नेतार्जींकडून खाऊ व छोटी छोटी भेट पाकिटे मिळाली. (माया बॅनर्जी (गांगुली), जानेवारी १९९३)

डॉ.गौरी भट्टाचार्य— नेतार्जींना राणी झांशी रेजिमेंटबद्दल खूपच कळकळ होती. त्यांच्या स्वभावाची ओळख त्यांच्या वागण्याबोलण्यातून होई. त्यांचे भाषण स्फूर्तिदायक असे. ते ऐकत असताना अंगावर रोमांच उभे राहत. भाषण ऐकल्यावर कृती न करता राहणे अशक्य होते. भाषण ऐकताना टाचणी पडली तरी आवाज येईल अशी शांतता असे. त्यांचे व्यक्तिमत्त्वच इतके संमोही होते की त्यामुळे लोक आपले सर्वस्व त्यांना अर्पण करण्यास मागे पुढे पाहत नसत. मला जेवण गुळमुळीत वाटे. अगदी खावेसे वाटत नसे. अन्न पोटात गेले नाही तर प्रकृती चांगली कशी राहणार? मग सैनिक म्हणून काम कसे करणार? मला जेवण आवडत नाही हे कळल्यावर माझ्यासाठी रोज तिखट चटणी व कडधान्याची उसळ सुरू करायला नेतार्जींनी सांगितले. असे होते पित्याची माया देणारे आमचे नेताजी.

राण्यांनी व्यक्त केलेले मनोगत- (मुलाखतीवरून संकलित)

१) अरुणा चतर्जी व माया बॅनर्जी या कलकत्तावासी भगिनी म्हणतात- नेताजी गेले ही हूल आहे, ते नक्की परत येतील व पुन्हा रेजिमेंट उभी राहिल अशा मनाच्या वेड्या अवस्थेत आम्ही भारत स्वतंत्र होईपर्यंत होतो. कितीतरी दिवस आम्ही रंगूनच्या गल्ल्यांतून व रस्त्यांवरून संचलन करीत असू. त्याशिवाय रोज आम्हांला पोलीस ठाण्यावर हजेरी लावण्यासाठी जावे लागे. आमच्या आयुष्याला एक शिस्त लागली आहे ती रेजिमेंटमुळेच.

२) कॅ.जानकी दावर- यांचा जन्म व वास्तव्य मलेशियातील. त्यांची स्वतःची पिढी ही त्यांच्या कुटुंबाची मलेशियातील दुसरी पिढी. जानकी अम्मांना भारतात येऊन स्थायिक व्हावयाचे होते, पण त्यांना आणि त्यांच्यासारख्या अनेक स्त्री-पुरुषांना भारत सरकारने नागरिकत्व नाकारले. भारत स्वतंत्र होण्यापूर्वी जे भारतात गेले त्यांना ही अडचण आली नाही. काही राण्यांनी भारतीय तमिळांशी लग्न केल्यामुळे त्याही भारतात स्थायिक होऊ शकल्या. जानकी अम्मांना वाटते की, त्यांच्यासारख्या भारतीय स्वातंत्र्य सैनिकांच्या दोन मुलांना भारतात शिक्षण घेण्यासाठी शिष्यवृत्ती मिळावी. पण भारत सरकार तेवढेही औदार्य दाखवत नाही.

३) ममता मेहता- ब्रह्मदेश शासनाने सर्व भारतीयांना आपल्या देशातून हाकलून लावायचे ठरविले. मी ममता मेहता (चन्द्रगुप्त) ब्रह्मदेशातच जन्मले. मीच काय, माझी आई, नवरा हेही ब्रह्मदेशातच जन्मले होते. माझ्या सासरच्या व माहेरच्या तीन तीन पिढ्या ब्रह्मदेशातच जन्मल्या व वाढल्या. तरीही एक तोळा सोने, पंचाहत्तर रुपयाला विमानाचे तिकीट व स्वतःचे कपडे याशिवाय एकही अधिक वस्तू न घेता माझ्या दोन्ही कुटुंबांना ब्रह्मदेश सोडावा लागला. आमच्या कुटुंबीयांप्रमाणे अनेक कुटुंबे होती. सर्वांचा भारताच्या स्वातंत्र्याच्या चळवळीशी संबंध नेताजींच्या विविध संस्थांद्वारे होता. आम्ही भारतात आल्यावर आम्हांला

नोकऱ्या देणे, निवारा प्राप्त करून देणे हे भारत सरकारचे नैतिक कर्तव्य होते. त्या लोकांनी या देशाच्या स्वातंत्र्य व संरक्षणाकरिता आपले जीवन व धन अर्पण केले होते, त्यांची साधी आसरा व रोटीची अपेक्षाही स्वदेशात पुरी होऊ शकली नाही याची फार मोठी खंत वाटते. स्वतःच्या मुलाप्रमाणे आम्हांला वागणूक देणारा आमचा नेता सुभाषचंद्र बोस यांच्या आत्म्याला शांती मिळण्याचा हा मार्गही भारत सरकारने बंद केला.

४) डॉ.लावण्य चतर्जी- राणी झांशी रेजिमेंटमधील परिचारिका विभागात काम करणाऱ्या लावण्यचे पती आझाद-हिंद-दलात होते. १९४२ साली आमचे लग्न झाले व देशासाठी संसारसुखावर लाथ मारून आम्ही दोघेही फौजेत गेलो. १९४४ मध्ये सैन्याबरोबर नदी पार करीत असताना श्री.चतर्जींचे बुडून अपघाती निधन झाले. डॉ.लावण्य सांगतात, “भारत सरकारवर माझा अतिशय रोष आहे. मुलाखत देण्यासही मी तयार नाही. भारतीयांनी आम्हां आझाद-हिंद-फौजेच्या सैनिकांची काहीही कदर केली नाही. या उलट नेताजी, ते तर आमच्या वैयक्तिक सुखदुःखातही सामील असत. माझे पती गेले त्या वेळी आपल्या दैनंदिन जीवनातून ५-१० मिनिटे वेळ काढून ते माझ्याशी बोलत. मला धीर देत. माझे सांत्वन करीत असताना ते म्हणत, “लावण्य तुम्ही दोघांनी मिळून देशसेवेचे व्रत घेतलंत. तो या कामात हुतात्मा झाला, तू मागे राहिलीस. त्याचे अपुरे काम पुरे करणे ही तुझी महत्त्वाची जबाबदारी आहे हे तू विसरता कामा नये. ‘ह्या नेत्याची कोणत्याही भारतीय नेत्याशी तुलना होऊच शकत नाही. तशी तुलना करणे म्हणजे आमच्या पूज्य नेत्याचा अपमान ठरेल.’

५) डॉ.गौरी भट्टाचार्य (सेन)- दिल्लीत स्थायिक झालेल्या डॉ.गौरी म्हणतात, “सध्या लष्करात व हवाई दलात भारतीय मुली भरती होतात. आज युद्धाचे भय आंतरराष्ट्रीय राजनीतीवर अवलंबून आहे त्यामुळे ते कमी आहे. आमच्या रेजिमेंटमध्ये वयाच्या बारा वर्षांपासून आम्ही मुली धगधगत्या रणांगणात उतरलो होतो. हरघडी मृत्यूला सामोरे जात होतो. आमची भारतात आल्यावर कुणी कधी विचारपूसही केली नाही. आज लष्करात जाणाऱ्या मुलींच्या दूरदर्शनवर, वर्तमानपत्रे व मासिकांमधून मुलाखती होतात. त्या वेळी आमच्या रेजिमेंटचा वारसा सांगावा असंही कधी कुणा मुलीला वाटत नाही. आम्ही मात्र झांशीच्या राणीचा वारसा त्या वेळीच नव्हे तर आजही सांगतो. देशाचे मन व वृत्ती धडवावी लागते. ती घडविण्यात नेताजी सुभाषचंद्र अल्पावधीतच यशस्वी झाले होते. आजचे भारतीय नेते मात्र अपयशी ठरले आहेत.”

“रेजिमेंटने आमच्यामधील आत्मविश्वास जागा केला नसता तर भारतात आल्यावर जगणे कठीण होते. उच्च शिक्षण प्रवेशासाठी पूर्व परीक्षा पहिल्या दहात

पास होऊनही केवळ ब्रह्मदेशातला जन्म म्हणून प्रवेश मिळाला नाही. दिल्लीला लेडी हार्डिंज कॉलेजमध्ये नोकरी मिळाली पण अनेक वर्षे मला परदेशाचे मानत त्याचे दुःख होई.”

कॅ.लक्ष्मी यांना काही कर्तबगार राण्यांची नावे आजही आठवतात. (त्यांच्याबद्दलची माहिती शेवटी जोडली आहे.) अरुणा, करुणा व माया या गांगुली भगिनी, लावण्य चजर्ती, शकुंतला गांधी, एमिली सॅम्युअल, जानकी दावर, पुनम्मा व रासम्मा या नवरत्न भगिनी, पार्वती उर्फ पापथी दावर यांच्या हुशारीचे व गुणांचे कॅ.लक्ष्मी आजही कौतुक करतात. कॅ.लक्ष्मी यांना आठवत असलेल्या अनेकांना देश स्वतंत्र होऊन पन्नास वर्षे झाली तरीही स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून निवृत्तिवेतन मिळत नाही. ज्यांनी नेताजी व सैनिकांना परतीच्या प्रवासात जंगलात अन्न शिजवून जेवायला घातले व ‘अन्नपूर्णा सुखी भव’ अशा शुभेच्छा मिळविल्या त्याच राण्या आज ह्या स्वतंत्र देशात अन्नाला मोताद झाल्या आहेत. त्यांची केस आपल्या नियमांच्या चौकटीत बसत नाही असे सांगून लाल फीतवाले त्यांची कागदपत्रे केराच्या टोपलीत टाकतात. कचेरीत गेल्यावर त्यांना बसायला खुर्चीही दिली जात नाही. नागरिक व स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून मान देण्याचे दूरच पण साधी माणुसकीची वागणूकही त्यांना मिळत नाही असे त्या अत्यंत खेदाने सांगतात.

कॅ.लक्ष्मी व कॅ.यादव यांनी सरकारी पातळीवर निवृत्तिवेतन न मिळालेल्या राण्यासाठी अथक प्रयत्न केले आहेत व आजही ते चालू आहेत. आजपर्यंत दिल्लीला अनेक सरकारे आली व गेली. ती सरकारे स्वातंत्र्याच्या लढ्याचा व गांधी-नेहरूंचा वारसा सांगण्यात अभिमान बाळगतात. परंतु तरुण वयात मरणालाही भीक न घालता मातृभूमीच्या दास्यशृंखला तोडण्यासाठी ज्यांनी आपल्या आयुष्याचा होम पेटविला; त्यांनी हे खरोखरच केले असे छातीठोकपणे सांगणाऱ्या कॅ.लक्ष्मी व इतरही आझाद-हिंद-फौजेचे अधिकारी ह्यात असताना त्यांची दाद-फिर्याद घेतलीही जात नाही याचे दुःखच नव्हे तर संताप येतो. देशासाठी सर्वस्व अर्पण करणाऱ्या सैनिकांशी निष्ठुर होण्याची शासनाची ही परिसीमा आहे.

भारत सरकारने स्वातंत्र्य सैनिकांना निवृत्तिवेतन देण्यासंबंधी अधिसूचना दिली त्या वेळी ज्यांनी संबंधित कागदपत्रांसहित अर्ज केले त्यांना निवृत्तिवेतन मिळाले. त्यात शहरात राहणाऱ्या व सुशिक्षित सैनिकांना निवृत्तिवेतन मिळून गेले. तामीळनाडू, केरळ व मध्यप्रदेशातील दूरवरच्या एकाकी खेड्यात राहणाऱ्यांना ही अधिसूचना मिळणे शक्य नव्हते. वर्ष-दोन वर्षे-चार वर्षांनी तोंडातोंडी ही बातमी कळल्यावर दिल्लीपर्यंत पोहोचणे व कचेरीत दाद लावून घेणे ह्या गोष्टी त्यांना कठीण

होत आहेत. काही मोठ्या शहरी माजी सैनिकांनी समित्या स्थापन केल्या आहेत. त्यांच्यातर्फे गेलेल्या अर्जांचीही दाद घेतली जात नाही. ब्रह्मदेशातील राणी झांशी रेजिमेंटची छावणी प्रमुख श्रीमती चन्द्रन तामीळनाडूमध्ये एका मिशनरी संस्थेत रुग्णावस्थेत दयेच्या भिकेवर जगत आहे हे सांगताना कॅ.लक्ष्मींच्या डोळ्यांत पाणी आले. शकुंतला गांधीसारखी रेजिमेंटमधील नावाजलेली अधिकारी किंवा राणी भादुरीसारखी मध्यप्रदेशात राहणारी पूर्वीची अधिकारी राणी निवृत्तिवेतन मिळेल म्हणून आजही आशा बाळगून आहे. दिल्लीच्या एका शाळेतून जनसंपर्क अधिकारी म्हणून निवृत्त झालेल्या श्रीमती ममता मेहता म्हणतात, “आम्हांला निवृत्तिवेतन किंवा इतर मदत देण्यासाठी भारत सरकारला पैसा काढायलाच नको होता. आझाद-हिंद-सरकारच्या बँकेतील शिल्लक पैसा, सोने-नाणे, जडजवाहीर यातून आम्हांला उद्योगधंदे काढून देता आले असते. अनेकांना निर्वाहाचे साधन मिळाले असते. आम्हांला भ्रष्टाचार माहीत नव्हता. त्या पैशांचा प्रामाणिकपणे सदुपयोग करून आम्ही आझाद-हिंद-फौजेच्या सर्व स्त्री-पुरुष जवानांनी उद्योग उभारले असते. कुठे गेला हा आमचा, आम्ही जमवलेला पैसा? एकही खासदार सरकारला प्रश्न का विचारत नाही? सत्याग्रह, लाठ्या खाणे व जेलमध्ये गेल्याचे खरे-खोटे प्रमाणपत्र आणू शकणारे स्त्री-पुरुष स्वातंत्र्य सैनिक होतात, पण फौजी सैनिकांचे हालअपेष्टांचे जीवन जगून दिवस-रात्र मृत्यूच्या छायेत राहिलेल्या सैनिकांना मात्र स्वातंत्र्य सैनिक म्हटले जात नाही. देशासाठी मरणाचा निश्चय करूनच आम्ही रणांगणात उतरलो होतो. देश किंवा देशवासी नंतर आमचे कौतुक करतील, शासन आम्हाला काही बक्षीस देईल म्हणून नव्हे. पण आज आमच्या सहकारी मैत्रिणींची दारिद्र्यामुळे होणारी उपासमार व रोगजर्जरता यांवर उपाय म्हणून निवृत्तिवेतन मिळाले तर त्यांच्या आयुष्याचे उरलेले दिवस जरा बरे जातील म्हणून त्याची अपेक्षा करायची.”

पलटणीतील सर्व राण्या आज वयाची सत्तरी पार केलेल्या आहेत. आझाद-हिंद-फौजेतील आपल्या मंतरलेल्या दिवसांबद्दल बोलताना त्या भरभरून बोलतात. ब्रह्मदेशातून आलेल्यांपैकी बहुसंख्य राण्या इथे आल्यावर उच्चशिक्षित झालेल्या दिसतात. कुणी प्रोफेसर, कुणी डॉक्टर, प्राचार्या, शिक्षिका, परिचारिका किंवा चांगल्या पदावर नोकरी करून त्या निवृत्त झाल्या. मलायातून आलेल्या राण्या या सर्वच्या सर्व श्रमिकवर्गातून आल्यामुळे त्यांचे इथले जीवनही त्याच पद्धतीचे होते. या सर्व राण्यांचा एकत्र विचार केला तर भारतात आल्यावर त्यांपैकी कुणीही इथल्या सामाजिक अगर राजकीय चळवळीत भाग घेतलेला दिसत नाही. कॅ.लक्ष्मी यांच्यासारखा एखाद-दुसरा अपवाद असावा. भारतातील स्वातंत्र्यलढ्यातील स्त्रियांच्या सहभागाकडे पाहिले तरी हेच जाणवते. ज्या मोठ्या

संख्येने स्वातंत्र्य आंदोलनात त्या उतरल्या त्या संख्येने व उत्साहाने स्वतंत्र भारताच्या राजकीय जीवनात त्या उतरल्या नाहीत. हाताच्या बोटार मोजण्याइतक्या पुढे, विशेषतः राजकीय क्षेत्रात आल्या.

स्त्री-पुरुष समानतेबद्दल नेताजी आग्रही होते. नेताजींपासून प्रेरणा घेतलेल्या या राण्यांनी आपल्या आयुष्यात त्याबद्दल आग्रह धरला नाही हे त्यांच्या चाकोरीतील जीवनावरून स्पष्ट होते. भरती झाल्या तेव्हा बहुसंख्य राण्या अविवाहित होत्या. बहुतेक सर्वजणींचे विवाह भारतात आल्यावर झाले. भारतीय संस्कृतीत खोल मुळे रुजलेल्या पितृप्रधान कुटुंब व्यवस्थेचे उच्चाटन करण्याकरिता रेजिमेंटमधील आध्यात्मिक शिक्षण व मानसिक शिस्त यांच्याद्वारे त्यांच्यामध्ये क्षमता निर्माण होईल हा नेताजींचा विश्वासही निष्फळ ठरला. आझाद-हिंद-फौज व नेताजी जर विजयी झाले असते तर कदाचित हे चित्र बदलले असतेही. राण्या स्वतःच सांगतात की त्या काही जन्मतःच शूर वीरबाला नव्हत्या. नेताजींच्या दिव्य व्यक्तिमत्त्वामुळे ती शक्ती त्यांच्यामध्ये निर्माण झाली. जीवन हा फुलांचा मार्ग नाही, काट्यांचा आहे. संघर्षाशिवाय जीवन नाही हे त्या नेताजींपासून शिकल्या व त्याचा उपयोग त्यांना आयुष्यात खूप झाला.

बहुतेक राण्या दक्षिण भारतातील असूनही तीन महिन्यांच्या आतच त्यांनी हिंदुस्थानी भाषा शिकून घेतली. कारण फौज व शासन यांची अधिकृत भाषा हिंदीच होती. या पलटणीच्या अधिकाऱ्यांनी नेताजींना प्रचार व प्रसिद्धी या कामांत मदत केली. प्रतिमा पाल, कॅ.लक्ष्मी व मानवती आर्या या तिघी आकाशवाणीवरून स्फूर्तिदायक भाषणे करीत.

आज ह्यात असलेल्या राण्यांपैकी फारच थोड्या एकमेकींना भेटू शकतात. शाळा-कॉलेजात शिकणाऱ्या मुली जीवनात इकडेतिकडे विखुरल्या जातात. काहींची पुढे कधी तरी भेट होते तर काहींचे पुढे काय होते ते कळतही नाही. रेजिमेंटमधल्या मुलींचेही तसेच झाले आहे. त्यातल्या त्यात ज्या बंगालमध्ये स्थायिक झाल्या त्या दर वर्षी नेताजी जयंतीला कलकत्त्याला नेताजी भवनमध्ये एकत्र येतात. मलायातील राण्या नव्या मलेशियात सर्वत्र विखुरलेल्या आहेत. कौलालंपुरात राहणाऱ्या पुन्नम्मा, राजम्मा या नवरत्न भगिनी व जानकी दावर सोडल्या तर जवळपासच्या खेड्यांत राहणाऱ्याही एकमेकींना भेटू शकत नाहीत. कोण नेमके कुठे राहते हेही माहीत नाही, आणि असले तरी प्रवास खर्च, वार्धक्य व त्यामुळे असणारी सोबतीची आवश्यकता ह्यांच्या अभावामुळे मलेशियातही त्या एकमेकींना भेटू शकत नाहीत. दक्षिण-भारतात स्थायिक झालेल्या राण्याही त्याला अपवाद नाहीत. स्त्रियांच्या एकमेकींशी असलेल्या मैत्रीला हा शापच असावा. मुलींच्या शाळेतील व तरुणपणातील मैत्रीणी या पुढे आठवणीतच राहतात. काही

वर्षांनी त्या आठवणीही पुसट पुसट होत जातात. मला भेटलेल्या राण्यांच्या बाबतीत हेच खरे ठरले आहे.

नेताजी व कॅ.लक्ष्मी ही या राण्यांची दोन दैवते. त्यांचा नेता त्यांच्या मते तुकाराम महाराजांच्या उक्तीप्रमाणे प्रसंगी मेणाहून मऊ व प्रसंगी कठीण वज्राला भेदणारा होता. शिस्तीबाबत त्यांना तडजोड माहीत नव्हती. पित्यापेक्षाही अधिक प्रेमाने त्यांनी राण्यांना वागविले. त्यांच्या बारीकसारीक सुखसोयी व गैरसोयींकडे लक्ष पुरवले. एका हंगामी सरकारचे पंतप्रधान व सरसेनापती असूनही ते सामान्यासारखे वागले. आपल्या पदाचा अगर लोकप्रियतेचा त्यांनी स्वतः कधीही फायदा उठविला नाही व दुसऱ्यांना उठवू दिला नाही. कॅ.लक्ष्मी सर्वांचीच दीदी. रेजिमेंटमध्ये सर्वांत उठून दिसणारी त्यांची प्रमुख अधिकारी. युद्धकाळात असा एकही लष्करी विभाग नव्हता की ज्यात कॅ.लक्ष्मींनी काम केले नव्हते. मेमियोहून निघताना राण्या व कॅ.लक्ष्मी यांची ताटातूट झाली. त्या वेळी आपल्या दीदीला सोडून निघताना राण्यांनी खूप शोक केला. आई, बहीण, मावशी व मैत्रीण या सर्व नात्यांची गोळाबेरीज म्हणजे त्यांची लक्ष्मीदीदी.

आझाद-हिंद-फौजेची राणी झांशी रेजिमेंट आजपर्यंत उपेक्षितच राहिली आहे. एखाद्या राणीचा मृत्यू झाला तर तिच्या निधनाची एका ओळीत माहितीही कधी छापली जात नाही. सतत होणाऱ्या बिछायती बॉम्ब हल्ल्यातून, पुरामुळे फुगलेल्या नदीच्या पात्रातून, घनदाट जंगलातून चालताना चिकटणाऱ्या जळवांच्या वेदना सहन करीत, खरचटलेले हात-पाय व पिडूच्या पट्ट्यांमुळे व बंदुकीच्या ओझ्यामुळे वाकलेल्या व जखमी झालेल्या खांद्यांचे दुःख तोंडावर न दिसू देता त्या मार्ग आक्रमतच राहिल्या. आपण पुरुष जवानांपेक्षा जराही कमी नाही हे त्यांनी सिद्ध केले. पण त्याची नोंदच कुणी घेतली नाही.

या पलटणीची कार्यपद्धती जवळून पाहणारे श्री.एस.ए.अय्यर, मेजर जनरल ए.सी.चतर्जी, जपानी लष्करी अधिकारी, प्रेम सहगल या सर्वांनीच या पलटणीचे खूप कौतुक केले आहे. आघाडीच्या जवळ पोहोचून सोळा तासांची एक छोटी लढाई आपल्या छोट्या बंदुकांच्या साहाय्याने खेळून त्यांनी आपले कौशल्य व जिद्द दाखवून दिली. आत्माहुती पथक, लष्करी पोलीस या विभागांतही त्या सामील झाल्या. “आम्हांला आघाडीवर जायला परवानगी द्या, मागे फिरवू नका” असे आर्तस्वरात नेताजींना सांगून त्यांनी नेताजींनाही अस्वस्थ केले. अशा या भारतात न जन्मलेल्या, भारताच्या सीमेवरही कधी न पोहोचलेल्या भारतीय कन्यांचे भारतीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात झालेले योगदान हे भारताच्या स्वातंत्र्याच्या इतिहासात प्रामुख्याने अंतर्भूत होऊ नये हा केवढा दैवदुर्वलास ?

कॅ.लक्ष्मींच्या स्मृतीतील अधिकारी राण्या-

- १) श्रीमती मनोरंजितम् सत्यवती थीवर- पूर्वाश्रमीच्या शिक्षिका. सिंगापूर छावणीची प्रमुख. युद्धसमाप्तीनंतर मृत्यू.
- २) श्रीमती चन्द्रन- रंगून छावणीची प्रमुख व्यवस्थापिका. स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर भारतात परतली. आर्थिक परिस्थितीमुळे प्रकृती खराब. मद्रासमधील एका ख्रिस्ती मिशनरी संस्थेत दिवस ढकलत आहे. स्वातंत्र्य सैनिक म्हणून निवृत्तिवेतन मंजूर न झाल्याने आणखी विपन्नावस्था.
- ३) जानकी दावर- मूळ कौलालपूर-मलाया. अत्यंत कर्तबगार अधिकारी. रंगूनला आल्यावर ब्रह्मदेश कॅम्पची कमांडर, सध्या वास्तव्य मलेशियात.
- ३) पार्वती दावर- पार्वती उर्फ पापथी. जानकीची बहीण. स्टोअरकीपर. रंगून छावणी. आता हयात नाही.
- ५) देवकी अम्मा व कृष्ण अम्मा- मलायातून भरती. गुणी परिचारिका.
- ६) रुक्मिणी नायडू- प्रथम प्लॅटून कमांडर (सिंगापूर) नंतर कंपनी कमांडर झाली. युद्धसमाप्तीनंतर भारतात येऊन गृहस्थाश्रमी झाली.
- ७) लक्ष्मी देवी- तामीळनाडूमध्ये वास्तव्य. शासकीय सेवेतून निवृत्त. स्वातंत्र्य सैनिक निवृत्तिवेतन मिळत नाही.
- ८) शांती भौमिक- मूळची कौलालपूर-मलाया येथील. भारतात परत आल्यावर मुजुमदारांशी विवाह. कलकत्त्याला वास्तव्य होते. १९९५ मध्ये कॅन्सरने मृत्यू.
- ९) अंजली भौमिक- सध्या कलकत्त्याला वास्तव्य. गृहस्थाश्रमी. वयाच्या बाराव्या वर्षी भरती. भरती करण्यात आईचा पुढाकार.
- १०) पुनम्मा व रासम्मा नवरत्न भगिनी- दोघी बहिणी अत्यंत कर्तबगार अधिकारी. पुनम्मा हयात नाही. रासम्मा शिक्षिका झाली. पुढे शिक्षण विभागात

तपासनीस. गृहस्थाश्रमी. श्री.भोपालन् यांच्याशी विवाह. वास्तव्य कौलालपूर.
११) माया, अरुणा व करुणा गांगुली भगिनी- सर्वजणी विवाह करून कलकत्त्याला स्थायिक. अरुणाचा विवाह मेजर चतर्जी यांच्याशी, माया नर्सिंग कॉलेजमधून पदवी घेऊन प्राध्यापिका. विवाह श्री.बॅनर्जी यांच्याशी. सर्वांचे वास्तव्य कलकत्ता येथे.

१२) डॉ.गौरी भट्टाचार्य सेन- चटकन उठून दिसणारी अधिकारी. इम्फाळ स्वतंत्र झाल्याबरोबर राणी झांशी रेजिमेंटची तुकडी घेऊन तिने भारतीय भूमीवर पहिले पाऊल टाकावे असे ठरले होते पण ते घडले नाही. भारतात येऊन वैद्यकीय अभ्यासक्रम पुरा केला. दिल्लीच्या लेडी हार्डिंज मेडिकल कॉलेजमध्ये मानद डॉक्टर म्हणून काम करतात. श्री.सेन यांच्याशी आंतरजातीय विवाह. सध्या दिल्लीला वास्तव्य.

१३) डॉ.लावण्य चतर्जी- सिंगापूरला भरती. विवाहानंतर चारच महिन्यांत पती आझाद-हिंद-फौजेत भरती झाले. फौजेबरोबर नदी पार करीत असताना ब्रह्मदेशात त्यांचा मृत्यू. लावण्य परिचारिका युनिटची प्रमुख होती. आघाडीवर जाण्यासाठी निवड. भारतात आल्यावर शिक्षण पुरे करून डॉक्टर बनली. पश्चिम बंगाल सरकारच्या वैद्यकीय विभागात काम करून निवृत्त. सध्या गरिबांना आरोग्यसेवा पुरवीत आहेत. वास्तव्य कलकत्ता.

१४) प्रतिमा पाल- उत्तम वक्तृत्व, प्रचारक. नेताजींनी तिच्या कामगिरीबद्दल स्वतःच्या हाताने सर्टिफिकेट लिहून दिले होते. स्वातंत्र्यानंतर भारतात वास्तव्य व इंडियन एअर लाइन्समध्ये नोकरी. हयात नाही.

१५) रमा मेहता- ब्रह्मदेशात जन्म. विवाहानंतर मुंबईत स्थायिक. जपानी प्रवाशांसाठी दुभाषी म्हणून व्यवसाय.

१६) शकुंतला गांधी- अतिशय उमदे व लष्कराला शोभेसे व्यक्तिमत्त्व. कर्तबगार अधिकारी. विवाहानंतर मुंबईत वास्तव्य. विधवा. निवृत्तिवेतनाची दाद लागत नाही.

१७) शकुंतला सॅम्युअल- भारतात येऊन मद्रासमध्ये स्थायिक.

१८) जानकी अम्मा- मलेशियात वास्तव्य. निर्धन अवस्थेत जीवन कंठते.

१९) गुरुपदेश कौर- लक्षात राहण्यासारखी अधिकारी. झांशीची राणी या श्री.ओक यांनी लिहिलेल्या नाटकात राणीची अप्रतिम भूमिका केली. सध्या वास्तव्य दिल्ली.

२०) प्रतिमा सेन- ब्रह्मदेशात भरती. ब्रह्मदेशाची छावणी प्रमुख म्हणून काम कडक शिस्त. भारतात आल्यावर शिक्षिकेचा व्यवसाय. या नोकरीत पेन्शन नव्हता व स्वातंत्र्य सैनिक म्हणूनही मिळाले नाही.

२१) ममता ऊर्फ बाबला सेन- प्रतिमा सेन यांची पुतणी. सक्षम अधिकारी. ब्रह्मदेशातून भारतीयांना स्वदेशात पाठविल्यावर दिल्लीत वास्तव्य. एका शिक्षण संस्थेत जनसंपर्क अधिकारी म्हणून काम. स्वातंत्र्य सैनिकांना पेन्शन मिळवून देण्यासाठी धडपड.

२२) जानकीबाई- मूळ देश मलाया. राणी झांशी रेजिमेंटच्या नर्सिंग शाखेत काम. बँकॉकमधून भरती झालेल्या मुलींना स्वगृही पोहोचवण्याची जबाबदारी. जोहर बारू जोहर या पश्चिम मलेशियातील गावात शिक्षिका. आता निवृत्त.

२३) प्रतिमा घोष- ब्रह्मदेशात जन्म. पोलिओ झाल्यामुळे भरती होता येत नाही म्हणून दुःखी. कॅ.लक्ष्मीनी रेजिमेंटची टंकलेखिका म्हणून नेमून घेतली. कलकत्त्याच्या एका बड्या शिक्षणसंस्थेतून प्राचार्या म्हणून निवृत्त.

२४) मानवती पाण्डेय (आर्या)- ब्रह्मदेशातील भरती अधिकारी. हंगामी सरकारच्या महिला व बालकल्याण खात्याची सचिव. उत्कृष्ट वक्ता, हिंदी, बंगाली, बर्मी व इंग्रजी भाषांवर प्रभुत्व. भारतात आल्यावर पदवीधर. नंतर विवाह. एका पब्लिक स्कूलची प्राचार्या. सध्या मुक्काम कानपूर.

२५) मेजर डॉ.ज्ञान कौर- ब्रह्मदेशात वैद्यकीय अधिकारी. भारतात येऊन लग्न केले. मु.कानपूर, प्रकृतिअस्वास्थ्यामुळे काही करू शकत नाही.

२६) सत्यवान कौर- रेजिमेंटमध्ये भरत झाल्या त्या वेळी मध्यमवयीन. प्रशिक्षण घेतल्यावर पंजाबी नागरिक व शिपाई यांच्यामध्ये तुफानी प्रचार.

२७) अझीझा बेगम- मेमियो येथे प्रचार कार्य. फंड जमविण्यात आघाडीवर.

परिशिष्ट : २

नेताजी सुभाषचंद्र बोस यांचे सिंगापूर येथील महिलांच्या सभेतील भाषण १२ जुलै १९४३

राष्ट्रीय चळवळीतील स्त्रियांची भूमिका-

भगिनीनो! ज्या आत्मीयतेने तुम्ही माझे आज स्वागत केले त्याबद्दल मी तुमचा मनापासून आभारी आहे. टोकू-पेट्सुप्शी इमारतीसमोर झालेल्या या सभेमध्ये इतक्या प्रचंड संख्येने आणि उत्स्फूर्ततेने भाग घेतलात त्याबद्दल तुमचे अंतःकरणापासून आभार. इतक्या पावसात तुम्ही शेवटपर्यंत जिद्दीने आपल्या जागेवर बसून राहिलात, तुमच्यापैकी काहीजणींची मुले बरोबर आहेत, तरीसुद्धा तुम्ही बसलात हा तुमचा आम्हांला मिळालेला प्रतिसाद बघून माझे व माझ्याबरोबरच्या सोबत्यांचे मन भरून आले आहे. तुमचे धैर्य, शौर्य व उत्साह बघून मी आनंदित झालो आहे. या मंगल मुहूर्तावर सुरू झालेले हे महत्कार्य उत्तरोत्तर वाढीस लागेल याबद्दल माझ्या मनात मुळीच शंका नाही.

गेल्या वीस वर्षांतील भारतीय स्त्रियांचा राष्ट्रीय चळवळीतील सक्रिय भाग आपणास माहीतच आहे. भारतात स्वातंत्र्याच्या नवविचारांचे वारे सुरू झाल्यादिवसापासूनच भारतीय स्त्रिया सार्वजनिक क्षेत्रात मोठ्या हिरिरीने उतरल्या आहेत, जोमाने भाग घेत आहेत. हे स्पष्टपणे दिसून येत आहे. १९२१ ला महात्मा गांधींच्या नेतृत्वाखाली काँग्रेसमध्ये नवविचार सुरू झाले. काँग्रेसच्या चळवळीतून व सत्याग्रहाच्या चळवळीमध्ये स्त्रियांनी फार मोठ्या प्रमाणात योगदान केले आहे. एवढेच नव्हे तर गुप्त क्रांतिकारी चळवळीतसुद्धा त्या मोठ्या प्रमाणावर आहेत. राष्ट्राच्या हितासाठी केलेली अशी कुठलीही सार्वजनिक किंवा विभागीय क्रिया नाही की ज्यात महिलांनी आपला वाटा उचललेला नाही. पुरुषांच्या बरोबरीने, त्यांच्या खांद्याला खांदा लावून अगदी सहजतेने आणि आनंदाने त्यांनी सर्व काण्डे उचललेले आहेत. या खेड्यातून त्या खेड्यात फिरून, कधी अन्नपाणी मिळाले नाही मिळाले तरी सभांवर सभा घेऊन स्वातंत्र्याचा संदेश खेड्या-खेड्यांतून,

घराघरांतून पोहोचविताना, निवडणुकांचा प्रचार करताना, ब्रिटिश सोजिरांच्या पशुतुल्य विरोधाला न जुमानता व सरकारी मनाई हुकूम तोडून मिरवणुका काढताना, लाठ्यांचे वार अंगावर झेलताना आमच्या स्त्रिया कधीही मागे राहिल्या नाहीत. त्यासाठी त्या तुरुंगात गेल्या. तिथली अपमानास्पद वागणूक व हालअपेष्टा धैर्याने सहन केल्या. सगळ्यांत कठीण म्हणजे आमच्या या वीर भगिनींनी गुप्त क्रांतिकारी चळवळीत अतिशय सक्रिय भाग घेतला आणि असे दिसून आले की, बंदुका चालवायलासुद्धा वेळ पडली तर त्या त्यांच्या सहकारी बंधूंच्या बरोबरीने असतात, मागे राहत नाहीत.

आज तुम्ही सर्वजणी आपल्या मातृभूमीसाठी लढायला, कष्ट झेलायला तयार आहात असा माझा दृढ विश्वास आहे. तो फोल आणि अनाटायी नाही. तुम्हांला स्वातंत्र्याच्या लढ्यात वळवून घेण्यासाठी केलेली ही बडबड नाही. भारतीय स्त्रीचे कर्तृत्व मी पूर्णपणे जाणतो आणि म्हणून मी परत परत खात्रीपूर्वक म्हणतो की असे कुठलेही काम नाही जे तुमच्या आवाक्यात नाही. असा कुठलाही त्याग किंवा कष्ट नाहीत की जे तुम्ही करू शकणार नाहीत.

आपली मातृभूमी परकीय दास्यातून मुक्त करण्यासाठी केलेल्या आजवरच्या प्रयत्नांतील शेवटच्या टप्प्यावर आज आपण येऊन पोहोचलो आहोत. राष्ट्राच्या इतिहासात अशी संधी फार क्वचितच मिळते. आपल्या हयातीतच काय, पुढील शंभर वर्षांत सुद्धा अशी संधी परत हाती लागायची नाही. आज आपल्याला ही संधी मिळाली आहे ही ईश्वराचीच कृपा! अशा वेळी जर आपले सर्वस्व पणाला लावून प्रयत्न केले तर आपण आपला देश खात्रीने स्वतंत्र करू शकू.

आपल्यामधील पुष्कळांना वाटत असते की, ब्रिटिश साम्राज्य अजरामर आहे. त्याला अस्त नाही, पण इतिहासात डोकावले तर आपल्या ध्यानात येते की, जे साम्राज्य उदयाला आले ते अस्ताला जाणारच हा इतिहासाने दिलेला धडा आहे. आज ब्रिटिश साम्राज्याबाबत तीच वेळ आलेली आहे. ब्रिटिश साम्राज्याचा न्हास कसा झाला ते आपण आपल्या डोळ्यांनी पाहत आहोत. पृथ्वीच्या या भागातून साम्राज्य नष्ट झाले आहे तसेच ते हिंदुस्थानातून आणि जगाच्या इतर भागातूनही नाहीसे होणार आहे. आपण ही घटना प्रत्यक्ष बघणार आहोत.

काही वर्षांपूर्वी माझ्या वाचनात एक पुस्तक आले होते. मेरेडीथ कॉनराऊ या इंग्लिश लेखकाने ब्रिटिश साम्राज्यावर लिहिले होते. त्यात तो म्हणतो की, भारतीय लोक जर एकजुटीने राहिले असते तर ब्रिटिश त्यांच्यावर कधीही राज्य करू शकले नसते. त्याने पुढे असेही म्हटले आहे की, जसे एका दिवसात ब्रिटिश साम्राज्य घडले, तसेच ते एका रात्रीतच नष्ट होईल.

जे सिंगापूर अभेद्य होण्यासाठी ब्रिटिशांना बावीस वर्षे खर्ची घालावी लागली

त्याच सिंगापूरमधून ब्रिटिशांची हकालपट्टी फक्त सात दिवसांत झाली. हे मी माझ्या नभोवाणीवरून प्रसारित झालेल्या भाषणात सांगितले होते. हिंदुस्थानातूनसुद्धा ब्रिटिश एका आठवड्यात हाकलले जातील असे अर्थातच मी म्हणू शकत नाही. आपल्या सैन्याने अशीच चढाई केली तर आपण त्यांना किती आठवड्यात हाकलून लावू शकू याचे तुम्ही गणित मांडू शकता.

भगिनींनो, हीच वेळ आहे चढाई करण्याची. मला वाटते की तुम्हां प्रत्येकीच्या मनाची खात्री आहे आणि मला खरोखरीच वाटते की, जोपर्यंत अँग्लो-अमेरिकन साम्राज्यवादाशी मुकाबला करून आपण त्यांना हरवत नाही, नाहीसे करत नाही तोपर्यंत हिंदुस्थानची मुक्ती नाही. हिंदुस्थानचे स्वातंत्र्य शक्तीच्या विजयावर अवलंबून आहे. आपल्या दोघांचा शत्रू एकच आहे. आपले उद्दिष्ट एक आहे. या शत्रूशी आपल्याला लढायचे आहे. आपले स्वातंत्र्य मिळवण्यासाठी कुठलाही त्याग करायची तयारी हवी. हे स्वातंत्र्य मिळवताना भोगायला लागलेली दुःखे आणि नंतरचा आनंद आपण सारखाच वाटून घेणार आहोत.

त्यागाशिवाय, कष्टाशिवाय मिळालेल्या स्वातंत्र्याची किंमतच राहत नाही. कारण ते सहज मिळालेले असते. म्हणून आपला लढा देऊन, कष्ट करूनच ते मिळवू या. आपण सर्व मोठ्या प्रमाणावर एकत्र येऊ या. आपला देश सावरून धरू या.

म्हणून मी म्हणतो, भगिनींनो, तुमचा या लढ्यातील वाटा उचला. अनेक तऱ्हेने तुम्ही मदत करू शकता. स्त्रियांचे उपजत गुण काही कामांमध्ये फार चांगल्या रीतीने वापरता येतील. उदा. हॉस्पिटल्स, आपल्या जखमी जवानांची सेवा तुमच्यापेक्षा जास्त चांगली कोण करू शकेल? तुम्ही असे न करणे ही नामुष्कीची गोष्ट असेल. तसेच सैन्यात भरती होण्यासाठी जवानांना प्रवृत्त करणे, पैसा गोळा करणे, सामग्री एकत्र करणे यासारखी अनेक कामे आपण करू शकता. वेळ आली तर हातात शस्त्रेसुद्धा घ्यायला लागतील.

आमच्या बायकांनी शस्त्रे धारण करणे बरोबर नाही असे ज्यांना वाटते, त्यांनी आपल्या इतिहासात डोकावून बघावे. १८५७ च्या पहिल्या स्वातंत्र्यलढ्यातील आंग्रशीच्या राणी लक्ष्मीबाईचे कर्तृत्व बघा! तशाच शूर, वीर, धैर्यशाली, आंग्रशीच्या राणीसारख्या स्त्रियांचीच या शेवटच्या स्वातंत्र्यलढ्यात जरूरी आहे. तुमच्याकडे किती बंदुका आहेत, किती दारूगोळा आहे याला महत्त्व नाही, यापेक्षा तुमच्या या पराक्रमाने, शौर्याने जी एक आत्मिकशक्ती निर्माण होईल तिला महत्त्व आहे. हिंदुस्थानच्या सीमावर्ती भागातील लोक जेव्हा तुम्हांला खांद्यावर बंदुका घेऊन भागेकूच करताना पाहतील, तेव्हा उत्स्फूर्त होऊन तुमच्या खांद्यावरील बंदुका धरून आपल्या खांद्यावर घ्यायला ते धावून सरसावतील. तुम्ही सुरू केलेला लढा

लोक पुढे नेतील, याबद्दल माझ्या मनात जरा सुद्धा शंका नाही. म्हणून मी परत म्हणतो, की स्त्री किंवा पुरुष, मुलगा असो वा मुलगी, जे कोणी भारतीय आहेत ते आपण सर्व खांद्याला खांदा लावून उभे राहू या आणि या अखेरच्या लढ्याने हिंदुस्थानची- आपल्या देशाची- पारतंत्र्यातून मुक्ती करू या.

मला आज इथे आपण बोलावलेत आणि ज्या उत्साहाने या सभेमध्ये आपण हजर राहिलात त्याबद्दल मी आपले परत एकदा आभार मानतो. तसेच आपण मला थैली देऊन उपकृत केलेत, मी आपला आभारी आहे. आपल्या मातृभूमीच्या स्वातंत्र्यासाठी केलेल्या सर्व प्रयत्नांत मी आपल्याला यश चिंततो.

मी प्रथमच तुम्हांला सांगितल्याप्रमाणे आपल्या स्वातंत्र्यलढ्यातील शेवटच्या टप्प्यापर्यंत आपण येऊन पोहोचलो आहोत. या शेवटच्या चढाईसाठी आपण तयारी करावयाची वेळ येऊन ठेपली आहे. आझाद-हिंद-सेना निर्माण झाल्याचे सर्व जगाला जाहीर केलेच आहे, ही सेना स्वातंत्र्य युद्धासाठी तयारी करित आहे. मला आशा आहे की, लवकरच मी झांशीची राणी ही रेजिमेंटसुद्धा युद्धाची तयारी करत आहे हे सर्व जगाला सांगू शकेन. ही वेळ ताबडतोब यायला हवी आणि म्हणून मी आपणा सर्वांना परत विनंती करतो की शक्यतो लवकर आणि मोठ्या संख्येने झांशी राणी पलटणीत भरती व्हा.”

नेताजी सुभाषचंद्र बोसांचे भाषण हिंदीत झाले. श्रोतृवृंदातील बहुसंख्य स्त्रिया तमीळ. त्यांना हिंदी समजत नव्हते. डॉ.लक्ष्मींनी त्यांच्या भाषणाचे तमीळमध्ये रूपांतर केले. बायका मधून मधून जोरजोरात टाळ्या वाजवीत होत्या. हसत होत्या. नेताजी म्हणाले, “मी तर काहीच विनोदी बोललो नाही, मग या भगिनी हसतात का?” त्यांना समजावे म्हणून डॉ.लक्ष्मींनी नेताजींचे मुद्दे उदाहरण देऊन विनोदाची झालर लावून खुलवले होते म्हणून तो हशा.

✱

परिशिष्ट : ३

राणी झांशी रेजिमेंट छावणीचे उद्घाटन करताना केलेले भाषण २२ ऑक्टोबर १९४३

बंधुभगिनीनो! आजच्या दिवशी राणी झांशी रेजिमेंटच्या ट्रेनिंग कॅम्पचे उद्घाटन होत आहे. समारंभाचे महत्त्व विशेष आहे. हा समारंभ म्हणजे आपल्या पूर्व आशियातील चळवळीच्या प्रगतीतील फार महत्त्वाचा टप्पा आहे.

याचे महत्त्व जाणून घेतले पाहिजे. एक लक्षात ठेवा की, ही जी चळवळ आपण सुरू केली आहे ही फक्त राजकीय चळवळ नाही. किंबहुना आपण भारताच्या पुनरुत्थानाचे जे काम आरंभिले आहे त्याचाच हा एक भाग आहे. हिंदवी राष्ट्रांना नवजीवन देण्यासाठी आपण पुकारा केला आहे. पण हे नवजीवन बळकट पायावर उभारले गेले पाहिजे, हे आपण लक्षात ठेवले पाहिजे. आपण हे जे करतो आहोत ही काही जाहिरातबाजी नाही, तर हिंदवी नवराष्ट्राच्या पुनर्जन्माचे आपण साक्षी आहोत. हा पुनर्जन्म आपल्या भारतीय भगिनींच्या मनात होतो आहे या परती योग्य गोष्ट दुसरी कोणतीही नाही.

आपला भूतकाळ महान व उज्ज्वल आहे. आपली परंपरा महान आहे. या महानतेतूनच झांशीच्या राणीसारखे रत्न उदयाला आले. हिंदी स्त्रियांच्या महानतेची मुळे या आदिसंस्कृतीमध्ये आहेत. जेव्हा जेव्हा राष्ट्राला जरूर भासली तेव्हा तेव्हा या राष्ट्राने महान स्त्रियांना जन्म दिला आहे. अशाच आत्यंतिक गरजेच्या वेळी झांशीची राणी जन्माला येऊन राष्ट्राच्या कारणी आली. आज सुद्धा तशीच आत्यंतिक गरजेची व आणीबाणीची वेळ आलेली आहे. भारतीय स्त्री या वेळेला सरसावून या लढ्यात भाग घेईल याची मला पूर्ण खात्री आहे. एका झांशीच्या सुटकेसाठी व स्वातंत्र्यासाठी एक राणी लक्ष्मीबाई पुढे आली. या संबंध अडतीस कोटींच्या राष्ट्रासाठी हजारो झांशीच्या राण्या निर्माण होऊन पुढे येतील.

वेदपुराणकालीन मैत्रेयीप्रमाणे महाराष्ट्रातून आहिल्याबाई, बंगालची राणी भवानी, रझिया बेगम, नूरजहाँ अशा अनेक चोख शासनकर्त्या, ब्रिटिशांच्या

राज्याआधी आपल्याकडे होऊन गेल्या. आमची जमीन सुपीक आहे आणि अशी अनेक उत्तमोत्तम रत्ने आमच्या भारतातून आज सुद्धा निर्माण होतील याची मला खात्री आहे.

१९२१ मध्ये हिंदुस्थानात नवीन राजकीय वारे वाहू लागले. या वेळेस हजारो स्त्रिया नव्हे लाखो स्त्रिया पुढे सरसावल्या आणि कुठलाही त्याग करावयाची तयारी त्यांनी दाखवली. त्या काळात तुरुंगात जाणे म्हणजे काही साधी गोष्ट नव्हती. परंतु आमच्या भगिनी आणि बंधूंची तुरुंगातील हालअपेष्टा सोसायची पूर्ण तयारी होती. मला अजून आठवते की डिसेंबर १९२१ मध्ये कलकत्त्यातील तुरुंग कोठड्या तुडुंब भरल्या होत्या. ब्रिटिशांना दोन नवीन जेलखाने बांधायला लागले आणि ते सुद्धा थोड्याच दिवसांत गच्च भरून गेले.

जेव्हा ब्रिटिशांना कळून चुकले की हिंदुस्थानी जनता तुरुंगवासाला अजिबात घाबरत नाही तेव्हा त्यांनी पुढाऱ्यांना तुरुंगात टाकायला सुरुवात केली. व आम जनतेवर लाठी हल्ला आणि गोळीबार करायला सुरुवात केली. सविनय कायदेभंगात भाग घेणे म्हणजे लाठीमार व गोळीबाराला तोंड देणे. याला पुरुषांचीच नव्हे तर स्त्रियांची सुद्धा तयारी होती. कलकत्त्यातील एक प्रसंग मी विसरू शकत नाही. आम्ही एकदा सरकासी हुकुमाविरुद्ध जाऊन एक मोर्चा काढला. पोलिसांनी अर्थातच मोर्चा उधळून लावण्यासाठी लाठीहल्ला सुरू केला. त्या वेळी काही स्त्रियांनी पुढे येऊन आम्हांभोवती कडे केले. आपल्यावर लाठीहल्ला होईल याची जरासुद्धा तमा न बाळगता आमच्या व पोलिसांच्या मध्ये त्या भिंतीसारख्या उभ्या राहिल्या. हिंदुस्थानी महिलांची आत्मशक्ती आणि निर्धार कसा वाढीस लागला ते मी प्रत्यक्ष अनुभवले आहे.

ब्रिटिशांच्या विरोधात केलेल्या अहिंसक चळवळीतच नव्हे तर सशस्त्र क्रांतिकारी चळवळीतूनही स्त्रियांनी आपली भूमिका चांगल्या तऱ्हेने निभावली आहे. माझ्या माहितीच्या अनेक भगिनी अत्यंत धाडसी व क्रांतिकारी झालेल्या आहेत. जे धैर्य अहिंसक चळवळीसाठी लागले तेवढेच पण वेगळे धैर्य क्रांतिकारी चळवळीसाठी लागते. दोन्हीसाठी आमच्या भगिनी मागे राहिल्या नाहीत असे मला आढळून आले. १९३१ साली एका इंग्लिश मॅजिस्ट्रेटवर दोन मुलींनी गोळ्या झाडल्या. त्यांची वय होती सोळा व सतरा वर्षे. हिंदुस्थानातील पुरुषांचा गोळ्या झाडण्याच्या कल्पनेनेच थरकाप झाला असता कदाचित पण या दोन तरुण बहिणी मोठ्या धैर्याने मॅजिस्ट्रेटच्या घरी गेल्या आणि त्याच्यावर गोळ्या झाडल्या. केवढे मनोधैर्य या बहिणींचे होते! अशा तऱ्हेचे धैर्य, धाडस काही आकाशातून येत नसते. या मातृभूमीच्या मातीतून ते उगवते आणि त्याची मुळे आपल्या पुरातन व उज्ज्वल परंपरेत आहेत.

१९२८ पासून मी स्त्रियांच्या चळवळीचा निरीक्षक आहे, अभ्यासक आहे. मला असे आढळून आले की आमच्या महिला- जर त्यांना संधी मिळाली तर कुठल्याही परिस्थितीला तोंड देण्यास मागे पुढे पाहत नाहीत. बंगालमध्ये एक 'राष्ट्र-महिला-संघ' म्हणून स्त्रियांची संघटना होती. त्यांनी अतिशय उत्तम काम केले होते. डिसेंबर १९२८ मध्ये पाचशे स्त्रियांची पलटण भक्कम पायावर उभारली गेली. त्यांच्या कवायती व त्यांची शिस्त वाखाणण्यासारखी होती. त्यामुळे आमच्या मनात आशा पालवली गेली आणि माझ्या स्त्रियांच्या कर्तृत्वावरील विश्वासाला बळकटी मिळाली. उत्तेजन दिले आणि संधी मिळाली तर स्त्रिया योग्य तऱ्हेने जबाबदारी पार पाडू शकतात. आमच्या देशातील स्त्री संघटना स्त्रियांना सशस्त्र प्रशिक्षण देतात असे मला माहीत आहे. हे शिक्षण गुलाम देशातून जेवढे आणि ज्या प्रकारे दिले जाणे शक्य आहे त्या प्रकारांनी दिले जाते. जसे लाठी चालवणे, जंबिया हाताळणे वगैरे. या प्रकारच्या प्रशिक्षणात आमच्या स्त्रिया लक्षणीय प्रगती करीत आहेत हे मी अनुभवले आणि म्हणून जेव्हा हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्य चळवळीला दिशा देण्याचे काम मी हातात घेतले तेव्हा मला असे वाटले की, या आणीबाणीच्या वेळी देशाच्या स्वातंत्र्य युद्धात भाग घ्यायची संधी आमच्या भगिनींना पण मिळाली पाहिजे. पुष्कळ जणांशी सल्ला मसलत व विचारविनियम केला. मला असे सांगण्यात आले की अशी पलटण उभी करणे एक वेळ हिंदुस्थानात शक्य आहे, परंतु पूर्व आशियामध्ये केवळ अशक्य आहे. परंतु या त्यांच्या विचाराने माझ्या दृढ निश्चयावर व विश्वासावर परिणाम झाला नाही आणि आज तुमच्यासमोर आमच्या स्त्रिया काय करू शकतात याचे मूर्तिमंत उदाहरण उभे आहे. त्यांनी जुलैमध्ये काम सुरू केले. प्रशिक्षण केंद्र आज सुरू होत आहे. या विलंबाला कारण या भगिनी नव्हेत, प्रशिक्षणासाठी जागा उपलब्ध नसणे व इतर जरूरीच्या सोयींची कमतरता या गोष्टींमुळे विलंब झाला. माझ्या भगिनींची सहनशीलता संपुष्टात येत होती. त्या माझ्याकडे प्रतिनिधी मंडळ घेऊन येण्याच्यासुद्धा विचारात होत्या. त्यांना वाटत होते की मी त्यांना विसरलो की काय! पण मला आनंद वाटतो आहे की इतक्या प्रतीक्षेनंतर आज झांशीच्या राणीच्या जन्मदिनी हे शिबिर सुरू होत आहे.

ही घटना घडत असताना आज मला झांशीच्या राणीविषयी थोडेसे सांगावेसे वाटते. स्वातंत्र्य युद्धात झांशीच्या राणीचे वय केवळ वीस वर्षांचे होते. कल्पना करा, घोड्यावर स्वार होऊन तलवार परजून एक फक्त वीस वर्षांची मुलगी गंगाणावर तळपते. तिच्या मनःशक्तीची आणि धैर्याची तुम्हांला कल्पना येईलच. ती एक वीरोत्तम बंडखोर होती असे उद्गार तिच्याशी लढाई केलेल्या इंग्लिश सैन्यापतीने काढले होते. हे उद्गार उत्स्फूर्त होते आणि झांशीच्या राणीच्या

शौर्याबद्दल बोलल्यावाचून त्याला राहावले नाही. प्रथम तिने झांशीचा किल्ला लढविला. जेव्हा किल्ल्याला चहूंबाजूने वेढा पडला, तेव्हा ती काल्पीला निसटली आणि तिथून तिने लढा दिला. तिथूनही तिला माघार घ्यावी लागली. नंतर तिने तात्या टोपेंशी संधी करून ग्वाल्हेरचा किल्ला काबीज केला. या किल्ल्यात तळ ठोकून तिने आपला लढा चालूच ठेवला आणि हीच ती महान, शेवटची लढाई जिथे तिने प्राण धारातीर्थी अर्पिले.

एका पाठोपाठ एक पराजय पचवून सुद्धा तिने आपला लढा शेवटपर्यंत चालू ठेवला. तिच्या शौर्याची आणि धैर्याची आपल्याला कल्पना येते. या अवघ्या वीस वर्षांच्या राणीकडून दाखविले गेलेले शौर्य हा आपल्या पिढ्यान् पिढ्यांसाठी स्फूर्तीचा स्रोत ठरला.

दुर्दैवाने झांशीची राणी हरली. हा पराजय तिचा नव्हता. सान्या हिंदुस्थानचा होता. राणी मेली पण तिचा आत्मा अजरामर आहे. हिंदुस्थान परत एकदा अशा अनेक झांशीच्या राण्यांना जन्म देऊन विजयाकडे कूच करू शकेल.

आज उद्घाटन होत असलेल्या या छावणीमधून एकशे छपन्न भगिनी प्रशिक्षण घेऊ शकतील. स्योनान्मधील या एकशे छपन्न सैनिकांची एक हजारांपर्यंत वाढ होईल अशी मला आशा आहे. थायलंड व ब्रह्मदेशामध्ये सुद्धा अशा प्रकारचे कॅम्प सुरू झाले आहेत. परंतु स्योनान्चा कॅम्प मध्यवर्ती आहे. या मध्यवर्ती कॅम्पमधून एक हजार झांशीच्या राण्या बाहेर पडतील.

✱

ध्वजगीत, कूचगीत व राष्ट्रगीत

ध्वजगीत

सर पर तिरंगा झण्डा जलवा दिखा रहा है
कौमी तिरंगा झण्डा ऊँचा रहे जहाँ में
हो तरी सरेबंदी ज्यों चाँद आस्माँ में
तू मान है हमारा । तू शान है हमारी
तू जीत का निशाँ हो । तू जान है हमारी
हर एक बसर की लूट पर झड़ी है ये दुवाएँ
कौमी तिरंगा झण्डा हम शौक से उड़ाएँ
आकाश और जमीँ पर हो तेरा बोलबाला
झुक जाये पग पर हर ताज तख्तवाला
हर कौम की नजर में तू अमन का निशाँ हो
मुश्ताक भी नबाबी खुश हो के गा रहा है ।
सर पर तिरंगा झण्डा जलवा दिखा रहा है ।
कौमी तिरंगा झण्डा ऊँचा रहे जहाँ में

कूचगीत

कदम कदम बढ़ाए जा । खुशी के गीत गाये जा
यह जिंदगी है कौमकी । तो कौम पे लुटाये जा ॥१॥
तू शेर हिंद आगे बढ़ । मरने से फिर भी तू न डर
असमाँ तक उठा के सर । जोशे वतन बढ़ाये जा ॥२॥
तेरी हिम्मत बढ़ती रहे । खुदा तेरी सुनता रहे

जो सामने तेरी चढ़े । तो खाक में मिलाये जा ॥३॥
चलो दिल्ली पुकार के । कौमी निशाँ सम्हाल के
लाल किल्ले गाढ के । लहराये जा लहराये जा ॥४॥

परिशिष्ट : ५

राणी झांशी पलटणीतील लष्करी आज्ञा

राष्ट्रगीत

सब सुख चैन की बरखा बरसे भारत भाग है जागा
पंजाब सिंध गुजरात मराठा द्राविड उत्कल बंगा
चंचल सागर विंध्य हिमालय नीला जमुना गंगा
तेरे हित गुल गाए । तुमसे जीवन पाए ।
सब तन पाये आशा ।
सूरज बनकर जगपर चमके भारत नाम सुभागा
जय हो, जय हो, जय हो जय जय जय जय हो ॥१॥
सब के दिल में प्रीत बसाए तेरी मीठी वाली
हर सुभके रहनेवाले हर मजहब के प्राली
सब भेदो फर्क मिटाके । सब गोद में तेरी आके
गूँथे प्रेम की माला
सूरज बनकर जगपर चमके भारत नाम सुभागा
जय हो, जय हो, जय हो जय जय जय जय हो ॥२॥
सुबह सबेरे पांख पखेरू तेरे ही गुन गाये
बास भरी भरपूर हवाये- जीवन में ऋतु लाये
सब मिलकर हिन्द पुकारे- जय आझाद हिंद के नारे
प्यारा देश हमारा
सूरज बनकर जगपर चमके भारत नाम सुभागा
जय हो, जय हो, जय हो जय जय जय जय हो भारत नाम सुभागा ॥३॥

इंग्रजी

1. Parade
2. Steady
3. Words of command
1. Fall in
2. Attention
3. Right Dress
4. Eyes Front
5. From the right number
6. As you were
7. Stand at easy
8. Stand easy
9. Open order march
10. Close order march
11. Move to the right or left in threes
- Squad right or left turn
12. Will advance left turn
13. Three pace forward march
14. Three pace step back march
15. Three pace right close march
16. Three pace left close march

हिंदुस्थानी

कवायत
खबरदार
हुकूम
जमा कतार
सावधान
दहेने से सिधी 'लो'
सामने 'देख'
नाफरी 'गिन'
वापिस
आसानीसे खडे 'हो'
आराम 'कर'
आगे पिछे खुल 'जाव'
पिछे आगे वापिस 'जाव'
तीन तीन में दहिने या बाए मुड़ेंगे।
टोली दहिने या बाए मुड़े ।
तीन कतारों में बाए मुड़े ।
तीन कदम आगे बढे ।
तीन कदम पीछे हटो
तीन कदम दहिने हटो
तीन कदम बाए हटो

17. Quick March
18. Quick March while on Field
19. About turn
20. Mark Time
21. Forward
22. Change Step
23. Right wheel
24. Change direction right or left squad right or left from
25. Halt
26. At the half change direction right. Squad right from
27. At the half on the left or right from squad.
28. Break into slow time, slow march
29. Left right
30. Double March
31. Salute to the left squad salute
32. Salute to the right squad salute
33. Salute to the front with message squad salute
34. Salute (Dismiss)
35. Shoulder Arms
36. Order Arms
37. Present Arms
38. Slope Arms
39. Trail Arms
40. For inspection port Arms
41. Examine Arms
42. Sling Arms
43. March at esse
44. Short trail
45. Pile Arms

- चटक से कूच
आगे बढ़ो
पीछे मुड़ो
रफ्तार मिला
आगे बढ़ो
कदम बदलो
दहिने घुटो
दहिने या बाएँ रुख बदलेंगे
दहिने या बाएँ रुख बदलो
रुक जाओ
खडे खडे रुख बदलेंगे
दहिने रुख बदलो
दहिने या बाएँ तीन कतारों में रुक जाओ ।
धीरे चाल बदलेंगे, धीरे चलो
सज्जा-खाबा
धीरे दौड
बाएँ सलामी टोली- सलाम
दहिने सलामी टोली- सलाम
सामने सलामी चिठी के साथ, सलाम

बरखास्त
राईफल बगल में लाओ ।
राईफल नीचे ।
राईफल पेश ।
राईफल कंधे पर लाओ ।
राईफल टोल पर लाओ ।
राईफल मुलाहिजा पार लाओ ।
राईफल मौइना पर लाओ ।
राईफल लाओ ।
आसानी से कूच।
राईफल थोडा उत्रा
जमा राईफल

46. Ground Arms
47. Fix Bayonet
48. Unfix Bayonet
49. Ease spring
50. General Direction
51. Action
52. Mount Gunt or Tripod
53. Load
54. Unload
55. Dismount
56. Slightly Right (Left)
57. Half Right (Left)
58. 3/4 Right (left)
59. Lay
60. Right (Left)
61. One or Two Top
62. D.A.P.
63. Repeat
64. O'clock
65. Reference Points
66. 1st Point

- राईफल जमीन पर रखो ।
संगीन चढाओ
संगीन उतार
पुझा हिलाओ
आम रुख
अँक्शन
गन या त्रिपोड लगाओ
लोड
अनलोड
उतारो
थोडा दहिने (बाएँ)
आधा दहिने (बाएँ)
तीन चौथाई दहिने (बाएँ)
शिस्त लो
दहिने बाएँ
एक या दो टॉप
दूर शिस्त का निशान
दोबारा
बजे
मशहूर निशान
पहेला निशान

इंग्रजी हिंदी आज्ञा मेजर प्रताप सिंग यांनी प्रथम तयार केल्या. नंतर त्यात थोडे बदलही झाले. (गियानी पृ. १०)

आझाद हिंद फौजेच्या घोषणा व वैशिष्ट्ये-

आझाद-हिंद-फौज हल्ला करताना

भारतमाता की जय ✽ जय-हिंद ✽ चलो दिल्ली

या घोषणा देई

त्याशिवाय खालील वाक्ये छावणीत, कचेरीत व भोजनालयात लावलेली असत.

१) चलो दिल्ली- चलो दिल्ली!

२) इन्किलाब झिंदाबाद!

३) भारतमाता की जय हो!

४) स्वतंत्रता के लिए कुर्बानी देनी होगी!

५) तुम मुझे खून दो, मैं तुम्हे आझादी दूंगा!

६) देशसे प्यार है, तो खून देना होगा!

७) हमारा नारा दिल्ली चलो!

८) तिरंगा कहाँ लहराना है? लाल किले पर लाल किले पर!

(आझाद हिंद फौज की गौरव गाथा- रामसिंग जाखड पृ. ५१)

आझाद हिंद सरकारच्या विशेष प्रथा-

१) एक भारतीय दुसऱ्या भारतीयास भेटल्यावर एकमेकाला 'जय हिंद' म्हणून राष्ट्रीय अभिवादन करणे.

२) 'तिरंगा झेंडा' हा राष्ट्रध्वज

३) 'जय हो' हे रवीन्द्रनाथ टागोरांचे गीत राष्ट्रगीत

४) 'वाघ' हे चिन्ह

५) 'चलो दिल्ली' ही युद्धघोषणा

६) 'इन्किलाब झिंदाबाद' व 'आझाद हिंद झिंदाबाद' या घोषणा

७) 'विश्वास- एकता व बलिदान' हे बोधचिन्ह

(अझी हुकूमत-इ-आझाद-हिन्द)

✽

स्वातंत्र्य युद्धातील तारखा

- ७ डिसेंबर १९४१ - पूर्व आशियात युद्ध सुरू होते.
 १५ फेब्रुवारी १९४२ - सिंगापूरचा जपानपुढे पाडाव.
 २४ जून १९४२ - इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची स्थापना
 नोव्हेंबर-डिसेंबर १९४ - पेनंग स्वराज्य इन्स्टिट्यूट आणि आझाद-हिंद-
 फौज या संबंधाने वादंग
 १८ एप्रिल १९४३- इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगची युद्ध भूमीवर उभारणी
 ४ जुलै १९४३- सुभाषचंद्र बोस इंडियन इंडिपेण्डन्स लीगचे अध्यक्ष झाले.
 ५ जुलै १९४३- आझाद-हिंद-फौज जगाला जाहीर करण्यात आली.
 २५ ऑगस्ट १९४३- सुभाषबाबू फौजेचे सरसेनापती झाले.
 २१ ऑक्टोबर १९४३- अझी हुकूमत-ए-आझाद हिंदची स्थापना
 २२ ऑक्टोबर १९४३- राणी झांशी रेजिमेंटची छावणी सुरू झाली.
 २५ ऑक्टोबर १९४३- ब्रिटिश साम्राज्य व अमेरिका यांवरुद्ध युद्ध
 पुकारण्यात आले.
 ८ नोव्हेंबर १९४३- अंदमान व निकोबार बेटे आझाद-हिंद-सरकारकडे
 देण्यात आली.

- ३० डिसेंबर १९४३- पोर्ट ब्लेअरवर तिरंगी निशाण फडकले.
 ८ जानेवारी १९४४- रंगूनला चढाईचे मुख्य ठाणे. जनरल लोकनाथन् यांची
 शहीद बेटावर चीफ कमिशनर म्हणून नेमणूक
 १८ मार्च १९४४- फौजेने ब्रह्मी-हिंदी सरहद्द ओलांडून हिंदुस्थानात प्रवेश
 केला.
 २२ मार्च १९४४- हिंदुस्थानच्या स्वतंत्र झालेल्या क्षेत्रावर जनरल चतर्जी
 यांची पहिले गव्हर्नर म्हणून नेमणूक
 ४ जुलै १९४४ - नेताजी सप्ताह सुरू
 २१ ऑगस्ट १९४४- पावसाळ्यामुळे लष्करी मोहीम तहकूब
 डिसेंबर-जानेवारी १९४५- फौजेची दुसरी मोहीम
 २४ एप्रिल १९४५- आझाद-हिंद-सरकार रंगून सोडून बँकॉककडे गेले.
 ३ मे १९४५- आझाद-हिंद-फौजेने रंगून ब्रिटिशांच्या हवाली केले.

✱

संदर्भ ग्रंथ

ENGLISH BOOKS-

- Arasaratnam- **Indians in Malaysia & Singapore**
Oxford University Press- 1982
- Ayer S. A.- **Unto Him a Witness**
Thackers Company, Bombay-1951
- Bahadur Singh I. J. - **Indians in South East Asia (Edtd.)**
Sterling Publishers, Delhi- 1992
- Bhargav M. L.- **INA Tokyo Cadets**
Reliance Publishing House- 1986
- Bhargav M. - **Netaji S. C. Bose in South East Asia**
Vishwa Vidya Prakashan, Kerala
- Capt. Gurubachan Singh Mangat- **INA's Role in India's Freedom Struggle**
Gagan publication, Ludhiana- 1991
- Chanda Jagpravesh- **Meet Col. Laxmi**
Ind. Pri. Works, Karchi Rd., Lahor- 1946
- Das S. A. and Subbaiah- **Chalo Delhi**
The Economy Printers, Koula-Lumpur, Malaysia 1952
- Fay Peter Ward- **Forgotten Army**
(India's Armed Struggle for Freedom 1942-45)
Rupa & Company, Delhi- 1994
- Ghosh Jitendra - **Netaji Subhash**
Orient Company, Calcutta- 1946
- Ghosh K. K. - **1. Indian National Army 2. Revolutioners Arms**
Meenakshi, Delhi- 1946
- Giani K. S. - **Indian Independence Movement in East Asia**
Singh Bros., Lahore- 1969

- Gill Naranjan - **Story Of INA**
Pub. Div. Ministry of Inform. & Broad. Govt. of India- 1985
- Mahajani Usha- **The Role of Indian Minorities in Burma & Malaysia**
Vora & Company, Bombay- 1960
- Maj. Gen. Chatterji A. C.- **India's Struggle for Freedom**
15 College Sq., Calcutta- 1947
- Nair Kusum - **The Story of INA**
Padma Publication- 1966
- Narayan Menon - **On to Delhi (Edtd.)**
Deshmukh & Company, Pune 2, Aug 1946
- Palata K. P. - **My Adverntures with INA**
Lahore- 1946
- Rawat Ramsingh- **INA Saga**
Allahabad Press- 1947
- Ray P. B. - **The Glory That is INA**
Shirguru, L. B. Rd., Calcutta- 1946
- Saquin A. B. - **Facts About INA**
National Book Society of India, Lahore- 1946
- Safrani Abid Hasan- **Men from Imphal**
Netaji Subhash Research Bureau, Calcutta II
Edt. 1995
- Sareen T. N. - **Select Documents on INA**
Agam Prakashan, Delhi- 1988
- Shah Nawas Khan- **My Memories of INA & Its Netaji**
Rajkamal, Delhi- 1946
- Sharma Shriram L.- **Netaji His Life and Work (Edtd.)**
Shivlal Agarwal & Co., Agra- 1948
- Thevy John - **The Struggle in East Asia**
R. B. Pub., 1971

हिंदी किताबें-

- कै.लक्ष्मी सहगल **मेरी जीवन यात्रा**
मार्क्सवादी कम्युनिस्ट पार्टी, प्रकाशन
- रामसिंह जाखड **आझाद हिंद फौज की गौरव गाथा**
जाखड प्रकाशन, रोहतक- १९४६
- सान आशा **सान आशा की सुभाष डायरी**
पारिजात प्रकाशन, पटना- १९५२

PERIODICALS

Azad Hind- Singapore- 1943-1946

Papers from National Archives- Delhi

Oricle- Jan . 1984

Young India- Singapore- 1943-1946

DOCUMENTS

National Museum, New Delhi

Trimurti Library Oral History Section, New Delhi.